छान्दोग्योपनिषत् 5226

शाङ्कर भाष्य

भगवदानन्दज्ञानेन कृता तात्पर्यटीका

[illegible]गणेशायनमः

ॐ [illegible] [illegible]ज्ञानात्संवेद्य[illegible]तवे [illegible]तत्परमात्मने १ नमस्कृत्यानंतमेतेऽह
[illegible]वे [illegible]त्तेऽभ[illegible]र[illegible]तो[illegible]सम्प्रार्थ[illegible] २ [illegible]गानं[illegible]त्तं[illegible]दं[illegible]ग[illegible]ज्ञानं[illegible]णा[illegible]
[illegible] प्रपंच[illegible]प्रत्युग्विनिवर्त्तकं[illegible]थमं[illegible]लक्षणं[illegible]लाव[illegible]
[illegible]त्ययति ॐमित्येतदिति ॐमित्येतदिति [illegible]भ्यां प्रयोजनं प्रतिजानीते तस्मादिति [illegible]
[illegible]विल्लोक[illegible]तत्वादमत्र[illegible]किंचिति संबन्धमारभ्यते तत्राह संबंधप्रयोजनं विल्लोक[illegible]तं[illegible]ह
[illegible]नमस्[illegible]तेविरुद्धमत्र[illegible]तिष्ठ[illegible]त्वा[illegible]त्वा[illegible]षयः किंचन[illegible]पद्यापादैकमेवा[illegible]

ॐ श्रीगणेशायनमः ॐमित्येतदक्षरमित्याद्याथर्वणीयोपनिषत्[illegible] संबंधप्रयोजन[illegible]
विष[illegible]मल्प[illegible]ग्रंथ[illegible]

[illegible]मतिक[illegible]याचष्टेतत्युक्तमिदं भाष्यमित्याह अल्पविवरणमिति अ
[illegible]तेन[illegible]विवरणमर्थं[illegible]कंकेतोपनिषदो[illegible] भाष्यंत[illegible]तिप्रावन [illegible]
[illegible]ग्रंथोद्धत[illegible]मतेन[illegible]वाचनामाह अल्पग्रंथमिति तस्या[illegible]वि[illegible]कार्यं[illegible]
[illegible] [illegible]ग्रंथो[illegible]ज्ञानं[illegible]विवर्त्ति[illegible]सर्वं[illegible]नं[illegible]तो[illegible]
[illegible]भवतत्र[illegible]ह[illegible]व[illegible]ते[illegible]कोपार्थे[illegible]नितान[illegible]सर्वस्यपरमेफल
लि[illegible]व ॥ राम ब

नत्तुक[illegible]म[illegible]क्षेपत्वादुपनि[illegible]मद्याख्यानेनैवद्गृ[illegible]व्याख्यानत्वाद्विष्टपिष्टिप्रसंगान[illegible]नतद्व्याख्येया[illegible]
[illegible]श्रेयमाण[illegible]श्यानेनैवव्याख्याम[illegible]पूर्वैवविकारणोनियन्तर्पु[illegible]प्रयत्नावप्रपन्नेसंव[illegible]नोपि नव्रति तस्मा
[illegible]त्त्वाध्यापाठप्रतिषेदः कस्मात्तेनसदमेवयोभिपीयत इत्यर्थः कोसाविमेपेत्स्य[illegible]सिद्धिसत्पाककर्मा
कोसा[illegible]तिसमाप्नोमीति विद्वितचितिर्विदं चकमपूर्वमस्मिन्कोप्यापत्रीमिमथः नत्राह[illegible]
ममसर्व[illegible]हिवि[illegible]गीकृतमसमुच्चत्स्यफलप्रवदति प्राणा[illegible] प्राप[illegible]

नत्रसंवेपः समस्तकर्मोपिगतंप्राणाग्न्यादिदेवताविज्ञानसहित
नविंरादिमार्गेणब्रह्मलोकप्रतिपत्तिकारणं ॥ राम

सोमदेवो[illegible]समस्तांहितमस्तद्योत्रादिकमम्प्रविष्य[illegible]पलत्तितेनदेवपावेनयथाकार्यंत्रयप्रामोकारणंन[illegible]
[illegible]णगेनस्यागेतव्यवाभावात्कार्यमेवगंतव्यन्ना[illegible]याधिकरणेनाहेतित्वात[illegible]
[illegible]सुविज्ञः ॥ गोविंदायपने[illegible]नतेनमः
रामचन्द्राय नमः ॥

न ष्टं [illegible] त्वं तस्य फल [illegible] केवलं वेद [illegible] रतम [illegible] ना नि माद स [illegible] केति स मावे न [illegible]
मेव [illegible] शाद [illegible] नता [illegible] श र मकां [illegible] ना ना भावा द [illegible] यां न [illegible]
न यि [illegible] ता तां [illegible] मं ग व स्या [illegible] लतां: उक्तस्य हूं तिरे [illegible] भावा [illegible] म्य न रा [illegible]
यु कृ [illegible] ते [illegible] नात: शास्त्रे न मते इति सम्यक्ता न यो र्नि मय फलत्व प्रति [illegible]
मे वे भयो [illegible] मेव मार्गद्वयम स्त्रा ना उमयो भावे विरुद्धयोः [illegible] रमनर स्मि न्वा म [illegible] नि वेद

केवलं [illegible] मार्ग [illegible] द्वंद्व लोकं प्रति पति कारणं स मा व प्रवृत्ताऽव मार्गद्वय [illegible] योगा ।
हृ का न्वी भयो रपि [illegible] मार्गयो रन्य तर स्मि न्नपि मार्गे [illegible] यतिको पुरुषार्थ सिद्धिः ॥

ननु [illegible] नपा [illegible] मिते नि गति [illegible] सिद्धिरि मं [illegible] मा [illegible] वावर्तते तत [illegible]
वि [illegible] विशेषाद [illegible] नाहू तिसि ति स्मिना [illegible] ना ह नेर तत्क [illegible]
[illegible] पिपि [illegible] पाए पर्य्थि निर ति शय पुरुषार्थ सिद्धिः [illegible]
[illegible] ना नि वेदे [illegible] नया व [illegible] स्थल म व ल ना [illegible] ना न [illegible] लिक पुरुषा
[illegible] मि रित्यर्थः ॥ राम ॥

एवम[illegible]फलेफलितेमेपमाद इमतश्रुति उक्तमिस्याकर्मयनोनानिश्चनिशाप[illegible]थेदेवतत[illegible]नाल
[illegible]लकल[illegible]त सानेविध प्रपुरुपार्थकांतनलितमापत्केवलमात्मज्ञाने रंसात[illegible]पूर्वकतानित्रय
[illegible]कमतत[illegible]करणेनवक्त[illegible]मपायणोपानिषदारभ्यते नत्रिकमांत[illegible]नाम[illegible]पिलपोलापरे न

श्रुतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्म[illegible]विज्ञानं संसार[illegible]ग
निवृत्तिहेतुपरमं तेनवक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ॥ नि

[illegible]वेद[illegible]फल[illegible]कर्मणामाश्रयपात्रब्रह्मविद्यां[illegible]वग[illegible]तनद्वैद्वैत[illegible]
[illegible]ताना[illegible]निष[illegible]मशं[illegible]मज्ञातः संवेदना[illegible] ॥ राम [illegible]
राम [illegible]

गु. [illegible]
टी.

न तु [illegible] श्रीभगवा[illegible] अनन्त [illegible] नित्य [illegible] थी [illegible] मिति [illegible] त [illegible] व्यवायाजिदासपरिहृदकुरु[illegible] नतवा[illegible]ति
वि हृत्[illegible] यो तिर्[illegible] लिकेचतु[illegible] अव[illegible] मम तु[illegible] तिमा[illegible] दृष्टा [illegible] तदैं दृ[illegible] स्य [illegible] आकारदनायाससि
[illegible] तिवा[illegible] नाद[illegible] नो [illegible] रम्यनेतृ[illegible] नतु[illegible] दितिनमोतोपापाविना[illegible] मा॰
लोकल्प[illegible] नचपौरुषेयं वा कं मल प्रमा[illegible] शास्त्रमाणं नचा [illegible] निस्सं तो प्रमत्तादिवा मूलमात्रो [illegible] संभव
[illegible] व [illegible] वर्णित [illegible] पिकमं [illegible] वद [illegible] दोन[illegible] नचैकभाविकः कर्माशयस्स पशु हव मर्णो [illegible] वर्णा[illegible]तः शेष

[illegible] हतात्मविद्यानादन्मन्नात्यंतिकीतिः श्रेयसप्राप्तिः [illegible] निस्य [illegible] स्याना विदु [illegible] मराजा [illegible]
तयलोको भवंति विपर्ययेन स [illegible] राद्भवतीति ॥ राम

[illegible] तिस्म तिविरि [illegible] तस्मादात्मज्ञानादेवमुक्तिरिति भावः [illegible] हैतात्म[illegible] नविपु[illegible] भेदज्ञान[illegible] जोकर्म[illegible]
[illegible] पिनो [illegible] लिङ्[illegible] भक्[illegible] प्रमा[illegible] यति [illegible] निदीति [illegible] नेतयं मध्यपा[illegible] यत[illegible]
सिदा[illegible] स्यापण्य मति [illegible] कादद्वैतात्मयथाद्वैतमेव तत्[illegible] विनिमपरा तत्त्वा [illegible] नाकमो[illegible]
ति [illegible] विना [illegible] लिनः [illegible] यथा [illegible] हैतात्मज्ञाना दा [illegible] लिङ्गहपाधास [illegible] विकम[illegible] परान्तिं
[illegible] यति [illegible] वति [illegible] धपदमत्र कु[illegible] तेमादिविहत [illegible] विपापानिरस्ता [illegible] पादितेलः [illegible] ज्ञानात्व
म [illegible] भवानिभव [illegible] पतिदेतो हि [illegible] त्वा [illegible] ॥ राम

नेद [illegible] ताक्षिणि इष्टघार्थो निवर्तिपायेन मिष्यति ॥ अद्वैतनिष्टानां तु कर्मत्यजनं प्रमर्थः ॥ सत्यं [illegible] यत्र वाकर्ययोग्य
लिंगे [illegible] यति ॥ नयोन्यादिना द्वैतमेव विषयत्वेनान्वाचारं भणामिति श्रुतेरनृतेभि संद [illegible] त्वामि संद: सत्यत्वाभ्या
नत्वस [illegible] परमानंदस्या [illegible] दिनं मेसा तान्मकस्य ड: खिस्यप्राप्तिश्च प्रपञ्चस्य तस्करस्य ना [illegible] स्करेस्मीति मि:
येवा [illegible] मनस्य प्रविशोप [illegible] नमपरप्रोप्रद रोरद्वो नं पनेड: खिप्राप्तिश्च प्रतीयते [illegible] द्वैतताभिनिवेशाव

तत

तथा द्वैतविषय: नृताभिसंपश्चं पतंतस्करस्येव तमपरशुग्रहणे बंधपदादभाव: संसारदु:खप्राप्तिश्च तस्करा
[illegible] तमसत्याभिसंपन्नस्यातस्करस्येव तमपरशुग्रहणे बंधपदाद्यभाव: संसारदु:खनिवृत्तिर्मोक्षश्चेति ॥

नापि [illegible] प्रथमगुणकावल्लितो तस्करस्य परशुगोपितत्वात्तस्करत्वस्यापि [illegible] नमपरशुग्रहणेन दाहाभावे वद्वै
तामिवोपलब्धिरेव मगात [illegible] परमार्थसत्याभिमानवतो द्वैतानां [illegible] तस्मान्न वैद्वे सो [illegible] तायाने द्वि मोक्षे
[illegible] कश्चित्तु [illegible] ना ग्रीष्ट [illegible] तीति योजना ॥ ७ ॥ सप ७

प्र॰ भा॰
टी॰
४

के[illegible]मात्मज्ञानेकेवलस्येदंतत्वसिद्ध्यर्थमप्यपेक्षितत्वं भवतिसवेदान्तः सद्धात्मकर्मसमुच्चितमात्मज्ञानं[illegible]
[illegible]स्यार्थो[illegible]नघटा[illegible]भात्स्वात्मलाभत्वाद मतपवेति यत्केवलं[illegible]निर्माणमिति[illegible]दीतत्यात्मघ[illegible]त्सादि
सात[illegible]फलस्यानित्यत्वावगमाद्व्रस्यविदाप्नोतियमित्यादिश्रुत्या[illegible]नित्यत्वासिद्ध[illegible]ज्ञानित्वफलत्वाप्र
यसाधादहेतद्यात्मनोदर्शनेनैवकर्मनान्तर्भविनमन्तव्यहेते नदीश[illegible]प्रकाशार्थः समुच्चयः संभ[illegible]तत्र

अनपेक्षकर्मसद्भावहेतात्मदर्शनेक्रियाकारकफलनिर्देशमर्देनसद्देकमे
वाद्वितीयमात्मैवेदंसर्वमित्येवमादिवाक्यजनितस्यबाधकप्रत्ययानुपपत्तेः ॥

सच्चिदानन्दात्मत्वेनोपनिषदार्थ[illegible]यर्थः किंचाद्वैतानन्तानंस्वसाध्यसिद्ध्यर्थंवाकर्मापेक्षतेनवेत्यावकविषयत्वंनार्थेवा
सायफलस्या[illegible]फलत्वादितिपक्ष[illegible]द्वितीयंप्रत्याह क्रियेति वाक्यजनितस्याद्वैतात्मतानस्यातिरोधः तस्य[illegible]कामा
नैनक[illegible]द्रवार्थंसहकार्यपेक्षानास्तीत्यर्थः बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशंक्यते राम ६
नमोभगवतेवासुदेवायनमः ॥

कनात[illegible]नविधेलोविधिप्रत्ययप्रयोज्ये तेष्वादिति विधिजनितः कर्तव्यताबोधः सचात्मनिकर्तृत्वादिकमादाय[illegible]कर्त्रीयाय
तानस[illegible]बाधकोभवतीत्यर्थः कस्मात्पुनःकर्मविधि[illegible]तस्माविद्धलोदेति विकल्प्यापंप्रत्याह [illegible]नेत्यादिना. कर्त्रीत्याकारप्र
माणानि[illegible]नक्रियस्तुतेमिथ्याज्ञानेनहतत्वेनमिथ्याज्ञानेनजनितकर्मफलविषयोवागादिदोषस्तदनस्यकर्तृत्वादिनामते
नदिकर्तृत्वादिमिथ्यापि[illegible]स्वाभाविककर्मवि[illegible]नत्वाकं [illegible]हिकृत्ते[illegible]ल्लतत्काल[illegible]विशेषतामितिस्पतेदतो
ऽ ज्ञस्यकर्मविधिविषयत्वेननप्रत्ययघो[illegible]ः प्राप्त्यभावादित्यर्थः इति[illegible]कते अधिगतेति [illegible]पीनसाध्यायादिवेदिकं।

कर्मविधिप्रत्ययप्रवृत्तिचेत् नकर्तृभोक्तृस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनितकर्मफलरागद्वेषादिदोषवत्
स्वकर्मविधानात अधिगतसकलवेदार्थस्यकर्मविधानादहेतज्ञानवतोपिकर्मेतिचेत्त ॥

रामायनमः ॥ गोविंदायनमः

मणि अधिगिच्यते अध्ययनेवार्थावबोधफलमितिमीमांसकमर्यादा तथाच अध्ययनवतोज्ञानमर्थवेदार्थस्य[illegible]जेतेमा
दि[illegible]र्मविधानादात्मज्ञानस्यापिकर्मांगत्वंगम्यतेनचात्मज्ञानमप[illegible]ध्यते विधापादि[illegible]ः नतावद्यार्थावबोधफ
लमध्ययनं[illegible]क्रियामात्मिकस्तावदप्रियफलनादिति[illegible]प्येत् [illegible] अध्ययनविधिवशेनज्ञातज्ञानस्यकर्मविधि
विषयः संभवतीत्यपरस्त्वति नेति ॥ राम ॥

बृ॰ उ॰ भा॰
टी॰
८

दि॰ चैवमेतं कर्मेति कर्माणोऽध्यं प्रतिपद्यमावास्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तं कर्त्रीयाकारकविज्ञानस्य प्रमाणत्वेनासंसारमन
भावपापमस्यानोस्येन स्यात्तेनापवृत्तत्वात्कर्मफलविषयरागात्तद्विवेचनस्य कर्मणोपि दृष्टत्वादथातस्य कर्म
पपतिरित्याह कर्माधिकृतेति अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे [illegible] तस्मादिति अनन्तस्य कर्मेति

कर्माधिकृतविषयं प्रकृत्य भोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य मोक्षकत्वादद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति
ज्ञानेनोपमर्दितत्वात्तस्माद्विद्यादिदोषवत एव कर्माणि विधीयन्ते नाद्वैतज्ञानवतोऽत एवाह वक्ष्यति।
सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति ॥ राम १ ४ ॥

विविदिषन्तीत्यात्मज्ञानस्य सन्न्यासाङ्गत्वं सूचयन्नाह अत एवेति एते त्रयोऽप्याश्रमिणः कर्माधिकृता इति यावत् पश्चाद्ब्रह्मचारी
गृहस्थवानप्रस्थाश्चैते कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि कर्मी चेत्पृथक्क्रियेत पृथक्करणाद्ब्रतस्य कर्मविधिरिति मत्वा।
केवलस्य [illegible]स्यत इति यदि समुच्चयासंभवात् केवलमेवात्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति दर्शयितोपनिषदारभ्यते ॥

हे सर्वे मित्यस्मात्पूर्वं यदि त्रिविधास्युपासनास्युपासनं तेनेत आह तत्रेति उक्तरीत्योपनिषदर्थे भेसतीति विषयवत् सर्वोपास्तिरू
णोवत्स्थे वद्दन पुत्ररोदरोदनी सा हीमभ्युदयफलान्युपासनानि कैवल्येन सांत्रिकृष्टफलवत्वात्तासक्रमसुक्तिफलत्व मद्वैताव्दि
प्रपंचादीयद्विकृतं सगुणं ब्रह्म कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलगामीनि तापफलान्युद्गीथाद्युपासनानीत्यर्थः आत्मविषयकत्व
ात्त्रिविधेया एतान्युपासनानि भेदेन आह एकमिति उपनिषत्स्वेवेदनीयत्वस्यात्मविद्यात्मसुपासनेषु चाविशेषादित्यर्थः तत्रैव

नन्वेतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युक्तानि कैवल्यसन्निकृष्टफलानि वाद्वैतादीषद्विकृ
तब्रह्मविषयाणि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादीनि कर्मसमृद्धिफलानि च कर्मांगसंबंधीनि रहस्यसा
मान्यान्मनोवृत्तिसामान्याद्वा यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं तथान्यान्यप्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणी
त्यस्ति हि सामान्यमतः कथं अद्वैतज्ञानस्योपासनानां च विशेषः उच्यते ॥ राम

त्वेनाभ्युपगम्यते मनोवृत्तित्वाविशेषे आत्मज्ञानस्योपासनानां चोपासनानां च सामान्यमस्ति वैतद्धि फलतोऽपि विशे
षो नस्यादिति मन्वानः शंकते कस्मादिति फलतो विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह उच्यत इति राम श्री ॥
परमात्मने नमः श्री ॥

तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाद्भेदं दर्शयति स्वाभाविकस्येति आत्मनि क्रियाकारकफलविभागविकलेऽस्वा-
भाविकत्वादविद्याकृतमध्यारोपितं कर्त्राद्याकारं विज्ञानेनेत्यादिनोक्तं लक्षणमधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं निवर्तकं यथा रज्ज्वादावधि-
ष्ठाने सर्पादि समारोपजन्यमानेन ज्ञानस्य प्रकाशनादिकारणं प्रसक्तं तदाधिष्ठानस्वरूपनिरूपणेन निवर्तते तस्येत्यर्थः संप्रत्युपास-
नामहे तज्ज्ञानाद्विशेषं दर्शयति उपासनं त्विति शास्त्रमनो ब्रह्मोपासीतेत्यादि विहितमालंबनेमनः प्रवृत्तिविशेषस्तु समान-
जातीयप्रत्ययसंतानकरणाविच्छिन्नं ध्यानादिनापि स्थितानां विविशिनष्टि तदिह लक्षणमिति आत्मज्ञानस्योपासनाद्भेदमात्मनः स्व-
विछे स्वाभाविकस्यात्मस्वरूपस्य क्रियाकारकारोपितं कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदं विज्ञानस्य निवर्तकमद्वैतविज्ञानं तद्विषयमपि
यथाध्यारोपलक्षणज्ञानस्य रज्ज्वादिस्वरूपनिश्चयः प्रकाशनिमित्त उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्पितं किंचिदालंबनमुपादाय
तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसंतानकरणं तदिह लक्षणमन्यथाऽनंतरितं इति विशेषः तासु नामोपासनादिस्त्वपि इक्ष्व-
नवस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञानोपकारकालंबनविषयत्वान्नाम स्वसाध्यानि चेति प्रत्यस्यते तत्रकर्माध्यासस-
दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासनप्रवृत्तिः विवेचनः समर्पणं कर्तामितिकर्मणा विषयस्तेन तावदादावुपासनमुपन्यस्यते॥
प्रोषस्तु पसंहरति इति विशेषश्चेति नत्वविद्याप्रकरणपर्यायोक्तोपासनानामुपदेशासंभवेऽपि विविधैव प्रधानानाम्यस्यैवेत्युपास-
नानि प्रवर्तनप्रधानत्वात् पश्चाद्येनवचनानीत्याशंक्याह तानीति उपासनानामीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितानि त्यादिकसर्वचित्तशु-
द्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्कार्याच्च कारणस्य पाश्चत्यप्रसिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वाच्च भेदानां सहसा नेष्टप्रह्वत्वमुपपत्तेः सदाद्युपदेशः
संभवतीत्यर्थः तथापि बहुविधेषूपासनेषु किमिति गीतायां बहुमेवोपासनमुपन्यस्तमित्याह तद्वेति प्रकृतेषु पुरुषेषु कर्माध्यास-
प्रधानादिवासनया दृढीकृतत्वात् भ्रमस्तु न तत्त्वमिति श्रीभगवान् समर्थयति केवलोपासनेनेत्यर्थः समर्पणं हि कर्मणि तावद्दृ-

विधये नमः

नैरस्य स्थानिपत्यौर्वा प्रयुक्तसंबंधमस्योपनिषत्तात्पर्यं चोक्त्वा प्रसक्तं व्याख्यातुकामः प्रतीकमादत्ते ओमित्येतदक्षरमि-
ति तत्र प्रथमं ओंकारस्याभिधायकत्वं प्रतीकत्वं वा बोधयते परमात्मन इति अभिधानोऽनेकस्याविशेषं दर्शयति नेदिष्ठमिति
निकटतममतिशयेन प्रियमिति यावत् ओंकारस्य नेदिष्ठत्वं समर्थयते तस्मिन्हीति ओंकारस्यास्य परमात्मनाम्नत्वेऽपि प्रकृ-
ते किं विवक्षितमित्याशंक्याह तदिदमिति प्रकृते हि वाक्ये तदोमितिपदमितिशब्दोपरिस्थं प्रयुक्तमितिशब्दसामर्थ्यादेववाच्

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्योमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठं तस्मिन्हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

प्रियनामग्रहण इव लोकः तदिदमिति परप्रयुक्तमभिधायकत्वाद्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते तथा चार्चादि-
वत्परस्यात्मनः प्रतीकं संपद्यते ॥

कत्वाद्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रमप्यासंगम्यते यत्र हीतिपरः प्रयोगस्तत्राभि-
धेयविवक्षास्ति यथा गौरित्ययमाहेति तथा वेतिपरत्वादोंकारस्वरूपमेव न पर्यायविवक्षितमित्यर्थः तस्योपासनत्वा-
यांधेकसंपादयति तथा चेति इतिपरप्रयोगवशादभिधायकत्वाभावेऽप्यवशात् तत्प्रतिमायामिव भगवत्प्रतीकत्ववदोंकार-
स्यापि परमात्मप्रतीकत्वे श्रुतावुपास्यत्वमिति हि विमर्शः ॥ २०

वेदोऽपि श्रेष्ठस्य प्रमाणकं निगमनमिति एवोमिति सर्वे वेदान्ते येन तदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परमित्यादिषु किंचिनाम श्रेष्ठं तप
र्यंनी यं प्रसिद्धत्वादित्याह तपांसि गायत्र्यादिजप यज्ञादीकर्माणि स्वाध्यायस्यादावंते चोंकारस्य प्रयोगो दृश्यते तस्मादोमित्य
दात्यप्रत्तदानेन तपः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ब्राह्मणाः प्रणवं कृत्वा तदादावंते च तत्तं वदा स्ववरूपेनोक्तं तच्छ्रेष्ठं
यदन्ता ब्रह्मचर्यं चरन्तीत्यतेः ओमिति ब्राह्मणाः प्रवक्ष्यन्नाहेसा दिक्षितेष्वश्वपथः ओमितीमयं भोगो व्याख्यानः संप्रेतेनतदक्ष

एवंनामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेषु वगतं जपकर्मस्वाध्या
यंतेषु च बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रेष्ठमेतत्सर्वेत दस्तं वर्णात्मकमङ्गीयमनावपयवत्वात् उद्गीथश
ब्दवाच्यमुपासीत कर्मांगावयवभूतओंकारे परमात्मप्रतीके दृढामेकाग्र्यलक्षणां मतिं संतनुयात् ॥

रमित्यस्यार्थमाह श्रवणेति श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वार्थमनुकृष्यते ओमित्येतदक्षरमंजसामिति न्यायेनाविशेषणास्यार्थं च समभि
प्रेत्य दृष्टियोगमपहरतीति न्यायेनादरशब्दस्य प्रकरणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह वर्णात्मकमिति ग्रंथोऽदन्यः पटे
दग्ध इति वदेकदेशो समुदायविषयं पदं प्रवृत्तमित्याह उद्गीथेति उपास्तिविभजते कर्मेति राम ६

श्रीकृष्णायनमः ॥ ७ ॥

उद्गीथावयवत्वादोंकारे तद्ध्वपश्रुतिरित्युक्तत्वात् तस्य वाक्यमाकं विलक्षणमित्याशंक्य तस्त्वेन स्फुटीक्रियते तत आह

ख्यापनाभिर्दैवतस्यमभिप्रेत्याह स्वयमेवेति ओमित्येतदक्षरमित्यत्रोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः सूत्रतिगुणोविवक्षितोकांतरमाद्य

आचष्टे तस्येति एवमुपासनमितिरसतमः स्मातिः समृद्धिरित्येवं गुणकमुपासनेयस्यारसतमतथेमर्थः एवंविभूतीति

परमः परार्द्धेनैनेयं त्रयीविद्यावर्त्ततरसाद्याविभूतेः स्तुतिर्यथातैषानियावत् एवं फलमित्याप [illegible] पितादेकामात्ता

स्वयमेवश्रुतिरोंकारस्योद्गीथभावत्वावाच्यतेत्येतदाह ओमित्येतदक्षरमिति ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायतिस्मृतउद्गीथ ओं

कारइत्यर्थः तस्योपव्याख्यानं तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनं एवंविभूत्येवंफलमित्यादिकथनमुपव्याख्या।

ओमितिह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानमेषांभूतानांपृथिवीरसः ॥ राम छ

तेन च नृणामनं एवंविभूत्येवंफलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानं एवंतत्त्वरतिवाक्यशेषः एषांचराचराणांभूतानांपृथि

वीरसोगतिः परायणमवष्टंभः

त्रियादिमत्तेयस्योपासनमात्रात्कारसत्त्वतोक्तमित्यर्थः गोदोहनवदाश्रितविधाना

रथिकृताधिकारमिदमुपासनं तथापिपृथगवपृथक्त्वयप्रतिबंधः फलश्रुतिर्ज्ञानेन फलवत्त्वं लेयजमानस्योद्गातुरपि ज

मानेनक्रमार्थंक्रीतत्वात्तत्कर्त्तृकस्योपासनस्यापियजमानस्यगामिनः फलमितिवचनमाद्विशाद्यर्थः ॥ रामचंद्राय

नमः परमात्मनेनमः ॥ छ ॥

वाक[illegible]साकांक्षत्वेनानर्थक[illegible]व्याख्याति [illegible]ववर्तत इति तदेवोपव्याख्याति [illegible]नुवर्तयन्नेदा[illegible]रसस्वरसतमव्वेगोगोवि[illegible]पातं[illegible]तस्मिको
[illegible]गाति पुष्णामिति गांविशेत्युक्त्वान्तिकारणत्वे परायणमिति स्थितिर्[illegible]लमवष्टब्धवत्ति प्रलयनिदानत्वमुक्तं तत्र तिस्र एवे
परीत्येनत्वाऽम्नूनि पदानि निरयाति अपांपृथिवीरसत्वेनाप्यायति अपस्तुरीति अस्याशेषस्कृत्यन्त[illegible]मिद्वं पोतयितह्रितेदः

पृथिव्या आपोऽपस्योनावृष्टोनाच पृथिव्यवतत्वात्रसः पृथिव्या अपामोषधीरसोऽपपरिणामत्वादोषधीनां

पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रसमोषधीनां पुरुषो रसः ॥ राम राम

नानां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः राम ॐ श्रीपरमात्मनेनमः ॥

ओषधीनामयः प्रतिकारणत्वाभावात्कथं तत्र रसशब्दस्तत्रोह अप्परिणामत्वादिति कारणपरतया पूर्वव्याख्या
नोऽपि रसधातोर्गोरसइतिवदुत्तरत्रकार्यपरतयाप्याख्येयरसत्वम्थः कथमोषधीनां पुरुषो रसोनहितानि रसोकियते त
त्राह पचेति राम ॐ

उ[illegible]स्य वाचः समर्थ्यते पुरुषेति वागिंद्रियं हि प्रति पुरुषांतरे विनिंदति श्रुते[illegible] सारतमत्वं प्रसिद्धमिति [illegible]
[illegible]र्थः तस्याः सारिष्टत्वप्रसिद्धि [illegible] तः शाद्वार्थः [illegible]ऋ[illegible]र्वेदस्यैत्वाद् ऋचस्तद्रसत्वमित्यभिप्रेत्याह सारमेति ऋचः सकाशा[illegible]
[illegible]यितं[illegible]ऋक्[illegible]तसामगीयमानं वल्गुश्रोत्रोः सा[illegible]करमितिमत्वाह सारतरमिति उद्गीथपाद्दिव्यापयैवं प्रकरणात्रियमय[illegible]
ति प्रकृतत्वादिति तद्धि सामानेंकृत[illegible]फलायभवतीतिमत्वाभोहते सारतरइति पदार्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमुक्त[illegible]

पुरुषाव[illegible]वानंदिवाकसा[illegible]षाते वाकपुरुषस्यरसउच्यते तस्याअपिवाचः ऋग्रसः सारतरा ऋचः सामरसः सार
तरं तस्यापिसाम्नउद्गीथः प्रकृतत्वादोंकारः सारतरः एवंसएषउद्गीथाख्यओंकारो भूतादीनां सतरो तररसा।

पुरुषस्यवाग्रसोवाचः ऋग्रसः ऋचः सामरसः साम्नउद्गीथोरसः सएषरसानां रसतमः ॥ राम

[illegible]मतिशयेनरसोरसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्ध्यः अर्द्धंस्थानं परंच तदर्द्धं तदर्हतीति परमात्मस्थानार्ह
परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायोऽष्टमः ॥

तदिदानीं दर्शयति एवमिति रसतमत्वगुणकमोंकारमुपास्यत्वा
[illegible]ष्टमश्वेषणभ्यामधिकरोति परमइति तस्यपरमात्मस्थानयोग्यत्वं समर्थ्यते परमात्मवदिति यथा परमात्मास
[illegible]त्वेनात्रसंधीयते तथासापितदात्मनानुसंधेयवादित्यर्थः ब्रह्मालंवनादेः प्रतिसाक्षरयमपि परमात्मब्रह्मालंवनयो
[illegible]वतीत्यर्थः [illegible]नारतमत्वमवीनोरत्नानाम्नीतितदी रसतमत्वस्फुटीकरणार्थं परिगणनातः सिद्धमष्टमत्वमत्र
[illegible]रति अष्टमइति ॥ राम

नेतु[illegible]गरभवनत्वमतेत्प्र[illegible]मानेक[illegible]नोंकारसाष्टमत्वंमतितायदेवपद पृथिव्यादीति सप्त[illegible]रसत्वमेकं[illegible]कातेंद्र[illegible]होय
[illegible]द्दा रहे पाउर[illegible]ति रहः उद्गीथयाव्द्रोऽवयवपातितरा: प्रथत्रणोतरविधानार्थं [illegible]मवनारथनद्वहमवद्दांतवार
इति ऋचःसामरसः सामउद्गीथोरसइतिचोक्तमिति इष्टं अमिदानीं रगादिजातिजिज्ञासमानः पृच्छति कतमेति वीप्सा[illegible]य

पृथिव्यादिरससंख्यायांयउद्गीथोयउद्गीथः वाचऋग्रसइत्युक्तं कतमासाऋक्कतमत्तत्सामकतमोवासउद्गीथः।

परमः परार्ध्योऽष्टमोयउद्गीथः कतमाकतमर्क्कतमत्कतमत्सामकतमः कतमउद्गीथइति ॥

कतमा[illegible]तमेतिवीप्सादराणीनतुचादन्हंतांजातिपरिपश्नेउत्तमच राम गोपाल[illegible]यनमः ॥

प्रश्नेनवज्ञातिज्ञातेअज्ञातिरेकंदर्शायितुमिवाद कतमाकतमेतीति प्रश्नत्रयमातिपदि नतुवेति अनेकजातावाछि
[illegible]वांमध्येयदैकस्याः जातेनिर्धारणार्थः [illegible]प्रश्नोभवति तदातस्मिन्विषयेविकल्पेतउ[illegible]त्वप्रत्ययः स्यादयथातद्दृ
नो[illegible]वांमध्येकतजातिनिर्णयार्थंकतमकदइतिप्रश्नोदृष्टतेनतथान्यत्रापीति[illegible]र्थः ॥ राम

वहुत्वाभावे स्यातिर्हीय येउत्तमस्यैवयानेपिपहक्तेतप्रश्नत्रयेकानुपपतिरितिमाशंक्याह नकेति प्रश्नेत्रयमध्ये यकार
ठ्ठ वाव भूति कहृकाश्रयजातियदृणसामजातिकहृश्रेष्ठजातेश्चोपलक्षणतद्वहुत्वाभावादेकत्वंलभ्यतेऽतआह कथमिति
अगादिजातयोयदिभूयस्यःस्युस्तदातासामेकतमाश्रयजातिः कतमासामजातिर्वाकेषामावोढ्रीयजाति
कैक्यजातित्रविवक्षितेतिप्रश्नैकतेनवाच्छितत्रजातिवहुत्वप्रमाणाभावात्ततः उपपत्रेप्रश्नत्रयमित्यर्थः प्रश्नानुपप

नपवकाजातिवहुत्वं कथतमस्यपेक्षय: नैषदोषोजातोपरिप्रश्नोजातिपरिप्रश्नइत्येतस्मिन् विग्रहेजाता

विग्रहेभवतिवागेवक्षीणः साम ॥ राम

वहुव्यक्तीनांवहुत्वोपपत्ते:नतुजाते:परिप्रश्नइतिविगृह्यते नतुजाते:परिप्रश्नइत्यस्मिन्विग्रहेकतम:कठइ
त्याद्युदाहरणमुपपन्नंजातौपरिप्रश्नइत्यत्रतत्नयुज्यते ॥
तिनैवपदमित्रपति नैषदोषइति वहूनांसतजात्यवच्छिन्नानांपरिप्रश्नेजातौसंज्ञाविधानेन हि समंभवातदस्तमतिडी
णोयोपरिप्रश्नेविकल्पेनडतमजितिसत्राचर्योगाकरवाद्यगादिजातेतद्यक्तिवाहुल्यात्तत्तमातद्यादिर्बोवज्रयसस्माद्योवि
वक्षितेति प्रश्नपर्यवसानाउपपन्नंप्रश्नत्रयमित्यर्थः यदुविच्छिन्नंतरगरहितानाप्रश्नानुपपत्तिरित्युक्तंतत्राह नविति
तेषामनुपपत्तिपरिच्छेदो विशिष्यस्मादिविविदियहायामियवेवृत्तिकाश्रीयमुदाहरणविहितमते करोड

उदाहरणेपि सत्यं [illegible] बाधादि तस्यात्तत्मादि हीवा [illegible] भप्रायेणापरिप्रश्नेतु तमदि [illegible] संप्रविषा [illegible]
[illegible] विरोधाः [illegible] नपरिहरति तत्रापीति नदृष्टा [illegible] पाविग्रहो [illegible] किमिति [illegible] दिष्टो [illegible] दो [illegible]
नेतव्याह पदीति तदृष्टविग्रहपरिग्रहश्चेदृगादिजातेरेकत्वा [illegible] मेकंवहुत्वप्रयोग [illegible] बहुना [illegible] दिहृत्रेणाकतमर्

तत्रापिकदादिजातावेवव्यक्तिवहुत्वाभिप्रायेणपरिप्रश्नस्यदोषो परिजातेः परिप्रश्नःस्यात्कतमाकतमेति
स्यादेउपसंख्यानेकर्त्तव्यंस्यादित्यस्पृष्टभवतिविमर्शःकृतोभवति
विमर्शेहिकृतेसतिप्रतिवचनोक्तिरुपपन्नावा
गोत्वकंप्राणःसामेति ॥ राम

तमसाभेस्वदोदाहरणंनसिद्धेयथावानात्तिथ्यथेत्यविधान्नोपसज्येत नहिवैदिकमुदाहरणोप्रमत्तगीतमिवपरिग्र
तेपुवंवदस्यादगादित्यक्तिरेवाप्रष्टुवुक्तोत्यर्थः किमिति यथोक्तरीत्याविमृष्यतेविवक्षितसृगादित्वरूपमेवादा
[illegible] नमस्यतोलाघवादित्याशंक्याह विमर्शेटीति सोप्यनृतयाकृत्वाबोधितेसंवाचा [illegible] नुताप्रतिदरांति [illegible]
[illegible] राम १ ॥ राम

त्त्वा[illegible]वचनेवा पृथक्त्वावगमादेकत्वस्य मनमवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं[illegible] [illegible]वाचीति कथंपुनः
[illegible]र्थादिदं प्रतिवचनरूपवाक्यमभिधीयते [illegible]त्वाभावान्नवाद आसीति पूर्वहिवा[illegible]क[illegible]स्य[illegible]तमत्वं[illegible]
दत्तस्य वाभिगुणत्वं विधीयते तथाच नारद गुण विधीयत्वेनास्य वाक्यान्तरत्वादेतद्वाक्यवशादष्टमत्वाभावेपि पूर्ववाक्या
दिवाक्यस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः तथापि कथमृगादिवाचीति प्रष्टुर्वागेवर्गित्यादि प्रतिवचनमनुचितं तथापि वि
शेषवचनमेव प्रश्नानुसारीत्याशंक्याह वाक्प्राणाविति वागृचोर्यो निम्नत्रिर्वर्तकत्वात्प्राणश्चसाम्नोहे तुर्वेदनादि

वागृचोरेकत्वेपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्वस्माद्वाक्यान्तरत्वात् आभिगुण्यविधयेव

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः ॥ राम

वाक्प्राणात्मक साम योनीश्चेति वागेवर्क प्राणः सामेत्युच्यते राम ७८

साममात्र
गीतिरुक्तायते तथाच वागेवर्क्सा[illegible]नाकार्य्यकारणयोरभेदोपदेशात् ऋङ् मात्रं वा तत्त्वात्मकं प्रतीयते तेन पूर्वत्र
[illegible]कं विवक्षितम् प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वान्नैवमृगादिजातेरेकत्वात् उतमेच प्रत्ययानुपपत्तेः तन्नाम्येव
[illegible]नाम्कसामो[illegible]नामत्रिधा हि गादिजातेरेकत्वान्नि[illegible]परिप्रश्नेनत्वयोगासंभवादृगादि[illegible]पत्ते केभदति
[illegible]तमा[illegible]तत्र प्रत्येकमेकत्वमुपपत्ति[illegible]ष्टी समासेऽह्नेकिंविदृच्छतीतिभावः राम
[illegible]यालि[illegible]नः ॥ [illegible]

ऋपालैकाय वाव [illegible] स्य याप्यग्रहणे फलितं ग्रीयत्र [illegible] क्रमेधयक्रीवतीति यथाक्रममिति ऋत्व[illegible]ममा
[illegible]ण्येषु किं सिद्ध [illegible] शाखामाह सर्वैति तथापि किं स्यादितिचेत्तदाह सर्वेकामाइति उक्तप्रश्ने पूर्वासर्वेका
नामिदं तत्सेद्धि तासौ विवदितनाभिग्रहणः किं सिद्धमित्यत्र आः तृतीयप्रतिवचनेमात्यर्थेनाह ॐमित्येतदिति ग्र

यथाक्रमं ऋक्साम्नयोरन्योर्वीक[illegible]णयोर्ग्रहणे हि सर्वासामृचां सर्वेषां च साम्नामव
रोधः कृतः स्यात् सर्वर्क्सामावरोधे च ऋक्सामसाध्यानां च सर्वकर्मणामव
रोधः कृतः स्यात्तदवरोधे च सर्वकामास्त्ववरुद्धाः स्युः ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति
[illegible]माद्योंकारो निर्वर्त्यते ॥ राम

ग्रापि सर्वं वक्ष्यति रहितो नद्वाकित्वेन भा[illegible]रेवोक्ते तिष्ठांकोऽनिरसित्वमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणं तथाचो
[illegible]थलत्रयवोऽदिशेषणाक्रकरणावेत्यर्थः ॥ राम श्रीहे[illegible]विद्यपनः ॥ राम
छ ॥

यावंपर्यंत वाक्प्राणयोः सर्वकामसंबंधाद्व्याप्तिमापितयाभूतवागादिसंबंधादृक्साम्नोः सर्वकामसंबंधः सकलमिदं लोके का
म्यवाक्प्राणद्वारा सर्वकामसंबंधेदं तत्प्रसिद्धमिति तदेतन्मृदयोरेतद्विषयत्वं वक्तव्यं सामविषयत्वं वाक्प्राणे
मिथुनमिति वैशाद्यो मिथुनप्रसिद्धयर्थः वाक्प्राणश्चेतियदूमभयमुपलभ्यतेतन्मिथुनंतादृशं जनामंगोकृत्य वाक्प्राण
मयः सर्वकृतमामोति वाक्प्राणयोः ऋक्सामकारणत्वमितरवाध्येनस्पष्टयति ऋक्चेति यथावाक्प्राणौ मिथुनमेवं ऋक्सा

तदेतदिति मिथुनं तन्निर्दिष्टसंकिंतन्मिथुनमित्याह यद्वाक्च प्राणश्च सर्वकृतकसामकारणभूतौ मिथुनं ऋक्वसा
मवेति ऋक् सामकारणात्वृक्सामशब्दवाक्यावित्यर्थः ननु स्वतंत्रऋक्सामयोर्मिथुने शब्दमयादि वाक्च प्राणश्च संके मि

तद्वापतन्मिथुने यद्वाक्प्राणश्चर्क्सामवतदेतन्मिथुनमोमित्ये ॥ राम ७ ८ ॥ राम

थुनमृक्सामवापरं मिथुनमितिद्वमिथुने स्यातां तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्देशोनुपपन्नः स्यात ॥

क्सामेच स्यातेंप्रेणमिथुनं निर्देशास्यान्मिथुन्यादित्याशंक्याह ऋक्चेति दृष्टमेव मिथुनद्वयमिति चेन्नेत्याह तथा चेति
ननु मिथुनद्वयोरनुगतेमिथुनत्वमादायेकवचनकोपपन्नस्तेनचेत्रेत्याह राम

गोविंदायनमः गोपालायनमः ॥

परमात्मनेनमः नवेति विपदेदोषमाह

तस्मिन्निति उपक्र[illegible]तं मिथुनं इयमसौ मध्यं: अथवा ऋक् प्राणात्मक सामात्मकस्तदाक प्राणाद्रूपं रेतो[illegible]मि
थुनयोः संसर्गो कि[illegible]लनीत्यत आह एवामिति कथं पुनर्व्याप्तिं मिथुनेन संसृष्टत्वमस्त तस्मात् स्यानितत्राह वाङ्मयत्व
मिति यत्सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमित्युक्तं तद्रूपपद्यति मिथुनमोमिति प्रसिद्धमिति सनीदृगार्थो यथो का।

तस्माद्दृक्सामयोराप्तिमत्त्वाद्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वं तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे सं
सृज्यते एवं सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोंकारे संसृष्टं विद्यते रस्योंकारस्य सर्वकामाप्ति
गुणवत्त्वं प्रसिद्धं वाङ्मयत्वमोंकारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वं च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामापि

तस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामं

तत्त्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्तेनोच्यते यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतः
तदा ग्राम्यधर्मतया संयुज्येयातां तदापयतः अन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामं तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन
मिथुनेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोंकारस्य सिद्धत्वमित्यभिप्रायः राम ७

तस्य सर्वकामाप्तिपित्त्वं दृष्टान्तः सन्वच्यते नेतरवाक्येनार्थः दृष्टान्तमेव विवृणोति यथेत्यादिना मिथुनद्वयं
नास्तीत्युक्तत्वात्कथं मिथुनाविति द्विवचनेनत्याह मिथुनावयवाविति ग्राम्यधर्मतया तयोः विशिष्टव्यापारतयेति
वन वेदर्दोवधारोदविवक्षितं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे तथेति ॥ राम

एवमोंकारमाप्तिगुणविशिष्टं विद्वांस्तदुपासनाफलं कथयति तदुपासकोपीति तद्देमं उपासकस्याप्तिगुणावेक्षिकोति:
आप्तिवत्त्वे कथमापयितेत्यकं तत्राह यत्नमाप्तेस्यति निपातोऽवधारणार्थो उद्गीथस्तदेवचवस्तु तमितियावत् आप्ति
गुणवदोंकारोपासनात्कम् य उपासितात्तद्गुणो भवतीत्याशंक्याह तमिति उत्तरग्रंथस्य गुणेतरविधानेनात्यर्थं स्यात इति म

तदुपासकोप्युद्गातातद्धर्मो भवतीत्याह आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमाप्तिगुणव
उद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः तेयथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः समृद्धिगुणवांश्चोंका

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते राम ।

ॐ: कथं तद्धैयन्नत् प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च समृद्धिं चेत्यत अनुज्ञानुमतिरोंकारस्यार्थः कथमनुज्ञेत्याह
श्रुतिरेव ॥ राम

समृद्धीति तस्य समृद्धिगुणवत्त्वमप्रामाणिकमित्याशंक्य परिहरंति कथमित्यादि नातदेतस्माद्ध्योंकारास्य मदक्षरं
विधिपत्वेन निर्दिशति प्रकृतमिति तस्य समृद्धियों वेत्याह: अनुज्ञाक्षरमित्येतेनाहि गम्यावि विवक्षितेनापि स्वरूपति प्रकृता
वेति तस्मादनुज्ञात्वेऽक्षरत्वेनापि समृद्धि सुपसम्यति कथमिति तवेति ज्ञानधनयोरुक्तिः न कोऽपि मंतव्यं सोऽमेवेच धा

ओंकारस्यानुज्ञात्वं लोकप्रसिद्धं तत्याचेनोति तथा वेति कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे त्रयश्च त्री शता इति
यावत्संख्याकप्रश्नकर्त्रोमिति शाकल्योऽनुज्ञां कृतवान् पुनः कत्येवेति प्रश्ने षडिति प्रतिवचने सत्योमिति होवाचेत्यादि
वादः बृहदारण्यके प्रश्नोत्तरयोरनुसारि प्रसिद्धमित्यर्थः यद्धि किंचेत्यादेरुत्तरो लोकप्रसिद्धिमेव प्रकटयति तथा च

यद्धि किंच यत्किंच लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विद्वान् धनी वा तत्रानुमतिं कुर्वन्नोमित्येव तदाह तथा च वेदे त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामि

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाह एषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा ॥

मित्युक्तेऽप्योमित्याह अत एषा उ एव एषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा यानुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोंकार इत्यर्थः

लोकेऽपीति ओंकारस्य लोकवेदप्रसिद्धाभ्यामनुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणकत्वमित्याशंक्याह अत इति उ शब्दोऽप्यर्थः समृद्धिशब्दादुपरिसंबध्यते तथाः समृद्धिमूलत्वं साधयति समृद्धो हीति अनुज्ञायाः समृद्धिर्यतिकारण
त्वेन समृद्धित्वं सत्योंकारस्यापि तदात्मकस्य समृद्धिगुणवत्त्वं सिद्धमित्युपसंहरति तस्मादिति राम ७

राम राम

स[illegible]मेतेनाप्तिफलवावयम्[illegible] समृद्धीति यस्मिन्वाक्ये समर्द्धयितेत्यादि पर्यन्तमापयितेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयमित्याह
इत्यादि पूर्ववदिति ओंकारस्य गुणत्रयवतः सफलमुपासनमुक्तं तथा च वक्ष्यमाणवाक्ये तेनेयमित्यादि वाक्यमनर्थकमि
त्याशंक्य प्रथेति स्तुतेरानर्थक्यमाशंक्याह उपास्यत्वादिति प्ररोचनमस्य पूर्ववत्प्रकटयति कथमित्यादिना त्र
यीविद्याप्रवर्तनं तद्विनिर्देशः त्रयीविद्येयमस्योपचरितार्थत्वं कथयति त्रयीविद्येति किमिति प्रकृतेन्यत्काव्याख्यायते न

समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्धर्मी सन्समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमु
पास्त इत्यादि पूर्ववदर्थे इदानीं मन्दत्रैलोक्यमिति उपास्यत्वात् प्ररोचनार्थं दर्शयेतेनाक्षरेणाप्रकृतेनेयमित्यादि

समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते तेनेयं राम ॥

तेनाक्षरेण त्रयीविद्या त्रयीविद्याविहितं कर्मेत्यर्थः न हि त्रयीविद्यया आश्रावणादिभिर्वर्तते कर्म तथा वर्तते इति
[illegible] कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति ॥ राम ७ ८

त्रयी नहीति नस्यास्वरूपलाभस्यानादित्वे तद्धेत्वनपेतत्वादित्यर्थः कर्मापि कथमाश्रावणादिभिरात्मानं लभते
[illegible] कर्मेति प्रसिद्धिमेव प्रपंचयति कथमित्यादिना आध्वर्यवहौत्रोद्गात्रसमाहारस्य दर्शपूर्णमासादि
[illegible]वादर्शिष्टोमादि च संभवात्तत्त्रितयसमाहारात्क्रियादोंकारेण प्रवर्तमानं त्रयीविहितं [illegible]मप्यागर
नियतिमातीत्याह राम ७ ८ ॥

लिंगाद्येति प्रवत्यतेकर्मेति मायादोकारेणावैदिक सकर्मणः स्ये तिविति मित्युतिं विधापरूत्यंन रमाह नचेति कथं
एन तरंकर्मणाम्टजय तेनत्राह परमात्मेति नस्यतत्प्रतीकत्वे किंस्यादिति चेतत्राह तटपचितिरिति तस्य कर्मणां परमा
त्म चंनाराध्यतेतर्हि तत्प्रतीकत्वादत्त्रस्यापि तेनाराधनं स्यात नचेश्वरस्तेनाराध्यतेर्ति प्रमाणसिद्धमितित्राह सकर्मणे

लिंगाद्यसोमयागादतिगम्यतेत्वकर्मफलस्यैवात्रस्यापचितिस्पैदृजार्थं परमात्मप्रतीकं हि तत
दपचितिः परमात्मनएवसास्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिं विंदतिमानवइतिस्मृते: मदिस्रा।

त्रयीविद्यावर्ततेत्रोमित्याश्रावयत्योमितिप्राथं सम्योमिखुर्यैयमेत व
स्यैवास्त्वस्पापचित्यैमहिम्नारसेन ॥

रसेनकिंचेनस्यैवात्रस्यमहिम्नामहत्वेनत्रत्विगयजमानादिप्राणैरित्यर्थः ॥ गाम

ति वाक्यप्रमविधितिनकर्मणोस्वयंप्रसायतत्वमाटवपातस्य लेकर्तोप्राप्नोतीति भगवतोकत्वादीश्वरप्रजार्थकर्मेति
गम्यते तथाच तत्प्रतीकत्वादेकारस्यतत्पूजार्थकर्मेति युक्तमित्यर्थः वैदिककर्मात्र पूजार्थमित्यर्थरेहत्वाविधा
न नीति किंचेति यजमानादीस्यादिपदेनपत्नीग्रहणे प्राणैःस्वयंविहितकर्मवांतरांतःविषः ॥

...नरमाह अथेति यथा...विकारैर्यज्ञमानादिप्राणैर्वैदिकं कर्म प्रवर्त्तनयेति यावत् ...विपरीतश्चापि दूर्वदर त्वयः
कथमर विगादिप्राणानां विषयास्त्रय्यैवेकाव त्वमतश्चाह यागेति आदिशब्दोऽन्तकर्म वैदिक ... स्य ह्यर्थः तस्मा।
...सिद्धाद्धूतेभ्यादिस्मृतेरित्यर्थः अथैः प्रालाद्भूतिः सम्यगादिसमुपतिष्ठते आदिमाज्ञायते ह्यष्टिर्हि ष्टरत्नं ततः प्रजार
...मोऽग्निरपाह नवेति दृष्ट्यादीत्यादिशब्देनान्नमप्यनानोवेत्यसमुपकरणमर्वमत्त्वयेन तथापि कथ्यमेतेवा।
तथवात्तरस्मरसेनवीदियवादिस्मृतिर्हिंतेनद विषयस्यर्थः यागहोमाद्युहतेरगाक्रियते तथादिसमुपतिष्ठततेतो
दृष्ट्यापक्रमेणप्राणान्नेचजायते प्राणोत्पन्नवयन्नस्त्वायतेऽनउत्थतेऽन्नरस्समदिरुह्नारसेनेति तथात्तरवित नव

तेनाभोक्तृत्वोयश्चैतदेवं वेदयश्चनवेदनानात्वविद्याचादिद्याच ॥

तः कर्मकर्त्तव्यमितिसिद्धितमाद्विपति नेतात्वेरणाभोयश्चैतदेवंव्याख्यातवेदयश्चकर्ममात्रविदर्तत्वय।
यात्स्यनवेदतावुभोक्रूरुनः क... ॥ राम
...समदिस्मृत्यादितत्राह प्राणेति अत्तरसमत्यामदिकत्वादुपासनेसिद्धे...तत्वेगाग्रथेनत्याशेवाह तेवे
दि ...र्वे स्मिन्नोदर्भेमत्तिवशादत्तयंविज्ञानेकर्तव्यमेत्रिष्या यकमतद्विज्ञानवतोऽनुष्ठ्यामितिसिद्धितेवदानेम्मनर।
...मित्यर्थः आहेत्याहरणिव्याचष्टे तेनेत्यादिना राम ७ ~ राम ७ ::
राम ७

यु॰ गी॰ १०

नन्वेकमेकत्वेनाद्दृष्टविदुषोर्विद्यामेव तत्फलमश्नुते नाविद्यामिति कथमित्याह तपोऽस्त्वेति शतिशाद्दृश्यानि पतीम
वेऽमवश्नुते कथं विद्वदविदुषोर्विशिष्टफलमित्याशङ्क्याह दृष्टेति विमतेन तत्फलं ... लामित्याद्य
...क्षतमार्गं दितिपामेवमित्याह नैवमिति हेतुत्वेन वनारितेवाक्यमाचष्टे मिश्रेदीति विद्यायामनाकर्मोविद्या ने

तयोश्चकर्मसामर्थ्याद्देवफलं स्यात्किं तत्राह तयोर्याथात्म्यविज्ञानेनेति दृष्टेहिलोके दर्शन
कीं भक्तलोमलदर्शाभिन्नेन तयोर्विरेचने नैवं यस्मात्ज्ञानात् विद्या वा विद्या च मिश्रादिवि
द्याविद्यानवशादः परस्याहतुत्यर्थः नोकारस्य कर्मीगत्वमात्रविज्ञानमेव यस्मात्मास्मि सा
मदिगुणवद्दिज्ञाने किं तर्हि तत्तोभ्यधिके तस्मात् दंगाधिकात्फलाधिके स्युक्त मित्यभिप्रायः

...र्विद्यत्वे पृथक्फलवत्त्वे तत्र विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः विद्यायाः स्वतंत्रफलवत्वं नास्तीति पक्षस्य स्याद्वातिप्रका
रेमेवप्रपंचाति तेन्यादिना श्रंगन्ता...गुणवदस्य ज्ञानस्याधिके फलमित्याह तस्मादिति तदं गकर्मांगकर्त्री
...ज्ञानेन तस्मादधिकफलाविशिष्टादारस्यज्ञानस्येतियावत् ॥ राम ॥ ४ ॥ ... ...ज्ञानेन ॥

य उ[illegible]नोऽस्य कर्मणामप्यधिकफलं स्यादिति तत्राह इहैवेति यत्त्वं ग[illegible]नत्वादि[illegible]तत्किं[illegible]गते[illegible]विज्ञानत्वेन क्रिया
श्रित्य विदितं तत्त्वम[illegible]वाप्नते देवज्ञानेन विशेष्यते नाप्यस्माद्विशेषणात् नियमस्यायेनासिद्ध नेहैतद्योगो[illegible]भवाद[illegible]
[illegible]दृष्टान्तमसमाप्त विकलत्वादान्यविलक्षणस्याधिक्यस्य[illegible]उदाहरणवदिष्टं तत्त्वात् [illegible]गमवे[illegible]तत्त्वमा[illegible]दृष्टान्तो
[illegible]त्वोपाधेः समस्तादित्यभिप्रेत्य ज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्यत्र तत्त्वस्याकर्ष्य योजयति तस्मादिति विज्ञान[illegible]
[illegible]विषयस्य[illegible]नातिरिक्तेनेति यावत् योगादेवतादिविषयस्य[illegible]इति शब्दस्तदर्थस्य समाप्त्यर्थः तैर्वाप्यसिद्ध
इहैवेह लोके वणिक्शबरयोः पद्मरागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात् फलाधिक्यं तथाध्यैव वि[illegible]
या वित्ता[illegible] मन्क रोति कर्म श्रद्धया श्रद्धानस्य सन्नुपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः तदेव कर्म वीर्यवत्तर
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति एवम्
अविद्वत्कर्मणोऽधिकफलं भवतीति विद्वत्कर्मणो वीर्यवत्तरवचनादविद्वानपि कर्मवीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रा
यो [illegible]त्वा विद्वषः कर्मण्यनधिकारः उद्धस्यैकोऽहमविद्वानपि[illegible]लिप्यते[illegible]नात ॥ [illegible] ॥
[illegible]कथयति विद्वदिति नन्वर्थी समर्थो विद्वान् पर्युदस्तश्च कर्मण्यधिकारी[illegible]विद्वषस्त लक्षणात्क्रा
[illegible]स्यानधिकारात्कथं तत्कर्म वीर्यवदिति प्राप्ते तत्र यतेनत्राह नचेति उद्धस्य तु[illegible]संवेद्य[illegible]नेष्विन्या
[illegible]सिन[illegible]जाते विद्या[illegible]नामाधिकमीन[illegible]न[illegible]प्रत्तो[illegible]देवतेन्यादो तोचे[illegible]विद्वानेन[illegible]
[illegible]विद्वषोऽपि कर्मण्यधिकारोऽधिकारिलक्षणे तत्त्वाभावस्य[illegible]विद्या[illegible]नमात्रेण विशेषणमिति [illegible]॥

गुणवद्दत्तं [illegible]त्वात्तत्र फलमित्युक्तं तत्र रसतमगुणवद्दत्वविशेषमेकमुपासने तत्र च विप्रुडिति फलस्य स्थाने ता।
तेषां विशेषं तन्न्यायेन वा नत्वा लभ्यते आमि गुणवतः समृद्धगुणवतस्त्वत्तरसमृद्धविज्ञानेप्रसक्तं फलं [illegible] याचात्र
गुणोपासनानि पृथक्फलानि विवदितानीत्यतस्मात् रसतमेति तत्रावदिदो यासीने निविधिप्यौनिविधिर्नीति के
१८ [illegible]ध्येविधिनैव तस्य फलप्रसेन वाप्यनादेवैकामनामित्यादि वाक्य लक्षणा विप्रकृतन्त्रयो रसतमगुणवद्दत्तरवि।
नानविशेषफलाकांक्षितायां वाटस्य फलांशान्वयेनानेकगुणवदेकविज्ञानविधिसंभवे विधिभेदकल्पन योगात्वाव

रसतमामिसमृद्धिगुणवद्दत्त्वमित्येकमुपासनमध्यप्रपन्नां नरादर्शनात् स्रनेकैर्हि विशेषणैरनेकमपो।

खल्वेतस्यैवात्तरस्योपव्याख्यानंभवति १ ॥

यामत्वात् खल्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीथाख्यस्यात्तरस्योपव्याख्यानंभवति १ राम ७८ ॥

त्वाप्त्यादिकफलवदनेकविशेषणैकोपासनाविषयविध्युपगमेन वाक्यैकसंभवे वाक्यभे[illegible]ति प
[illegible]विषयजिज्ञासायां निर्णयः तत्रिषत्वमायपत्तप्रकृताविरोधीतिभावः तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्योपसंहारवाक्यं खल्वे
तस्यात्तरं तत्र तत्कृत्येन प्रकृताकरणकारणमाह स्रनेकैरिति रसतमामिसमृद्धि[illegible]तेनाति विशेष
णानि तैर्विशिष्टत्वात्तस्यानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् प्रकारभेदेऽप्युपासनैकात्म्यात्[illegible]काबोत् प्रकृतस्यैवात
[illegible]उपव्याख्यानं एत खल्विति नमित्यर्थः १ ॥ राम

आश्रयाविशिष्टसमष्टिप्राणावयवभूतमोंकाराख्यमक्षरं स्वमात्मप्रतीकं तदुपासनस्य मिथ्यापरिष्टुमिदानीं तन्मैवाक्षरस्य ध्या
२६ नाय प्रियदेवमेदं नादित्यप्रणवैक्यमुपासनं विवक्षन्नाख्यायिकान्तरमवतारयति देवासुरा इति तथा च प्राणाख्या सृष्टिरूप
निरूपणसामर्थ्ये विवदितं समासमर्दश्यति देवाश्चेति देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति देवा इति दीव्यति द्योतनाथा
दिव्यज्ञीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति दर्शनानां समवायतनस्य सन्निधुलोक तेदिव्यानान
पोद्दीपितिरित्यर्थः तेच योजनका देवा इन्द्रादयो भविष्यंतीत्याशंक्याह शास्त्रेति इन्द्रियानामिति ... विषयान्

देवासुराः देवाश्चासुराश्च देवा दीव्यतेर्द्योतनार्थस्य शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः असुरास्तद्विपरी

देवासुराः ह वै यत्र संयेतिरे ॥

ताः स्वेष्वेवासुविषयेषु विषयासु प्राणक्रियासु रममाणात् ... २७

सिद्धेर्वेदेयत्वाद्युपासकशरीरस्य कंरणावस्था देवाः सत्वात्मकाः शास्त्रानुसारिणो देवशब्दवाच्या इत्यर्थः तथा
प्रत्समस्वाविरोचनादयः स्वभिमानकाः पूर्ववदुपसंहारविवेयमभिप्रेत्याह असुरा इति असुरा इन्द्रियप्रवृत्तय
एव तिसंबंधः सात्विकेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यं तामसत्वमसुरार्थं दर्शयति तद्विपरीता इति तामसासुरशब्दवा
च्या वेनिमितांतरमाह स्वेष्वेवेति विष्णुविषयासु विषयेषु नानानागतयोर्विषयांशयास्वतार्थीति प्राणानक्षि
स्वजीवनमात्रकल प्राणचेष्टास्विसथ्यः ॥

बृ० ३
टी० भा०
१२

...स्वभावो वदति स्वाभाविका इति शास्त्रापेक्षामन्तरेणैव स्वभाववशात् प्रवर्तमानत्वं स्वाभाविकत्वं तथा च शास्त्रीय-
दिग्दृष्टिभावे विपरीतस्य मन्दत्वाद्भूयस्त्वमिति विपरीतमित्यर्थः । वैपरीत्यं तत्र माह तमआत्मिका इति कथं मिथ्या विषया प्रवृत्तेरिति
मितो कृतस्य देवानामसुराणां संग्रामोऽभूदित्यपेक्षायामाह शरीर इति प्रकटयति शास्त्रीयेति स्वीकृतिप्रयच्छति तथेति

स्वाभाविकाः तमआत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव वृद्धा इति पूर्ववृत्तोद्भासको निपातो यस्मिन्निमित्तेनेतरेतर-
विषयापहारलक्षणे संप्रवृत्ते रसं वृत्तेः संग्रामार्थत्वमिति संग्रामे [illegible] कृत एव तत्र इत्यर्थः शास्त्री-
यप्रवृत्ताः स्वाभाविकप्रज्ञाविरूपा इन्द्रियवृत्तयोऽसुराः तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकजो-
[illegible]रात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपासुराभिभवनाय प्रवृत्ता इत्यन्योन्याभिभवोद्भव-
यप्रकाशरूपत्वमभिभवना रूपः संग्राम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसंग्रामोऽनादिकालप्रवृ-
त्त इत्यभिप्रायः ॥

देवासुरकार्यवैपरीत्यं स्फुटयति शास्त्रेति स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपपाप्मासुरः परिशिष्टे साभिमानता-
त्मस्थितिरूपकार्यमित्यावत्त उक्ताध्यात्मिकसंग्रामं निगमयति इत्यन्योन्येति [illegible] देवानाम-
सुराणां चान्योन्याभिभवः सोद्भवश्चेत्येवंरूपः संग्रामः प्रतिदेहमनादिकालं प्रवृत्तो यथा देवासुरसंग्रामस्तथेति योजना ।

किमर्थं पुनरा[illegible]ख्यायिकारूपो देवासुरसंग्रामः कल्प्यते तत्राह सा देहेति स[illegible]ऽयं संग्रामोऽस्मिन्नेकस्मिन्प्राणस्य विशुद्धिविषय
विज्ञानविधानार्थं तत्तथाख्यायिकारूपेणाख्यायते इन्द्रियाणां विषयवैमुख्यधर्मः स्यात्तेषां तदा[illegible]पा[illegible]स्यादि
निर्विवेकविज्ञानसिद्ध्यर्थं चाख्यायिकारूपेणाख्यायते तस्मादिन्द्रियाणां प्रयत्नतो विषयग्रावसंपर्क[illegible] तद्वैमुख्यं वेतस
वैमुख्यं भवत्वादौ [illegible]मिति भावः यजमानप्राणानामेव देवासुरभावस्योक्तत्वमतः शब्दार्थः प्रजापतिरा[illegible]
सा देहे [illegible]ख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेकविज्ञानायकथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधि[illegible]
पि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्राजापत्याः प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः पुरुष एवोक्तमुपरमेव मता
प्रजापतिरिति [illegible]संततत्वात् तस्मादिन्द्रियाणां स्वाभाविकशास्त्रकरणाभ्यां तयोर्विरुद्धापत्यानीव तद्भवत्वात् तत

उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुः ॥

उक्तमौपकर्षलक्षणनिमित्ते तद्धे देवा उद्गीथम् उद्गीथभक्त्युपलक्षितं तत्कर्मौद्गात्रं कर्म आजह्रुः आहृतवन्तः तस्यापि
केवलस्याहरणासंभवात् ज्योतिष्टोमाद्याहरन्त इत्यभिप्रायः तत्किमर्थमाजह्रुः इत्युच्यते ॥

[illegible]र्थं मयाक्रमविवक्षितमर्थमाह प्रजापतिरिति उक्तरूपः पुरुषः प्रजापतिरित्यत्र गमकमाह पुरुष एवेति
[illegible]ष्वपुनर्यथाकांतं देवासुराणां तत्र पुरुषस्य तत्रेति तत्रहीति पर्वेत कस्मिन्संग्रामनिमित्ते परामृशति तत्र ह देवा
[illegible]पकृष्टासुराणामभिभवनिमित्तं कथं भक्त्यावरणमित्याशङ्क्याह उद्गीथेति [illegible]
[illegible]ति तस्यापीति उद्गीथभक्तेर्विवक्षितोऽर्थः तदाहरणप्रयोजनं परम्परयैव कथयति तत्किमर्थमित्यादिना

मुद्गीथ

ई॰भा॰ १८

संयस्वउद्गीथास्वरूपएवकारेप्रकटयति यदाचेति अचेतनस्यकथंतस्योद्गातृत्वासंभवाद्दिशतिनहि चेतनावंतमिति उ
च्छंद्राणेन्द्राविर्तयति प्राणमिति तवद्उद्गायेतिवाजसनेयकश्रुतिमाश्रित्याह उद्गीथकर्तारमिति यतोद्गीथभक्ति

ऽनेनकर्मणोऽनाततः स्वरानभिविष्यामस्त्येवमभिप्रायः संतो यदाव
तदुद्गीथंकर्मणानिर्दोषंवमनदातेदेवानासिक्यंनासिकायांभवंचेतन

अनेनैनानभिभविष्यामस्तितेहनासिक्यंप्राणमुद्गी
थमुपासांचक्रिरे राम ६

तावंतंत्राणंप्राणं उद्गीथकर्तारमुद्गातारं उद्गीथभक्त्योपासां
चक्रिरे ॥ राम ६

देवाःस्वयंतेनउद्गात्रात्कथंतदुपासनात्मित्यांशंक्याह उद्गीथभक्त्येति तयोपलक्षितेनमुद्गातारमुपासांचक्रिरतियावत ॥ १८

कथमुपासनं चेत्यपेक्षायामुद्गीथेनकर्तृत्वप्रार्थनापेक्षायामाह कृतवन्त इति तेहनासिक्यमित्यत्रवाक्येक्रमशःसत्कावाक्याथ
माह नासिक्येति किमिमन्तरमोंकाराद्यमिदोपास्यत्वेनव्याख्यायतेतत्राह पवेदीति उक्तमेवस्पष्टयति लिखितित।
प्राणःप्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासनेप्रकृतस्यपरित्यागोभवेत्स्वप्राणदृष्ट्योपास्यत्वाभीकारः प्रकृतापादान मि तोयः पूर्वो
पर्वतयोपमासक्ते नोक्ते उद्गीथोपलक्षितेनोद्गातृत्वोपलक्षितेज्योतिष्टोमादिकर्मादृनाभिप्रेतं क्रतुनदादशोयोदेवस्य

कृतवन्त इत्यर्थः नासिक्यप्राणदृष्ट्योद्गीथाख्यमक्षरमोंकारमुपासांचक्रिरे इत्यर्थः पवेदिप्रकृतार्थपरित्यागः प्रकृ
तार्थोपादानेनचप्रकृतत्वात् स्वल्वेतस्यैवाक्षरस्योंकारोस्युपास्यतया प्रकृतो नत्वद्गीथोपलक्षितकर्मा

तंहासुराःपाप्मनाविविधुः राम ॥

कृतवन्तइत्यत्रोच्यते इदानीमेवकथंनासिक्यप्राणदृष्ट्योंकारमुपासांचक्रिरे इत्यास्य नेषदोषः उद्गीथकर्मणोपेक्षि
तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्ट्योद्गीथभक्त्यवयवस्योंकारउपास्यत्वेनविवक्षितोनस्वतन्त्रः नत्वादर्थेनकर्मादृष्टवेत।
पासनेनतद्धिप्रकृतंनासिक्यप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनमित्यर्थः स्वोक्तेमिथोविरोधंपरि हरतिप्रकृतमेवोक्तं ॥ राम
हरतीति नैषदोषः इति उद्गीथोपलक्षितकर्मोपलक्षितेज्योतिष्टोमादौकर्मणिसमस्तेवोद्गातृप्राणदृष्ट्योपास्यत्वे।
नात्वंविवक्षितमोंकारस्योद्गीथावयवोपाध्येयत्वेनैवात्रव्रतोपासनाक्रियानान्तरोपासनार्थत्वेनकर्मादृष्टा
ध्येयत्वेनाविरोधइत्यर्थः ॥ राम ॥

बे॰ सं॰ श्रात्रिस्मविधानार्थं कृ ... रणमिस्मुक्तात्वेद्वस्यादित्याचष्टे तमेवमिति सोऽमेत्रवाहोरणनामिकास्तवेधेनेतिद्यावत स
पा॰ दी धर्मार्थसंगलक्ष्रूपणमतस्यासंगवेधसाधयति सदिति कल्याणगोपः सर्वभिहकः तस्यश्रद्दशामसेवक्षमानाः

तमेवं देवैर्हतं उद्भ्रान्तेर्द्रोहयणः स्वाभा
विकस्तमः श्रात्मानोऽज्योतिरूपेनासिकोधा
णेदेवस्तोऽस्येनपाप्मनाः धर्मासंगरूपेण
विविधुवेधिनवेतः संसर्गोहतंत्रस्मर्यः।
सहितनासिकः प्राणः कल्याणगोपधर्
णाभिमानासंगाभिभूतविवेकविज्ञानो
बभूव ॥

त्मायोपमासंगस्तेनाभिभूतमुपकारेगोंपाघ्राणाकृतवत्स्तत्याः सर्वस्यकार्यकरणसंघातस्यविवेकविज्ञानेयस्यस
तयेतिविग्रहः राम ४ ॥

ननु कथं यद्येतत्संग्रामसीति तत्राशंक्याह एतेनेति उक्तेऽर्थे वाक्यं योजयति नेदिदमिति त्वामाप्राणस्यान्तरपाध्य विद्वत्वे का।
र्थलिंगकमनुमानं सूचयति तस्मादिति उक्तानुमानावयानि वाक्यं व्याकरोति एतदिति एतः शब्दार्थं नव सूचयति पा
एतेनेति ननु पाप्मनाविद्धत्वातेन लोके दुर्गंधं जानातीत्येवं वक्तव्यं सर्वभित्तानस्यपापकर्मत्वाभावात गौ वक्यं तेनोभय
जितेत्यस्तके तत्राह उभयग्रहणमिति एकस्यापि द्वविछोद्व्यात्मक सद्गुरोद्वाशादेवाकाकादि देव पादुर्भावाप्राप्ते तन्मे

एतेन दोषेण पाप्मसंसर्गो विभुर्न वेद मुक्तमसरा: पाप्मनाविविद्धुरितियस्मादात्मरेणपाप्मनाविद्ध: तस्मा।
तेन पाप्मनाप्रविनोद्धाण: प्राणो दुर्गंधिग्राहक: प्राणेनो एतलेनोभयं जिघ्नति लोक: सुरभिदुर्गंधिव पाप्मा

तस्माद्तेनोभयंजिघ्नति सुरभिचदुर्गंधिच पाप्मनाह्येषविद्ध: ॥

नात्येषयस्माद्विद्ध: उभयग्रहणमविवक्षितं यस्योभयं द्वविरोतिमाङ्क्षेतीतियद्दतद्दत् राम ७ ८॥

यस्योभयं द्वविरातिमाङ्क्षेतिसर्वं द्वंद्वं चशरावमोऽस्तेनिवेधं द्रिम्यत्रोभयग्रहणमविवक्षितमितिस्थितं प्रथमतंत्रेत
थात्राप्यीत्याह यथेति नकेवलं पाप्मनाद्दीतिवाक्यशेषाद्द्रोभयग्रहणमविवक्षितं किं त्वाजसन्तेयके यथोक्तोऽद्वी
घविद्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेव दमवति द्रूपं चिच्चति स एव सपाप्मति फले रत्राप्यपि पाप्मावेध एवसाडुर्वे प्रजा
नामेव वक्तव्यत्वाद्विवक्षितमुभयग्रहणमित्याह ॥ रामाय नमः परमात्मने नमः ७ ८ ॥

॥

पु॰ एदेवेति नतुनाणवस्य प्राणस्य प्यप्रविद्धत्वादनुपास्यत्वमिदं स्यात् सामान्यादृग्गादीनामपि नोपास्यत्वमिति सिद्ध्यति तानि
न॰टी॰ मत्वं ध्येनेत्यत आह सामान्यप्राणस्येति न्यायसाम्येपि मुख्येतरनिराकरणाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमिष्यते नियाते
पा उपास्यतादर्थो मुख्येनोवागादीनां स्वफलमपाकर्तेन्द्रभुवग्रंथस्यार्थः विद्वाश्रुति विचार्य्य क्रमेणाध्याये न तु इति संवे॰ः उत
वाक्ये पदव्याख्यानमतयोरितदेवैणसमानत्वादित्याह समानमिति प्रविशिष्टवाक्यैकदेशग्रहणार्थमादि पदं नतु

एदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय यद्वा यतन्दिव्य
हत्वानुभवार्थो यं विचारः अन्याप्रवर्तितोः नचहस्त्यादिदेवताः क्रमेणाविचार्यान्तरेणया।
पत्ता विद्वास्त्वयोर्ध्यते समानमसन्यत् अथहवाचचक्षुःश्रोत्रमनस्त्यादि प्रथमा
न्यसनादिदेवतास्तथ्याः एवमखल्वेतादेवताः पाप्मभिर्विविक्तत्वतरात् ॥

ग्राणादीनां पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेपि त्वगादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्यत्वावचनान्मुख्यस्यैव प्राणस्योपास्यत्वमिति वा।
सीयते तत्राह अनुक्ताइति उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे हृददारण्यकश्रुति
संवादयति एवमखल्विति । राम
४ ॥

अथ हेममासन्यं प्राणमिति षष्ठं वाक्यमस्याप्यव्याकरोति अस्येत्यादिना एवं वागादिष्विति यावत्‌ देवा वै अविदामेति
अस्येत्यादिना विहत्वात्‌ प्राणादिदेवताः अपोह्यैतेः स्थानेन तेयप्रवार्य प्रसिद्धोम विभवो मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रि
रे तेदासुराः पूर्वं कृत्वा प्राप्य विद्ध्वस्त विनष्टा अभिप्रायमात्रेण अकृत्वा किंचिदपि प्राणस्य कथं विनष्टाः ... दृष्टा
अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे ताꣳ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना
ह्येषा विद्धाथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना
ह्येतद्विद्धमथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ शृणोति श्रवणी
यं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्त
स्मात्तेनोभयꣳ संकल्पते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासां
चक्रिरे तꣳ हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳ
सत एवꣳ हैव स विध्वꣳसते ॥ राम
तस्माद्‌ यथा लोके अश्मानमाखणं न शक्नोति विनिहन्तुं
हलादिभिरपि छेत्तुं न शक्तोऽखणमपवाखणलमृत्वा सामर्थ्याल्लोष्टः पांसुपिंडः ॥ समापयत्नः ॥
विशिष्यति इत्यर्थः अकृतस्य लोष्टमात्रोपादानेन तस्मात्‌ सामर्थ्यादिति तस्य ध्वंसनयोग्यत्वात्‌ पुंसस्तेन चकर्षयेत वादः

बृ॰ भा॰

३

दिंयस्मकस्माचिदेवंविदम्पमंभवादलं लोष्टमुदसौ नेमाश्मानं यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतेति द्रव्यदृष्टान्तं कथ्यते यथा
त्वग्रहमश्मानमाह कस्मेतराद्येति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति एवमिति इतिप्राणस्य विशुद्धत्वात् इत्याह ।

अश्मेतराद्याश्म नितिमित्तो श्म भेदनाभिप्रायेण तस्याश्मनः किंचिदप्यकृत्वा स्वयं विध्वंसेत विदीर्येत एवं विदयस्मात्
मर्थः एवंविशुद्धो ऽस्तेरेवधर्षितत्वात्प्राणइति एवंविदः प्राणात्मभूतेस्पदे फलमाह यथाश्मानमित्येष एव दृष्टा
न्तः एवंदेवसविध्वंसते विनश्यतिको सावित्याह य एवंविदि पथोक्त प्राणविदि पापं तदर्हं कर्तुं कामयते इत्यः

य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति ॥

तिय श्चाप्येनमभिदासति दिनहि प्राणविदं प्रत्याक्रोषताडनादि प्रयुंक्ते सोप्येवमेव विध्वंसत इत्यर्थः एव प्राणविषयज्ञा
विस्याणभूतत्वादत्राव तरवाश्मा वज्रो पर्षणीय इत्यर्थः ॥ रामाय नमः ॥ कृष्णाय नमः ॥

कर्तव्यमितिशेषः फलवचनमुक्तमर्थं व्याकरोति एवंविद इत्यादिना प्राणवित्प्रतिस्पर्द्धिनो विनाशे हेतुमाह ए
षह्यश्मेति ॥ रामाय नमः ॥ ७ ॥ २२

नासिकाप्रदेशस्थस्य प्राणस्य च वायुविकारित्वेन प्राणत्वादिविशेषाभ्याप्यनावेशाद्वैशेषिकेऽतल्यावेवस्थानामिति शंकते नन्विति
स्थानविशेषसंबंधाभेदाद्यपि पापमेव प्रावेयध्यवस्थाप्यकेन निपरिहरति नैषदोष इति स्थानान्तरस्थानाञ्चेवक
रणवैगुण्यविषयविशेषात्मकत्वेन समानदेशस्य नासिकप्राणस्यापि विद्धतास्यादिनियावत् तदसंभवाद्विशेषमेवं प्रयुक्त

ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र नासिकः प्राणोऽप्यनाविद्धः प्राण एव सन् मुख्यः वण्ठे नैष
दोषो नासिकास्तु स्थानकरणवैगुण्याद्विद्धो वाय्वात्मापि सन् मुख्यः स्थानदेवतावलीयस्त्वात्र विद्धः तत्के यथा

स एषोऽप्सावगाणो नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा
ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति ॥

तस्मादयः शिखावस्तुरूपाश्रयाः कार्यविशेषं कुर्वन्ति नासादन्नागतासत्तद्दोषवत् घ्राणसदिवतादिद्धा।
घ्राणदेवतानमुख्यो ॥ राम ७ ॥ राम वैगुण्यायोगादित्येतत् श्लिष्टमुक्तमुपपन्नं स्था
नसंबंधविशेषात् घ्राणप्राणस्य पाप्मविद्धत्वेन तदभावाच्च मुख्यप्राणस्य तदविद्धत्वमित्येतदस्पष्टं तेन स्पष्टयति यथे
त्यादि नमुख्यो दोषवत् घ्राणस्य विवक्षाभावादिति विशेषः घ्राणदेवतानिद्धाप्ययादेव तानु नविद्धत्व ग्रामकाले
नाद्नेनतरं वा संस्थाचार्ये ॥ राम ७ ॥

ता॰ ३. यस्मादिति भाव्यप्राणस्य पाप्मनो पाभावमुपसंहरति अतस्मेति पाप्मकार्य्यमासंगोऽतस्य प्राणे प्रत्ययलंभादित्यतः
टी॰ पाप्मसौचार्थे दिशब्देनोक्तं पाप्मनः वेधं विमुक्तत्वे देवत्वरूपत्वप्राणविशुद्धिमुपसंहरति सैष इति तस्य विमुक्तत्वेद

यस्मान्नविद्वोस्तैर्मुखमतस्मान्नैवैतेनमरभितुर्गोपिवाविजानातिप्राणेनैवतद्भयंविजानातिलोकोतस्यपा
प्मकार्यादर्शनादपहतपाप्मापहतोविनाशितोऽपनीतः पाप्मायस्मात्सोपहतपाप्मायं एषविमुक्तः॥
मर्थः यस्माच्चात्मभवः कल्याणाद्यासंगवत्त्वात् प्राणदेवोतत्यान्नंभरिर्मुख्यः किंतर्हि सर्वा
र्थः कथमित्युच्यतेतेनमुख्येनपदश्नातियत्पिबतिलोकस्तेनाशिते
नपीतेनचेतरान्प्राणादीनवतिपालयति ॥

त्वेतमाह यस्माच्चेति अतोविशुद्धरसतरत्वसंबंधः सर्वार्थत्वंप्राणस्यमुख्यपूर्वकंप्रतिपादयति कथमित्यादिना
प्राणादीन्पादिशब्देनकार्यमप्युच्यते ॥ राम ॥ ९ ॥ ॥ २२

तेषैतान्हृद्यंतीतिष्क्रांतंतरमाश्रित्याह तेनदीति प्राणान्द्वितिदेहभ्यामन्नपानाभ्यांसंघातस्थितिर्नन: प्राक्प्रार्थ: सर्वा हि
तेद्वितीयस्मात: प्राक्स्यार्थ: मात्राणोपयुक्तत्वादन्नपानानांसंघातस्थितिर्देहत्वमित्यन्नप्रश्नहृदंकं निगादर्थ यति
यमित्यादिना हृतिमेवविशिनष्टि अन्नपानरति अन्नदमयपुज्यमानेअन्नपानेप्राणस्थितिर्देहत्वं इतिसावत प्राणसो

तेनदितेषांस्थितिर्भवतीत्यर्थ: अत: सर्वैभावि: प्राणो: तोविस्त्रष्ट: कथंपुनर्मंत्योशीतपीनाभ्यांस्थितिर्वेषांग
स्यतरमवयते एतेमनंत्वप्राणंमुखप्राणहृति अन्नपानेरित्यर्थो ततोमरणकाले: वितालच्योत्क्रमोरेप्राणा

एतमप्रतोततो: वितोत्क्रामति आदद्यात्येवांततइति तथंद्वागिरामन्त्री
थमपासोचक्रपतमपवांगीरसंममंते राम ९

दिप्राणसमदायइत्यर्थ: अप्राणेदितशक्रोत्सर्शितंयातवानेनतदोत्क्रोति: प्रसिद्धाग्राणादिकलायस ॥

विक्रमिषायामपिसंजात: स्वयमपानपानेक्रुतास्थाम्सतीत्याषांकाह अप्राणेदीति तदाप्राणोविक्रमिषावस्था
यांमितियावत तन्नूत्क्रांत्यवस्थायामाविशिषायभावादेवसंघातस्योत्क्रांतिर्नेत्वशंनायभावातन्नपामाणाभावादा
तस्माह राम ९ ॰ राम ॥

टी॰ उ॰ इत्यपेक्षितानि तदितिसिद्धत्वात्तानभ्युपेते अत्र यद्दत्तांयानोपलक्षणार्थं विशुद्धिगुणकस्माद्धपाणांन्मोक्षात्तदर्थपोक्षी
टी॰ ग्रावयवभूतमोंकारात्समस्तरम्भपासमित्युकमितिदाहीं नित्रैवागिरसबृहस्पत्यापास्यत्वापासस्तुणत्रयविधानार्थं मं
ग्रंथ यम्रत्यापयति तेइति तत्रहातिकारामिप्रेतसंबंधंदर्शयति तेनाद्यमिति परामिप्रेतसंबंधेयामकम्माद पतमि
ति अप्रबद्दितसंबंधसंभवेद्यबद्दितसंबंधकल्पना तयुक्तेतिपरिहरति भवत्येवमिति ऋषीणांसंगिरोबृहदा
गृहीय

इत्यपेक्षितत्वान्तौप्राणस्याशिशिषाः तोव्यादरात्मेवासंविदारणकरोतीत्यर्थः तद्यज्ञालाभेउत्क्रांतस्य
लिंगानेन्हागिरः तेनात्ववाणाद्दत्वगिरापवगुणस्तुपासोवक्के उपासनेकृतवान् वकोदाल्म्यइतिवस्य
माणेनसंबध्यतेतथाबृहस्पतिरित्यायास्यइतिचोपासांचक्रेवकइत्येवंसंबंधंकृतवतः केचित पतम
वकोनि संबृहस्पतिमायास्यंप्राणमस्यतेइतिववनात् भवत्येवंयथाकृतासंभवेसंभवतित्तुयथाकृत
मृषिवादनायामपि ॥ राम

स्यत्वादिशब्देनउपदेशोपिगुणान्तरपविशिष्टप्राणोपासनेनविरुध्यते ततश्चप्रधानानामवायेप्राणोपासका
नामृषीणामुपदेशोनत्यागतदन्तं गिरोबृहस्पत्यादिशब्देभ्योपिप्रथमप्रतिपन्नत्वात्प्रीतिविहाययौगिकंह
तिप्रोपतत्वगुणमात्रप्रतिपत्त्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ राम २१
ति

प्राणिनामकानामृषीणामभिधानमैतरेयकऋत्स्नाहृदयति कृत्स्नंतनवदिति तदेवस्पष्टयति तस्मादिति सर्वतच्चितेनानामप्रथमं मंडल
दृष्टात्रऋचः एषचप्राणोयस्मात्सर्वं संचालनात्मकवर्षाणि भगतवान् तस्मादेतमेवप्राणंसंतमृषिशरीरास्थितमेतमृषि
तशब्दवाच्यंदेवतानिप्रयोजनाशनेच्छितशब्दवद्भयविषयाणिशब्दोत्तराणिपिमितोत्याह तयथेति प्राप्येतेमंडलेषुत्कामध्यम
तोमंडलानांद्रष्टाऽसोमाध्यमाऋषयस्तेपिप्राणस्तस्यसर्वात्मनिमध्यमसर्वंजगद्धिधारकत्वात् गृत्समदस्तुद्वितीयमंडलद्रष्टा
एकालेवामादीनांगिरणस्याणोऽस्मः रेतोविसर्गकारणमदहेतुत्वादपानोमदः प्राणापानात्मकत्वात्प्राणस्य तथोच्यते त
स्मात्तवत् तस्माच्छ तथिनिरन्याचरतेतपवमेवसंतमृषिमपि तथामाप्यिमागृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रि
रित्यादिऋषीतेवप्राणमापादयति श्रुतिः तथैतानृषीन्प्राणोपासकानांगिरोद्गिरन्त्यपास्याप्राणलेकरो

अंगानांयद्रसस्तेन ॥ राम ४ ॥

ति अंगिरसविद्धानायप्राणोपिता तयोपिता प्राणोदमानेत्यादिवह्न तस्मादपितंगिरानामप्राणएवसन्नात्मा
तस्मोगिरसंप्राणमङ्गीष्युपासंचक्रुरेतमेतपव यस्मात्सोंगानांप्राणःसन्रसस्तेनासावांगिरसः ॥राम
तीयमंडलदृष्टाविश्वामित्रः प्राणोपितथाव्यपदिश्यते तस्मादिविश्वभोज्यजातेऽस्यनिदेनतयाश्विय्यमासीत् वामदेवस्तच
तुर्थमंडलद्रष्टाप्राणोपितच्छदवाच्यस्तस्यवागादिदेवतानांभजनीयत्वात् पंचममंडलद्रष्टात्रिरित्युच्यते प्राणोपितथैवक
थंदे तस्यपाप्मनः त्रयंत्रायतेऽप्रतिमंसर्वंत्रातृत्वात् षष्ठादिपदेतभरद्वाजादिपदानिव्याख्यातानि दृष्टांतमेवमाप्नोयदाष्टौ
निकमाह तथेति किमिदंवाक्यं प्रभरंतीतप्राणंकरोतिश्रुतिरनयाह प्रभेदेति तथाचसप्तमेप्राणस्यसर्वात्मत्वंदर्शयतेत
त्रापितस्मात्तत्तद्दर्शितप्रत्यवि तितामित्या प्राणोदेति प्रथमाद्दितमंस्वसंभवेनतानितेवावार्थंकथयति तस्मादिति

पावमानीर्[illegible] पावमानीरिति

...भिः रसः बृहस्पतिशब्दोपलक्षितेन तस्यायं वाद तथेति प्राणस्य बृहस्पतित्वं सामोपपादयति वाचस्पति रिति एष उ एव ब्रह्मणस्पतिरिशव
वद्रीयास्यशब्दोपलक्षितेन भयत्रदृष्टस्याह तथेति तस्याभयत्वं हेति विशदयति यदयमास्यादिति मुखादास्यादयते नेनायास्यः प्राणः स एव
उपासकत्वादृषिरपि तथैति योजना यथोक्तानामृषीणामेवोक्तगुणकमुपासनं न त्वन्येषां विशेषवचनादित्याशंक्याह तथेति
विशेषणनवोषनिवर्तकत्वप्रदर्शनार्थत्वादिमर्थः यथोक्तोपासनस्यत्रिष्वनियामकाभावेनासकं दर्शयति नकेवलमिति ऋषिरिति
तथा वाचोबृहत्याः पतित्वेनासौ बृहस्पतिः तथायमास्यादास्यादयति निर्गच्छतीत्येनायास्य ऋषिः प्राणः स एव सन् ऋषयः
तथा सोप्युपासकस्त्वात्मानमेवाङ्गिरसादिगुणप्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थो नकेवलमङ्गिरः प्रभृतय एवोपासांचक्रिरे तद्
वको नाम दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो विदांचकार यथादर्शितं प्राणं विज्ञानवान् विदित्वा च स ह नैमिषीयानां सत्रिणामुद्गी
तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः तेन तं हायास्य
मुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते तेन तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकार स ह नैमिषीयाना
मुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायत्यागाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्या
तावभूवेत्येव प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नैमिषीयेभ्यः कामानागायतिस्म आगीतवानित्यर्थः तथान्योप्युपासक आगा
ता हवै कामानां भवति य एवं विद्वान् यथोक्तगुणं प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्दृष्टफलमुक्तं प्राणात्मभाव एव त्वदृष्ट
देवो भूत्वा देवानप्येतीति शिष्टं सिद्धमेवेत्यभिप्रायः इत्यध्यात्ममेतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमित्युक्तोपसंहारोपि
विदितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टं यातनिकोकरोति विदित्वेति भूमिकां कृत्वा विवक्षितमुपास्तिफलं कथयति तथेति
एवमिति विशेषणाददृष्टफलोक्तमाह प्राणेति आत्मविषयं शरीरवर्तिप्राणगोचरमिति निपातः ।। राम
शुभमस्तु सर्वजगतां ।।

६

उपसंहारस्य प्रयोजनमाह अधिदैवतेति अनंतरमध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादितिशेषः किमिति दैवतविषय
मुद्गीथोपासनंप्रस्तूयतेतत्राह अनेकधेति प्राणादृष्टेरादित्यादिदृष्ट्यापि उद्गीथस्योपास्यत्वाद्देवताविषयं तदुपासनं प्रस्तावे उक्तम
त्यर्थः आदित्यादिमितत्यत्रेआदित्याख्येनवाक्यार्थंकथयति आदित्यदृष्ट्येति तमादित्यमुद्गीथमुपासीतेत्यादित्यउद्गीथशब्द
स्य च सामानाधिकरण्यमुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादक्षरवाचित्वादादित्यशब्दस्य च ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोः शब्दयोः

अथानंतरमधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तूयत इत्यर्थः अनेकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य य एवासावादित्यस्त
पति तमुद्गीथमुपासीतादित्यदृष्ट्योद्गीथमुपासीतेत्यर्थः तमुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽक्षरवाची सन्कथमादित्यमेवतेन

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गा
यति उद्यंस्तमो भयमपहंत्यपहंता ह वै भयस्य तमसो भवति य
एवं वेद ॥ १

इति उच्यते उद्यन्नुद्गच्छन्वा एष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति ॥ रामकृष्णाययनमः ॥ राम गोविंद

सामानाधिकरण्ययोग्यादित्याशंकते तमुद्गीथमिति आदित्येयद्यपि नोद्गीथशब्दो रूढ्या वर्तते तमर्हतीति तथापि गौण्या
वृत्त्या तत्र वृत्तेः सामानाधिकरण्यसिद्धिरित्यनंतरमाह उद्यन्निति प्रजार्थमुद्गायतीत्यनेन देवस्य स्पष्टयति ॥ राम

[illegible] रामायनमः ॥ [illegible] ॥

छां· उ·
भा· टी·
५५

प्रजानामिति प्रजोत्तमर्थमुद्गानमन्नानिष्पत्तेर्वा सम्बन्धः तदेतद्व्यतिरेकद्वारा साधयति नहीति आदित्यस्यान्नार्थं सामगानमतः प्र
त्वार्थः न तस्योद्गानादिविषयत्वमुद्गानमुपलब्धमित्याशंक्याह उद्गायतीवेति उपमामेवोपपादयति यथेति यथात्मने।
न्नाद्यमागायेदिति श्रुतं तद्वदेषोप्यन्नार्थमुद्गानमागायतीत्यवगतं तथादित्योपि प्रजानामन्नार्थमागायतीत्यर्थः उद्गीथशब्दा
दादित्ये सम्भवं प्रदर्श्य फलितमाह अत इति आदित्यस्यान्नार्थमागानमतश्चाद्यार्थः आदित्यदृष्ट्योद्गीथोपासनमुपपद्य

प्रजानामन्नोत्पत्त्यर्थं न ह्यनुद्यति तस्मिन्व्रीह्यादेः पक्तिः स्यादतः उद्गायतीवोद्गायति यथैवोद्गातान्नार्थमत
उद्गीथः सवितेत्यर्थः किंचोद्यन्नैशं तमस्तज्जं च भयं प्राणिनामपहन्तीति तमेवं गुणं सवितारं यो वेद सोपहन्ता
नाशयिता ह वै भयस्य जन्ममरणादिलक्षणस्यात्मनस्तमसश्चाज्ञानलक्षणस्य भवति यथाप।
स्थानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते तथापि न तत्त्वभेदस्तयोः कथं समान उ एव तुल्य एव प्राण
सविता गुणतः सविता च प्राणेन ॥

रूपकलोकिं व्याचष्टे किंचेत्यादिना एवंगुणं तमस्तज्जभयनिवर्तकत्वगुणसहितमिति यावत् तद्व्यत्यासमपि देवत
मिति स्थानभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वात्तु भिन्नमेव तयोरुपासनमुपादेयमत आह यद्यपीति प्राणादित्ययोः स्वरू
पभेदाभावं प्रथमं पूर्वं प्रतिपादयति कथमित्यादिना उपासनोप्यर्थः स्थानभेदतो भेदमनुजानाति ॥ २२
गोविंदाय नमः ॥

प्रणीतः साम्यं साधयति यस्मादिति नामतः साम्यं संगिरते किंचेति सवितुर्व्याप्तेरपि प्रसिद्धस्वरशब्दप्रवृत्तिमाशंक्यादाह
स्वारादिति स्वरमेव गच्छन्नेवेति यावत् नन्वियमेवस्थलेऽदृष्टेन प्रयाणं गच्छतीत्यस्मात्प्राणे स्वरशब्दप्रवृत्तिरेवेत्यर्थः सवितर्य
पि तदितत्खडदप्रवृत्तिरेवेत्याशंक्याह सविताऽपीति आदित्यस्यास्तंगतस्य प्रत्यहमेकत्रैवा ऽतिरष्टानात्तस्मिन्नस्मात्स्वरशब्द
प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः अतः प्राणादित्ययोरुक्तं साम्यं निगमयति यस्मादिति अन्योन्यमुक्तं तत्स्वमाह अत इति

यस्मादुष्णोऽयं प्राणः उष्णश्चासौ सविता किंच स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं स
वितारं यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्मृतः प्रत्यागच्छति सविता त्वस्तमित्वा पुनरप्यहरहः प्रत्यागच्छत्यतः प्रत्या

श्रुतिः समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गी
थमुपासीत ॥ अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः अथ यः प्राणापान

स्वरोऽस्मादुष्णतो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणादित्यौ अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राणमिममसुं चादित्यमुद्गीथमुपासी
तः अथ खल्विति प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्योच्यते व्यानमेव राम ७ २ ॥

प्राणादित्यावेकीकृत्यानन्तरं ध्यातोद्गीथावयवभूतमोंकाराख्यमक्षरमुपास्यमित्यर्थः अथाध्यात्मिकमाधिदैविकं चोद्गीथो
पासनमप्यनन्तरमेतदेव समस्यैकीकृत्योक्तं तथा च वक्तव्याभावात् किमनन्तरेण ग्रन्थेनेत्याशंक्याध्यात्मिकमेवोद्गीथोपासन
मुक्तमाह अथेति ॥ राम ७ २ ॥ राम

उत्त्रा·भा·
टी·

ऽसौ व्यानो यद्दृष्टो ह्ययोपासनं भ्रपदिदिदितमतस्माद् वक्ष्यमाणलक्षणामिति पवनांतरं व्यावर्तयति प्राणस्यैवेति वक्ष्य
माणलक्षणमित्यस्यैकं व्यक्तीकरोति अथ येनेति तन्निरूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति पवनादित्यादिना नाम्नैवमस्य व

वक्ष्यमाणलक्षणं प्राणस्यैव वृत्तिविशेषमङ्गीयमुपासीत अथ तानलक्षणं निरूपयते पवनैर्पुरुषः प्राणिनिमव
नासिकाभ्यां वा पुंवद्बहिर्निः सारयति स प्राणाख्यो वायोर्वृत्तिविशेषो यद्यानिलं प्रश्वसिति
तान्यासमेवमग्रे नराकर्षति वायुमसोऽपानाख्यो वृत्तिलक्षणः किमित्य
च्यतेऽथ उक्तलक्षणयोः प्राणापानयोः सं
धिः तयोरंतरवृत्तिविशेषः स
व्यानो ॥

नासिकाभ्यामित्येतत् स्यातामित्येव प्राणापानौ व्यानस्य तु किं मायातमिति शंकित्वा तत्स्वरूपं दर्शयति ततस्मादिना सं
धिमेव स्फुटयति तयोरिति प्राणापानयोर्द्वयोरभावावस्थायां मध्ये च वायोर्वृत्तिविशेषो योऽस्ति स व्यानशब्दवाच्यः २८

तंपिकं प्रसिद्धेः प्राणवृत्तिर्व्यान इति सांख्ययोगाश्चाहुस्तस्मात्प्रमाद यः सांख्यादीति सांख्यानां योगानां च शास्त्रे प्रसिद्धो योऽयं
द्वेति विशेषः कृत्यादिदेशतो नामतो व्यानः कृत्स्नाविशेषनिरूपणादिति योजना व्यानस्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरप्यत्र
सोपासनमेवोक्तं तेन व्यानोपासनमिति मन्वानश्चोदयति कस्मादिति मद्गतोपासनेन व्यानस्य तन्निरूपणेन निर्धावन्न
नामन्तस्य वैशिष्ट्यमेतस्य परिहरति वीर्यवदिति व्यानस्यैवोपासनमिति विधिः तद्वक्ष्यमाणप्रपंचयति कथमित्यादि

यः सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धः कृत्स्नाविशेषनिरूपणात्तत्रासौ व्यान इत्यभिप्रायः कस्मात्तत्र तः प्राणापानौ हित्वा व्यानस्यैव
मेतद्व्यानस्यैवोपासनमभ्युच्यते वीर्यवत्तरकर्महेतुत्वात् कथं वीर्यवत्तरकर्महेतुत्वमित्याह यो व्यानः सा वाक्

यो व्यानः सा वाक् तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति या वाक् सर्क् तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभि
व्याहरति यर्क् तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति ॥

नकार्यत्वाद्वाचो यस्माद्व्याननिर्वर्त्या वाक् तस्मादप्राणन्ननपान[illegible]न्नप्राणापानव्यापारावकृत्वा वाचमभिव्याह
रत्युच्चारयति लोकः तथा वाग्विशेषामृचमृक्संस्थं च साम सामावयवं चोद्गीथमप्राणन्ननपानन्व्यानेनैव निर्वर्त
यतीत्यभिप्रायः ॥ राम
मा कथं व्यानस्य वीर्यवत्कर्मप्रसिद्धं प्रतिज्ञायते कार्यकारणाभावादित्याह व्यानेतिवा
चोऽप्यानन्निर्वर्त्यत्वे लिंगं दर्शयति यस्मादिति यावागिमादि वाक्यानामर्थं संदिपति तथेत्यादिना अतोऽपानीत्यादि व्या
चष्टे ॥ राम गोपाल विश्वंभर करुणाकर ॥

क्षो॰ ३ ...वलमिति ध्यानेन निर्वर्तनेयती... स्वफलसंबंध. आश्रमस्थान्यपि यज्ञोकानि कर्माणि ...नानि लोकोध्यानेनैव करोतीत्यतस्तत्र संबंधः
भा॰ ... यज्ञाधिकानि वर्माणि कर्माण्यपेक्षादाहरति यथेति यथानानि कर्माणि तथाश्रमस्य ... प्रकाराणीति पोऽन्नना ध्यानस्य वीर्यवत्त्व
१२

नकेवलं वागाद्यभिध्याहरणमेवातो स्मारस्थान्यपि यानि वीर्यवंति कर्माणि प्रपन्नाधिकानि वर्त्यति यथाग्रेर्मंथनमाजेः
मर्यादापाः सरणं धावनेरट स्वपनुषः आयमनमाकर्षणमप्राणत्रनपानेत्तानि करोति अतोविशिष्टोध्यानः प्राणादि

अतोयाम्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाग्रेर्मंथनमाजेः सर
णं दरबस्य पतत्रष आयमनम प्राणत्वनपाने ... त्तानि करोति
॥राम॥

विशिष्टो
प्रकृतिभ्योऽपि सेन ज्यायः फलवत्त्वाद्राजेयामनवत् ६ रामायनमः ॥ गोविंदायनमः ॥ ८८

मेदेतत्त्वेफलिनमाह अनरति वैशिष्ट्येपिकिंस्यादितितेनदाह विशिष्टस्येति राम ४ ६ ॥राम॥ २०

वैशिष्ट्यफलमुपसंहरति एतस्येति फलवत्वादिसुकर्मत्वान्निफलेस्पष्टयति कर्मेति ज्ञानदृष्टोद्गीथोपासनस्याप्य
ववदृत्वादिनिशेषः उद्गीथोपासनप्रसंगेनोद्गीथान्तरोपासनोपस्तौति अथेति विशेषणतात्पर्यं दर्शयति भक्तीति
उद्गीथान्तराण्युपासीतेस्वके भक्तान्तराण्युपास्यानिप्राप्तानिनानिमाभूवन्निति नियतोमत्स्येऽत्र तितोविशेषणंकरोते

एतस्य देहेनोर्वेतस्मात्कारणाद्यानमेवोद्गीथमुपासीत नान्यद्धृत्संतरं कर्मवीर्यवत्तरत्वेफले अथाधुना वल्लकीः ।

एतस्य देहेनोर्ध्वानमेवोद्गीथमुपासीत तादृश वल्लुद्गीथान्तरा
ण्युपासीतोद्गीथश्रुतिप्राणाण्यवोव्याणेनश्रुतिष्ठति ॥

तराण्युपासीतमक्तान्तराणीमाभूवन्निमतोविशिनष्टि उद्गीथेति उद्गीथनामान्तराणीमर्थः नामान्तरोपास
नेपिनामवतनपवोपासनेक्षतेमवेदमुक्तामिश्रारनियद्धत् ॥
अर्थः विशेषणाश्रुतिंव्याकरोति उद्गीथेति नामा
न्तरोपासनमुद्गीथोपासनस्याकिंचित्करमिमार्शकाह नामेति यथालोकेक्तसमिश्रादिवाचकशब्दप्रयोगवाच्य
..उत्पविशेषस्योपासनेनाम नेतत्येहापीत्यर्थः राम ५ ८ ॥

उ· क्रा·
मा· टी·
२८

तस्मात्तयोर्यामेनैनाभवतद्रूपामेतयितदुपासनं भवेत्कथमित्याशंक्याविभजते प्राणएवेति प्राणस्योद्‌ःसादृश्यं प्रदर्शयतिवाचो
कस्माद कथमित्यादिना गीरित्यस्मिन्नक्षरे वागदृष्टिः कर्तव्येत्याह वागीरिति वाचोगीरस्य सादृश्यं प्रदर्शयति वाचोह
ति उद्गीरक्षरयोः प्राणवागदृष्टिर्विधमित्यस्मिन्नक्षरेऽन्नदृष्टिः कार्येत्याह तथेति थकारान्नयोरपेति सादृश्यं

प्राणएवोदित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः कथं प्राणस्योत्वमित्याह प्राणेन ह्युत्तिष्ठतिसर्वो प्राणस्यावसादर्शनादतो
ऽस्युदः प्राणस्यचसमामाम्य वागगीः वाचोह्यगिरइत्याचक्षतेशिष्टाः तथान्नंथमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोस्यत्वसा

वागीर्वाचोह्यगिरइत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितं द्यौरेवोदंतरिक्षं गीः ॥

तथान्नस्यचसामामत्वं त्रयाणां क्रमत्रकानि सामान्यानिताविते नानुरूपेणशोषेष्वपिदृष्टमानि द्यौरेवोद्दैत्य
नाद्टंतरिक्षंगीः रास ४१ ॥

दर्शयति अन्नेह्यीति प्राणएवोदित्यादौ सादृश्यं क्रमेवोक्तं द्यौरेवोदि
सादृश्यनोक्तं तथाच तत्रसादृश्याभावे कथं दृष्टिकरणमित्याशंक्याह त्रयाणामिति ॥ रास ४१ ॥ रास

ग्रंतरंतमाकाशात्मदेवतः प्रतिष्ठा लोका सेन गीर्णा इवेति एवाह गिरणादिति अग्न्यादीनां गिरणादिति संवर्गविद्यायो
ष्टव्यं सामवेदो वै स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोकत्वेन सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुमाह स्वर्गेति यजुषां साधारणत्वादिति वेलिया
वेत् अथात्मसंपिलोकप्रापिदेवमपि वेदेवनामादरोपासनस्त्वात् तत्फलाकिमवत्याख्याकरोति उद्गीथेति वेदा

गिरणाल्लोकानां पृथिवीयं प्राणिस्थानादादित्यपर्वोहर्थं तत्त्वादापुर्णीरग्न्यादीनां गिरणादग्निरस्ययात्तत्र एवं पीतस्य
नात्मा मवेदपर्वोत् स्वर्गसंस्तुतत्वाद्यजुर्वेदोऽगीयं यजुषा पतनस्य विषादेवतानां गिरणात् ऋग्वेदस्य मध्यम

पृथिवीयमादित्यपर्वोहापुर्णीरग्निस्य ॥ सामवेदपर्वोत् यजुर्वेदोऽगीः ऋग्वेदस्थं स्वगयेस्यैवाग्दोहं यो वादो
दोहः ससवानन्नादो भवति य एतामेवं विद्वानुद्गीथात राणपासल उद्गीथर समवलग्राशीः समृद्धिरूपसमरण
तीमुपासीत ॥

तात्सर्व उद्गीथास्तरोपासनफलमथ नोच्यते ऽगय्येदो गय्यस्यैसाधकायकामावाक्तंदो
रमाह हंकोसौ दोह यो वाचो दोह ऋग्वेदादिशब्दसाध्यं फलमित्यभिप्राय तन्नद्वाचो दोहस्तं स्वयमेव वाग्दोग्धि ॥ राम ४॥

वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि दृष्टव्यानमेव वाग्दोहं प्रकटयति ऋग्वेदादि तत्साध्यं फलं स्वाधीनो स्वारणत्वमवतद्नापरे
नास्य संभवतीत्यर्थः नहि तिप्रकृतफलपरामर्शः षष्ठीपूर्ववत् तमितिसोदाकिः वावपदो हेकमेवकर्त्तवे चेत्याह
परमात्मेति ॥ राम ४

उ.छा.
टी.
२५

आत्मानमेव वा ति यो वाक्यासावागेव वाचात्मानमेव वा दोग्धीति योजना यथोक्तानि प्राणवागन्नादीन्युपत्वेनोक्तानीति प्राव
न यथोक्तगुणान्युद्गीथाक्षराणि स्थित्यादिधर्मकाणीत्यर्थः उद्गीथाक्षराणीत्युक्ते विशेषणाभावादेन स्फुटयति उद्गीथ इ
१ ति उद्गीथ इत्येवंरूपमात्मोक्षराणीति यावत् वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपरिष्यफलसमृद्धिर्येन प्रकारेण भवति
तत्प्रकारज्ञानं सर्वकाम्योपासनशेषभूतं प्रासंगिकं विधीयते इत्याह अथ खल्विति वागादिसमृद्धिफलकोपासनानंत

आत्मानमेव वा दोग्धि किंचान्नवानन्नभृतान्नोन्नादश्च दीप्ताग्निर्भवति य एतानि यथोक्तानि एवं यथोक्तगुणान्युद्गीथाक्ष
१ राणि विद्वानुपास्ते उद्गीथ इति अथ खलु इदानीमाशीः समृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धिर्यथा भवेत् तदुच्यत इति वा
क्यशेषः उपसरणानि उपसर्तव्यानि उपगन्तव्यानि ध्येयानीत्यर्थः कथमित्युपासी
त एवमुपासीत ॥ राम राम ७

तदेयमथ शब्दार्थः वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकाम्योपासनाशेषत्वद्योतनार्थं खल्विस्तुतं प्रासंगिकत्वं दर्शयति इत्या
तीमिति कामशब्दः फलविषयः तच्छब्दः प्रकारज्ञानपरामर्शी उच्यते विधीयते इत्यर्थः ध्यानसंस्कारं प्रश्नपूर्वं
कं विधारयति कथमित्यादिना इतिशब्दार्थमभिनयति एवमिति राम राम राम गोपाल गोविंद
केशव नारायण ॥ ७ ॥

एवं च्छार्थं स्वरादृष्णानिष्टतया स्पष्टयति तमृषिमिति उपस्मादिति भिरिस्मादिति शब्देन छंदोदेवतादिगरस्यते देवतादिभि
रित्यादिपदेनार्षेयादिग्रहः गायत्र्यादिनेत्यादिपदं स्मसिगनुष्टुप्बृहत्यादिसंग्रहार्थं त्रिवृत्पंचदशसप्तदशापकविंश

तमुपधावेत साम्ना येन साम्ना विशेषेण स्तोष्यन् स्तुतिं करिष्यन् स्याद्वेदज्ञानात्तत्सामोपधावेत् [illegible] मे तिं तयेऽत्र
स्मादिभिर्यस्यामृचि तत्साम तां च ऋचमुपधावेद्देवतादिभिर्यदार्षेयं साम तं च ऋषिं यां देवतामभिष्टोष्यन् स्यात्तां दे

येन साम्ना स्तोष्यन् स्यात्तत्सामोपधावेद्यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवतामभिष्टोष्यन्स्या
त्तां देवतामुपधावेद्येन छंदसा गायत्र्यादिना स्तोष्यन् स्यात्तच्छंद उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्त
तं स्तोममुपधावेद्यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेदात्मानमंतत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्या
यन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै कामः समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ३ ॥

वतामुपधावेद्येन छंदसा गायत्र्यादिना स्तोष्यन्स्यात्तच्छंद उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात् राम ५८

इति प्रसिद्धः सोमयागे स्तोमः आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपत्तमर्थमाह स्तोमांगेति राम राम ५ ॥
राम गोविंदाय नमः ॥ ५

उ॰ छा॰
भा॰ टी॰
२४

यत्रकर्तृगामि फलं तत्रात्मनेपदं प्रयुज्यते प्रकृते च स्तोष्यमाणः स्यादिति परस्मैपदं दृश्यते तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामि-
त्वं गम्यते अन्यथा पूर्वोत्तरयोरिव परस्मैपदप्रयोगप्रसंगादित्यर्थः यां दिशामभिष्याभिध्यायेदित्यर्थः स्तोष्यन्देवताविं
शेषमिति शेषः अधिष्ठातृशब्देनेन्द्रादयो गृह्यन्ते आदिपदेन तद्दिगवस्थितानां साधारणधर्मसंग्रहार्थमात्मानेत्युक्तस्व-
रूपं गोत्रादिभिरुपसृत्योपगम्य ज्ञातात्मस्तुवीतेति संबंधः नामादिभिर्व्याहृतिशब्देन वर्णाश्रमादि गृह्यते अन्ततः स्वस्यार्थमा

स्तोमं गाफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोष्यमाणः स्यादिति तं स्तोममनुपधावेत् यां दिशमभिष्टोष्यन्स्या-
त्तां दिशमनुपधावेत् अधिष्ठात्रादिभिरात्मानमन्ततः स्वं रूपं गोत्रनामादिभिरात्मानमन्ततः स्वं रूपं गोत्र-
नामादिभिः सामादीन्क्रमेण स्वं चात्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मव्य-
ञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्स्तोता अभ्याशः क्षिप्रमेव ह यदस्मै स्तोत्र एवंविदे स कामः समृध्येत समृद्धिं गच्छे-
त् कोऽसौ यत्कामाय कामो यस्य सोऽयं यत्कामः सन्स्तुवीतेति द्विरुक्तिरादरार्थः ॥ २ ॥ गम ४

द सामादीनिति पूर्वोक्तान्सामादीन्सर्वानुक्तेन क्रमेण ध्यात्वा न त्वसमानेन स्वात्मानमपि संविज्ञापोक्तेन फलम-
वसंदधानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्नुद्गातात्मस्तुवीतेति योजना यत्रक्रमेणपमुद्गाता यथोक्तरीत्या स्तोता भ-
वति तत्रात्तिप्रमेवास्मै स कामः समृद्धिं गच्छेत् यत्कामः सन्नयः स्तुवीतेस्त्वयः इति शब्दः प्रासंगिकोपासनसमा-
प्त्यर्थः ॥ शुभम् ॥ ॥ २५

प्रासंगिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते ओमित्येतदित्यादिना ध्रुवरूपादानस्य तात्पर्यमाह उद्गीथेति आदिशब्देन पूर्वोक्त
मुपसरणानि गृह्यन्ते उद्गीथस्यैवेदं तत्त्वाभ्यां प्रकरणाविच्छेदशंकायां नतेनान्यस्मिन्नर्थे प्रसंगः स्यात्तस्मा भूदिते
वमर्थं ध्रुवरूपादानमित्यर्थः देवा वै मृत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह प्रकृतस्येति ग्रदस्याख्यानस्य प्रावस्तुवादत्वे

ओमित्येतदित्यादि प्रकृतस्यादरस्य स्तुतरूपादानं उद्गीथस्यादराद्युपासनं नातिनवाद्यत्र प्रसंगोऽस्मृदिमे
वमर्थं प्रकृतस्यैवादरस्यामृतत्वाभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधातव्यमित्यारंभः ओमित्यादि व्याख्यातं दे

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां
प्राविशंस्ते छंदोभिरच्छादयन्यदेभिरच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वं तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके प
रिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि ॥

देवा वै मृत्योर्मारकाद्बिभ्यतः किं कृतवंत इत्यपेक्ष्यते त्रयीं विद्यां त्रयीविहितं कर्म प्राविशन् प्रविष्टवंतो वैदिकं क
र्म प्रारब्धवंत इत्यर्थः तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः ॥ राम ३
प्रसाद ओमित्यादीति देवासुरा ह वै यत्र ।
यत्राख्यायिका देवाः मारकादसुरात्पाप्मनः सकाशाद्भीता इति यावत् कोऽयं कर्मणि प्रवेशो नाम तत्राह वैदिकमिति
तद्वैदिकं कर्म उच्यते ते छंदोभिरित्यादि व्याचष्टे राम ३ ॥ राम ॥

उ॰ ह्री॰
भा॰ टी॰
३९

किंचेति नहिसर्वेमंत्राः सर्वत्रविनियुज्यंते तथा वैकस्मिन्कर्मणि स्मिन्ननुष्ठीयमाने विनियुक्तान्मंत्रान्हित्वा कर्मानुष्ठे
वासिद्धे जपादिकुर्वंतः स्वात्मानं देवाः छादितवंतस्तस्मात्तन्मूलत्वं तदेनैषामित्यर्थः तेषांछंदोभिश्छादितत्वं छं
दसांछंदस्त्वप्रसिद्धिप्रकारमभिनयति ततस्माद्टेति कर्मानुतिष्टंतोदेवानामन्तस्तवश्यतानव्याहृमेमाद तानिति
नेत्रतिवैदिककर्मप्रारंभोक्तिः उपाद्यात्मर्थः यथोक्तकर्मपरानपितान्मृत्युः पर्यपश्यदितिसंबंधः कर्माणामस्य

किंचतेकर्मण्यविनियुक्तैः छंदोभिर्मंत्रैः जपहोमादिकुर्वंतस्त्वात्मानं कर्मानंतरेष्वाच्छादयन् छादितवंतः
यद्यस्मात्तेभिर्मंत्रैश्छादयंत ततस्माच्छंदसांमंत्राणांछादनाच्छंदस्त्वंप्रसिद्धमेव तानस्तवदेवान्कर्मप
रान्मृत्युः यथालोकेमत्स्यघ्नातकोमत्स्यमुदकेनातिगंभीरेपरिपश्येत्वडिशोदक स्वावोपायसाध्यं
मन्यमानः एवंपर्यपश्यदृष्टवान्मृत्युः कर्मक्षयोपायसाध्यान्देवान्मेनइत्यर्थः शमसोदेवानुदर्शे
न्यच्यते अविसान्नियन्तुःसिमसवंधिकर्माणीत्यर्थः ॥

एवंगोचरत्वंदृष्टांतेनाह यथेति दार्ष्टान्तिकभागस्यार्थंविवक्षितमर्थमाह्नाति मस्त्विति दार्ष्टान्तिकेत्वडोदक
स्थानीयंकिंस्यादितिप्रश्नपूर्वकंदर्शयति कर्मास्वरूपादिना ऋग्गादीनानिस्त्वेननत्वयाभावात्तत्वडोदकस्थानीय
तेनापांकाविवक्षितमर्थमाह स्पृशंति कर्मणामस्वकृतकत्वेनफलमः मत्पतस्वत्वयितापसिद्धेनिभावः ॥ ३९

मृत्युभयनिवारणोपायमुपदिशति तेनुदेवा इत्यादिना कर्मभ्यः सकाशात् ऊर्ध्वा व्याहृता इत्यर्थः सर्वकर्मसंपद्दार्थं कर्मभ्य इति व
हुवचनम् अवैदिककर्मत्यागस्य कर्मिष्वपि सिद्धत्वाद्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि ऋच इति कर्मत्यागमात्रात्कृतार्थता
कोवारयति तेनेति किंतदक्षरं तत्राह ओंकार इति उदात्तादिरूपत्वाभावात् तत्र स्वरशब्दत्वमित्याशंक्यापदिदर्शति।

तेनुदेवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृताः शुद्धात्मानः संतो मृत्योः स्वकीयं ते विदितवंतो दित्वा वृत्ता ऊर्ध्वाः व्याहृताः इ
कर्मभ्यः ऋचः साम्नो यजुषः ऋग्यजुः सामसंबद्धात् कर्मणः सूक्ष्मात् याय इत्यर्थः तेन कर्मणा मृत्युभयापगमो
ति निराशास्तदपास्यामृताः भयशून्यमक्षरं स्वरशब्दितं प्राविशन्नेव प्रविष्टवंतः ओंकारोपासनपराः संवृत्ताः
ते नु विदित्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं य
जुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौ
त्येतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ४ ॥ राम
सोमिद

इत्यर्थः कथं तत्र स्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्येत्यत आह यदा वै ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं यजुः एष उ स्वरः।
कोऽसौ यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृताश्चाभयाश्चाभवन्देवाः ॥ राम
कथमित्यादिना ऋचमाप्नोति अध्ययनेन स्वाधीनं करोतीत्यर्थः अतिस्वरत्यतिशयेनादरेणापि योच्चारयतीति यावत् ऋग्यजुः
साम्नां प्रत्येकमोंकारोच्चारणद्वारेणैवारम्भ इति दर्शनादित्यतिशयार्थः ॥ राम ४

[illegible] संपत्ता ५४

उ॰ छा॰ उपास्तोऽपिपर्यायः संप्रतिपन्नस्वरवदितिदृष्टान्तार्थः अमृतमभयंतथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः तत्प्रविश्यब्रह्मसु
भा॰ टी॰ ध्यानयानेकृतत्वमर्थः भवतुदेवानामेवमस्माकंकिमायातमित्याशंक्याह सयोऽन्योपीति राजगृहंप्रविष्टस्याविशेष
२१

सयोऽन्योपिदेववदेवैतदक्षरमेवममृताभयगुणंविद्वान्प्रणौतिस्तौति उपासनमेवात्रस्तुतिरभिप्रेता
सतथैवैतदेवाक्षरंस्वरममृतमभयंप्रविशति तत्प्रविश्यचराजकुलंप्रविष्टानामिवराज्ञोऽन्तरंगबा-
हिरंगतावत्परस्यब्रह्मणोऽन्तरंगबहिरंगताविशेषः किंतर्हियदमृतादेवायेनामृतत्वेनयदमृ-
ताअभूवन् तेनैवामृतत्वेनविशिष्टस्तदमृतोभवतिनन्यू-
नतानाप्यधिकताअमृतत्वइ
त्यर्थः ५॥

दर्शनादक्षरंप्रविष्टस्यापिफलेविशेषः स्यादित्याशंक्याह तत्प्रविश्येति अमृतत्वेनविशिष्टाइतिशेषः ४॥
रामायनमः ॥ गोपालयानमः गोविंदायनमः २१

ग्दीनम्य नतात्पर्यमाह प्राणादित्येति प्रणवस्योद्गीथस्य चैकत्वं कृत्वा तस्मिन्नध्यात्मं प्राणदृष्ट्याधिदैवतमादित्य
दृष्ट्या च विशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तं तदेवानूद्य निंदित्वा प्राणानां रश्मीनां च भेदमेवं गुणान्तरविशिष्टदृष्ट्यान्तरस्य
योद्गीथावयवस्यान्तरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेन ग्रंथेन वक्तव्यमित्यन्तरो ग्रंथः संप्रतिप्रकृतमनूद्य स्वार्थं स्मृता

प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमेवानूद्य प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन्प्राणरश्मिभेदगु
णविशिष्टदृष्ट्यान्तरस्योपासनमनेकपुत्रफलमिदानीं वक्तव्यमित्यारभ्यते अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो य

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष
स्वरन्नेति एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मींस्त्वं पर्या
वर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यंतीत्यधिदैवतम् अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति

बह्वृचानां प्रणवस्तेषां स एव छांदोग्ये उद्गीथशब्दवाच्यः सौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः प्रणवशब्दवाच्यो
ऽपि स एव बह्वृचानां नान्यः उद्गीथ इत्यादित्यः कथमुद्गीथाख्यमक्षरमोमित्येतदेष हि यस्मात्स्वरन्नुच्चारयन् ॥

अथ गुणान्तरोपासनान्तरं तात्पर्यमथ खल्वित्यादेः प्रणवोद्गीथयोरेकत्वे वैदिकप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं खल्विति कृतं तयोरेक
त्वमुक्तमादित्यदृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तामनुवदति उद्गीथ इत्यादिना उच्चारयन्नेतीति शेषः स्वरतेर्गत्यर्थकत्वा
त्तथ्यमुच्चारयन्निर्गच्छतीत्याह ॥ राम ॥ प्रणवेति उद्गीथादित्ययोरेकत्वप्रसङ्गाद्वैकमुपपादयति २ टी

उ·छा·
भा·टी·
२२

अनेकार्थत्वादेति मक्षुन्मविनाशिनितं प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव गच्छ नितस्मादोंकारत्वेन सवितुरित्या अथवेत्या
दिना आदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपदिश्य मनूयत्रिदयति तमेतमिति विद्याफलं दर्शयति अतइति पर्यावर्तयादिति प्रत्यगु
रुषश्रयमात्मोपाकि मितिमध्यमपुरुषोव्याख्यायते त्वयोमादिति युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषविधानादित्यर्थः रश्मिभेदगु

अनेकार्थत्वाद्धातूनां अथवा त्वं नु गच्छत्येति अतोसौ उद्गीथः सविता तमेतमुपवादमभ्यगायिषमभि
मुखेन गीतवानस्म्यादित्यरश्मिभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थः तेन ते त्वमेकाकारेणात्ममत्वमेकोसि पुः
इति हेतौ कौषीतकिः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् अतोरश्मीनादित्यं च भेदेन त्वं पर्यावर्त वर्तयावर्ति
येत्यर्थः त्वयोगात् एवं वदेवा वेतनव पुत्रा भविष्यन्तीति इत्यधिदैवतं अथानन्तरमध्यात्ममुच्यते यएवायंमु
ख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतेत्यादि तथा एवं वदोमितिह्येष प्राणोपिस्वरन्नेत्योमितिह्यनुज्ञां कुर्वन्निव वा
गादिप्रवृत्त्यर्थमेतीत्यर्थः ॥ राम

प्राणदृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनस्य फलं कथयति एवमिति वक्ष्यमाणध्यानेबुद्धिसमाधानार्थमुक्तं देवताविषयं
दर्शनमुपसंहरति इत्यधिदैवतमिति अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तामनुवदति अथेत्यादिना कथंप्रा
णादित्ययोरेकत्वं मन्यमानाह तथेति यथा प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवादित्यो गच्छतीत्युक्तं त
द्वदिति यावत् ॥ २२

त्मैव व्यतिरेकद्वारास्फोरयति तदीति मुमूर्षुसमीपवर्तिनो बांधवा मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञा
करणेनैव जानंति तथा च जीवं स्थायो यामो मिमिति तदनुज्ञा च प्राद्वेव वागादीनां प्रवृत्तिरालंबनेन तस्मात्प्राणस्यानुज्ञाभ्युपगमा
त्रमोंकरणमित्यर्थः प्राणादित्ययोरध्यात्माधिदैवतयोरुद्गीथत्वाविशेषात्प्राणवदादित्येप्यनुज्ञामात्रमोंकरणम

तेति मरणकाले मुमूर्षोः समीपस्थाः प्राणस्योंकरणं स्वं एवंतीति एतत्सामासाद्यादित्यस्योंकरणमनुज्ञा
मात्रं द्रष्टव्यं एतमुपवादमभ्यगासिषमित्यादि एवं वदेव मनो वागादीन्मुख्यश्च प्राणो भेदगुणाविशिष्टमुद्गी

एतमुपवादमभ्यगासिषं तस्मान्ममत्वमेकोसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणं रश्मींस्त्वं भूमान
मभिगायतात् बहवो वै मे भविष्यंतीति अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषा
दनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ५ राम ४ ॥

एवं प्रत्यस्मातेन मनसाभिगायतात् सर्ववदावर्तयेत्यर्थः बहवो वै मे ममपुत्रा भविष्यंतीत्येवमभिप्रायः स

वं एवमभिप्रायाद एतत्सामासाद्यादिति प्राणादित्योपासनामुद्गीथोपासनिनिदित्वा विवक्षितामुपासिनमुपन्यस्यते एतमुप
वादि भूमानं बहुत्वोपेतमिति यावत् मध्यमपुरुषे तातङादेशस्य वैकल्पिकत्वेपि प्रथमपुरुषोंकयाडरश्वतेव्या
यतेपति एवं वदिति एकत्वदृष्टिनिंदाद्वारा पृथग्ज्ञानोपासने सफलमनुपसंहरति ॥ राम ४

उ॰
छां॰ २
टी॰
३५

प्राणामित्यादिना पूर्वोक्तयोरुद्गीथयोर्भेदगतिमाशंक्य तन्निरासपूर्वकमनन्तरग्रन्थमवतार्य व्याकरोति अथेत्यादिना।
ननु यथाकृते स्थाने होतृषदने ~~~ किं तेन स्यात्तत्राह नहीति होत्रात्कर्मणो यत्फलमाद्रियते तेन न प्रपुष्कलं
मविशेषत्वोद्दर्शयति किं तदित्यादिना निपातद्वयमवधारणे तिष्ठा यफलं क्रियापदेन संबध्यते अपि शब्दस्तु ति

प्राणादित्यैकत्वोद्गीथदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्रश्मिप्राणभेददृष्टेः कर्त
व्यतोच्यतेस्मिन्खण्डे बहुपुत्रफलत्वार्थं अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्श
नमुक्तं तस्यैतत्फलमुच्यते होतृषदनाद्धोता यत्रस्थः शंसति तत्स्थानं होतृषदनं हौ
त्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्तादित्यर्थः नहि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यं किं तदप
वापि दुरुद्गीतं दुष्टमुद्गीतं कृतमुद्गात्रा स्वकर्मणि क्षतं कृतमित्यर्थः तद
नुसमाहरत्यनुसंधत्त इत्यर्थः चिकित्सयेव धातुवैषम्य
दुरुद्गीत समीकरणमिति ५

स्थानं तत्र भावितया नेतव्यः दुष्टमुद्गानमेव स्पष्टयति उद्गात्रेति कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोन्यत्र फलमादातुं शक्यमि
त्याशंक्याह चिकित्सयेति उद्गाता प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्समादिकं स्वकर्मणि प्रमत्तं ते होत्रात्क ३५
र्मणः सम्यक्प्रयुक्तात्प्रणवात्प्रतिसंदधातीत्यर्थः ५॥ राम [illegible] ॥

इयमेवेत्यादिसंदर्भस्य तात्पर्यमाह ग्रंथेति अत्राप्यक्षरस्यैकदेशविषयोपदेशानन्तरमवसरप्राप्तं ज्योतिष्टोमादावपि
कृत्स्नस्य समस्तैश्वर्यप्राप्त्यर्थमपि दैवाध्यात्मविभागेनोद्गीथविषयमेवाक्षरमुपासनमस्मिन् ग्रंथे विधातुमिष्टमित्यर्थः
तत्र तदंगभूतमुपासनमादौ विदधाति इयमेवेति पृथिव्यामृक्दृष्टिरत्र नेष्टा कर्मांगस्य संस्कृतत्वादित्यभिप्रेत्याह।

अथेदानीं सर्वफलसंपत्त्यर्थमक्षरस्योपासनान्तरं विधित्स्यते इयमेव पृथिव्यृक् ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या।
तथाग्निः साम साम्न्यग्निदृष्टिः कथं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमिति उच्यते तदेतदग्न्याख्यं साम एतस्यां पृथिव्यामृ-

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते इयमेव साग्निरमस्त-
सामान्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव
सा वायुरमस्तत्साम द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते द्यौरेव सा-
दित्योऽमस्तत्साम नक्षत्राण्येवर्क्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते

च्यध्यूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमित्यर्थः ऋचीव साम तस्मात्तत एव कारणादृच्यध्यूढमेव साम गीयते इ॰
ऋचीति ऋचीव यथा पृथिवीदृष्टिरनंतरवाक्ये विहिता तथाग्निः सामेत्यत्राग्निदृष्टिः साम्नि विधीयत इत्येवं विवक्षितमाह तथेति
ऋक्त्वं पृथिव्याः सामत्वं चाग्नेरप्रसिद्धमिति शंकते कथमिति ऋक्सामत्वसिद्धिमिव तत्रमाह उच्यते इति त-
योराधाराधेयभावेनासंकेदर्शयति तस्मादिति ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि चाग्निदृष्टिः इति संग्रहेण तत्रमाह ॥

द्यौरेवसामाः॥

उ॰भा॰ यथेति पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावप्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना कर्मांगयोः सहप्रयोगादृक्साम
भा॰टी॰ योर्योन्यमव्यभिचारादत्यन्तभेदस्तथा पृथिव्यग्न्योरेकशब्दवाच्यत्वान्नात्यन्तं भिन्नत्वमित्यर्थः तयोरत्यन्तभेदाभावे
१५

यथा चर्क्सामनी नात्यन्तं भिन्ने अन्योन्यं तथैतौ पृथिव्यग्नी कथमियमेव
पृथिवी सा सामनाम्नोऽर्धशब्दवाच्या इतरार्धशब्दवाच्योऽग्निरमः तदेत
त्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकशब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं
पृथिव्यग्निद्वयं नित्यसंश्लिष्टमृक्सामनी इव तस्माच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋ
क्सामत्वमित्यर्थः सामाक्षरयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविधानार्थमियमेव
साग्निरम इति केचिदंतरितमेवर्चीयः सामेत्यादिपूर्ववत् ॥

फलितमाह तस्माच्चेति पृथिवीसाशब्दवाच्यास्त्रीत्वादग्निरमः पुंस्त्वादिति द्रष्टव्यं यत्तांतरमनुत्याप्यंगीक
रोति सामाक्षरयोरिति ॥ राम ५ ॐ ॥ १५

कथं पुनर्नक्षत्रपर्यायेतदेतस्मात्सिमाद्यादिवाकं नादिनक्षत्रेषु चंद्रमसः स्थितिरतस्माद नक्षत्राणामिति नक्षत्राधिपत्या
तदुपरिभावेन चंद्रमसः स्थितेरित्यतः पाठार्थः नक्षत्रसंदितेचंद्रमसंपरामर्षं प्रपाद्यः अंगेनोपासनानिकानिवि
दुन्कानादगेवोपासनांतरमाह अथेति आदित्यस्यमंडलात्मनोयद्रूपंशुक्लंदृश्यतेकृचितदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः तदे

सा साम

नक्षत्राणामधिपतिश्चंद्रमाश्चातः अथयदेतदादित्यस्यशुक्लंभाः शुक्लादीप्तिः सैवऋक अथयदादित्येनीलंप

नक्षत्राण्येवर्क्चंद्रमाअमस्तत्सामाअथयदेतदादित्यस्यशुक्लंभाः सैवर्गथयन्नीलंपरःकृष्णंतत्सा
मतदेतत्साम्न्यृच्यध्यूढंसामतस्मादृच्यध्यूढंसामगीयतेऽथयदेवैतदादित्यस्यशुक्लंभाः
सैवसाथयन्नीलंपरःकृष्णंतदमस्तत्सामाथयएषोंतरादित्येहिरण्मयः ॥ राम

रः कृष्णंपरोतिशयेनकार्ष्ण्यंतत्साम तदेकांतसमाहितदृष्टेर्दृश्यते ॥ राम राम ७ ॥

वद्रूपविशिष्टिनष्टि भारति तामेवव्याचष्टे शुक्लादीप्तिरिति ऋग्विषयात्र्येवीकदृष्टिस्तथासात्विदसमा
णद्रूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह अथेति नन्वादित्येशोक्लवदनतिशयंकार्ष्ण्यंनास्माभिरनुभूयतेतत्राह तदीति प
कोनेनसमाहितचाक्षुसंस्कृतायस्यदृष्टिस्तस्यादित्येनितरांपंकार्ष्ण्यंदृश्यतेतथाचतद्दृष्टिः सामविशिष्टेत्यर्थः

ति

छा॰उ॰ अथयदेवैतदित्यादेस्तात्पर्य्यमाह अतएवेति श्रेयोपासनानिसमाप्यानंतरमाधिदैविकींप्रधानोपासनांविवक्षुः उपा

भा॰टी॰ सकस्वरूपमनूपमसमस्ति अथयमादिना किमितिहिरण्मयपदस्वरूपमार्थंव्याख्यायतेनहि।सापविकारत्वमेवात्रविवक्षितंकिंना

२८ य स्यादित्याशंक्याह नहीति अपहतपाप्मत्वासंभवंसाधयति नहीत्यादिना पाप्मादीत्यादिपदंतत्कार्य्यत्वसंग्रहार्थं किं।

अतएवैतेभाः शुक्ल
कृष्णत्वेसाचामश्चसाम अथयएषों
नरादित्येआदित्यस्यांतर्मध्येहिरण्मयोहिरण्मय
इवहिरण्मयो नहिसुवर्णविकारत्वंदेवस्यसंभवतिऋक्सामगेष्णत्वापहत
पाप्मत्वासंभवात् नहिसौवर्णेऽचेतनेपाप्मा
दिप्राप्तिरस्तियेनप्रतिषिध्येत चाक्षु
षेवाग्रहणात् अतोलु

दोऽस्योतिर्मयइत्यर्थः

लोपमपवहिरण्मयश्च

वचनत्वस्थ्युपासनेपुरुषेस्वर्णविकारस्याग्रहणाद्गौणमेवहिरण्मयपदमित्याह चाक्षुषेचेति नचतत्राप्यातिदेशिकंतन
नुहलेऋक्सामगेष्णत्वादिनानारूपेणविरोधात्तस्माद्गौणमेवहिरण्मयपदमित्युपसंहरति अतइति ॥

हिरण्यश्मश्रुरित्यादिविशेषणोपपत्तिस्तस्यैगौणत्वमित्याह उपेतैरपीति नन्वादित्यादिमंडलेपुरुषोनास्माभिर्दृश्यते
तत्राह निहतचक्षुभिरिति विशिष्टाधिकारिणामादित्यपुरुषदर्शनमुपपादयति ब्रह्मचर्यादीति सर्वएवसुवर्ण
इति विशेषणाद्दृष्टोपिसुवर्णवर्णत्वप्राप्तेरित्याह तस्येति विशेषमेवप्रश्नपूर्वकं विशदयति कथमित्यादि

उपेतैरपिसमानायेक्षनायरूपः परिशायनात्स्वयतिवास्वेनात्मनाजगदादिनिदृश्यते निहतचक्षुभिःसमा
हितचेतोभिः ब्रह्मचर्यादिसाधनोपेतैः तेजस्विनोपिपमश्रुकेशादयः कुत्सास्यइत्यतोविशिनष्टिहिरण्यश्म
श्रुर्हिरण्यकेशइतिज्योतिर्मयान्येवास्यश्मश्रूणिकेशाश्चेत्यर्थः प्राणखात्प्रणखोनखाग्रेणसहस
उहपोटयपतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्ष
िणीतस्योदितिनामसएषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यउदितउदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवेद ॥

वैः सुवर्णरूपभाद्रूपत्वमर्थः तस्यैवंसर्वतःसुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः कथं तस्ययथाकपेर्मर्कटस्यासः कप्यासः
आसेरुपवेशनार्थस्यकरणेघञ् कपिपृष्ठान्तोयेनोपविशतिकप्यासमत्युज्ज्वलंपुंडरीकमत्यन्ततेजस्व्येवमस्येश्वरस्याक्षिणी
ना यथाकप्यासवदुज्ज्वलस्थितंपुंडरीकंतथातस्याक्षिणीइतियोजना आसशब्दनिष्पत्तिप्रकारंचैयति आसेरिति वर्ततस्सू पदस्य
विवक्षितमर्थंकथयति कपीति तस्यकरणत्वंस्फुटयति येनेति कपिःसकपिपृष्ठान्तःकप्यासइतिशेषः पदार्थं
स्पष्टार्थमाह कप्यासमिवेति ॥ राम ७ ८ ॥

ह्रीवा

छा॰ टी॰ ३० निर्दिष्टोपमस्यादेवस्य चक्षुषी अपदिश्यमानतयोरपि निर्दिष्टत्वं व्यपदिष्टस्यादित्याशंक्याह उपमितेनेति कथमुपमितेनोपमितेन पुर
रीकेनेनोपमितत्वाद्वक्षुषोर्न निर्दिष्टोपमानप्रयुक्तं निर्दिष्टत्वमित्यर्थः यथोक्तस्यादित्यपुरुषस्योद्गीथत्वशंकां व्यावर्तयितुं
नामव्यपदिशति तस्येति नाम्नो गौणत्वशंकाद्वारा व्युत्पादयति कथमित्यादिना नतस्य सर्वपाप्मोदयत्वं कार्यं भावत्वा
दित्याशंक्याह पाप्मनेति आदित्येत्रजन्मन्यपि सर्वपाप्मोदयः संभवति न ह्येवं देवात्मायं गच्छतीति श्रुतेरित्याशंक्याह परमा

मा रेनीप

उपमितोपमत्वात्तद्दीनोपमानस्यैवं गुणविशिष्टस्य गौणमिदं नामोदिति कथं गौ
णत्वमत आह एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः यत्रात्मापहत
पाप्मेत्यादिश्रुतेरिति उदितत्वान्नामतस्य उन्नामा तस्मादुन्नामा तमेवं गुणसंपन्नमु
न्नामानं यथोक्तेन प्रकारेण यो वेद सोप्येवमेवोदेति उद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो ह वै
इत्यवधारणार्थौ निपातावुदेत्येवेत्यर्थः ॥ राम

त्वं विषयवाक्यशेषमुदाहरति यत्रात्मेति उक्तार्थयोगो यतः शब्दार्थः उपास्यपरमात्मानमनुपश्यमतदुपासनमि
दानीं सफलमनुपश्यति तमेवं गुणमिति यथोक्तेन प्रकारेणोन्नामानमिति संबंधः राम गोविंद
श्रीकृष्णायनमः ॥ राम ३०

यौसा

कथं परस्योपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथे संपाद्येति दर्शयति तस्येत्यादिना यथादित्यादीनामुद्गीथे संपासनमत्र विवक्षितं तथा परमात्मनोऽपि तत्र संपाद्योपासनं विवक्षितं सर्वेश्वरकस्मात्मात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यस्यायमर्थः मंडलावच्छिन्नस्य पुरुषस्य कथमृगादिगेष्णत्वमित्यपेक्षायामाह सर्वात्मेति परस्य सर्वेश्वरस्य सर्वात्मत्वादाध्यात्मार्थं मंडलावच्छेदाद्युपपन्नमृगादिगेष्ण-

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वात् तस्यर्क् साम च गेष्णौ इत्याद्युक्तलक्षणः पूर्वोक्तः सर्वात्मादि-
देवः परापरलोककामेशितृत्वाद्युपपद्यते इत्यस्य ग्राह्यकामगेष्णत्वं सर्वयोनित्वाच्च यत एवमतस्तस्मादाह

तस्यर्क् साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाता राम ७

कामगेष्णश्च तस्मादेव गेष्णत्वप्राप्तमुद्गीथत्वमुच्यते परोक्षेण ॥ रामाय नमः ॥

क्ता

त्वमित्यर्थः तस्यैव देवत्वं तत आह परापरेति सर्वात्मत्वं साधयति सर्वात्मयोनित्वादिति सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वा-
द्गानादिगेष्णत्वमुक्तमेवेत्यर्थः तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं योजयति यत इति प्राप्तेः सतित तस्मादुद्गीथ इत्येतेन वाक्ये-
नोद्गीथत्वपरोक्षेण नाम्नादेवस्योच्यत इति योजना किमिति परोक्षनाम्नादेवो व्यपदिश्यत इत्यत आह परोक्षप्रिया इ-

उ. छां.
भा. टी.
२८

वदिदेवाः प्रत्यक्षद्विष इति श्रुत्यंतरमाश्रित्याह परोक्षप्रियत्वादिति उक्तनामत्वे देवस्योक्तानुरूपान्तप्रसिद्धिं प्रमाणयति
तस्मादिति तच्छब्दार्थं स्फुटयति यस्मादिति प्रकृतस्योक्तनाम्नो देवस्यागानादित्यतः शब्दार्थः उद्गानकर्तृत्वेनास्य प्रसि
द्धिरिति निरुक्तमिति योजना सर्वपाप्मोदयलिंगात् तस्य चामुत्रासंभवादादित्यान्तर्गतो देवः परात्मैक्येन तद्वेदत्वेन तमाह

परोक्षप्रियत्वाद्देवस्य तस्मादुद्गीथ इति तस्मात्त्वेव वेदितो ह्युद्गायतीत्युद्गाता यस्मादेतस्य पश्चात्कस्य उ
क्तनाम्नो गाता सोऽप्येतोयुक्त उद्गातेति नाम प्रसिद्धि रुद्गातुः स एष देव उक्तनामा ये चामुष्मादादित्यात

स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतं ८ =

तो वः पराञ्चना ऊर्ध्वा लोकास्तेषां लोकानां चेष्टे न केवलमीशितृत्वमेव वशाद्धारयति च स दाधार ६
पृथिवीं द्यामुतेमामित्यादिमंत्रवर्णात् किं च देवकामानामीष्टे इत्येतदपि देवतं देवस्योद्गीथस्य रूपम्
कर्मविषयं चेदं
स एष इति देवकामानामादित्यादुपरितनलोकेष्वधिष्ठानारोपे देवास्तेषां कामाः काम्यमानाः फलविशेषास्तेषामिति
यावत् न हि तिरेकपुंलोककामेशितृत्वे परस्मादन्यत्र संभवत्येष सर्वेश्वर इति श्रुतेरिति भावः ८ श्रीपरमा
त्मने नमः ७ ॥ २८

अधिदैवतकोपासनानंतरं यथाशब्दार्थः ऋग्विवाग्दृष्टिः सामनि प्राणदृष्टिश्च कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह अथेति कथमृक्सामयो
रेवं वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वेनाह प्राण इति स्थानमात्रेणावर्तयति आत्मेति छायात्मनः सामत्वे हेतुमाह
तत्स्थत्वादिति चक्षुषि छायात्मनः स्थितत्वादृचि सामवदित्यर्थः अध्यात्मिकानि कानिचिदुपासनान्यधिकान्तेनराम

अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः सामाधरोपरिस्थानत्वसाम्यात् प्राणोऽप्राणः ... तेन तव

अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते वागेव सा
प्राणोऽमस्तत्साम चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते चक्षु
रेव सात्मामस्तत्साम श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते श्रो
त्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यू
ढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदम

पुनर्वागेव सा प्राणोऽमस्तस्मादित्यर्थः एवं चक्षुरेवर्क् आत्मा सामेति छायात्मा तत्स्थत्वात्साम श्रोत्रमेव सा मनः ॥
साम श्रोत्रस्याधिष्ठातृत्वान्मनसः सामत्वं अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क् ॥
कारान्तरेणोपासनमेव किंचिदुपदिशति अथेति अक्ष्णो यदेतत् शुक्लं दृश्यते ऋचि तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः तदे
वरूपविशिष्टं भा इति ऋचि दृष्टिर्नीलकृष्णादिरूपदृष्टिरपि साम्नि कर्तव्या स्यात् ॥

उ. ऊ. टी. ३९

अथेति यथादित्यमंडले समधिगम्यमतिक्रम्य तृप्तमं त्वकं तथा च तत्र पिंडच्छोकेशं पिष्टानेतादृग्रूपमुपलभ्यते तद्दृष्टिः साक्षि
कत्वेव्यम्यर्थः आध्यात्मिकप्रधानोपासनशेषत्वेनागोपासनानामुक्तानेतरे प्रधानोपासनाविषयं दर्शयति अथेति द्द
श्यतद्दृतिप्रयोगाच्छायात्मायमित्याशंक्याह पूर्वंवदिति यथादर्ववस्मिन्नपि देविके वा केसमादित्ये चेतोभिरादित्यपुरु
षस्य दृश्यत्वमेकं तथा चात्र पुरुषस्यापि विशिष्टाधिकारिभिरेव दृश्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः छायात्मपक्षे वाक्यशेषवि:

अथयप्रालेपरः कृत्स्नमादित्यरवदेकशात्मधिष्ठानेत्साम अथयपथोनरपतिनिपुरुषोदृश्यतेश्चव
न एवार्गध्यात्मेवागायाः पृथिव्याद्या चाधिदेवतेप्रसिद्धाचऋक पादवद्भावत्मिका तथा सामोक्ता
माहवर्णोद्गातृस्तोत्रे सामऋच्छे मुउकस्यादत्यनतथा यजुः स्वाहास्वधावषडादि सर्वमेव वाक्य।
जुस्तत्पव ॥ राम ॥

गेयमभिप्रेत्याह सैवेति येयमृग्यथावद्यानासासर्वासपवपुरुषरत्यर्थः ऋचेत्युक्त सायं साम्नातिदिशति
तथेति यत्किंचित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः ऋकसामशब्दयोरर्थान्तरमाह उक्थेति ऋकसामयद्वदि
तिदृष्टान्तस्य यथायोग्यार्थः ॥ राम ॥ ॥ ३९

कथमन्याध्यात्मं च परस्मैत्याशंक्याह सर्वात्मकत्वादिति ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वमावर्तयन्नकरणादित्युक्तन्यायेनत्वयो
देवेश्वरः स एव पुरुषस्य परमेश्वरः छायात्मनो जडत्वमाशंक्य चक्षुषि दर्शयति तस्येति किं तस्यादित्यपुरुषस्य रूप
मित्यपेक्षायामाह हिरण्मयस्येत्यादिना एतच्चनायं छायात्मेत्याह यावमुष्येति नामातिदेशोप्ययमर्थः पोहनपतीत्या
द यद्वेति आदित्यचाक्षुषयोरुपास्ययोर्भेदादुपासनापि भिन्नेति शंकते स्थानेति आदित्यमंडलवत्तस्यैतिस्थाने

सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति यवोचाम ऋगादिप्रकरणात्तस्यैतिब्रघोवेदाः तस्यैतस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्य
तदेव रूपमतिदिश्यते किं तद्यदमुष्यादित्यपुरुषस्य हिरण्मयस्येत्यादि यदधिदैवतमुक्तं यावमुष्य गेष्णौ पर्वणी

तद्रूपतस्यै तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥

तौ गेष्णौ

ते एवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्णौ यन्नाममुष्य नामोदिति उदितिधरति च तदेवास्य नाम स्थानभेदाद्रूपगुणनामाति
देशादीशितृत्वविषयभेदव्यपदेशाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् ॥ राम

भिद्यते रूपं हिरण्मय इत्यादि हिरण्मयपरमशु इत्यादि ऋगादिगेष्णत्वादि गुणः उदित्यादि नाम तेषां मातिदेशात्तस्यैतस्य तदेव
रूपमित्यादिः ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतं ये चैतस्माद्र्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे म
नुष्यकामानां चेत्यध्यात्ममित्यस्य मीशितृत्वविषयो भेदव्यपदेशः सत एतयोर्भेदादुपासनमपि भिन्नमेव स्पष्टं ॥

उ: छा·
टी·
५·

नोपास्यभेदादुपासनाभेदोस्तीतिदूषयति नेति उपासकस्यावदम्रनादित्यात्मनापरांवोलोकान्देवकामांश्चाप्नोती
त्युक्तेनैवैकस्यवस्तुनोभिन्नाभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते ~~तस्मादैवत्वचक्षुनोभिन्नाभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते~~ तस्मादिद
कल्पनानयुक्तेत्यर्थः उभयात्मकत्वमेकस्यापिविद्यामाहात्म्यादियमावोपगामाडपपत्तमितिनिराकरोते द्विधेति एकस्यवि

सएवात्तेनचाक्षुषरूपेणामावीवीतलोकान्मनुष्यकामांश्चाप्नोतीति २४

नास्तुना अतेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्त्यनुपपत्तेः द्विधाभावेनोपपद्यतइति
वेत् वसतिद्विसएकधाभवतित्रिधाभवतीत्यादि नचेतनस्यैकस्यनिर
वयवत्वात्द्विधाभावानुपपत्तिस्तस्माद्ध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव य
त्रूपापतिदेशोभेदकारणमवोचो ॥

ध्यावशादनेकरूपत्वेवाक्यशेषंप्रमाणयति वसतिदीति एकस्यानेकशरीरपरिग्रहेपिस्वरूपभेदोपपत्तिरिति
[illegible]वति नचेतनस्येति एकत्वसाधकसद्भावत्वाच्छेत्यर्थः पराक्तभेदकमनुवदति भेदकारणमित्यस्माउप
दिशावितिशब्दोहश्यः राम ॐ ॐ ॥ ५८

कृयमणायास्त्वं परमेश्वरस्यांशोऽसाव् सर्वात्मकत्वादिति ब्रह्मशब्दस्य प्रमाणविषयेऽप्यावर्तेयमकरणादिसुकृतमायेन त्रये
सुतः स एव पुरुषस्तस्य परमेश्वरः छायात्मनो जडत्वस्य व्याहतमर्थं च रूपादिनिर्दिशेद्देशायति तस्येति किं तस्मादित्यपुरुषस्य रूप
मित्यपेक्षायामाह हिरण्मयश्मश्रुरित्यादिना एतच्चनायं छायात्मेत्याह यावमुष्येति नामातिदेशोऽयतमर्थं मन्योपहल्पयतीत्या
ह यदेति आदित्यचाक्षुषयोरुपास्ययोर्भेदादुपासनापि भिन्नेति शंकते स्थानेति आदित्यमंडलवत्तस्येति स्थाने

सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति यद्वोचाम ऋगादिप्रकरणत्वस्येति त्रयो वेदाः तस्यैतस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्य
तदेव रूपमतिदिश्यते किं तद्यदमुष्यादित्यपुरुषस्य हिरण्मयस्त्यादि यदधिदैवतमुक्तं यावमुष्य गेष्णौ पर्वे।

तद्व्याख्यातसैतस्य तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ यन्नाम तन्नाम

तौ गेष्णौ

ष्णौ तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्णौ यौ चामुष्य नामोदिति उद्गीथ इति च तदेवास्य नाम स्थानभेदाद्रूपगुणनामाति
देशाच्चेशितृत्वविषयभेदव्यपदेशाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् ॥ राम

भिद्यते रूपं हिरण्मय इत्यादि हिरण्मयश्मश्रु इत्यादि ऋगादि गेष्णत्वादि गुणः उदित्यादि नाम तेषामतिदेशात्तस्यैतस्य तदेव
रूपमित्यादिः ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतं ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे म
नुष्यकामानां चेत्यध्यात्ममित्यमीशितृत्वविषयोर्भेदव्यपदेशाः एतच्चैतयोर्भेदादुपासनमपि भिन्नमेवेत्यर्थः ॥

ष्यति ततदित्यादिना तदित्यतिदिश्यमानं रूपाद्युक्तं अपि देवकपुरुषवदाध्यात्मिकेपि रूपादि गविषये सर्वमेवाच
तेनैवेत्यभिप्रायः सएषइति तयोर्भेदाभावेहेत्वंतरमाह ततस्मादिति ईश्वरस्यैव प्रागुक्तदेवतांगानविषयत्वयोगस्त्वादि
मर्थः तच्छब्दार्थंस्फुटयति यस्मादिति स्थानभेदेनपर्यायेणोपासनेवतः फलेनसैष्ठेपातत्वक्रियाकरोति अथयेतिप्रत

ननु भेदावगमाय किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशंकामाशंक्य इत्येवमर्थं सएषचामुष्यः पुरुषः सएषतस्मादाध्यात्मि
कादात्मनः येचार्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति ततस्मात्य इमे वीणायां गायंति गायका
सएषयेचैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गायंत्येतं ते गायंति तस्मात्ते ध
नसनयो अथयएतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव सएष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताꣳश्चा
प्नोति देवकामाꣳश्च अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति मनुष्यकामाꣳश्च तस्मादु हैवंवि
द्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ७॥

स्तमेवगायंति यस्मादीश्वरंगायंति तस्मात्ते धनसनयो धनलाभयुक्ता धनवंत इत्यर्थः अथयएतदेवं विद्वान
यथोक्तं तदेवमक्षरं विद्वान्साम गायति उभौ स गायति वायुमादित्यं चैतस्यैवंविदः फलमाह सोऽमुनैव स

आमुत्र संबंधः एवं विद्वानित्येतदेव विभजते यथोक्तमिति विद्वानित्यस्मादुपरिष्टादथशब्दः संबध्यते सोऽमु
नैव लोकान्कामान्प्राप्नोतीति संबंधः राम राम राम राम राम
॥ राम

छां·उ·
भा·टी·
४९

न्यादित्यकारं विहृत्येति । सएषइति उपास्यत्वेद्उपासकस्याप्यक्तःजोनिरतिशयमैश्वर्यमिवदिद्ह्ययोर्निरंकुशमैश्वर्यमुक्ता
भिन्नाशंक्याह ... आदित्येति अमुनैवादित्येनेत्युक्तमेवात्रव्यक्तीकृतं अमुष्मादित्यस्यार्थापर्यायः चाक्षुषाम्नेवेनेन

सएषयेचामुष्मात्पराञ्चोलोकास्तांश्चाप्नोति आदित्यान्तर्गतदेवाभ्म
त्वेमिष्यो देवकामांश्चाप्यानेनैवचाक्षुषेणैवयेदैवतस्मादर्वाञ्चोलोका।
स्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च चाक्षुषाम्नैत्यर्थः तस्मादुहैवंविदुद्गा
ता ब्रूयाद्यजमानंकमिष्टंतेतवकाममागायानीति एषहीत्यस्मादुद्गा
ताकामागानस्योद्गानेनकामंसंपादयितुमीष्टे समर्थः इत्यर्थः कोसौ।
यएवंविद्वान्सामगायतिसामगायति द्विरुक्तिरुपासनसमाप्त्यर्थः स

कामान्येणैवितिसंबंधः उक्तफलस्ययाजमानत्वंदर्शयति तस्मादिति तच्छब्दार्थमेवकथयति एवंहीति उद्गाता
देविद्यातृष्टे कोसाविति उद्गीथपरमसंपाद्योपासनेविभागेनोक्तमुपसंहरति द्विरुक्तिरिति ७ ॥

सो

बरी

थ आत्मादिदेवतानन्त्यानभेदाद्वा त्रिचयपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनमखिलपाप्मापगमफलमुक्तं संप्रति स्थानभेदावच्छेदहितायाः परे
वर्णप्रकृत्युपाकपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं परोवरीयस्त्वप्राप्तिफलकमानीतवानाख्यायिकाप्रकरणतात्पर्यमाह त्रयो हेति तदि
विवक्षितमुपासनमेवाख्यायिकमाख्यायिकयेत्याशंक्याह इतिहासमिति इतिहासः पूर्ववृत्तकथनं स्वभावप्रतिपत्तिसमेतां
नामितिनिर्दिश्यते त्रयो नतु सर्वस्मिन्जगति त्रयाणामेवोद्गीथादिज्ञाने कौशलमिति किं नोच्यते किमिति तेषामेव त्रया
णां पञ्चमेदानुपासनं प्रकारान्तरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपासनान्तरमानिनाय इतिहासस्याख्यायिकाप्रयो
जनमाह उपास्यत्वादस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपासनान्तरमानिनाय इति उद्गीथे कुशला बभूवुः कस्मिंश्चिद्देशे काले च निमि
त्तसंपत्तिसमाकारादरूति पतियार्थः उद्गीथे उद्गीथज्ञाने प्रतिकुशला निपुणा बभूवुः कस्मिंश्चिद्देशे काले च निमि
तेषामेतानामित्यभिप्रायः नहि सर्वस्मिन्जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने सूचयन् स्वपक्षिज्ञानस्याति
त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति तद्धोचुरुद्गीथे वै कु
शलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति
के के ते प्रभृतयः सर्वे सकल्याः के ते त्रय इत्याह शिलको नामतः शा
लावतो(?) ऽपत्यं शालावत्यश्चिकितायनस्यापत्यं चैकितायनो दाल्भ्यगोत्रो दाल्भ्यो द्व्यामुष्यायणो वा प्रवाहणो नामतो
जीवलस्यापत्यं जैवलिरित्येते त्रयस्ते होचुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुशला निपुणा इति प्रसिद्धाः स्मोऽतो हन्त यद्यनुमतिर्भव
तामेवमनुप्रवृत्तपादितावनेतन्नाद नतीति अस्य प्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायणो द्वयोरामुष्यायणः द्व्यामुष्यायणः तव
समवायमितिपरिभाषया पर्यतः पश्चिमदीनशतियावत् किमर्थो वादोऽयमारम्भ तथा चेति प्रवृत्तवादेतस्मिन्विवदि
तेषां विपरीतग्रहणनिवृत्तिः सद्वादेन दृष्टमेव फलमित्यर्थः ॥

[illegible]

[illegible]

उ० छा०
भा० टी०
४२

इतिज्ञानस्य प्रयोजनमित्यनेन संबंधः वादारंभस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह अतइति इतिहासस्य सुखावबोधार्थत्वं श्लोकेन स
मुच्चयार्थस्य कारः कथं यथोक्तं फलं दृष्टमित्याशंक्याह दृश्यते हीति शिलकादीनां तद्विषयसंयोगे विपरीतधीध्वंसादिकं
फलमितिशेषः तत्रेतिनिर्द्धारणार्थासप्तमीराज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं तस्य राजत्वे हेत्वभावादित्याशंक्याह।
अतस्तादृग्यसंयोगः कर्तव्य इति चेतिहासप्रयोजनम् दृश्यते हि शिलकादीनां तथेत्युक्त्वा ते समुपविविशुः
दोपविष्टवंतः किल तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच ततो भगवंतौ पूजावंतावग्रे पूर्वं वदतां।
तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवंतौ ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामीति स ह शिल
कः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हंत त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच
स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाचापां का ग
ब्राह्मणयोरिति लिंगाद्राजा सोऽपूर्वयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामि अग्रे वदे तिरित्यसौ लोक इति होवाच॥
योरित्यपरे वाचमिति विशेषणादुक्तयोः स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हंत यद्यनुमंस्यसे त्वा
त्वा पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच लब्ध्वानुमतिं स ह का साम्न
ब्राह्मणयोरिति पदांतरं विशेषणसामर्थ्या
द्वयांगीकरोति अग्रेइति राज्ञा यथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्मध्ये शालावत्यो दाल्भ्यं प्रत्युवाचेति संबंधः।
साम्नो गतिरित्यन्वयः ॥ राम श्री ॐ ॥

तावग्रेवद
भस

सामप्रशंसार्थमाह प्रकृतत्वादिति तस्य पूर्वोत्तरग्रंथयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति उद्गीथो हीति गतिशब्दस्य क्रियाविषयत्वं व्या
वर्तयति आश्रय इति उपचारिकमाश्रयं निरस्यति परायणमिति स्वरोयनिभेदः स कथमुद्गीथस्य गतिरित्याशंक्याह
स्वरात्मकत्वादिति तद्व्यंजकतया तदाश्रयत्वेन तत्तादात्म्यादुद्भवति स्वरस्तस्य गतिरित्यर्थः साम्नः स्वरात्मकत्वेपि कथं त

प्रकृतत्वादुद्गीथोऽत्रोपास्यत्वेन प्रकृतः परोवरीयांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति गतिः आश्रयः परायणमि
त्येतदेवं पृष्टो दाल्भ्य उवाच स्वर इति स्वरात्मकत्वात्साम्नो यो यदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवती
ति युक्तं मृदाश्रय इव घटादिः स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणनिष्पाद्यो हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य
प्राणो गतिः प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नावष्टंभो हि प्राणः शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादिति ।
श्रुतेरन्नं दामेति चान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाचाप्संभवत्वादन्नस्यापां का गतिरित्यसौ लोक इ
ति होवाच ॥ राम ५

द्गतिरित्याशंक्याह दृष्टांतेन परिहरति यो यदात्मक इति प्राणस्यान्नावष्टंभकत्वे वाजसनेयश्रुतिं प्रमाणयति शुष्यती
ति वत्सस्थानीयस्य प्राणस्यान्नं दाम बंधनमिति वक्ष्यतीत्यर्थः तान्नमसृजंतेति श्रुतेरन्नस्याप्संभवत्वं द्रष्टव्यम् ॥
राम ५ २ राम ॥

छां·भा
३·टी·
५१

कथमपामसौलोकोगतिरित्यत्राह अमुष्मादिति इतिपृष्टोदाल्भ्यउवाचेतिसंबंधः तत्रछंदसिकालनियमाभावमभिप्रे
त्यक्रियापदंव्याकरोति आहेति यद्यपिपरोनाम्याप्रयोगेऽप्रतिपद्यनेतथापिक्रियातद्वाक्यमेवेत्यापेशब्दमाह अतइति प्र
तःशब्दार्थमेवस्फोरयति स्वर्गमिति तस्मात्स्वर्गलोकप्रतिष्ठंसामेति पूर्वेणसंबंधः स्वर्गसंस्तावंसामेत्यत्रप्रमाणमाह

अमुष्माद्धिलोकात् वृष्टिः संभवत्यमुष्यलोकस्यकागतिरितिपृष्टोदाल्भ्यउवाच आह स्वर्गममुंलोकमतीत्या
श्रयांतरंपरंसामननयेत्कश्चिदितिहोवाच अतोवयमपिस्वर्गंलोकंसामाभिसंस्थापयामःस्वर्गलोकप्रतिष्ठं

अमुष्यलोकस्यकागतिर्नस्वर्गंलोकमतिनयेदितिहोवाचस्वर्गंवयंलोकꣳसामाभिसꣳस्थापयामःस्व
र्गसꣳस्तावꣳहिसामेतितꣳहशालावत्यश्चैकितायनंदाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितंवैकिलतेदा
ल्भ्यसामयस्त्वेतर्हिब्रूयान्मूर्धातेविपतिष्यतीतिमूर्धातेविपतेदिति ॥ सामजानीमस्त्वर्थः स्वर्गसंस्तावंस्व

र्गत्वेनसंस्तवनंसंस्तावोयस्यतत्सामस्वर्गसंस्तावंहियस्मात्स्वर्गोवैलोकःसामवेदइतिश्रुतेः तमितरःशालावत्यः
शालावत्यश्चैकितायनंदाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितमसंस्थितंपरोवरीयस्त्वेनसामदाल्भ्यतेःसामसंस्थावेदस्मात्सं
स्वर्गइति उपदेशपारंपर्यमागमः यत्कृतकंतदनित्यमितिस्वर्गस्यांतवत्त्वात्परायणत्वंसंभवतीत्याशयेनाह कि
लेतितेति यथोक्तंन्यायंसूचयतीतिशेषः न्यायागमाभ्यामप्रतिष्ठितंतेसामेत्युपसंहरति दाल्भ्येति स्वर्गप्रतिष्ठि
तंसामेतिजानतोदोषंदर्शयति ॥ राम ॐ

[illegible]

५१

पलितेति प्रसहित्सु मिथ्यावचनमसहमानः सन्नितियावत् एतस्मिन्काले मिथ्यावचनावस्थायामित्यर्थः विप
रीतंविज्ञानंयस्यसतथोक्तः तेप्रतीतिविग्रहः तदेवविपरीतज्ञानमभिनयति अप्रतिष्ठितमिति सामाप्रतिष्ठि
तेअप्रतिष्ठितमितिविपरीतज्ञानेप्रतिकश्चितद्रूपादितिमिवंचः तदेवपवचनमेवदर्शयति एवमिति सत्वथा

एतन्मतहिसः सामविदेनेदंतस्मिन्कालेत्वयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानमप्रतिष्ठितेसामप्रतिष्ठितमिति एवं
छ्वति वादापराधिनेमूर्द्धानिपातोवक्तेविपतेति विश्वस्थयतिष्यतीति एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैवतद्विपतेत्त्वसंशयो
नत्वदेवब्रवीमीत्यभिप्रायोनतुमूर्द्धपातादेदंचेदपराधंकृतवानतः परेणानुक्तस्यापिविप्रतेनमूर्द्धानचेदु
पराध्युक्तस्यापिनैवतत्पतनम् यथाग्रहकृताभ्यागमः कृतनाशश्चस्यातां ॥ राम

कथयतममत्तः किंस्यादित्याशंक्याह एवमुक्तमेति तथैवविदुषः शापवाक्यानुसारेणेतियावत् तदेतिशी
रोनिकृतिः शापदानायप्रहतनत्वयमितिनिःशंकोवारयति तत्वेति मूर्द्धपातेः प्रत्यासानर्थकमाशंकते नावे
ति प्रपराधाभावेपिपरोक्तिवशान्मूर्द्धपातेदोषमाह अप्रमथेति सतिचापराधेनिपरोक्तिंवेप्रथीन्मूर्द्धपा
ताभावदोषंकथयति प्रकृतेति ॥ राम ॥ राम

छा० उ०
भा० टी०
४४

अपराधसमन्वयात् तद्धेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वादभिव्याहरणानर्थक्यमिति चेत्तत्राह नैष दोष इति कर्मणः शुभादेरा
चरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेपि प्रकृते परायनिकृतो व्याहरणापेक्षितस्य प्रशंसार्थत्वात् तत्रेति तत्र शुभादेः कर्म
णेपि निमित्तापेक्षया फलप्रदेसतीत्यर्थः इति पराभिव्याहरणमर्थवदिति शेषः हंतेत्यादि व्याकरोति एवमिति कः

नैष दोषः कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्तेर्देशकालनिमित्तापेक्षत्वान्नैवं सति मूर्द्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानव
स्य पराभिव्याहारनिमित्तापेक्षत्वमिति एवमुक्तो दाल्भ्य आह हंताहमेतद्भगवतो वेदानीत्यनिष्टं मामे मूर्द्धापप
हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का
गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं
शीलकेतितं हि साम इति ॥ ७ ॥ तं ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच अप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विप
तेदिति हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ... स्वर्गो वाव शालावत्योविद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरि
तिप्रष्टो दाल्भ्येन शालावत्यः अयं लोक इति होवाच अयं हि लोको यागदानहोमादिभिरमुं लोकं पुष्यतीत्यतः प्रदानं देवा उ
पजीवन्ति अमुष्य लोकस्यैतल्लोकप्रतिष्ठत्वं तदाह अयं लोक इति आदिशब्दः श्राद्धादिसंग्रहार्थः तत्रैव श्रुतिप्रमाणयति अतर
ति इतो लोकात्प्रदीयमानेन पुरोडाशाद्यग्निहोत्रादिनोपजीवन्तिदेवा इति श्रौतीयं प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ राम ७
गोपालाय नमः ॥ राम

४४

भवतपरंलोकंप्रतिप्रतिष्ठात्वमस्यलोकस्यतथापिकथमयंलोकः साम्नः प्रतिष्ठेत्याशंक्याह प्रममुंलंदीति पृथिव्यासर्वा।
प्रति णिभूतानिप्रतिष्ठात्वेफलितमाह अतइति साम्नोपिसर्वातभावादित्यर्थः तथापिप्रतिष्ठांतरंत्वयावाच्यमित्याशंक्याह अ
तोवयमिति यस्मिंदेतल्लोकप्रतिष्ठात्वेनसंस्तुतंसामतस्मादिदंसामप्रत्येतमेवलोकंप्रतिष्ठांजानीमइतियोजना कथं।

प्रत्यक्षंहिसर्वभूतानांधरणीप्रतिष्ठेति अतःसाम्नोप्ययंलोकःप्रतिष्ठेवेतियुक्तमस्यलोकस्यकागतिरित्युक्तश्चा
ह शालावत्योनप्रतिष्ठामिमंलोकमतीत्यनयेत्सामकश्चित् अतोवयंप्रतिष्ठालोकंसामाभिसंस्थापयामोयस्मा
त्प्रतिष्ठासंस्तावंहिप्रतिष्ठात्वेनसंस्तुतंसामेत्यर्थः इयंवै रथंतरमितिचश्रु
तिस्तमेवमुक्तवंतंप्रवाहणोजैवलिरुवाचांतवद्वैकिलतेशालाव
त्यसामेत्यादिपूर्ववत ततःशालावत्यआहहंताहमेतद्भ
गवतोवेदानीतिविद्धीतिहोवाच ८॥

प्रतिष्ठात्वेनसामत्वाविशेषात् पृथिव्यासामसंस्तुतमित्याशंक्याह इयमिति इयंवैरथंतरशब्दवाच्यस्यसाम्नविशे
षस्यपृथिवीत्वेनस्तुतत्वादङ्गीष्वस्यापिसामत्वाविशेषात्पृथिव्यात्मत्वंसंभाव्यतइत्यर्थः हंताहमेतदित्यत्रानेतरसा
मैतदित्युच्यते ८ राम
राम

आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं ख्यातत्वं परमात्मविषयत्वं वाकस्मोषयन्नाह दर्शयति आकाश इति चेति किंच परस्मात्मनः सर्वभूतो
त्पादकत्वं कर्मेतिवदांतमर्यादातदिह्याकाशोक्तं तथा चैतत्मात्मैवाकाशशब्दइत्याह तस्मादिति किंच परस्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चा
त्राकाशेक्तस्तस्मात्परएवात्माकाशइत्याह तस्मिन्नेवेति सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्युत्क्रमानमाह ततेजोसृजतेति परस्मिन्नेव
लयोभूतानामित्यत्रापिमानमाह तेनेति भवतु परस्यात्मनः सर्वोत्पादकत्वं कर्मं तथापि किमायातमाकाशस्येतिचेत्तत्राह
सर्वाणीति कथमयंक्रमोलभ्यते अविशेषणादितत सर्वोत्पत्तिश्रुतेत्याशंक्याह सामर्थ्यादिति आत्मनआकाशः संभूत
इतश्रुतत्वाच्चाह अस्य लोकस्यकागतिरिति आकाशइतिहोवाच प्रवाहणआकाशइति च परआत्माआकाशोवैनामेतिश्रु कौ
तेः तस्मादिकर्मभूतोत्पादकत्वं तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः तत्तेजोऽसृजत तेजः परस्यादेवतायामितिहि व्वयंति सर्वाणि
ह वा इमानि भूतानि स्थावरजंगमानि आकाशादेव समुत्पद्यंते तेजोबन्नादिक्रमेण सामर्थ्यात् आकाशं प्रत्यस्तं यंति प्र

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत आकाशं प्र
त्यस्तं यंत्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं सएषपरोवरीयानुद्गीथः ॥ राम

लयकालेतेनैव विपरीतक्रमेणहि यस्मादाकाशएवैभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यः ज्यायान्महत्तरोऽतः सर्वेषांभूतानांपरमय
नेपरायणंप्रतिष्ठात्रिष्वपिकालेष्विसथौयस्मात्परंपरंवरीयः वरीयसोप्येषवरः परश्चवरीयांश्चपरोवरीयानुद्गीथः स

ततेजोसृजतेत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः तथापि कथमाकाशे सर्वभूतलयस्तत्राह आकाशप्रतीति विपर्ययेणतत्क्रमोऽत इति
मायेना विपरीतेति आकाशस्यपरमात्मत्वेहेत्वंतरमाह यस्मादिति परायणत्वमपि तत्रैव लिंगमित्याह अत इति आकाश
स्यलिंगादितिभ्यायेनाकाशस्यपरमात्मत्वमुक्तमिदानींतस्योद्गीथेसंपादितस्यपरोवरीयस्त्वगुणमुपदिशति यस्मादिति उक्त

आकाशस्य परमात्मत्वे लिंगांतरमाह अनंत एवेति परमात्मैवत्वात् इति यावत् आकाशो हि एकत्वोद्गीथे संपादितोऽने
नः कृतो न वा नेत्थं ब्रह्मणोऽप्यत्र युक्तं सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्याश्रुतेः तस्मादाकाशो ब्रह्मैवार्थः संपत्त्याकाशादिव

अनंत एव सम्पद्योऽनेनतो विद्यमानेन तः तमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनंतमेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथ
मुपास्ते तस्यैतत्फलमाह परोवरीयः परं परं विशिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवति दृष्टफलमदृष्टं च पदो
मयुषोऽनेनः परोऽवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान् परोवरी
यांसमुद्गीथमुपास्ते तं ह एतमतिधन्वा शौनक उदरशांडिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गी
थं वेदिष्यंते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिंल्लोके जीवनं भविष्यति तथाऽमुष्मिंल्लोके लोक इति स य एत
मेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिंल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिंल्लोके जीवनं भवतीति तथा
मुष्मिंल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४

वरीयस्तुउत्तरो त्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्माकाशांतान् लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते ॥ राम ९ ॥
स्य परस्योद्गीथे संपादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टस्योपास्तिं विदधाति तमेतमिति परं परमपकर्षे परीतिपा
वत् तस्मादेवमुपासीतेति भावः विधिशेषमर्थवादं दर्शयति ॥ राम ९

छां॰भा॰ किंचेति एतस्माद्विधिरस्तीत्येतत्तेभ्यस्तत्संततिजायेयथोक्तोद्गीथवेदितारस्तदर्थमित्यर्थः तथादृष्टविशिष्टतरजीवन
उ॰टी॰ वदित्यर्थः अदृष्टेपीतिशेषः सयएतमित्याद्युत्तरंवाक्यंशांकोत्तरत्वेनोत्थाप्यव्याख्येयं स्यादित्यादिना प्रस्मिन्ग्रंथे
५९

किंचतमेतमुद्गीथंविद्वानतिधन्वानामतः शुनकस्यापत्यंशौनकउदरशांडिल्यायशिष्यायैतदुद्गीथदर्श
नमुक्त्वोवाचयावत्तेतवप्रजायांप्रजासंततावित्यर्थः एनमुद्गीथंत्वत्संततिजावेदिष्यंतेज्ञास्यंतेतावंतं
कालंपरोवरीयोह्येभ्यः प्रसिद्धेभ्योलौकिकजीवनेभ्यउत्तरोत्तरविशिष्टतरंजीवनंतेभ्योभविष्यति तथाऽ
दृष्टेपिपरलोकेऽमुष्मिन्परोवरीयांल्लोकोभविष्यतीतिउक्तवान्शांडिल्यायातिधन्वाशौनकः स्यादे
तत्फलंपूर्वेषांमहाभाग्यानांनेदंयुगीनानामित्याशंक्यानिहृतयेश्राह सयःकश्चिदेतदेवंवि
द्वानुद्गीथमेतदुपास्तेतस्याप्येवमेवपरोवरीयएवहास्यास्मिंल्लोके
जीवनंभवतितथाऽमुष्मिंल्लोकेलोकइतिलो
कइति ९ ॥ राम

भवेतीत्यैदंयुगीनानांतेषामैदंयुगीनानांलोकपरोवरीयानितिशेषः एवंफलमिरुद्गीथोपास्तिसमाप्त्यर्थो ९
गोविंदायनमः ॥ राम ५९

ग्रत्योद्गीथात्वेनोपासनस्यानेकधोक्तत्वादनन्तवानवशेषात् पयाद्कपरि समाप्तिरेव युक्तेत्याशंक्याह उद्गीथेति
इदमाविष्टोतंस्परामृश्यते प्रस्तावाद्युपासनंविवक्षितंतच्चैतन्नेवोच्यतेकिमनयाकथयेत्याशंक्याह आख्यायिका
विति मटच्योमटैर्नहतेष्वोषानयः पाषाणाहृष्टयोवाततः समस्तनाशादिस्येनतत् सर्वतः स्वैरसंचारेऽपिनमभिचार

उद्गीथोपासनप्रसंगेनप्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनंकर्तव्यमितिइदमारभ्यते आख्यायिकातुसुखा
वबोधार्था मटचीहतेषुमटच्योऽशनयस्ताभिर्हतेषुनाशितेषुकुरुषुकुरुसस्येष्वित्यर्थः ततोदुर्भिक्षेजा
मटचीहतेषुकुरुष्वाटिक्यासहजाययोषस्तिर्हचाक्रायणइभ्यग्रामेप्रद्राणकउवाससहेभ्यंकुल्माषान्
खादंतंबिभिक्षेतंहोवाच नेतोऽन्येविद्यंतेयच्चयेमइमउपनिहिताइत्येतेषांमेदेहीतिहोवाच तानस्मै
प्रददौ हंतानुपानमित्युच्छिष्टंवैमेपीतंस्यादितिहोवाच नस्विदेतेप्युच्छिष्टाइतिनवाअजीविष्यमि
मानखादन्नितिहोवाचकामोमउदकपानं
जातआटिक्यानुपजातपयोधरादि स्त्रीव्यंजनया सहजायया
उषस्तिर्नामतः चक्रस्यापत्यंचाक्रायणः इभोहस्तीतमर्हतीतीभ्यः ईश्वरोहस्त्यारोहोवा तस्यग्रामइभ्यग्राम
स्तस्मिन्प्रद्राणकोऽन्नालाभात् ॥ राम
ध्रांकेतिदर्शयितुमाटिक्येतिविशेषणं प्रद्राणकपदस्य
क्रियापदेनसंबंधः ऊतिरितगतिप्राप्तोहेतुरन्नालाभादिति प्रद्राणकशब्दार्थंधात्वर्थप्रयासद्वाराकथयति॥
राम ९ ॥

छां· उ·
भा· टी·
५७

इभ्यकस्यापत्यमिति यदृच्छया सहदृष्ट इत्यर्थः नेतर इति वाक्योपादानं तद्याकरोति अस्मादिति यदिदमित्यस्य बहुवचनां
ते उपनिहिताः कुल्माषा इति शेषः तेषां खल्विमे भाजने प्रति प्राप्त इति योजना इतः कुल्माषाभ्य इति ताभ्य इत्यर्थः

इभ्यकुल्माषयोगतो कुत्सितागतिं गतोऽसावस्यां ग्रामे इत्यर्थः उवास ह उषस्तिर्वा चक्रस्य विज्ञ इभ्यमाश्रित्य सोऽत्र
मरत्रिभ्ये कुल्माषान् कुत्सितान् माषान् खादन्तं भक्षयन्तं यदृच्छयोपलभ्य बिभिक्षे याचितवान् तमुषस्ति
ह उवाचेभ्यो नेतः अस्मान्मया भक्ष्यमाणात् उच्छिष्टराशेः कुल्माषा अन्ये न विद्यन्ते यच्च ये राशौ मे मम उ
पनिहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमीत्युक्तः प्रत्युवाचोषस्तिरेतेषां मे तानित्यर्थः मे मह्यं देहीति हो
वाच तानस्मा इभ्यो मा उषस्तये प्रददौ प्रदत्तवान् अनुपानाय समीपस्थमुदकं च ह गृहाणानुपान
मित्युक्तः प्रत्युवाचोच्छिष्टं वै मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामीत्युक्तवन्तं प्रत्युवाचेतरः किं न वै ते कु
ल्माषा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त आह दोषास्ति नावेप्रती वि षं न जीविष्यामि इमान् कुल्माषान् खादन् अत्र भक्षयन्नि
तिहोवाच कामरुच्छातो मे मम उदकपाने लभ्यत इत्यर्थः ॥ राम
किं प्रत्युवाचेत्याकांक्षायां पूर्वकमाह किमित्यादिना अनुपानाभावेऽपि तुल्यं जीवनादिरसमित्साशंकापादस्य
कामरति ॥ राम ५७

ग्रस्तोच्छिष्टकुल्माषभक्षणमृषेर्वेदस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाह अनतस्येति वाक्यायणस्य विडषोऽभक्ष्यभक्षणादृष्टीनादित्यापत्त एतामव
स्थां प्राप्तस्य जीवितसंदेहमापन्नस्येत्यर्थः विद्याधर्मयशोव तो ज्ञानादिप्रयुक्तात्मनि प्रयत्नस्येत्येतत् स्वात्मोपकारे परोपकारे च स्या
मर्थ्यं नियदात्मग्रहणाक्तिमत्वं एतत्कर्म जीवनमात्रकारणकुल्मितवेष्टितमित्यर्थः उच्छिष्टोदकपानप्रतिषेधकश्रुतेरभिप्रायमा
ह नस्यापीति एतत्कर्मेत्यभक्ष्यभक्षणोक्तिः ननु ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टाः ज्ञानज्ञायते भवेमसर्वात्रानुमतिश्चेत्यादित्यायविरुपादि
अनतस्यै तामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्मयशोवतः स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो नागः स्वर्शरस्यभिप्रायः तस्या
पि जीविते प्रस्तुपायान्तरे च त्नगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय ज्ञानावलेपेन कुर्वतो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः
प्रद्राणकशाब्दस्य वर्णनाश्च सत्वादित्वाः तिशेषात्त्रिविशिष्टान् जायायै कारुण्यादाजहारेत्यादि स्वग्रपवकुल्माषप्राप्तेः

सहावादित्वातिप्रेषान् जायायाग्राजहार साथ दवसभिताववम्भवतान् प्रतिगृह्य निदधौ स ह प्रातः संजिहान उवाच
यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रां ५ राजासौ यक्ष्यते॥ सुभिक्षा शोभना भिक्षा लब्धा आत्रारमेतत् तस्मूवसेह्रा

तानस्यापि स्त्रीस्वाभाव्याद नवज्ञाय तान् कुल्माषान् पत्युर्दत्तात्यति गृह्य निदधौ निक्षिप्तवती स तस्याः कर्म जानन्
तन्नूषः काले संजिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजन्नुवाच पत्न्याः शृण्वन्त्याः यद्यदि वत इति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोकं लभेमहि
ततो भक्षयित्वा समर्थो गत्वा कर्म कृत्वा धनमात्रां लभेमहि राजासौ नातिदूरे स्थाने यक्ष्यते यजमानत्वात् तस्यात्म
प नस्यात्यततोऽस्माकं जीवने भविष्यतीति धनलाभे च कारणमाह राजासौ नातिदूरस्थाने यक्ष्यते यजमानत्वात्तस्यात्मने
यद ज्ञानेति तस्मिन्नभिप्रायेलिंगं दर्शयति प्रद्राणकेति वाक्यायणो प्रद्राणकशाब्दप्रयोगात्परस्मापदमापन्नः स नकुल्माषा
नुच्छिष्टान् भक्षितवानिति प्रतिभाति तथा च ज्ञानिनो यथेष्टाचरणे प्रमाणाभावादनेकप्रमाणविरोधाच्च नासावन्नविव
दितमित्यर्थः स्त्रीस्वाभाव्यस्त्वाज्ञाकरणेन तस्याः कर्म कुल्माषाणां परिरक्षणं यस्य तीतिकस्मात्रोक्तं तत्राह यजमानत

छां॰ भा॰
उ॰ टी॰
५८

अन्येषामप्युच्छिष्टत्वसंभवे तस्मा मे वा राजा मानयिष्यतीत्याशंक्याह संवेति इंतेनयत्र लेखालाभश्चेदेवमनलाचिद्वाराजीव
नदेतामित्यर्थः राज्ञोपलब्धत्वेनत्याते उद्गातुरेकत्वे कुतो बहुत्वमित्याशंक्याह उद्गातृपुरुषानिति एवं त्यस्मिन्निति
स्तुवंत्यस्मिन्निति समप्यामेवाष्टदेशो वा निर्दिश्यते किमर्थमामंत्रणं तदाह अभिमुखीकरणायेति विदुषः समी-

स च राजा मां पात्रमुपलभ्य सर्वैरार्त्विज्यैः ऋत्विक्कर्मभिः ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थः वृणीतेत्येवमुक्तवंतं पतिं
जायोवाच हे पत इम एव ये मद्धस्ते विनिहिता माषास्त्वया कुल्माषा इति तान्खादित्वा अमुं यज्ञं राज्ञो विततं
विस्तारितं ऋत्विग्भिरेयाय तत्र च गत्वोद्गातॄन् उद्गातृपुरुषानागम्य स्तुवंत्यस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्नास्तावे

स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति तं जायोवाच हंत पत इम एव कुल्माषा इति तान्खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाय
तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद

स्तोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः विद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ॥
उपविश्य स ह प्रस्तोतारमुवाच हे प्रस्तोतरित्यामंत्र्य अभिमुखीकरणाय या देवता प्रस्तावभक्तिमनुगतान्वा-
यत्ता तां चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि विदुषो मम समीपे तत्सर्वा तापि चेद्दिह्यते न समूर्द्धाकर्मणा

पे देवतामविद्वान्प्रस्तोष्यसि चेन्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्यग्रे संबंधः ननु विद्वत्संनिधावविवक्षितत्वाद्विद्वत्समीपे न वच-
नमकिंचित्करमिति चेत्तत्राह तस्मा वा तपीति तस्मादविद्वान्प्रस्तोता इच्छेत् माभूत्कर्ममात्रविदः कर्मण्यधिकार इति चे-
न्नैतत्साद । राम ४ ~ ॥ ५८

नवेति नेनोभोक्तृकृतत्र्यादिष्कृताविनिशेषः अविदुषामपिकर्माधिकारोदेहत्वेनतस्माद दक्षिणेति नदेवव्यतिरेकद्वा
रास्फोरयति अनधिकारेवेति नस्यैवसमस्त्वपफलत्वादित्यर्थः नउदाहिणामार्गस्यवापीहृषनद्वाकादिनातंकर्म
मयुक्तत्वाद्वैदिकेकर्मणिविद्वानेवाधिक्रियतेतस्माद नचेति यत्तेनदानेनलोकानजयंतीतिवैदिककर्मविधाना

तथानिष्टमविदुषामपिकर्मदर्शनात दक्षिणमार्गश्रुतेश्च अनधिकारेवाविदुषाम
नस्पवैकोमार्गः श्रूयेत नचस्मात्कर्मनिमित्तएवदक्षिणः पंथा यत्तेनदा
नेनेत्यादिश्रुतेः तथोक्तस्यमपेक्षितविशेषणाद्विद्वत्सम
त्वमेवकर्मण्यनधिकारो ॥ राम

मत्वात्मैवदक्षिणमार्गश्रवणादितिद्वैतस्माद यत्तेनेति एतच्चाविदुषोविद्वत्समीपेकर्माधिकारोनास्तीत्याद तथे
तस्येति देवताविज्ञानश्रवणस्यतेमहदोविद्यातीत्यनेनप्रकारेणमयोक्तस्यमहदोविपतिष्यदितिविशेषश्रवणाद्विद्वत्स
मीपेतदनुज्ञामंतरेणकर्मकुर्वतोः परापित्वात्स्यकर्मण्यनधिकारएवेत्यर्थः ॥ राम

पति

छां॰ उ॰ विद्वत्समीपे पुनरविदुषोपि कर्मण्यधिकारोस्तीत्याह नमस्वेत्यत्र अग्निहोत्रादौ देष्वानेकर्मणि समानेषु च वापीकूपतडाका
आ॰ टी॰ दिकर्मस्वध्ययनजपादिषु च विद्वत्सन्निधिमन्तरेणापि सर्वस्मिन्काले कर्ममात्रविदोनाधिकारोस्तीत्यथावत्कुमित्यर्थः त
५१ त्रैवेतमाह अनुज्ञेति भगवंतंवाअहंविविदिषाणीत्यादिनाराज्ञा स्वकीयकर्मनिर्वर्तनेप्रार्थनादर्शनादेवमयासम
तिसत्स्वाल्विकानामितिचानुज्ञोपलंभात्स्ववाविदुषामपिकर्मण्यधिकारइत्यर्थः उक्तमर्थमुपसंहरति कर्ममात्र

नमस्वेत्याग्निहोत्रस्मार्तकर्माध्ययनादिषुव अनुज्ञायास्तत्रतत्रदर्शनात् कर्ममात्रविदामप्यधिकारः सिद्धः क
र्मणीति मूर्धातेविपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारंप्रतिहर्तारमुवाचेत्यादिसमानमन्यत् तेप्रस्तोत्रादयः कर्मभ्यः

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्यादेवतोद्गीथमन्वायत्तातांचेदविद्वानुद्गास्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीत्ये
वमेवप्रतिहर्तारमुवाचप्रतिहर्तर्यादेवताप्रतिहारमन्वायत्तातांचेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसिमूर्धातेवि
पतिष्यतीतितेहसमारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे १० ॥ राम ७

समारताउपरताः सन्तोमूर्धपातभयात्तूष्णीमासांचक्रिरे अन्यच्चाकुर्वन्तः अर्थित्वात् १० ॥ राम ७

ति विद्वत्समीपेनतदनुज्ञामलब्ध्वानास्तिकर्मानुष्ठानमित्येतद्विगमयितुमितिभावः मूर्धातेविपतिष्यतीत्येतदे
तेप्रस्तोतृविषयेवाक्यंव्याख्यातमित्यनुवदति मूर्धेति तूष्णीमित्यस्यार्थमाह अन्यच्चेति तत्रहेतुमाह अर्थित्वादि ५१
ति ततद्देवताविषयविज्ञानार्थित्वेनकर्मान्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणमभिमुखाः स्थिताइत्यर्थः १० ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति अथेति प्रस्तोतृप्रभृतीनां तूष्णीभावादिविशेषः चाक्रायणस्य वचनमंगीकरोति सत्यमिति

अथानंतरं हैनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच भगवंतं वै पूज्यावंतं अहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामि कउषस्ति

न रस्मि चाक्रायणो वा यि श्रोत्रपथमागतो यदीति होवाचोक्तवान् स ह यजमान उवाच स त्वमेवमहं भगवंतेत्व

अथ हैनं यजमान उवाच भगवंतं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रा
यण इति होवाच स होवाच भगवंतं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषि
षं ॥ राम ७

ह्यगुणमश्रोषं मसर्वैश्च ऋत्विक्कर्मभिरार्त्विज्यैः पर्यैषिशिषं पर्यैषणां कृतवानस्मि ॥ राम ७ ॥

गीकारमेव स्फोरयति एवमिति आर्त्विज्यैरित्यस्य व्याख्यानं ऋत्विक कर्मभिस्तत्पर्यैषितियावत् राम ॥
राम ७ ॥ ॥ राम ७

छा॰
३ भा॰ यदिमामार्त्विज्यार्थमनुसंहितवान् सिकिमितीमानमानहतवानित्याहेवाह अन्विष्यति एवंगते किमधुनाकर्तव्यमित्ये
टी॰ व स्थायीति वाक्कार्यमानुमतिंकृत्वाकिमिदमितिव्याकुलवक्षप्रस्तोत्रभृतेषहूतेकिमितिउभयात्रमन्वयंपदस्या
।।
अन्विष्यन्भगवतोवाअहमविन्यालाभेनान्यानिमानहृषिहतवानस्मि अद्यापिभगवांस्त्वेवमेममसर्वैरार्त्विज्यैः।

भगवतोवाअहमवित्यान्यानवृषिभगवांस्त्वेवमेसर्वैरार्त्विज्यैरितितथेत्यथतर्हितएवसमतिसृष्टाः
स्तुवतांयावत्त्वेभ्योधनंदद्यास्तावन्ममदद्याइतितथेतिहयजमानउवाच अथहैनंप्रस्तोतोपससादप्रस्तो
तर्यादेवताप्रस्तावमन्वायत्तातांचेदविद्वान्प्रस्तोष्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीतिमाभगवानवोचत्कतमासा
देवतेतिप्राणइतिहोवाचसर्वाणिहवाइमानिभूतानिप्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिहतेसैषादे
वताप्रस्तावमन्वायत्तातांचेदविद्वान्प्रास्तोष्योमूर्धातेव्यपतिष्यत् ।।

त्विक्कर्मार्थंमयान्विष्टाःकस्त्वयेत्याहोषस्तिः किंत्वयैवं तदेतएवत्वयापूर्वंवृतामयासमतिसृष्टाःमयास
म्यक्प्रसन्नेनानुज्ञाताःसंतःस्तुवंतां ।। परमात्मनेनमः ।। १ ।।
नेतंयममालाभेनामीषांवृतत्वमनिहतमवस्थापयामित्याह तर्हीति अनुज्ञाताःसंतःप्रस्तोत्रादयःस्तोत्रंकुर्वंतां
मित्याह स्तुवतामिति ।। राम १ ५

अस्त्वेवं तदर्थं पुनर्मया किं विधेयमित्याशंक्याह त्वया त्विति यजमानेन प्रस्तोषास्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वाजेन्द्रमनसुषस्तिंप्र
स्तोतात्यक्तव्याकुलतनशिष्यत्वेनोपसन्नवानित्याह अथेति उपसंगतिप्रवेतारमभिनयति प्रस्तोतरीति प्रतिवचनमा
दायप्रश्नमसामान्येग्रहीत्वा तात्पर्यमाह पृष्टइति. कथमिदं प्राणशब्दार्थो निश्चीयत इत्याशंक्या तत्प्रसंगात्प्रमाणं रतिन्या सित्या

त्वया त्वेतत्कार्यं यावत् पम्नः प्रस्तोत्रादिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसितावत्ममदद्याइसकलत्थेतिर
यजमानउवाच अथहैनमौषस्त्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतो यसमीपे दोषरिलिंविनयेनोपजगाम प्रस्तोतर्यादेवतेत्य
दिमां भगवानवोचत्सर्वैकतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति पृष्टः प्राण इति होवाच पुक्तेप्रस्तो
स्य प्राणदेवते कथं सर्वाणि स्थावरजंगमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्रलयकाले प्राणमभिलक्ष
यित्वा प्राणात्मनैवोजिहते प्राणा देवोद्गच्छंतीत्यर्थः उत्पत्तिकाले तः सैषा देवता प्रस्तावमनु त्वया प्रस्तोचे
दविद्वानत्वं प्रस्तोष्यः प्रस्तवनेप्रस्तावभक्तिं कृतवानसि यदि मूर्द्धा शिरस्ते विपतिष्यद्विपतितमभविष्य
त्॥

येनाह कथमिति प्राणात्मनैव संविशंतीति निष्ठुर्वेणसंबंधः प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन
निर्णीतत्वमतः प्राणशब्दार्थः चेत्क्वचिद्वार्थोपदीपकम्॥ श्री विंदायनमः परमात्मने नमः शौकरायन
मः ६४ ६ ॥

छां० उ० मयानथोक्तस्य मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येवं तु कस्मात्तेन तत्काले तथा परायावस्थायामपि विपतिष्यदेवेति योजना प्रमादस्य
भा० अ० मदलस्त्वया परिहृतत्वादित्यतः शब्दार्थः यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्ते तथादिमुद्गीथयोरुच्छ
१। ब्दसामान्यादुद्गीथदेवतादित्यः स्यात् उच्छब्देति उच्छब्देति उक्तसामान्यपरामर्शार्थोऽतः शब्दः पूर्वमेव प्रति

तथोक्तस्य मम [illegible]काले मूर्द्धा ते विपतिष्यदित्यतः त्वया साधु कृतं मया निषिद्धः कर्माणि यद्यपरममकार्षीरि
त्यभिप्रायस्तथोद्गातायप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगतान्वायत्ता देवतेति पृष्ट आदित्य इति होवाच सर्वा

तथोक्तस्य मयेत्यथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गा
स्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेत्यादित्य इति होवाच स॥

णि ह वा इति भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति शब्दयन्तीत्यभिप्रायः उच्छब्दसमान्य शब्दसा
मान्यादिति च प्राणः तैः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववदेवमेवाथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद कतमा सा देवता प्रति हा
रमन्वायत्ता इति पृष्टोक्तमिति होवाच॥

त्वं चेदज्ञात्वा चेत्यर्थः ऋत्विग्भ्यां प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विज्ञानानेन तथ्यमयं शब्दार्थः ॥ राम ७ ॥ ५८

कथमन्नस्यप्रतिहारत्वंतदाह सर्वाणीति नोचेदविद्वानित्यायन्यदित्युच्यते तथोक्तस्यमयेमेतदंतामितिशेषः कीदृग

सर्वाणिहवाइमानिभूतान्यन्नमेवात्मानंप्रतिसर्वतः प्रतिहरमाणानिजीवंतिसैषादेवतान्नशब्दवाच्या
त्मात्प्रतिहारभक्तिमनुगता समानमन्यत् तथोक्तस्यमयेति प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्तिः प्राणादित्यान्न

सर्वाणिहवाइमानिभूतान्यादित्यमुच्चैः संतंगायंति सैषादेवतोद्गीथमन्वायत्तातांचेदविद्वानुदगा
स्योमूर्द्धातेविपतिष्यत्तथोक्तस्यमयेत्यथहैनंप्रतिहर्तोपससादप्रतिहर्त्तर्यादेवताप्रतिहारमन्वाय
त्तातांचेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसिमूर्द्धातेविपतिष्यतीतिमाभगवानवोचत्कतमासादेवतेत्यन्नमिति
होवाचसर्वाणिहवाइमानिभूतान्यन्नमेवप्रतिहरमाणानिजीवंतिसैषादेवताप्रतिहारमन्वायत्ता
तांचेदविद्वान्प्रतिहरिष्योमूर्द्धातेव्यपतिष्यत्तथोक्तस्यमयेतितथोक्तस्यमयेति ॥

षोपासीतेतिसमुदायार्थः प्राणाद्यापत्तिःकर्मसमृद्धिर्वाफलमिति ११ ॥ राम ७ ॥

उपासनमस्मिन्प्रकरणेविवक्षितमित्याशंक्याह प्रस्तावेति उपास्तित्रयस्यफलंदर्शयति प्राणादीति ॥१॥

भा. टी.
२३

पूर्वोत्तरखंडयोः संगतिं दर्शयन्नुपासनानंतरं प्रस्तौति अतीतइति अन्नलाभस्यापेक्षितत्वमतः प्रार्थ्यः प्रकाशितं तेषा
त्रिशेषोपासनमन्नकामस्य प्रस्तुतस्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमाख्यायिकामाह ते ततत्रेति नकेवलं दल्भस्यापत्यं किंतु
मित्रायाश्चेतिवार्थः नचस्माद्दाल्भ्यस्यापत्यमितिप्रकृते तथासतिमैत्रेयपदस्य वैयर्थ्यमित्यतस्तेनतरापत्यत्वं यो ह्यर्थः

अतीतेखंडे ऽन्नानामिनिमित्ताकष्टावस्थोक्ता कोचिद्विशेषोऽविस्पष्टपर्युषितभक्षणादिलक्षणस्सा
मा भूदित्यन्नलाभायाथानंतरं शौवः स्वभिदृष्टउद्गीथउद्गानेसामानः प्रस्तूयते तत

अथातः शौवउद्गीथः तद्धबकोदाल्भ्योग्लावोवामैत्रेयः
स्वाध्यायमुद्वव्राज ॥ राम

बकोलवकोनामतः दल्भस्यापत्यं दाल्भ्योग्लावोवानामतः मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयो

मितिचेन्नप्रयोजनाभावात् नन्वत्रवाशब्दात् द्वावृषी विवक्षिताविति चेन्नेत्याह वाशब्दइति कर्णपदेर्दाल्भस्या
पत्यं बकस्तदभार्यायामित्रायाश्चापत्यं भवितुमर्हतीति तत्राह ॥ राम ५२

द्व्यामुष्यायणोऽपीति चैकितायनो दाल्भ्य इत्यत्रोक्तमेव दाल्भ्य इति स्व वयितेदिं शब्दः उदितात् इति तदामवकेषांचिरह्यावको
ऽपि वत्सेषां ग्लावऋषेकस्मिंश्चापि विकल्पो भविष्यतीत्याह वस्तुविषय इति कथं पुनर्द्विनाम्नामेकस्यैव द्विनामता
येनोच्यते तत्राह द्विनामेति इत्यादि वाक्यस्य ततीयपंचमे शास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः द्विगोत्रत्वमेकस्य लोकिकोपप्रसिद्ध
मित्याह इष्यते चेति यतः स्वतो जायते येन चाप्ययं पंचमे तो गृह्यते तयोरुभयोरित्याह उभयत इति उभयोरप्यसौरि

द्व्यामुष्यायणोऽयमेव वस्तुविषये क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेः द्विनामद्विगोत्रस्यादिदिस्मृतिर्दर्शयतेव उभ
यतः पिंडभाक् उद्गीथे वहवितत्वाद्दृषावनादराद्वा वाशब्दः स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायं कर्तव्यमाहदिः उद्गी
जउद्गतवान् विविक्तदेशस्थोदकाभ्याशे उद्वावाजप्रतिपालयांचकारेति चैकवचनात् लिंगाद्देकोऽस्या
पि: ॥ राम ५

कथं पितुर्वा तावयमेनद्दति संवंतीत्यर्थः दाल्भ्यादस्यो मैत्रेयस्संगीकृत्याह उद्गीथ इति तदुपास्तैतामप्रेम्रषावा
नादरेहेतुमस्साद्दषित्रयमृषिद्वयेन विवादितमित्यर्थः यतोऽतद्योतनार्थो वाशब्दः श्रौतो वाशब्दस्तर्हि किमर्थ इ
त्यपेक्षायामदन्यत्र तस्य फलमित्याह वाशब्द इति मैत्रेयो वा वाक्याव्याख्यायस्त्वध्यायमित्यादिग्लाव इष्ट स्वाध्यायार्थ
मिति तदुक्तमृषिरेकोऽवकारादिशब्दप्रच्यतः इति तत्र लिंगमाह उद्वव्राजेति ॥ राम

भा॰ पु॰
सी॰ टी॰
५८

श्रुताभ्यन्नीयस्ततत्कालस्यप्रतिपालनंप्रतीक्षणंअथेदंश्चपतेर्नगोचरानमत्रार्थेः इदंयदपिस्वाध्यायकरणेतदपिनिग
द स्वोक्तीयेति यथोक्तार्थवाचिपदाभावेपिसामर्थ्यादयमर्थोभातीत्याह अभिप्रायतइति तस्मादस्मादिव्याचष्टे स्वा
ध्यायेनेति तुलकाल्वड्काशिशावेइतियावत् येनतः स्वोकस्मिंदपिदेवतावाग्रन्यचस्थानोदेवतानश्चयोवेस्वकी

याज्ञीयकालप्रतिपालनादेषैः स्वाध्यायकरणमत्रकामनयेतिलक्ष्यतइति अभिप्रायतः स्वाध्यायेनतो
षितादेवताऋषिर्निस्वरूपेणहीत्वास्याश्चेतः सनतस्मैऋषयेतदनुग्रहार्थंप्रादुर्बभूवप्रादुर्भावकार नमस्ये

तस्मैस्वाश्चेतः प्रादुर्बभूवतमसेस्थानउपसमेस्योचुस्त्वंनोभगवानागायतअशानाधामवारतितान
होवाचेहैवमाप्रातरुपसमीपातेति तद्वकोदाल्म्योस्तावोवामैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥

छ्रुकस्वानंतुलकास्वानउपसमेस्योचुरुक्तवंतोऽत्वनोऽस्मभ्यंभगवानागायत्वागानेननिष्पादयत्वित्यर्थः सुबे
प्राणंवागादयोवाप्राणमन्वत्रभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः संतोऽनुगृह्णीयुरेनेषत्वरूपमावयेतिपृक्तमेवप्रा
प्राप्नत ॥राम

प्रतिविवृणोतितेपदमाह मावमिति तमत्रुवृरितिसंबंधः तानेवविशिनष्टि प्राणमन्विति
सार्वप्राणसहितवागादिग्रहेदेहमाह स्वाध्यायेति अन्यायावाक्यमनिडीविनंस्पादितिभावः ॥राम ॥ ॥गोपाल ५८

किमित्यत्रभवद्भ्योमयासंपाद्यतेनहिभवतामभोत्क्रमणं। तेनक्षान्त्यमसीत्याशंक्यत्वत्रिष्टचेतनहारेणास्माकमपिभोग।
किमित्यत्रभवद्भ्योमयासंपाद्यतेनहिभवतामभोत्क्रमण तेनक्षान्त्य प्रातःकालप्रतीक्षणंकृतेतत्राह प्रातरिति उक्तान्स्येतिशे
सेहमेवमित्याह अग्रधानायामवाइत्यादिना किमितिप्रातःकालप्रतीक्षणंकृतंतत्राह

अग्रधानायामवैवभुदितातास्मोवेश्स्येवमक्तवंतः सखास्वेतस्मान्त्वक्ष्णकान्प्रनः इदं
वास्मिन्नेवदेशेमामांप्रातःकालउपसमीयातेतिदंष्ट्रंकंटसंसमीपातेतिप्रमादपावो
वा प्रातःकालकरणंतत्कालपवकर्तव्यार्थं अत्रवदस्यवासवित्तरपराह्णेनाभिस्रु।
त्वान् ततत्रैवदृष्वकोटालम्पोग्लावोवामैत्रेयऋषिः प्रतिपालयंचकारप्रती।
दर्शणकृतवानित्यर्थः ॥ राम ६

षः प्रातःकालप्रतीक्षणाकरेणकारणांतरमाह अत्रवदस्येति तस्यह्रष्टिहारात्रवदत्वे तदेवपादिव्याचष्टे त
तत्रेति ऋषेरत्रकामत्वमितोऽवगतम् ॥ राम

तेहस्मादित्याकरोति तेश्वानइति समत्समाससृपुरितिसंबंधः उद्गातृभिरुषाइत्यर्थ प्रसभो ब्राह्मणमानपरिहाराम्
ते ग्रश्रोत्यसंलग्नाः सर्पंतीतिविशेषः हिंकारश्चहृपमादः ओ३मित्यादिना त्रिवारंमों कारोगानार्थस्य ध्वनितः अदामाश

तेहतेवात्स्त्रैवागम्यऋषेः समंतं यथैवेदंकर्मणिबहिष्पवमानेनस्तोत्रेणस्तोष्यमाणाउद्गातृभिरुषाः
संरब्धाः संरब्धाः परस्परमेवसर्पंतिएवंमुखेनान्योन्यस्यपुच्छं गृहीत्वाआससृपुः आससृपवंतः परिक्रमणंकृ
तवंतइत्यर्थः तएवं संसृप्यसमुपविश्योपविष्टाः संतोहिंचक्रुः हिंकारंकृतवंतः ओ३मदा३मों३पिबा३मों३देवोयो।

तेहयथैवेदंबहिष्पवमानेनस्तोष्यमाणाः संरब्धाः सर्पंतीत्येवमाससृपुस्तेहसमुपविश्यहिंच
ओ३ मदा२मों३पिबा२मों२देवोवरुणःप्रजापतिःसविता२न्नमिहा२हरद२न्नपतेन्नमिहा२हरा२
हरो३मिति १२ अयंवावलोकोहाउकारो ॥ राम

ततः देवरुणोवर्षणाज्जगतः प्रजापतिः पालनात्प्रजानां सविताप्रसवितृत्वात्सर्वस्यादित्यउच्यतएतैः पर्यायैः
सएवंभूतआदित्योन्नमस्मभ्यमिहाहरत् आहरत्विति तएवंहिंकृत्वापुनरप्यूचुः सत्वंहेअन्नपतेसहिसर्वस्या

न्नंकरवाम पिबाम पानंकरवामेत्येतत् इतिशब्दोहिंकारसमाप्त्यर्थः अन्नप्रसवितृत्वमादित्यस्यसाधयति ॥ राम
गोविंदायनमः रामगोपालायनमः ॥

द्गीथ इत्येतत्प्रकृतनिर्देशोक्तिः ओंकारः सवितृप्रार्थनामन्त्रसमाम्नायार्थः भक्तिविषयोपास्तिसामर्थ्यार्थ इति पदं १२
तु भक्तिसंबंधानामुपासनानां जातत्वात्समस्तस्येत्यादिवक्तव्ये किमनेनेत्यत आह भक्तीति इमानि सा
मान्यादीनि यावत् अंगत्वानि गीयंते तदतिरिक्तानि वाच्यस्तुत्यानि गीतिसिद्ध्यर्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यंते।
तानि च कर्मसमृद्धिहेतुद्वारेण फलवत्वादुपास्यानि तदुपास्तिविधिपरमुत्तरवाक्यमित्यर्थः तस्मादेणोपासनानां प्र

नविततस्यकेनविनाप्रसूतमन्त्रमणुमात्रमपि जायते प्राणिनाम् अतोऽत्रपतिर्हिं त्रमस्सम्भामिदाहरेत्यभ्यासस्वार नयने
रार्थः ओमिति ॥ भक्तिविषयोपासने सामावयवसंबंधमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनानि त।
रांसि संहितान्युपदिश्यंते नेनेतरे सामावयवसंबद्धत्वाविशेषादयं वावायमेव लोको हाउकारः स्तोभाक्षरं तेन रेसामि
प्रभिहः इयं वै रथंतरेत्यस्मात्संबंधसामान्याद्धाउकारः स्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत ॥ साम ७

स्यैकस्मिन्नेव नाप्तीत्याह संहृतानीति तेषामनेनैतमुपदेशो देशः आह सामावयवेति न चैवं विपर्यस्तोभानाप्तीति वा
च्यमित्याह रथंतरइति तथापि कथं पृथिवी दृष्टा यथाक स्तोभस्योपास्यत्वे तत्राह इयमिति इयं वै रथंतरमित्यत्र पृ
थिव्या रथंतरत्वेनक्तं प्रसिद्धं तत्र स्तोभो रथंतरे सीमस्कंतं तथा च यथा लाल संबंधरूपात्सादृश्यात पृथिवी दृष्टा दाउकार स

मा.टी.
सामसेवध
५५ रका

कथंग्रुनवीपुरस्तादाद्रकारस्योपासनत्वंतत्राह वायुरुपमेवंधस्त्रो दाद्रकारोवामदेवसाम्निचप्रसिद्धस्तस्यचवायोरुपो
चमेवंधः योनिमैथुनेच्छावतीनामपि वायुः सृष्टः सवर्ततततोवामदेवास्यासामभवतीतिश्रुते स्तस्मात्पूर्वोक्तादामदेव
सामानान्नादृश्टस्ताद्रमुपासीतेत्यर्थः कथमथकारस्यचेदृदृस्तोपासनंतत्राह अत्रेदीति तथाचकारस्याभ्यानायथो
कोपाननिमित्तविशेषः थकारवटकारस्यासामान्याद्वचेदृस्त्वाथकारमुपासीतेत्याह थकारेति अथकारेतावद्वस्ते

वायुर्हीरकारोवामदेवसाम्निद्वारः प्रसिद्धो वायुरुपमेवंधस्त्रवामदेवस्यसमानोयोनिरियस्मात्सामान्यादाद्रकारे
वायुदृस्त्योपासीतचेदृमाग्रथकारस्त्वेदृदृस्त्वाथकारमुपासीत अत्रेदोरस्थितमन्नात्साचचेद्रः थकारसकारसाम
वायुर्हीरकारस्त्वेदृमा अथकारः आत्मेहकारः अग्रिरीकारआदित्यऊकारः निहवएकारो २
विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरो ॥ ८

नो सायंत्र आत्माइहकारइहेतिस्तोभः प्रत्यक्षात्माइहेतिव्यपदिश्यतेइहेतियस्तोभः तत्सामान्यादग्निरीकार
कारः अत्रात्मानिचेदृमस्यपिसोहितपुरुकेयथोक्तमुपासनमित्यर्थः प्रथममप्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षीभवतीतिसो
वः तत्सामान्यमिहेतिव्यपदिश्यमानत्वंतस्मादात्मदृष्टिरिहेतिस्तोभकर्तव्येत्याह तत्सामान्यादिति ॥ राम॥
परमात्मनेनमः ॥ शुभं ५५

मिह दृष्टिरीकाराख्यस्तोभात्तं वक्तव्येत्यत्र हेतुमाह ई निधनानीति ईकारो निधीयते येषु सामसु तान्याग्नेयानि प्रसि-
द्धानि तथा चैतेष्वग्निरीकाराख्येन तु भयोर्भावात् तस्मात्स्वाद्दवपादीकारमग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः ऊकारमादित्यदृष्ट्या केचिदु-
पासीतेत्याशंक्याह उच्चैरिति ऊकारादित्ययोर्विधांतरेणाभ्यासंरूपमाह आदित्येति एकारसामान्यान्निहव इत्यैकारे

ई निधनानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तत्सामान्यादादित्य ऊकारः उच्चैरूर्ध्वं सन्तमादित्यं गायन्त्यूकारश्चा-
यं स्तोभः आदित्यदैवत्यं वा साम्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकारो निहव एकार आह्वानमेकारस्तोभश्च एहीति वाह्वयन्तीति
तत्सामान्याद्विश्वेदेवा औहोइकारो वैश्वदेव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात् प्रजापतिर्हिंकारः अनिरुक्तत्वाद्धिंकारस्य चा-
व्यक्तत्वात् प्राणः स्वरः स्वर इति स्तोभः प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् ॥ राम

स्तोभेनात्र्यैंवाह निहव इत्यादिना औहोइकारस्य विश्वेदेवदृष्ट्योपास्तौ हेतुमाह वैश्वदेव्येति प्रजापतिदृष्ट्या हिं-
कारोपास्यत्वे हेतुः अनिरुक्तादिति नीलपीतादिरूपेणानिरुक्तविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः अव्यक्तत्वाद्धिं इत्यादि
वदितव्यादित्यर्थः प्राणस्य चेति चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः ॥ राम

अ० उ० स्वरूपत्वेनतत्रैवैतेकत्वेनतदात्मकत्वेऽत्रपाइतिवाक्ये याइत्यादि अत्रदृष्टिर्याइतिस्तोभेकर्तव्येऽन्यत्रदेवमाद अत्रे
भा० टी० ति विराडदृष्टिर्वागितिस्तोभेकार्येऽन्यत्रदेवमाद वैराजइति अनिरुक्तःकारणात्मातस्यानिरुक्तत्वेनाध्यायति अध्य
५९ तत्वादिति संचानेकधाकार्यरूपेणसंचरतीतिसंचरः इंकारोविभागाविभेदेनविकल्प्यमानस्वरूपं त्रयोदशाध्याये

अत्रयायाइतिस्तोभोऽत्र अत्रैवतदीदंयानीतस्तत्सामान्याद्वागितिस्तोभोविराडत्रदेवताविशेषोवा वैराजेसा

ऽत्रयावाग्विराडनिरुक्तस्त्रयोदशःस्तोभः संचरोहुंका
रोऽयमेवास्यैवंयोवाचोदोदोऽत्रवानन्नादोभवति ॥

सामिस्तोभदर्शनाददनिरुक्तो अव्यक्तत्वादिदंवेदंचेतिनिर्वक्तुमशक्यतइत्यतोसंचरोविकल्प्यमानस्वरूपइ
त्यर्थः कोसावित्याह त्रयोदशःस्तोभोहुंकारः ॥

तोवेत्यावभ्यगाय्यमानस्तत्स्वकारणादृष्टाहुंकारमुपासीतेत्यर्थः उक्तमेवोपपादयति ॥ रामकृष्णायनमः
गोविंदायनमः ॥ राम ५८

छां॰ भा॰ प्रयुक्तोदीति तत्र विकल्प्यमानत्वे हेतुः नैतानि व्यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं फलाश्रवणात् समस्तं पुनरेकमिदमुपा
३ टी॰ सनमेकफलत्वादित्यभिप्रेत्याह सामावयवेति उपनिषदं वेदोपनिषदं वेत्याहृत्य तेषामर्थमाह हिरण्मयासदृशेति
५१

प्रत्यक्तोऽयमनेन निरुक्तविशेषणवोयास्यस्यमभिप्रायः सामावयवोपासनाफलमाह उपयेस्मैवा
ग्दोहमित्यादिना तु कार्थं यएतामेवं यथोक्तलक्षणां साम्नां सामावयवसामावयवविषयामुपनिषदं दर्शिते
देवतस्मै तथोक्तं फलमित्यर्थः हिरण्मयासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः सामावयवविषयोपासनाविशेषणे

यएतामेवं साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेति १३ इतिछांदोग्योपनिषद्यथमप्रपाठ
कः समाप्तः १॥

समाप्त्यर्थो वेति १३ इति श्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छं
करभगवत्पादकृतौ छांदोग्योपनिषद्विवरणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ राम ३ ॥

प्रथमप्रपाठकव्याख्यानसमाप्त्याविति शब्दः १३ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभग ५१
वदानंदज्ञानकृतायां छांदोग्यभाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः १ ॥ राम

२

छां॰ भा॰
टी॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः संगतिं दर्शयति ॐमित्येतदित्यादिना सर्वथापि साम्नामवयवविषयत्वेनोभ
यविषयत्वेवेत्यर्थः इतिशब्दो हेत्वर्थः यस्मादेकदेशविषयाण्युपासनानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः एकदेशो
पास्तिव्याख्यानानंतर्यमथशब्दार्थः कथमुक्तं वक्ष्यमाणोपासनयोर्विरुद्धयोर्वा पर्यं तत्राह युक्तेति समस्तोपासनसाधि
तिवचनादवयवोपासनस्य निंदितत्वादनुष्ठेयमित्याशंक्याह समस्तस्येति अर्थादस्तिनिंदेति निशंकते नन्विति पूर्वत्रा

ॐमित्येतदक्षरमित्यादिना साम्नावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपदिष्टमनंतरं च स्तोभाक्षरविषयमुपासनमुक्तं स
र्वथापि साम्नमेकदेशसंबद्धमेवेति इदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामीत्यारभते श्रुतिः
युक्तं ह्येकदेशोपासनानंतरमनेकदेशविषयमुपासनमुच्यत इति समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पांचभक्तिकस्य साप्त

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं छ साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति

तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति ॥ भक्तिकस्य चेत्यर्थः खल्विति वाक्यालंकारार्थः साम्न उपासनं सा

धु समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिपरत्वात्पूर्वोपासननिंदार्थत्वे साधुशब्दस्य नतु पूर्वत्राविद्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्न्यभि
धीयते तत्साधु साम्नेत्युपास्तस्य प्रसंहारात साधुशब्दः शोभनवाची ॥ राम
–दिसाधुत्वस्याविद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनानुपादानात्तात्पर्यादपि निंदेति परिहरति नसाध्विति यत्खल्वित्यादिव्याख्याने
ऽतनिकामाद साधुशब्द इति वाक्यमवतार्य व्याचष्टे ॥ राम छ

कथमित्यादिना किंपुनरेवंविवेककरणेकारणमित्याशंक्याह तत्रेति विवेककरणोपायभेदं विकल्पार्थमुते
स्तभयत्रपदेसामान्येनमित्यादिना व्याख्यानंसाधुनेत्यादिवाक्यस्यपौनरुक्त्यमाशंक्यव्याख्यानव्याख्येयभावान्मैवमित्या
ह शोभनेति शोभनकार्यदर्शनेसतीतियावत् तत्रैवहेत्वंतरमाह वेधनादीति असामान्यमित्यादिव्याचष्टे यत्रे
कथमवगम्यतइत्याह यतवल्लोकेसाधुशोभनमनवद्यंप्रसिद्धंतत्सामेत्याचक्षतेकुशलाः यदसाधुविपरीतं
तदसामेति तत्रैवसाध्वसाधुविवेककरणेउताप्याहुः सामापनेराजानेसामंतेचोपागादुपगतवान् कोसौय
तः साधुत्वप्राप्त्याशंकासरस्मभिप्रायः शोभनाभिप्रायेणसाधुनैनमुपागादित्येवततत्राहुलौकिका वेधनाः
साधुनैनमुपागादित्येवतदाहुरसाम्येनमुपागादित्यसाधुनेनमुपागादित्येवतदाहुरथोता
प्याहुः सामनोवतेति यत्साधुभवति साधुवतेत्येवतदाहुरसामनोवतेति ॥
यसाधुकार्यमपश्यंतो यत्रतुनविपर्ययेवंधनायमसाधुकार्यंपश्यंतितत्रासामेनमुपागादित्यसाधुनैनमुपा
असाधुत्वे गादित्येवतदाहुः अथोताप्याहुःस्वसंवेद्यं सामनोस्माकंवतेत्यनुकंपयंतः संहृतमित्याहुः ॥
ति कार्याणामसाधुत्वेवोक्ताः स्वावभवगम्यंतदुपलक्ष्यति अथेति कार्यांतरस्यसाधुत्वादिविवेकानंतर्यमथश
ब्दार्थः स्वसंवेद्यंसाधुत्वमसाधुत्ववेतिशेषः तत्रसाधुत्वंवातभवमिदमित्यतद्युत्पादयति सामेति ॥ रा
मनारायण भगवान् गोविंद ॥

२
श्लो· भा· यत्साधिष्ठमावाकस्मष्टुर्वेणाणैनतरुक्तमाशेक्याह यतदिति श्रमामेत्याद्व्याचष्टे विपर्ययइति वतेत्याहइतितिसेवे
टी· धः किंतेरुक्तंभवतीतदाह यदसाधिष्ठितिसाधुशब्दःशोभनशाचीनकरूपसंदइति तस्मादिति तयोरेकार्थत्वम
२

यत्तेन्रक्तंभवतियत्साधुभवतिसाधुवतेत्येवतदाहुः विपर्ययेपमातेःसामनोवतेति यदसाधुभवत्सा
धुवतेमेवतदाहुः तस्मात्सामसाधुशब्दयोरेकार्थत्वंसिद्धमतः सयःकश्चित्साधुसामेतिसाधुगुणवत्सामे

यदसाधुभवतेत्येवतदाहुःसययतदेवंविद्वान्साधुसामेत्युपास्तेभ्या
शोहृयदेनं ॐ साधवोधर्माश्चावगच्छेयुरुपवनमेयुः ॥ राम

नेपास्तेसमस्तेसामसाधुगुणविद्वोस्तस्यैतत्फलमभ्याशो [illegible] हयत्प्रेयदिति क्रियाविशेषणार्थमेतत्
पासकंसाधवः शोभनाधर्माःश्रुतिस्मृत्यविरुद्धाश्चावगच्छेयुः प्रागच्छेयुश्चनकेवलमागच्छेयुरुपव
नमेयुरुपनमेयुश्चभोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ १

नःशब्दार्थः उपासकमेवविशिनष्टि समस्तमिति प्रागच्छेयुरितियत्तत्प्रियमेवेति क्रियाविशेषणत्वेयदित्या २
स्यद्व्याख्यानम् ॥ राम ॐ

एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमप्युक्तं न दिदृक्षादृष्टिगोचरः सन्यदृष्टेरपि गोचरः स्यादिति शंकते नन्विति एकस्मिन्नपि प्रत्य
ते दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्ते नसाधुर्यस्येति यथा चरादिषु मदाद्यनुगतेन तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लो
कादिषु कार्येष्वनुगतत्वात् दृष्टो साधुदृष्टेरनुगमात् दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधाल्लोस्यार्थः तदेव स्फुटयति साधुशब्दे
ति साधुर्यस्य लोकेष्वनुगतिरपि शब्दार्थः यत्रेति टवदतोक्तिः साचरादिदृष्टिस्तत्रेति शेषः ननु साधुशब्दार्थयोग्यं मे
द्वयत्रास्तत्स्वकारणत्वेन तथा चात्र साधुशब्दार्थो न व्यवस्थितः स्यादन्याय्यं चानेकार्थत्वमित्याशंक्याह यद्यपीति धर्मे ऽ
ऽनुतिपुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्यानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पंचविधमित्यादीनि नन्व
लोकादिदृष्ट्यातान्युपास्यानि साधुदृष्ट्या च तिविरुद्धं नसाधुर्यस्य लोकादिकार्येषु कारणस्यानुगतत्वात् सा।
दादिविकारेषु साधुशब्दवाच्यो योयमो ऽत्रस्य वा सर्वथापि लोकादिकार्येष्वनुगतो यथा यत्र चरादिदृष्टिर्मदादि

लोकेषु पंचविधं सामोपासीत ॥ राम ७

दृष्ट्यानुगतेव सा तथा साधुदृष्ट्यनुगतेव लोकादिदृष्टिः धर्मो ऽस्मिका यत्वाल्लोकादीनां यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्म
धर्मयोः ऽपव साधुशब्दवाच्यत्वं तिप्युक्तं साधुकारी साधुर्भवतीति धर्मविषये साधुशब्दप्रयोगात् ननु लोकादिका
र्येषु कारणस्यानुगतत्वात् दृष्टिप्राप्ये वतत् दृष्टिविति साधुसामेत्युपास्यं इति न वक्तव्य ॥ राम
वे सत्रनयापीति च वक्तव्यं ब्रह्मणो ऽन्यत्र मानेट साधुशब्दोभमत्वाग मयितव्यः नव धर्मस्य निमित्तकारणत्वात् कार्यानुगति
रितिवाचो कर्मा ऽर्श्वसहितस्यपि मयः प्रभृत्यव पवसमुदायस्य धर्मत्वात्तत्परिणामत्वाच्च कार्यस्य तन्नदनुगतिसिद्धेरिति
रद्युमपूर्वं तो ऽभावत्तापिसारित्विपाति नन्विति कारणानुगमस्यानुमानिकत्वेपि तदृष्टिकरणमपूर्वमेवेति परिहरति

२
क्रो भा.
टी.
३

नवासन्नगम्यत्वादिति पञ्चाधारादृष्टो न सम्बोधनार्थ इति मायेनोक्तं विहायोति सर्वत्रेति लोकेष्विमादि वाक्यं पंचविधप्रा
मदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि दिंकारदृष्ट्या पृथिव्याद्युपास्यत्वे प्राप्ते प्रमादात् लोकेष्विति लोकाः पंचविधमा
मेत्युपासीतेति विभक्तिपरिणामेन प्रथमवाक्यार्थपर्यवसानान्तदनुसारेणात्रापि पृथिवीदृष्ट्यादिंकारध्येपसति पृथि

नवासन्नगम्यत्वात दृष्टेः सर्वत्र दिशा स्वप्रापिता एव पर्मीउपास्या न विद्यमानाग्रयप्रशास्त्रीयाः लोके
षु पृथिव्यादिषु पंचविधं पंचभक्तिभेदेन पंचप्रकारं सामपुसमस्तं सामोपासीत कथं पृथिवीदिंकार
लोकेष्विति यासमस्मीतां प्रथमात्वेन विपरिणामय पृथिव्यादिदृष्ट्यादिंकारे
पृथिवीदिंकार इत्युपासीत व्यस्तस्य वा सममीष्विति लोक वि
पर्यादिंकारादिषु पृथिव्यादिदृष्टिं कृत्वो
पासीत ॥ तम ॥

यदिंकार इति पृथिवी दृष्टिमारोप्यदिंकारमुपासीतेति द्वितीयवाक्यं पर्यवस्यतीत्यर्थः लोकसर्वेद्वासममीदिं
कारादिषु तत्त्वेवं या चद्वितीया लोकेषु तेन तस्या तथा च लोकविषयासममीष्विति दिंकारादिषु तत्त्वं संवेद्वा चद्विती
यालोकेषु व्यस्तस्य पृथिव्यादिदृष्टिं दिंकारादिषु कृत्वोपासीतेति यद्वांतरमाद व्यस्तस्येति ॥ ३

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन पदद्वयमुक्त्वा प्रतिवाक्यं व्याचष्टे तेष्विति उक्तरीत्या साङ्गोपासने प्रस्तुते सतीति यावत् अथास
मस्तस्य पतिवेधनत्वाद्युत्कर्षस्याभावेऽपि यथा कथंचित्कल्पनीयमिति मत्वाह प्राथम्येति लोकेषु पृथिव्याः स्या
मस्त्र्या हिंकारस्य प्राथम्यमस्ति तस्मात्सामान्यादिति यावत् अग्निदृष्ट्या प्रस्तावोपासने प्रस्तावत्वसामान्यमाह अग्नौ दी
ति अन्तरिक्षदृष्ट्योद्गीथोपासने गकारसंबन्धसाम्यं दर्शयति अन्तरिक्षेति आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपासने प्रतिश।

तत्र पृथिवी हिंकारः प्राथम्यसामान्यात् अग्निः प्रस्तावो अग्नौ हि कर्माणि प्रस्तूयन्ते प्रस्तावश्च भक्तिः अन्तरिक्षमुद्गी।
थः अन्तरिक्षं हि गगनं गकारविशिष्टश्चोद्गीथः आदित्यः प्रतिप्राण्यभिमुखत्वान्मां प्रति मां प्रतीति द्यौर्निधनं।

पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार
आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनं कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य ए
तदेवं विद्वाँल्लोकेषु पंचविधं सामोपास्ते २ ॥

द्विविनिधायां तदितो गता ऊर्ध्वेषूर्ध्वगतेषु लोकदृष्ट्या सामोपासनमथावृत्तेष्वाह लोकेषु पंचविधमुच्यते
दृष्टसामान्यं दर्शयन्नाह प्रतिप्राणीति पुरस्तान्निधनोपासने निधनत्वसामान्यमाह दिवीति उक्तमुपासनमुप
संहरति ऊर्ध्वेष्विति अथावृत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति अथेति पृथिवीमारभ्य विषयपर्यन्तेषु पंचविधं सामोपास
नकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ७ २ ॥ राम

२

श्री उ

भा टी

६

पूर्वोत्तरग्रंथयोर्मिथो विरोधं शंकित्वा परिहरति गत्यागतीति यथा वा तेन गतिविशिष्टास्तथा दृष्ट्यैव हिंकाराद्युपासने
विहितं यथा चागतिविशिष्टास्ते तथा दृष्ट्यैव तदुपासनं विधीयते तथा च शास्त्रानुसारेणाक्रियमाणत्वेऽप्युपासनतयोर
विरोधोऽस्तीत्यर्थः द्विधोपास्तिविषयसंदर्भयोर्विरोधाभावमनूद्य फलितमुपासने दर्शयति यत इति फलोक्तः ।

गत्यागतिविशिष्टा हि लोकाः यथा तेन तथा दृष्ट्यैव सामोपासनं विधीयते येनोतत्रावृत्तेषु लोकेषु
द्यौर्हिंकारः प्राथम्यादादित्यः प्रस्तावः उदिते ह्यस्मिन् प्रस्तूयन्ते कर्माणि प्राणिनामन्तरिक्षमुद्गीथः पूर्व
वदग्निः प्रतिहारः प्राणिभिः प्रतिहरणादग्नेः पृथिवी निधनं तत आगतानामिह निधनादुपास्ते
न फलेऽकल्पन्ते समर्था भवंति हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवति
ष्ठन्त इत्यर्थः य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पंचविधं समस्तं सामोपास्ते इति सर्वत्र योजना पंचविधे

पश्चादावृत्तेषु

दृष्ट्या हिंकारस्योपास्यत्वे हेतुमाह प्राथम्यादिति प्रावृत्तौ हि लोकस्यारंभे च हिंकारस्य प्राथम्यं दृष्टमादित्यदृ
ष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह उदित इति पूर्ववदिति गकारादत्र सामान्यविवक्षितमग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ हे
तुमाह प्राणिभिरिति प्रतिहरणमितस्ततो वपनं प्रापितमिति पदं सर्वत्र द्रष्टव्यमित्याह इति सर्वत्रेति सर्वत्र समस्यो

छांदोग्यपंचमांशी १२

४

नत्वलोकदृष्ट्यासामोपास्यंनतत्वंकिमितिवृष्टिदृष्ट्यातदुपासितृरूपस्यस्येतेत्त्राह लोकस्थितेरिति पुरोवात[illegible]ष्ट्यादिका
रोपासनेहेतुमाह पुरोवातादीति उद्गृह्णातिवर्षोपसंहरणमतः प्राद्वार्थमाह प्राच्यस्यादिति मेघजन्मदृष्ट्याप्रस्तावो
वृष्टौपंचविधंसामोपासीत लोकास्थितेर्वृष्टिनिमित्वादानंतर्यंपुरोवातोहिंकारः पुरोवातातफज्रुद्गृह्णातीतादि
वृष्टिर्येयथासामहिंकारापिनिधनांतमतः पुरोवातोहिंकारः प्राच्यस्यात्मेघोजायतेसप्रस्तावः प्रावृषिमेघोपज

वृष्टौपंचविधꣳसामोपासीतपुरोवातोहिंकारोमेघोजायतेसप्रस्तावोवर्षतिसउद्गीथोविद्योततेस्तनय
तिसप्रतिहारउद्गृह्णातितन्निधनंवर्षतिंहयएतदेवंविद्वान्वृष्टौपंचविधꣳसामोपास्ते १ सर्वास्वप्सुपं
चविधꣳसामोपासीतमेघोयत्संप्लवतेसहिंकारोयद्वर्षतिसप्रस्तावोयाःप्राच्यःस्यंदंतेसउद्गीथोयाःप्र
तीच्यःसप्रतिहारःसमुद्रोनिधनंनहाप्सुप्रैत्यप्सुमान्भवति यएतदेवंविद्वान्सर्वास्वप्सुपंचविधꣳसा

[illegible]

नतेर्हेतुः प्रस्तावइतिद्विप्रसिद्धिः वर्षतिसउद्गीथः श्रैष्ठ्याद्विद्योततेस्तनयतिसप्रतिहारः ॥ राम ꣳ
पास्तोरेतमाह प्रावृषीति वर्षणस्यादृष्ट्योद्गीथोपासनेहेतुमाह श्रैष्ठ्यादिति ॥ रामगोविंदायनमः प
रमात्मनेनमः ॥ रामचंद्रायनमः
राम ꣳ ॥

विद्योतते स्तनयति द्वष्वप्रतिहारोपासनेकारणमाह प्रतिहृतत्वादिति विद्युतोस्तनयित्नोश्च प्रतिहृतत्वप्रसि-
कीर्तित्वंतेनप्रतिशब्दसादृश्याद्विद्योतनादिदृष्ट्याकर्तव्याप्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः उद्गृह्णातिदृष्ट्यानिधनेत्यासनेनिदान-
माह समाप्तीतिवर्षनियर्जन्येनदत्तुमंत्रत्वमकिंचित्करमित्याशंक्याह अप्सत्त्वमयोति २ किंचिनिदर्शदृष्टेवं नव।
मयोदृष्टिः सामविदिष्यतेतत्राह दृष्टिहेतुकत्वादिति मे च संसंप्लवदृष्ट्याहिंकारमारभ्यसामान्याद्युपासीतेत्याह मे

प्रतिहारत्वाद्गृह्णातितन्निधनं समाप्तिसामान्यात्फलमुपासनस्यवर्षतिहास्माइच्छानस्यावर्षयति
असत्यामपिवृष्टौयपतिदित्यादिएवंवत् २ सर्वास्वप्सुपंचविधंसामोपासीत दृष्टिहेतुकत्वात्सर्वासांमा-
नांतर्यमेवोपस्संप्लवत्रैकीभावेनतरंगीभवतिमेघोयदाउन्नतस्तदासंप्लवतेइत्युच्यतेमेघस्तदा।
प्रारंभः सहिंकारोयद्वर्षतिसप्रस्ताव आपःसर्वतोव्याप्तंप्रसृतायाः प्राच्यस्यंदंतेसउद्गीथः श्रेष्ठा-
याः प्रतीच्यः सप्रतिहारः सामान्यात्समुद्रोनिधनंतन्निधनत्वाद्योनहाप्सुप्रैतीतिनेच्छः तिचेदप्सुमान।

प्सान्भवतिफले ४ ॥ राम

हरति वर्षदृष्ट्याप्रस्तावस्योपास्यत्वेहेतुमाह आपइति प्राच्योनद्योगंगाद्याः प्रतीच्यस्तुनर्मदाद्याइतिभेदस्तादि-
गागदावाप्नोतिनमरणंतस्मादितिचेतत्राह नेच्छतिचेदिति अप्सातुपासकोमरुस्थलीष्वपियद्येच्छमरकवा-
आवतीत्यर्थः ४ ॥ राम ॥

किमिति सलिलं दृष्टं तन्न मृतं दृष्टिः सा मम्याराया येतेत आह ऋतुव्यवस्थायाः इति ऋतुव्यवस्थानुरूपेण हि क्रियायां व
शेषणं कस्यचिद् ऋतुपासितुः पिक्रमेणातत्तत्फलभोगभागी नोपपद्यते नेदमुपासनानुरूपं फलमित्यभिप्रायेणाह ऋतु
मानि ते सपत्रः सर्वदा सेळाव सादितिशेषः ५ ऋतुदृष्ट्यनंतनेर सामित्रि पशुदृष्ट्यारोपे कारणमाह सम्यगिति प्राना

ऋतुषु पंचविधं सामोपासीत ऋतुव्यवस्थायायथोक्तोपास्तिनिमित्तत्वाद्दानेनैव मेनो हिंकारः प्राथम्याद्ग्रीष्मः प्र
स्तावो पवारि सियदः प्रस्तूयते हि प्राहृट्त्वं वर्षा उद्गीथः प्राधान्याद्व्यंग्यति होरो गोगिणां प्रस्तो ... स्यनोच पतिहर्ता
ऋतुषु पंचविधं सामोपासीत वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनं क
ल्पन्ते हास्मा ऋतवः ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पंचविधं सामोपास्ते ५ पशुषु पंचविधं सामोपास्ते ... ता
सामोपासीताजा हिंकारो वयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनं भवन्ति हास्य पशवः पशुमा
न्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पंचविधं सामोपास्ते ६ ॥

तादे मृ... नियुनं निवाते नि धानान्यगिनां फले तेद्ध ऋतुमानां ते वं भोगेश्च संपन्नो भवतीत्यर्थः ५ पशुषु पंचविधं
प्राधान्यप्राथम्य तु प्रथमपाठादिति दृष्टव्यं आर्याणां मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्तेन संस्तवेनोपसंपत्तेति

दृष्टा हिंकारो यापासनेदेतत्स्वमाह प्राधान्यादिना प्रजापापद्वत्तमे वे धात्याधान्ये प्राथन्त्वं प्रथमात्सादितिः ...
ह्यणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्तन्मायोम्ब्रवेतायस्रूपेनेति निष्क्रान्तिः प्रजापतिधाम्ये प्रमाणयति राम
परमात्मा ७ ८ ॥ राम

ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेनास्मा उपासकाय [illegible]

...सामोपासीत
...त्र्यञ्ते ऋतुषु
...व्यः काल...त्यानेन
...सेनाहिंकारः
धा... गोषु...

१ छा॰उ॰ भा॰टी॰ ६

अजइति तस्माज्जाताअजावयइनिश्रुतेरजानामवीनांचसादृश्यंहिंकारप्रस्तावयोऽश्वसादृश्यंप्रसिद्धं पशुमान्भवति
तस्मास्पृश्यैर्गायेनकृतंपरिहरति पशुफलेश्चेति पशुप्रकृतपयोऽमृतादिनिमित्तत्वात्प्राणाय्येनेत्वदृष्टनेनहंयाणादृष्टमामा

अजः पशूनांप्रथमइतिश्रुतेरजयः प्रस्तावः साहचर्यदर्शनादजावीनांगावउद्गीथः श्रेष्ठाटश्वाः प्रतिहार
प्रतिहरणात्पुरुषाणांपुरुषोनिधनंपुरुषाश्रयत्वात्पशूनांफलंभवतिहास्यपशवः पशुमान्भवतीति पशु

प्राणेषुपंचविधंपरोवरीयः सामोपासीतप्राणोहिंकारोवाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रंप्रतिहारो
मनोनिधनंपरोवरीयांस्येतानिपरोवरीयोहास्यभवतिपरोवरीयसोहलोकाञ्जयति ।

फलश्चभोगम्यागादिभिर्दुज्यतइत्यर्थः प्राणेषुपंचविधंपरोवरीयः सामोपासीतपरंपरंवरीयस्त्वगुणाव
प्राणादिविशिष्टंसामोपासीतेत्यर्थः प्राणोघ्राणोहिंकारउत्तरोत्तरवरीयस्त्वंप्रथमत्वाद्वाक्प्रस्तावः ॥

प्राप्तिंप्रश्नोति प्राणोवितिप्राणशब्दस्यमुख्यप्राणविषयत्वंव्यावर्तयति प्राणाइति मुख्यप्राणादुत्तरेषांवरीयस्त्व
संभवात्तस्यसर्वश्रेष्ठतायानिर्द्धारितत्वात्परंपरंवरीयस्त्वंवागादीनांमध्येप्रथममाविनत्वेनोक्तत्वात्घ्राणमेवाप ३
प्राणशब्दमित्यर्थः ॥ राम ६

कथंप्राणाद्वाचोवरीयस्त्वंतत्राह वाचेति प्राणमवंध्यवाद्दितंत्वंचत्वष्योवरीयस्त्वंसांपयति वाचइति शब्दस्येतिया
वत् वाचः शब्दात्मकाशादित्यर्थः उद्गीथत्वेचत्वष्योहेतुमाह श्रेष्ठादिति मनसोवरीयस्त्वेहेत्वंतरमा॰ एतेनंदि

वाचादिप्रवृत्यतेसर्वेवाग्वरीयसीप्राणादप्राममप्युच्यते वाचाप्रामस्येवत्वगंयस्यग्राहकः प्राणोवाचोबहुतरा।
विषयेप्रकाशयतिचत्वरतोवरीयोवाचउद्गीथः श्रेष्ठात्क्रोत्रंप्रतिहारः प्रतिहृतत्वाद्धरीयश्चत्वषः सर्वतःश्र
वणात्मनोनिधनंमनसिदितिधीयंतेपुरुषस्यभोग्यत्वेनसर्वैरिंद्रियाहृतविषयाः वरीयस्त्वंचश्रोत्रात्मनसः स

यएतदेवंविद्वान्प्राणेष्वपंचविधंपरोवरीयःसामोपास्तइतिपंचविधस्य १ ॥

र्वेंद्रियविषयव्यापकत्वात् अतींद्रियविषयोपिमनसोगोचरएवेतियथोक्तहेतुभ्यः परोवरीयांसिप्राणादी
निवेपत्वाभिलरद्याविशिष्टंयः परोवरीयः सामोपास्तेपरोवरीयोहास्यजीवनंभवतीति उक्तार्थमितितुपं
चविधस्यसाम्नउपासनमुक्तमितिसप्तविधेचवक्ष्यामाणविषयेबुद्धिसमाधानार्थंतिरपेतोहिपंचविधंवस्य

येति इतिवरीयस्त्वमितिपूर्वेणासंबंधः प्राणमस्यतेवाचेत्याहयोयथोक्तहेतवः उक्तोपसेहारविरहेपिवक्ष्य
माणेबुद्धिसमाधानंकिंनस्यादित्याशंकाह निरपेतोहीति १ ॥ राम ४

छां॰ उ॰
टी॰ भा॰
१

थाधिकसंख्यासामान्यात्संख्याज्ञानस्य चैकत्वात्पंचविधोपासनानंतरं सप्तविधोपासनं प्रस्तौति अथेति सर्वं लोकेषु पंचेति
वं सप्तसमोचनेनतथेत्यर्थः वाक्शब्देन शब्दसामान्यमुच्यते तत्सप्तधा प्रविभक्तं सामावयवैस्तारोप्योपासनं कर्तव्यमित्युक्ता
न्यार्थमाह वागङ्गीति यत्किंचवाच इति वाचोऽध्याहारेणतस्यार्थमाह शब्दस्येति ८ वागदृष्टेरनंतरमादित्यदृष्टिर्विधीयते
यथानंतरं सप्तविधस्य सप्तत्वसामान्यादुपासनं सोऽपि समारभ्यतेवाचीति सप्तमी एवं वत् वागदृष्टिविशिष्टं सप्तविधसा
मोपासीतेत्यर्थः यत्किंचवाचः शब्दस्वरूपमिति यो विशेषः स हिंकारो हकारसामान्यात् यत्प्रेति शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामा
न्यात् यदा इति स आदिः आकारसामान्यादादित्वे सोंकारः सर्वादित्वात् यदुदिति स उद्गीथः उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य यत्प्रती

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किंचवाचो हुं इति स हिंकारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आ
दिर्यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दो
होऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपास्ते ८ अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं
सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम ॥

ति स प्रतिहारः प्रतिसामान्यात् यदुपेति स उपद्रव उपोपक्रमत्वा
उपद्रवस्य यन्नीति तन्निधनं निशब्दसामान्यात् दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थं ८ अवयवमात्रे साम्नि आदित्यदृष्टिः पंचविधे
उक्ता प्रथमे चाध्याये अथेदानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्न्यवयवविभागशः सप्तविधं सामोपासीत कथं
समस्तस्य साम्नस्तद्विधानेयुक्ते सर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वादित्याशंक्याह अवयवमात्र इति तस्य सम
स्तेऽपि दृष्ट्यौते कथमिति सर्वदा समादिवाकरस्य तरत्वेनातदन्ते उच्यत इति उच्चैः संतमादित्यं प्रति सर्वादित्यस्य ... दत्तः
क्रमोऽत सर्वसाम्नः साम्नत्वमपि तस्य उच्यत इत्यर्थः तमेव यस्य सर्वैक विद्वाणोति को मत्तो विभिनोऽदेतान्नास्ति मत्तो व्यादिश्या॥

सांप्रतीत्यादिव्याचष्टे सांप्रतीति प्रत्ययशब्दस्यान्यत्रवृत्तिर्नोत्तरेणाकिंचित्त्विमित्तमित्यादिसमस्तसामत्वेहेतुरुक्त्यतेचेदेतेनतांदि
कारादित्वविधिक्रतोनिमित्तेष्ठस्योक्तमित्याशंक्याह उद्गीथेति आदित्यस्योद्गीथेनसंदेहोर्धत्वसामान्येष्वस्योक्तंतदवतारोणास
उक्तप्रायमित्यादिसामान्ये यथाहस्याद्यादिषुहिंकारादित्वेगम्यतेतथादित्यप्रभेदानामपिहिंकारादित्वेसाम्यावगमसमितिष्टु

सांप्रतिसांप्रतीतितत्संगृह्णिमुत्पादयन्तः सर्वेणसमोऽतः सामसमत्वादित्यर्थः उद्गीथभक्तिसामान्यवचनादेव
लोकादिष्वक्तसामान्याद्धिंकारादित्वंगम्यतइतिहिंकारादित्वेकारणेनोक्तं सामत्वेपुनः सवितृवक्तुकेकारणेनसर्वाय
मितिसमत्वमुक्तं तस्मिन्नादित्ये वयवविभागशास्त्रमानि वक्ष्यमाणानिसर्वाणिभूतान्यन्वायत्तान्यनुगतान्यादित्यउ

सांप्रतिसांप्रतीतिसर्वेणसमत्वेनसामतस्मिन्निमानिसर्वाणिभूतान्यन्वायत्तानीतिविधात्तस्यपरस्तोदयात्तस
हिंकारभाजिनोस्येतस्यसाम्नोथयत्प्रथमोदितेसपस्तावस्त

प्रजीव्यत्वेनेतिवियात्कथंतस्मादित्यस्यपरस्तोदयादस्मैहूपंसहिंकारोभक्तिः दस्यमनुष्याअन्वायत्ताः ॥
हूपंतस्मादित्यस्यसाम्नः पशवोगवादयोन्वायत्ताः अनुगतास्तद्भक्तिरूपमनुप्रजीवंतीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्ते
स्मात्तेषांतद्भावेनोक्तकारणमित्यर्थः तद्धिंसामत्वेपिकारणांतरेतासंभवा हिंकुर्वंतिपशवः प्रागुदयात् ॥ सम
त्ववक्तुकंकारणमित्याशंक्याह सामत्वेपुनरितिसमत्वेनत्वनिमित्तमिनियावत् समः सर्वेणोस्मुक्तेऽकीकरोति तं प्रति
ति वेदनप्रकारंप्रश्नपूर्वकंप्रकटयति कथमित्यादिना धर्मरूपत्वमुक्तत्वात् धर्मकार्यात्मकंरूपमित्यावत् ते
हस्मादिंकारोपासनेप्राप्यमंदेहेतुः पशवोपशोक्तमादित्यरूपमनुप्रजीवंतीत्यत्रकिंप्रमाणंतदाह यस्मादिति ॥

२ छां॰ भा॰ टी॰ ८

तेषां हिंकरणं साधयति तस्मादित्यादिना। तद्भक्तिभजनशीलत्वादिते ह्यस्मात्प्रागेव तस्मादित्यस्य सम्बन्धः सवितरि प्रथमो
दिते सवितरि यत्तस्य रूपं तदस्य प्रस्तावस्तोपासनस्य तदर्थस्मादासनतयेदेतुः यथोदयास्माचीनरूपं पशुभिरुपजीव्यते तथा।

तस्माद्धिंकारभाजिनो ह्येतस्यादित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजनशीलत्वाद्धि त एवं वर्तन्ते अथ यत्प्रथमोदि
ते सवितरि रूपं तदस्यादित्याख्यस्य साम्नः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः पूर्ववत्तस्मात्ते प्रस्तुतिप

तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः अथ यत्सं
गववेलायां स आदिस्तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणा
न्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ राम

प्रशंसाकामस्ते तस्मात्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः अथ यत्संगववेलायां गावो रश्मीनां संगमनं संगवो यस्यां
वेलायां गावो वत्सैः सह संगववेला तस्मिन्काले यत्सावित्रं रूपं स आदिर्भक्तिविशेष ओंकारस्तदस्य वयांसि
साद ह्येवं वरिति उत्थाभ्यगादीनमादित्यरूपं मनुष्या उपजीवन्तीम बलिंगमा पतिणोः न्वायत्तानि ॥ राम
द तस्मादिति प्रस्तावपरो हि भावन प्रस्तुतिप्रशंसयोर्भेदः गोपालवाच्या नां रश्मीनां न जगामं डलेन संगमितं संव
यत्र मनसिमर्थः वत्सैः संगमनमिति संबंधः संगवकालीनमादित्यरूपं मा रो आदिर्भक्तेरोंकारस्योपास्ते

यदितां यथोक्तमादित्यरूपमस्य पशोर्वायमित्यत्र हेतुमाह । यतस्ति ऋजुमध्यंदिने यदादित्यस्य रूपं तद्दृष्ट्वोद्गीथोपास
नेष्वेष्वंदेवत्वात्कालोनादित्यस्य रूपं संदेवोपजीव्यत्वेन हेतुमाह । द्योतनेनेति तथापि तस्य देवैरुपजीव्यत्वे कथ्यमिति चेन्न ।
ज्ञाद तस्मादिति । अथ यदूर्ध्वमित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे मध्यंदिनादिति तदूर्ध्वं प्रतिहारोपासने प्रतिशब्दसामर्थ्यादेतत्त्वस
यत एवं तस्मात्तानि वयांसि अंतरिक्षे ऽनारंबणान्यनालंबनान्यात्मानमादायात्मानमेवालंबनत्वेन गृहीत्वा परिपतंते
तिगच्छंत्यतस्तदाकारसामान्यादिभक्तिभाञ्जीत्येतस्य साम्नः । अथ यत्संप्रति मध्यंदिने ऋजुमध्यंदिने इत्यर्थः स उ ।
द्गीथभक्तिस्तदस्य देवा अन्वायत्ता द्योतनातिशयात्तत्काले तस्मात्ते सत्तमाः विशिष्टतमाः प्राजापत्यानां प्रजाप
ऽथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्रजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्ये
तस्य साम्नः ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता ना
ऽवपद्यंते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ त्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नो ऽथ यदूर्ध्वं मध्यं
दिनात्प्रागपराह्णाद्यद्रूपं सवितुः स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्ताः अतस्ते सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपे
णोर्ध्वं प्रतिहृताः संतो नावपद्यंते नाधः पतंतीत्यतो गर्भसंभवस्य पीनत्वोपपत्तेः प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नो गर्भाः
स्मिन्काले सवितुरस्तंगितिं प्रतिहरत्यायथोक्तमादित्यरूपं गर्भैरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । अत इति ऊर्ध्वे यो ।
रूपविशिष्टाजठरे पतितास्सर्थः । यतो गर्भाः प्रतीकविशेषणात्वेनाऽतः ऽस्ते यावत् तद्धारेयतनद्धारेतच्चत्कालो
नादित्यस्य दृष्ट्वोपस्वरूपगीतस्य पतत्यालावलंबस्य पद्वालादित्याह ॥ राम

छां॰ भा॰ टी॰ ९

अथेति अरण्यानोपपत्तीय थोक्तरूपोपजीवनमनुपपादयति तस्मादित्यादिना अभ्रंगातेगुह्येतिपावत्तस्मिन्नरू
पामिति शेषः तदस्यानिधनोपासनेसमाप्तिंमन्यमानो लः यथोक्तमादित्यरूपं पितृभिरुपजीव्यमित्यत्र गमकमा।
अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्याः पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कक्ष
मरण्यं श्वभ्रमभयस्थानमित्युपगच्छंतीति दृष्ट्वोपद्रवणात् उपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः यत्प्रत्यग्रास्तमिते द
र्शनं जरामिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपे

ऽथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं श्वभ्रमित्यु
पद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्नि
दधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते ९ ॥

णे दर्भेषु निदधति पितृभ्यो दानार्थं पिंडान्वा स्थापयंतीति निधनसंबंधान्निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितरः
एवमेतावदवयवशः सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते यस्तस्य तदापत्तिः फलमि
तिवाक्य

हु तस्मादित्यादिना तत्र तत्राथशब्दस्तदुपासनानंतर्यार्थो व्याख्येयः एवं खल्वित्यादि
वाक्यमपोदितेत्प्रश्नयन् व्याकरोति एवमिति ९ ॥

राम

अथात्वात्मसंमितमित्यादेस्तात्पर्यमाह मृत्युरिति अनेनैवमित्यस्यार्थोपोह्यते निर्दिशति आदित्येति मृत्युर्वै न सामोद्धते
तस्माद्वयवाद्दिंकारादयस्तन्नामाक्षराणां त्रित्वेन तुल्यतयात्मसंमितं सामेत्यर्थः यथा परमात्मा वात्मसंमितं सम्पा
द्येवमस्येदमुपासनमपीत्यर्थांतरमाह परमात्मेति कीदृगस्योपासनं विवक्षितमित्यपेक्षायामस्य दृष्टांतमुत्तरमाह

मृत्युरादित्यस्तदहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयितृत्वात्तस्माद्विहतरणाय इदं सामोपासनमुपदिशत्येतेन आत्मतुल्य
त्वेनैतस्मादित्य मृत्युविषयसामोपासनस्यात्मसंमितत्वाद्वयवतुल्यतयात्मपरमात्मतुल्यतया वात्मसंमितत्व
मित्युत्तमस्य जपदेवत्वाद्यथा प्रथमेध्यायेउद्गीथभक्तिनामाक्षराणि समाह त्र्यक्षरैस्त्रिभिः सममतयासाम्येन

अथात्वात्मसंमितमतिमृत्युसप्तविधंसामोपासीतहिंकारइतित्र्यक्षरं ॥ राम ॥ राम ॥

परिकल्प्य उपासनत्वेनोच्यते तदुपासनं तेन मृत्युगोचराक्षरसंख्यासाम्येन मृत्युं प्राप्यतदतिक्रान्तेन
तस्मादित्यसमस्यातिक्रमणादेव संक्रमणं कल्पयति अतिमृत्युसप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रान्त
मतिविक्रान्तसंख्येयातिमृत्युसप्तविधं सामाननस्य प्रथमभक्तिनामाक्षराणि हिंकार इत्येतत्त्र्यक्षरं भक्ति

प्रस्तावइति उद्गीथस्तुद्गीथस्सुद्गीथभक्तेर्नामतदक्षराणीतियावत् सामत्वेनैषांनामाक्षराणामित्यथा
द्येतदुपासनेतेषामक्षराणामादित्यमात्यादिदृष्ट्योपासनमित्यर्थः ॥ राम ॥ १३ ॥

रामायनमः

छा० उ० २
भा० टी०
१

मस्तुगोचरान्तरसंख्येकविंशतित्वलक्षणासामैकानेकेष्वक्षरेषु समासाम्येन तेष्वद्वेषादित्यस्य साम्नः सप्तमाहिंसि
तार्थः प्रतिक्रमापतनासाधनमुपासनमितिशेषः प्रतिमृत्युमसौवत्वयदे तत्वादित्यकमेवसंपद्यति दृश्यमिति

प्रस्ताव इति वर्णकेष्वक्षरमेव नाम तत्पूर्वेण सममादिरिति द्व्यक्षरं समविषमसाम्नः संख्यापूरणो ॐकारः
आदिरित्युच्यते प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत दृष्टपक्रमक्षरमेव वद्धि याद्यक्षरयोः प्रक्षिप्यते तेन तत्सममेव

प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्सममादिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्सममुद्गीथ
इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समं
निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति ॥ राम ३

भवत्युद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते प्रतिशिष्यते तेन वैषमे
प्राप्ते साम्नः समत्वकरणाय तदेतदेकमपि सदक्षरमिति त्र्यक्षरमेव भवत्यतस्तत्सममे निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सम
मेव भवति ॥ राम ॥

नामाक्षराणि कथ्यंत इति शेषः आद्यक्षरयोरादिभक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् तेन प्रक्षेपेण तदादित्यप्रति
हारनाम्ना तत्सममेवेत्यर्थः ॥ राम ३

तत्र यथोक्तरीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराण्यपि तिनन्वाद एवमिति आदित्यस्यास्माल्लोका
देकविंशतेः श्रुत्यंतरं प्रमाणयति द्वादशेति हेमंतशिशिरावेकीकृत्य पंचैवर्तवः स्वकमादित्यस्याहोरात्राभ्यां पोनः द्युणिनस्तह
देनत्वमस्मिंल्लोके दृश्यते तदर्थं लोको मृत्युविषयत्वात् दुःखात्मकस्तदभावाद्दुस्वलोकः सुखात्मक इति मत्वाह मृत्युविषये
एवं अक्षरत्तमतया सामान्त्वे समापाद्य यथा प्रामाण्येवाक्षराणि संख्यायंते तानि ह वा एतानि समभक्तिनामाक्षराणि द्वाविंश
तिस्तैरेकविंशसक्षरसंख्ययादित्यमाप्नोति मृत्युं यस्मादेकविंशो वै तस्माल्लोकादसावादित्यः संख्यया द्वादश मासाः
पंचर्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्य एकविंश इति श्रुतेरवशिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं मृत्योरादित्याज्जयमाजे

तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराण्येकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशे
न परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकमाप्नोति हादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेव
विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ १० ॥ राम

यत्याप्नोतीत्यर्थः परत्वतदादित्यात्परं किं तन्नाकं कमिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भवतीति नाकं कमेव सर्वथा मृत्यु
विषयत्वात् दुःखस्य विशोकं च विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः तदाप्नोतीति उक्तस्य वृषिद्वेनार्थमा
हैकविंशतिसंख्ययादित्यस्य जयमाप्नोति परो हास्य एवंविद आदित्यजयान्मृत्युगोचरात्परो जयो भवति द्वा
विंशेनेति पूर्वेणोत्तरस्य पौनरुक्त्यमाशंक्याह उक्तस्यैवेति व्याख्यातस्यैव ग्रंथस्य समुदायार्थः संक्षिप्य बुद्धिसौकर्यार्थमनेन
ग्रंथेनोच्यते न तत्र पौनरुक्त्यमित्यर्थः जयमनु परो जयो भवतीति संबंधः परो हास्येत्यस्य पातेवाक्यं व्याकरोति एवंविद इति
फलमिति शेष इति यावत् सप्तविधेन सामविधित्वेन तदुपेतं सामोपास्त इत्यस्य समाप्त्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥

२
छां॰उ॰
भा॰टी॰
११

ननुपंचविधस्य सप्तविधस्य च साम्नो ध्यानेनाभ्यासं तथावज्ञानविषयेवक्तव्याभावादलमनेनत्र ग्रंथेनेत्याशंक्य पूर्वोक्तस्य
प्रयोगार्थभेदमाह विनेत्यादिना गायत्रंरथंतरमित्यादिनामग्रहणेन विशिष्टफलानि चेत्यर्थः कथंपुनर्वेदितव्यमित्यपा
मंत्रपुनिर्देशाक्रमासिद्धित्वाह यथाक्रममिति यारद्दशाः क्रममाश्रित्य तेषां कर्मणि प्रयोगः कर्मणामिष्टत्वेनैवक्रमेणान

विनानामग्रहणं पंचविधस्य सप्तविधस्य च साम्न उपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्यादिनामग्रहणपूर्वकं विशिष्ट
फलानि सामोपासनान्तराण्युच्यन्ते यथाक्रमं गायत्र्यादीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिंकारो मनसः सर्व
करणवृत्तीनां प्राथम्यात् तदानन्तर्याद्वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रेष्ठत्वाच्छ्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात्प्रा
मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेत
द्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महाम
नाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ राम
णो निधनं पश्चोक्तानां प्राणे निधनात् स्वापकाले एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतं
गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात् स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति ॥ राम ७॥

तदुपासनोक्तिरित्यर्थः तत्र प्राणस्य क्रियात्मानयोः संभवात् प्राणस्य प्रधानत्वात् तद्दृष्ट्या गायत्र्योपास्तिः प्रादेर्दर्शयति
मनो हिंकार इत्यादिना प्राणेन हिं वा गायतीत्यादिश्रुत्या स्वापकाले प्राणे वागादीनां निधनमतएव प्रोतं प्रगतं प्रति
ष्ठितमिति यावत् गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह गायत्र्या इति प्राणो वै गायत्रीति हि श्रुतेः ॥ ११

अविष्टोपि प्राणिनां त्वसिद्धेर्नेदं विद्याफलमित्याशंक्याह अविकलेति कथं पुनर्नानानीतेन सर्वमायुरेको ध्याता गतमलभि।
पांशंक्याह शतमिति शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते ज्योक्शब्दो निपातः सची ज्वलनार्थः उज्ज्वलः स्वपरोपकारसमर्थ इति
यावत् समग्रप्राणवतो मंथनकर्तृत्वसंभवात् प्राणदृष्टेनैतं मंथनादि दृष्टिमवतारयति अभिमंथतीत्यादिना उपशमः संशमः
श्चेत्यर्थभेदाभावान्नेत्याह किमाशंक्य सावशेषनिरवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह उपशाम इति कथं पुनः रथंतरसाम्नोऽग्नौ प्रतिष्ठित
अविकलकरणो भवतीत्येतत्सर्वमायुरेति शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः ज्योगुज्ज्वलं जीवति महान् भवति प्रजा
दिभिर्महान् ख्यातिकीर्त्यागापत्रोपासकस्यैतद्व्रतं भवति यन्नदाममनास्वमस्तद्वचितः स्यादित्यर्थः अभिमंथति स हिंकारः प्राण।
अभिमंथति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोंऽगारा भवंति स प्रतिहारः उपशाम्यति तन्निधनं
सं शाम्यति तन्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतं ॥ स्यादग्रेर्धूमो जायते स प्रस्तावः ध्यानेन तु पोज्वल
ति स उद्गीथो दर्विसंबंधात्कृष्णं ज्वलनस्यांगारा भवंति स प्रतिहारोऽङ्गाराणां प्रतिहृतत्वात् उपशमः सावशेषत्वात्
ग्नेः शांतोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं मथनेऽग्रेर्गीयते स परस्मादिष्टं तद्ब्रह्मवर्चसी ॥
न हि तत्र किंचिन्निमित्तमुपलभ्यत इत आह मथनेऽहीति मंथेनेति मिति क्रमाग्नेरुत्पत्तौ रथंतरसाम्नोद्गीयमानत्वदर्शना
दग्नौ तत्प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः तत्त्वब्रह्मवर्चसीति फले सम्यक् कृत्वोपासनेन तेजस्वी भवतीति वसते न ब्रह्मवर्चा।
सतेज्ञतरोपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह ॥ राम ६ ॥
परमात्मने नमः ॥ ॥

छां॰ पा॰ टी॰ २

प्रोतेति ॥ १२ ॥ उक्तगायत्रसामोपास्त्यानियमयोः सौम्यप्रयोरेवाध्येकमेत्रिप्रकृत्योर्मिथुनसामान्यान्मिथुनादिदृष्टान्तेनेयमेवावदाति
विदधातीत्युपमंत्रयतइत्यादिना पुरुषो हि यज्ञकर्मार्थं स्त्रीयंवस्त्रादिना प्रीणयतीति तस्मिंस्त्वाऽरंभसामान्यात्तस्मिन्वादेशेति सादृ

व्रतसाध्याध्यायतिमित्तेनतेजोब्रह्मवर्चसमितेनत्वकेवलत्विटभावः अत्रोदेतीदीप्याग्निर्नप्रसवः ग्नेरभिमुखोनावामेत्रभक्त
यत्किंचिन्ननिष्ठीवेत् श्लेष्मादिनिरसनं च न कुर्यात् तद्व्रतं ॥ १२ ॥ उपमंत्रयते संकेतं करोति प्राथम्यात्स हिंकारो ज्ञपयते तो
षयति स प्रस्तावः सहशयनमेकपर्यंकेगमनं स उद्गीथः श्रेष्ठात् प्रतिमीशयनं स्त्रियोऽभिमुखीभावः स प्रतिहा

उपमंत्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहा
रः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथु
ने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति

रः कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वायुं वा मिथुनं संवधात्तस्य स्मादि धृ
वा मिथुनी भवत्यविधुरो भवतीत्यर्थः मिथुनात्प्रजायतेऽमोघरेतस्त्वमुच्यते न कांचन कांचिदपि स्त्रियं स्वात्मतल्प
प्राप्तां न परिहरेत्समागमार्थिनीं ॥ राम

त्तं पयतऽइति कुतो वामदेव्यसाम्नो मिथुने प्रोतत्वं तत्रोक्तं वायुं वा मिथुनेति वायोरपां च मिथुनं तयासवं धा वामदेव्य
मते हत्वा तस्य मिथुने प्रतिष्ठितत्वं युक्तमित्यर्थः न कांचनेति वाक्यं माध्यव्याचष्टे कांचिदपीति ॥ १२

परां सन्तं नोपगच्छेदिति स्मृतिविरोधमाशंक्याह वामदेव्येति विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषपरत्वेन व्यवस्थासिद्धेरिति भावः किं
वशास्त्रप्रामाण्यादवधर्मोवगम्यते न कांचन परिहरेदिति वचनशास्त्रादवगतत्वादवाच्यमपि कर्म धर्मो भवतीत्यर्थ इति तथा च श्रौ
ते षेवं उर्वेलायाः स्मृतेन प्रतिस्पर्द्धिनेत्याह वचनेनेति यथोक्तोपासनांगत्वेन व्रतस्य च परनियमाभावोव्रतत्वेन विवक्षितस्तत्र प्रति
वामदेव्यसामोपासनांगत्वेन विधानादेतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्मृतयो वचनप्रामाण्याद्धर्मोवगतेर्न प्रतिषेधप्रामाण्य
णास्य विरोधः १३ उद्यन्सविता सहिंकारः प्राथम्याद्दर्शनस्योदितः प्रस्तावः प्रस्तावनहेतुत्वात्कर्मणां मध्यंदिन उद्गी

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तंयन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं ॥ स य एव
मेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्की
र्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतं १४ अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्त
नयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूप्यं पर्जन्ये प्रोतं ॥ स य एवमेतद्वैरूप्यं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च
पशूनवरुंधे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम १५ ॥

थ्यः श्रैष्ठ्यादपरा— प्रतिहारः पश्वादीनां गृहान्प्रति हरणादस्तं यन्निधनं रात्रौ गृह इति धानात्प्राणिनामेतद्बृहदादित्ये प्रोतं
बृहतः आदित्यदैवत्यत्वात्तपन्तमादित्यमेवं विदन्न निन्देत्तद्व्रतं १४ अभ्राण्यप्भरणान्मेघ उदकसेक्तृत्वात्कार्यसमये
धेयसामविरोधायाशंकेति भावः १३ आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तद्देवमेषु नरदृष्टान्तेन तस्मादित्यदृष्टिमत्सामपद्यते उपचित्तादि
ता: १४ आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरादित्यकार्यत्वात्पर्जन्यस्यादित्यदृष्टान्तेनान्तरं पर्जन्यदृष्टिं दर्शयति अभ्राणीति कथं वैरूप्य

१
छां० उ०
भा० टी०
१३

प्रजेत्यायतत्वात्तत्त्वस्यायामस्तदृष्ट्यानेनतन्मन्त्रदृष्टिमाचष्टे वसंतइत्यादिना वैराजस्य साम्नोपुक्तेऋतुषुप्रोतत्वोक्तेषु
त्वयमेवविराजनादित्याह एतदिति यद्वाऋतूनामन्वायत्तिनिमित्तादित्याद्यात्मनश्चात्रत्वात्तस्यतेषुप्रतिष्ठितत्वात्तद्वारो
वैराजमपिसामतेषुप्रोतमितिभावः १९ ऋतुषुसम्यग्वर्तेषुलोकस्थितेप्रवृत्तत्वात्तदृष्ट्यानेनवैराजेलोकदृष्टिमाह।

वसंतोहिंकारःप्राथम्याद्ग्रीष्मःप्रस्तावइत्यादिपूर्ववत् एतद्वैराजमृतुषुप्रोतंवेदविराजतिऋतुवद्यथर्तवश्चाते
वेदंमैवविराजेतएवंप्रजादिभिर्विद्वानित्यक्तमन्यदृतून्ननिंदेत्तद्व्रतं १९ पृथिवीहिंकारइत्यादिपूर्ववत् शाक्वर्य

वसंतोहिंकारोग्रीष्मःप्रस्तावोवर्षाउद्गीथःशरत्प्रतिहारोहेमंतोनिधनमेतद्वैराजमृतुषुप्रोतम् १ सयएव
मेतद्वैराजमृतुषुप्रोतंवेदविराजतिप्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभि
र्भवतिमहान्कीर्त्यर्तून्ननिंदेत्तद्व्रतं १९ पृथिवीहिंकारोंतरिक्षंप्रस्तावोद्यौरुद्गीथोदिशःप्रतिहारःसमुद्रोनि
धनमेताःशक्वर्योलोकेषुप्रोताःसयएवमेताःशक्वर्योलोकेषुप्रोतावेदलोकीभवतिसर्वमायुरेतिज्यो
ग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यालोकान्ननिंदेत्तद्व्रतं १७॥ २

इतिनित्यंबहुवचनं रेवत्यश्चलोकेषुप्रोतालोकीभवतिलोकफलेनयुज्यतइत्यर्थः लोकान्ननिंदेत्तद्व्रतम्।
पृथिवीति कथंशक्वर्यइत्येकस्यैवसाम्नोनामयंएवबहुवचनाद्बहूनिसामानिप्रतीयंतेतत्राह शक्वर्यइतीति नित्यब
हुवचनंत्वमभयत्रतस्यमितियोननायवहस्मागादृष्टांतयति रेवत्यइति महानाम्नीषुऋक्षुशक्वर्योगीयते।

७॥

पश्वृतोलोककार्यत्वालोकदृष्ट्यनेतरंपशुदृष्टिमुपास्यस्येति अजेतिरेवत्यइति सामनामधेयंरेवत्यृक्षुवद्धवे
नोतंपशवोवैरेवतीरितिश्रुतेस्तस्मात्पशुष्विति १८ पशुविकारपयोरथ्यादिनापुष्टिरंगानोदृष्टेतिपशुद
अजाहिंकारस्स्यादित्यूर्ववत्पशुपशून्ननिंदेतद्व्रतम् १८ लोमहिंकारोदेहावयवानांप्राथम्यात्त्वक्प्रस्ता
वः आनंतर्यान्मांसमुद्गीथः श्रेष्ठ्यादस्थिप्रतिहारप्रतिहृतत्वान्मज्जानिधनमान्त्यात् एतद्यज्ञायज्ञीयंनाम
अजाहिंकारोऽवयः प्रस्तावोगावउद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषोनिधनमेतद्रेवत्यः पशुषुप्रोताःस
यः एवमेतद्रेवत्यः पशुषुप्रोतावेदपशुमान्भवतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवति।
महान्कीर्त्यापशून्ननिंदेतद्व्रतम् १८ लोमहिंकारस्त्वक्प्रस्तावोमांसमुद्गीथोऽस्थिप्रतिहारोमज्जा
निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमंगेषुप्रोतं सयएवमेतद्यज्ञायज्ञीयमंगेषुप्रोतंवेदांगीभवतिनांगेनवि।
हूर्छतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यासंवत्सरंमज्ज्ञोनाश्नीयात्तद्व्रत
मामहृदामदेहावयवेषुप्रोतमंगीभवतीत्यर्थोनांगेनहस्तपादादीनाविहूर्छतिनकुटिलीभवतिपंगुः
कुणिर्वेत्यर्थः संवत्सरंसंवत्सरमात्रंमज्ज्ञोमांसानिनाश्नीयान्नभक्षयेद्बहुवचनमत्स्योपलक्षणार्थंमज्ज्ञोनाश्नी
ष्ट्यनंतरमंगदृष्टिमाह लोमेति रसोवैयज्ञायज्ञीयमितिश्रुतेरत्ररसविकारेणलोमादीनांसंबंधाद्यज्ञायज्ञी
यंसामांगेषुप्रतिष्ठितमित्याह एतदिति कुणिः श्मश्रुरहितः १९ ॥

२
छां॰उ॰
भा॰टी॰
१४

ऋग्भ्यादीनामंगेषु प्रतिष्ठितत्वादंगदृष्ट्यानेन सम्यगादिदृष्टिः सम्पाद्यत इति अग्निरित्यादिना राजनस्य साम्नो देवतासु प्रोत
वेदेत्युमाह देवतानामिति फलविकल्पार्थे वा शब्दस्तत्रामले कथं वा केस्यादित्याशंक्याह सलोकतां वेत्यादीति कथं
पुनरेकस्मिन्नुपासने फलत्रयं विकल्प्यते तत्राह भावनेति न च फलत्रयमत्र समुच्चितमिष्यते किमिति वाशब्दे गृहीः

अग्निर्हिंकारः प्रथमस्थानत्वाद्वायुः प्रस्तावस्थानेनत्यं सामान्यादादित्य उद्गीथः श्रेष्ठत्वान्नक्षत्राणि प्रतिहृतत्वाद्धारः प्रति
हृतत्वाच्चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनत्वादेतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वादित्यत्फलमेतासामे
मग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समानलोकतां सार्ष्टितां समानर्द्धित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदेहदेहित्वमित्ये

अग्निर्हिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोत
ं स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छ।
ति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतं २० ॥

तद्भावाद्दोषाल्पमोदृष्टः सलोकतां वेत्यादि भावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेर्गच्छति प्राप्नोतीति समन्व।
याद्युपपद्यते ब्राह्मणान्न निन्देत तदन्तेपत्येवै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणाश्च निन्दति ब्राह्मणानिन्दा देवनिंदेति ॥२०

त्वा विकल्प्यते तत्राह समुच्चयेति न हीमियो विरुद्धं फलत्रयमेकत्र समुच्चेतुं शक्यमतो विकल्पसिद्धिरित्यर्थः नत्व
देवतादृष्ट्या राजनस्य साम्नोऽध्यानाद्देवताकर्निर्देश इति वक्तव्ये कथं समन्वयोऽत आह पतेतति ॥

राम

अग्न्यादिदृष्ट्यानंतरं त्रयीविद्यादिदृष्टिविधाने कारणमाह अग्न्यादीति यदग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानंतर्येण प्र
सूयास्त्रयीविद्यायाः प्रसूतत्वे ऋग्वेदोऽग्नेर्यजुर्वेदो वायोरादित्यात्सामवेद इति श्रुतेः त्रयाणां तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः न
कार्यत्वात् त्रयीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः कथं सर्वस्मिन्प्रोतमित्युक्तं त्रयीविद्यादौ प्रोतमिति वक्तव्यत्वादत आह त्र

त्रयीविद्या हिंकारः अग्न्यादिसामध्यानंतर्ये त्रयीविद्याया अग्न्यादिकार्यत्व श्रुते हिंकारः प्राथम्यात्सर्वकर्तव्या
त्त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वादनंतरा इति प्रस्ताव अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रैष्ठ्यात् नक्षत्रादीनां प्रतिहृतत्वात्प्रतिहारत्वं
वे सर्पादीनां यकारसामान्यान्निधनत्वमेतत्साम नामाविशेषाभावात्साम समस्तदाय: सामशब्दः सामान्ये सर्व।

त्रयीविद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः
स प्रतिहारः सर्पा गंधर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं० स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद
त्सिद्धीनेत्रयीविद्यादिदृष्टिसर्वं त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिंकारादिसाममुक्तपद सर्वं० ह भवति ॥ राम
पास्या अतीतेष्वपि सामोपासनेषु येषु येषु प्रोतं यत्साम तत्तद्दृष्ट्या तदुपास्यमिति ॥ राम ॥ ३ ॥ रा

यीविद्यादीति कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या सामान्योपध्येयत्वं गम्यते नत्वाह त्रयीति निवासोपरतिज्ञायां सर्वेणासंद
र्भेणाविरोधः प्रोक्तो मर्दतीत्याह अतीतेष्वपीति राम गोविंदाय नमः ॥ राम . नारायणायन
मः ॥

छां॰ भा॰ टी॰ २८

तत्रहेतुमाह कर्मांगानामिति दर्शपूर्णमासाधिकारेयस्यावेदितमाज्यंभवतीति दृष्टिविशेषणामान्यंसंक्रियतेतया
सामप्रभेदानांदृष्टिविशेषणात्वाविशेषणात्वाविशेषात्तेषांकर्मांगानांतत्तदूगरहस्यासंस्कृतेयत्वादित्यर्थः अथयथा
कृतंसर्वात्मत्वमेवकिंनस्यादित्यत आह निरूपचरितेनेति सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्रमंत्रसंवादय।
कर्मांगानांदृष्टिविशेषणमात्रस्यैवसंस्कार्यत्वात्सर्वविषयसामविदः फलंसर्वंहभगवृतिसर्वेश्वरोभवतीत
र्थः निरूपचरितसर्वभावेदिदृक्षस्य भ्यो बलिप्राप्त्यनुपपत्तेः तदेतस्मिन्नर्थे पषश्लोकोमंत्रोप्यस्तिपानिपं
चधाएवंप्रकारेणहिंकारादिविभागः प्रोक्तानित्रीणित्रयीविद्यादीनितेभ्यः पंचत्रिकेभ्योज्यायोमहत्तरंपरंचान्य

तदेषश्लोकोयानिपंचधात्रीणित्रीणितेभ्योनज्यायः परमन्यदस्तियस्तद्वेदसवेदसर्वं सर्वादिशो
बलिमस्मैहरंतिसर्वमस्मीत्युपासीततत

ति त्रिकान्न्यद्वस्तुतत्त्वंनास्तिनविद्यतइत्यर्थः तत्रैवाहिसर्वंस्यात
भावः यस्तद्यथोक्तंसर्वात्मकत्वंसामवेदसवेदसर्वंसर्वज्ञोभवतीत्यर्थः सर्वादिशः सर्वदिक्स्थाअस्माएवंवि
दे बलिंभोगंहरंतिप्रापयंतीत्यर्थः सर्वमस्मिभवामीत्येवमेतत्सामोपासीततस्यैतदेवव्रतंतदिहकिः सामोपा
सनंसमाप्त्यर्थो २१ ॥ राम

ति तदेतस्मिन्निति परमित्यस्यैवव्याख्यानमन्यदितिव
स्त्वेनताभावेहेतुमाह तत्रैवेति सर्वज्ञत्वंसर्वेश्वरत्वंचतच्छब्दार्थः २१ राम गोविंदायनमः॥

सामोपासनं समासेनोक्तिमंतरग्रंथेनेत्याशंक्याह सामेति आदिशब्देन स्वरादयो वर्णा गृह्यंते किमित्युक्तात्पर्यं षोतेध्य
त्विरुच्यतेतत्राह फलेति सम्यपरिदा गादिफलविशेषसंबंधाद्देवो पास्त्वरस्तुष्टयेत्यर्थः पशुभ्योहितत्वमस्यैव

सामोपासनप्रसंगेन गानविशेषादिसंपदुक्ता तद्रूपादिरूपेन फलविशेषसंबंधाद्विनर्दिविशिष्टो नर्दः स्वर
विशेष ऋषभकूजितसमोस्यास्तीति विनर्दि गानमिति वाक्यशेषस्तच्च साम्नसंबंधि पशुभ्योहितं पशव्यम

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदुश्लक्ष्णं वायोः
श्लक्ष्णं बलवदिंद्रस्य क्रौंचं बृहस्पतेरपध्वांतं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जे

अग्नेरग्निदैवत्यं चोद्गीथ उद्गानं तदहमेवं विशिष्टं वृणे प्रार्थये इति कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते प्रतिहर्ते
ऽनिरुक्तस्त्वविशेषितः प्रजापतेः प्रजापतिदैवत्यः सगानविशेषः ॥ राम ॥ राम

नाम्नश्चैतत्स्वंवाक्यस्यमितिशाद्वंस्यावष्टे इति कश्चिदिति यस्य विशेषितः अनेनप्रकारेणायमितिविशेषितो
वह्निर्यतातो न भवतीत्यर्थ ॥ राम ॥ राम ७ ८ ॥ श्रीराम ॥

त्री ३
पा॰ टी॰
१८

तस्य प्राजापत्यं देहमाह अनिरुक्त इति नीलपीतादिभिर्निश्चेतुमवचनादिरूपः स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमनुज्ञानकाले।

अनिरुक्तः प्राजापतेर्निरुक्तः स्पष्टः सोमस्य सौमं दैवत्यः सउद्गीथस्यापि यो मृदुस्पर्शः तं वगानं वायोर्वायुदैवत्यं तत्तेजसा।
श्लोकं बलवत्प्रयत्नाधिक्योपेतमिंद्रस्यैंद्रं तद्गानं क्रौंचं क्रौंचपक्षितिनादसमं बृहस्पतेर्बार्हस्पत्यं तदपध्वांतं भिन्न।
कांस्यस्वरसमं वरुणस्यैतद्गानं तान्सर्वाने वोपसेवेत प्रयुंजीत वारुणं त्वेवैकं वर्जयेत अमृतत्वं देवेभ्यः आगायत्

इत्यमृतत्वं देवेभ्य आगायानि स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यः तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं
लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥

आशां मनुष्येभ्यः आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मने मह्य
आगायानीत्येतानि मनसा चिंतयन् ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरव्यंजनादिभ्यः स्तुवीत ॥ राम

ध्यानप्रकारमाह अमृतत्वमिति स्वरोष्मव्यंजनादिभ्य इत्यत्रादि शब्देन स्थानप्रयत्नादिसंग्रहः ॥ राम
छ [illegible] ॥ राम

केनाध्यात्मिकं पतस्मोद्गातरुद्गानकाले प्रतिकारज्ञानाय स्वरादिदेवतात्मत्वमुपन्यस्यति सर्वे स्वरा इति याषसत्वाद्य
स्पादिशब्दस्य देवोतरभेदाभिप्रायः यत्र च वक्तव्यमित्यपेक्षितं तच्छ्लोकोद्वेष्टव्यः तथैव स्वरशेषेविति यावत् देवताज्ञानवलेनोद्गा
त्रात्मप्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामभ्ययोच्चारणे एवमेतत्प्रसंगात् अतः स्वराणामुच्चारणे तात्पर्येकर्तव्यमित्युद्गातारं शीतस्यति एवा
सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः बलकर्माणः प्राणस्य चात्मनो देहावयवस्थानीयाः सर्व ऊष्माणः शषसहादयः प्रजापतेर्विरा
जः कश्यपस्य वात्मानः सर्वे स्पर्शाः कादयो व्यंजनानि मृत्योरात्मानः तमेवंविदमुद्गातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेत स्व
र्त्वयोदुष्टस्य प्रयुक्त इत्येवमुपालब्धः इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुंजानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं तत्
सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रं शरणं प्रप
न्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं
ब्रूयादथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिधक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात्सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवे
त्वा त्वां प्रतिवक्ष्यति स एव देवः उत्तरं दास्यतीति एवं ब्रूयात् यद्येनमूष्मस्वरे शरणं प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुंजानोऽहं स इन्द्रो यत्तव
वक्तव्यं तत् त्वा त्वां प्रतिवक्ष्यति स एव देवः उत्तरं दास्यतीति एवं ब्रूयात् यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नो
ऽभूवं स त्वा त्वां प्रतिपेक्ष्यति संचूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा त्वां प्रतिधक्ष्य।
प्रयोगकाले चिंतनीयमर्थं कथयति तथेति यथोक्तशरीरस्य स्वराणां प्रयोगावस्थायामित्यर्थः ॥ राम परमात्मा
शरणे ॥ ॐ ॥ राम

आदध्यानीति विवृतयोरिति शेषः तयोरूष्मणां प्रयोगावस्थायामिति यावत् विवृतप्रयत्नोपेताः प्रयोक्तव्या इति शेषः त
त्रापि ध्यानं दर्शयति प्रजापतयेरिति अतिद्रुतोच्चारणेन वर्णो वर्णान्तरे यथाभिहितो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्वमनभि

स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवंतो वक्तव्या बलवंतो तथा दमिंद्रे बलं ददानि बलमादध्यानीति तथा सर्वे ऊष्माणो ग्रया
स्ता अंतस्थे वेशेनाः अनिरस्ता वहिरपक्षिप्ताः विवृता विवृतप्रयत्नोपेताः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति संप्रयच्छा

सर्वे ऊष्माणो ग्रस्ता अतिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा
लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति २२ ॥ राम

नीति सर्वे स्पर्शा लेशेन शनकैरनभिनिहिता अनभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं बालानिव शनकैः परिहरन्नि
मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ राम [illegible] ॥

ति सो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्वमनभिनिहितत्वं मृत्योरात्मानमिति वाक्योपादानेन तस्य तात्पर्यमाह बालानिव शनकैरिति
यथा लोकः शनकैर्जलादिभ्यो बालान्परिहरति तथा मृत्योरात्मानमहं परिहराणीति ध्यात्वा स्पर्शानां प्रयोगः कर्त

अधिकृता...धिकारान्यंगावबद्धान्युपासनान्युक्तानि संप्रति स्वतंत्राधिकारगोचरमोंकारोपासनविधानमारभते ॐकारेति
...ङ्गावबद्धोपासनाधिकारे यथोक्तस्वतंत्रोपासनविधानेकोऽभिप्रायः श्रुतेरित्याशंक्याह नैवमिति तत्स्वतंत्रस्य तस्योपा
सनादिमेवकारार्थः कथं तर्हि मंतव्यमित्यपेक्षायामाह किं तर्हीति सनियमस्य प्राङ्‌मुखत्वादिनियमस्यादितस्य

ॐकारस्योपासनविध्यर्थं त्रयो धर्मस्कंधा इत्याद्यारभ्यते नैवं मंतव्यं सामावयवभूतस्यैवोद्गीथादिलक्षणस्योंका
रस्योपासनात् फलं प्राप्यत इति किं तर्हि यत्सर्वैरपि सर्वसामोपासनैः कर्मभिश्चाप्राप्यं तत्फलममृतत्वं केवला
दोंकारोपासनात्प्राप्यत इति तत्स्तुत्यर्थं सामप्रकरणे तदुपन्यासः त्रयस्त्रिसंख्याका धर्मस्य स्कंधा धर्मस्कंधा धर्मप्र

त्रयो धर्मस्कंधा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यंतमा
त्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् ॥ राम

प्रविभागा इत्यर्थः के ते इत्याह यज्ञोऽग्निहोत्रादिरध्ययनं सनियमस्य ऋगादेरभ्यासो दानं बहिर्वेदि यथाशक्ति द्रव्य
संविभागो भिक्षमाणेभ्य इत्येष प्रथमो धर्मस्कंधो गृहस्थसमवेतत्वात्तन्निर्वर्तकेन गृहस्थेनेति निर्दिश्यते प्रथम इत्य

गृहस्थेति यावत् अभ्यासस्य प्रकरणे विचारो जपः शिष्येभ्यो दानमावृत्तिश्चेति पंचविधः वेदो यदधीयते तस्यांगत्वा
त्वात् पृथक् फलवत्त्वेनास्तीति मत्वा नो विशिनष्टि बहिर्वेदी गृहस्थेनेतरेणात्मनेत्यर्थः ॥ राम ७
परमात्मने नमः ॥

छा॰ भा॰

कथं गृहस्थस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिणो ज्यायस्त्वादित्याशंक्याह प्रकरणार्थ इति उक्तव्याख्यानेनावशेषस्य गमकत्वमाह द्वि
तीयेति प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य नार्थो ब्रह्मचारिणा यस्य प्रसिद्धिर्विरोधादित्याह नापार्थ इति कीदृगयं परिव्राड्ग्रहं

प्रकरणार्थो द्वितीयतृतीययोश्रवणात् नाद्यार्थस्तप एव द्वितीय इति कृच्छ्रचांद्रायणादिलक्षणं
तापसः परिव्राड्वा न ब्रह्मसंस्थ आश्रमधर्ममात्रसंस्थो ब्रह्मसंस्थस्तु अमृतत्वमेति
तीयो धर्मस्कंधो ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवस्तुंशीलमस्येत्याचार्यकुलवासस्यंतेयावज्जीवमात्मा
नं नियमैराचार्यकुले ऽवसादयन् क्षपयन् देहं तृतीयो धर्मस्कंधोऽत्यंतमित्यादि
विशेषणान्नैष्ठिक इति गम्यते राम ॥ राम
परमात्मनेनमः ॥

नेत्याह नेति कुतो ब्रह्मसंस्थो न गृह्यते तत्राह ब्रह्मसंस्थस्येति वानप्रस्थग्रहणमन्त्यस्य परिव्राज्योपि प्रदर्शनार्थं
ब्रह्मचारीत्यादिवाक्यस्य नैष्ठिकविषयत्वे विशेषणसामर्थ्यं दर्शयति अत्यन्तमित्यादिना ॥ राम ५ ॥
परमात्मनेनमः ॥ ५

अथोपकुर्वाणस्यात्रब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानंनभवेत्तत्राह उपकुर्वाणस्येति ननुब्रह्मचारिणोब्रह्म[illegible]णपु
ण्यलोकोनश्रूयतेतत्राह सर्वइति कथमाश्रमिणांपुण्यलोकत्वविशेषवतांतदात्मत्वमुच्यतेतत्राह पुण्यशीलाश्र
न्तेषुप्रदर्श्यमानेषुकिंपारिव्राट्सुब्धोनप्रदर्श्यतेतत्राह अवशिष्टत्वादिति कुतोहिपुण्यलोकेवलस्यापिममृततत्वस्यैवमाप्य
उपकुर्वाणस्यस्वाध्यायग्रहणार्थत्वात्पुण्यलोकत्वंब्रह्मचर्येण सर्वएतेत्रयोप्याश्रमिणोयथोक्तैर्धर्मैःपुण्यलोका
भवन्ति पुण्यलोकोयेषांतइमेपुण्यलोकाआश्रमिणोभवन्ति अवशिष्टस्त्वनुक्तःपरिव्राड्ब्रह्मसंस्थोब्रह्मणिसम्यक्स्थि
तःसोमृतत्वंपुण्यलोकविलक्षणममरणभावमात्यन्तिकमेतिनापेक्षिकंदेवाद्यमृतत्ववत् पुण्यलोकात् पृथगमृ

सर्वएतेपुण्यलोकाभवन्तिब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ राम

तत्वस्यविभागकरणात् यदिचपुण्यलोकातिशयमात्रममृतत्वमभविष्यतःपुण्यलोकत्वाद्विभक्तेनावक्ष्यद्वि
भक्तोपदेशत्वादात्यन्तिकममृतत्वमितिगम्यते ॥ राम ७ ॥ ब्रह्मोक्तमात्यन्तिकमिति तस्यापेक्षितत्व
भावेहेतुमाह पुण्यलोकादिति अमृतत्वस्यपुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्ततोमृतत्वादात्यन्तिकत्वसिद्धिरितियोजना
उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनसाधयति यदिचेत्यादिना ब्रह्मशब्दस्यपयोक्तमंगलमर्थंगृहीत्वापरब्रह्मात्मनासंस्था
स्थांशवतोनिरंकुशममृतत्वमुक्तं ॥ राम ७ ॥

२

छां॰ उ॰

टी॰

११

प्रकरणालोचनयात्प्रणवप्रतीकेब्रह्मोपासकस्यक्रमेणामृतत्वंभेदबुद्धेरनपायाद्दृष्टस्यैकर्मिणामेतवफलत्वाभि
धानेननत्रिंदयाब्रह्मसंस्थतास्तिनिदर्शनात्तस्याश्चविपर्ययत्वादमृतत्वकामोब्रह्मसंस्थःस्यादित्येकार्थपरत्वादेकनि
देवाक्यमित्याह अत्रचेत्यादिना स्तनयेफलसिद्धयेचेदंवाक्यंकिंनस्यादित्याशंक्याह स्तनयेचानि पृथैकत्वादेकवाक्य

अत्रचाश्रमधर्मफलोपन्यासः प्रणवसेवास्तत्वार्थंननत्फलविपर्यये स्तनयेचप्रणवसेवायाश्चाश्रमधर्मफलवि
धयेचेतिद्विभिंद्येतवाक्यं तस्मात्स्तुतिसिद्धाश्रमफलानुवादेनप्रणवसेवाफलममृतत्वंब्रुवन्प्रणवसेवालो
ति यथापूर्णवर्मणःसेवाभक्तपरिधानमात्रफलाराजवर्मणस्तुसेवाराजतुल्यफलेतितद्वत् प्रणवश्चतत्स
त्यंपरंब्रह्मतत्प्रतीकत्वादेतद्वैतत्सत्यंपरमित्याद्याम्नायात्काठकेश्रुतंतस्मेवातोऽमृतत्वम् ॥ राम छ

उद्देतदुद्देशनियमादित्यर्थः किंपरंतर्हीदंवाक्यंतत्राह तस्मादिति स्तुतिसिद्धेति श्रुतेस्तुत्यर्थानुवादत्वेवैयर्थ्यात्तद
धर्मतश्श्रुतिसिद्धेतियोज्यं स्तुतिमेवदृष्टांतावष्टंभेनस्पष्टयति यथेत्यादिना इतिशब्दोऽध्याहर्तव्यस्तयेरस्मनेनस
वध्यते नत्त्वब्रह्मतत्वसेवातोमृतत्वंभवतिनप्रणवसेवातत्कल्किमितितस्यस्तुतिरित्याशंक्याह प्रणवश्चेति तत्प्र
माणतर्प्रीयत्फलितमाह पतयेवेति ॥ राम

सर्वथा त्यागः वर्जितदोषमुक्ताब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्र हुतिकारीयेयाद्यात्मनः मत्यापयति अत्रेति यावत्ल्याश्रमिणा अत्र
रोक्तानवर्तितानां तेषां सर्वेषामप्यविशेषेणाश्रमविहितधर्मानुष्ठानेन पुण्यलोकभागितां सर्वएते पुण्यलोका भवंतीत्य
त्रोक्तान् न तु पूर्वस्मिन् ग्रंथे परिव्राडुक्तः स तत्र वशेषितोऽस्तीति योजना न तु पूर्वस्मिन् ग्रंथे वाचकपदं परिव्राजो नोपलभ्यते

अत्राहुः केचित् वर्णाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मानुष्ठानात् पुण्यलोकत्वे होक्तानां नवर्जितानां स
र्वएते पुण्यलोका भवंतीति नात्र परिव्राडवशेषितः परिव्राजकस्यापि त्तानियमानियमाश्चतपएवेति
तपएव द्वितीय इत्यत्र तपःशब्देन परिव्राट् तापसो गृहीतो अतस्तेषामेव चतुर्णां यो ब्रह्मसंस्थः
प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति चतुर्णामधिकृतत्वाविशेषाद्ब्रह्म
संस्थत्वे प्रतिषेधाच्च ॥ राम

यावासाववशेषितत्वाद् परिव्राजकस्यापीतिज्ञातं यमानियमाश्चोपायभूता इति यावत् परिव्राडपि पूर्वस्मि
न्नित श्चेद्ब्रह्मसंस्थवाक्यस्यकोऽर्थः स्यादित्याशंक्याह अत इति परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन वर्णानुपदिष्टत्वाद्वि
शेषतः शब्दार्थः सामान्यनिर्देशादनुमाह चतुर्णामिति अप्रतिषेधाच्चेतिच्छेदः ॥

वा॰ ३ नन्वाश्रमान्तराणां कर्मार्थत्वात्तत्रैव व्याहतत्वान्न ब्रह्मसंस्थायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राजकस्य निर्व्यापारस्य ब्रह्मसंस्थता य
वा॰ करेत्यत आह स्वकर्मेति ननु परिव्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दो रूढो गवादिशब्दवत् तत्रासावाश्रमान्तरस्थे कुत इति तत्राह
२ तत्रेति निमित्तमात्रापप्रवृत्तत्वेपि किं मितिरूढिर्न स्यादित्याशंक्याह नहीति नत्वेषशब्दो नैमित्तिकोपि प्राव...

स्वकर्मच्छिद्रे च ब्रह्मसंस्थतायां सामर्थ्योपपत्तेः नच यववराहादिशब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः परिव्राजके रूढो ब्रह्मणि सं
स्थितिनिमित्तमुपादायप्रवृत्तत्वात् न हि रूढिशब्दा निमित्तमुपाददते सर्वेषां च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते यत्रय
त्र निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्तस्य तस्य निमित्तवतो वाचकं सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राडेकविषये संकोचे का
रणाभावान्निरोद्धुमपयुक्तं ॥

त्यकमात्रमधिकरोतीति तत्रैव निमित्तस्य सत्त्वात्तत्राह सर्वेषां चेति ननु पंकजादिशब्दा निमित्तमस्तीत्येतावता नेन्दीवरादेर्व
र्तन्ते किं तर्हि तामरसादिमात्रं विषयीकुर्वन्ति तथा ब्रह्मसंस्थशब्दो निमित्तवत्त्वेपि ग्रहस्थादावर्त्त्यपि गृहस्थादावनवस्थि
तः परिव्राजकमेव परं गोचरयेदत आह यत्रेति ब्रह्मसंस्थशब्दं निरोद्धुमयुक्तमिति संबन्धः ॥

स्थं[illegible]पदे[illegible]षांतरमाह नचेति धर्मसहितस्यज्ञानस्यज्ञानमस्ति तस्यवाधर्मस्यामृतत्वसाधनत्वाज्ज्ञानानर्थक्यमित्या
शंकामाषष्टमनवदति पारिव्राज्येति पारिव्राज्यधर्मेणैवेतिनापनियमोगृहस्थादिधर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेनतुल्यत्वा
तद्विशिष्टज्ञानममृतत्वहेतुरित्यपिवक्तुंसकरत्वादित्याह नाश्रमेति द्वितीयंदूषयति धर्मोवेति योहि परिव्राजकाय
मोज्ञानविशिष्टोमुक्तिहेतुरित्युच्यतेतदैतपिमुक्तिहेतुत्वंसर्वाश्रमेधर्माणांज्ञानविशिष्टानामवि[illegible]ष्याचनहि

नचपारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणामृतत्वंज्ञानानर्थक्यसंगात् पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेवज्ञानममृतत्वज्ञानमम
तत्वसाधनमितिचेन्न आश्रमधर्मत्वाविशेषात् धर्मोवाज्ञानविशिष्टोमृतत्वसाधनमित्येतदपिसर्वाश्रमध
र्माणामविशिष्टं नचवचनमस्तिपरिव्राजकस्यैवब्रह्मसंस्थस्यमोक्षोनान्येषामिति ज्ञानान्मोक्षइतिचसर्वो
पनिषद्वांसिद्धांतः तस्मादपवब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मवतोसोऽमृतत्वमेतीति ॥

द्विपदे[illegible]परिव्राजकस्यैवज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः एतच्चपरिव्राजकस्यैवमुक्तिभाक्त्वमसिद्धमित्याह नचेति मातरि
कस्यचिदपिमुक्तिर्भूयादितितत्राह ज्ञानादिति ब्रह्मसंस्थवाक्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति परिव्राजकस्यै[illegible]
मृतत्वमित्यनियमात् ज्ञानादेवतदितिनियमादित्यर्थः राम ४ २ राम
२ ॥ राम

श्री॰ ब्रह्मसंस्थः समुच्चयावष्टायीति वृत्तिकारमतंनिराकरोति नकर्मेति कर्मनिमित्तप्रत्ययसमुच्चयब्रह्मात्मतासाक्षात्कारस्यव
१॰ मिथोविरोधान्नसमुच्चयसिद्धिरिति वस्तुसंग्रहवाक्यंविवृणोति कर्मादीति कर्मविधयोनिषेधाश्चेतिद्वयं तत्रापि
२। प्रत्ययत्वाविशेषात् कारकाकारकविधिनिषेधयोर्नविरोधोस्तीत्याशंक्याह नचेति प्रत्ययत्वविशेषस्त्वीयाय [illegible]

नकर्मनिमित्तविद्याप्रत्ययोर्विरोधात् कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वंकुर्विदंमित्तमुपादायेदंनिर्दि
माकार्षीरितिकर्मविषयंप्रवृत्ताः नत्वनिमित्तंनशास्त्रकृतंसर्वप्राणिषुदर्शनात् सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदंस
र्वंब्रह्मैवेदंसर्वमितिशास्त्रजन्यः प्रत्ययोविद्यारूपः स्वाभाविकंक्रियाकारकफलभेदप्रत्ययंकर्मविधिनिमित्तमु
रा॰पे पमृद्यनजायतेभेदप्रत्ययोर्विरोधात् नहितैमिरिकद्विचंद्रादिभेदप्रत्ययमनुपमृद्यातिमिरापगमेचंद्रैक
त्वप्रत्ययउपजायतेविद्याविद्याप्रत्ययोर्विरोधात् राम ॥ राम ७ ॐ

यत्रविद्याविद्याभावेननविरोधोस्तीत्यर्थः सतिविरोधेकिंस्यात्तदाह स्वाभाविकमिति विद्यारूपःप्रत्ययउत्पन्नएवं सर्व
थः तत्रात्मसेवहेतुंस्मारयति भेदेति तत्रलोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह नहीति राम ७ ॐ
राम ॥ ॐ ॥

भेदाभेदप्रत्ययपर्योर्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयासंभवात्तदनुष्ठायी ब्रह्मसंस्थो न भवतीति चेत्कस्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स इत्यत आह तत्रेति उक्तरीत्या समुच्चयायोगे सतीति यावत् अन्यस्य गृहस्थादेर्ब्रह्मसंस्थतासंभवमुक्तं स[...]पयति अन्यो हीति वाचारंभणमात्रविकारेऽनृते शरीरादौ ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिसंधानरूपो मिथ्याभिनिवेशात्मको यः प्रत्ययस्तद्वत्त्वादिति

तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय कर्मविधयः प्रवृत्ताः तस्योपमर्दिनः सदेकमेवाद्वितीयं तत्सत्यं वि[...]र भेदान् तस्मिन् निवर्तमाने जनिते नैकत्वप्रमये नयः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृत्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते स च परिव्राडेवान्यस्यासंभवात् अन्यो ह्यनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्पश्यन्शृण्वन्मन्वानो वि[जा]नन्निदं कृत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते तस्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता वाचारंभणमात्रविकारानृताभिसंधिप्रत्ययवत्त्वात् न चासत्यमिति उपमर्दिते भेदप्रत्यये सत्यमिदमनेन कर्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयव्यवहार[उप]पद्यते आकाश इव तलमलबुद्धिर्विवेकिन ॥राम श्री ॥ राम

हेत्वर्थः ननु ब्रह्मविदोऽपि संस्कारवशाद्देहे सत्यत्वाभिनिवेशपूर्वकं कर्मप्रवृत्तिसंभवाद्ब्रह्मसंस्थता[...]यतिशंके मतआह न चेति असत्यमिदमिति विवेकेन सत्यत्वाभिनिवेशे शिथिलीकृते पुनः सत्यत्वाभिनिवेशो न स्य[...]लिस्यापते आभासरूपात्तु भेदबुद्धेर्न कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ राम

श्री·भा·
सू·३·
२२

प्रवृत्तस्यानवद्यतो निमित्तनिवृत्त्या कर्मनिवृत्तिरवश्यंभाविनीत्युक्तं विपक्षे दोषमाह उपमर्दितेपीति एकत्वप्रत्ययजनके
शास्त्रे न भवत्येव प्रमाणं पूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशंक्याह अभ्यसेति यथा नकलंजं भक्षयेदित्यादिशास्त्रं पू
र्वप्रवृत्तकलंजादिभक्षणप्रत्ययविरोधेपि प्रमाणं रागादिदोषात्स्वप्रत्ययस्याप्रमाणत्वात्तथैव भेदप्रत्ययस्यापि विरोधन्यत्वा
स्याप्रमाण्यसंभवात् विरोधेप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः कार्यपरत्वाददद्वैते तात्पर्याभावान्न कुतस्त्वलंघ्यशास्त्रस्य

उपमर्दितेपि भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययोमर्दनादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणं
कृतं स्यात् अभक्ष्यभक्षणादिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवत् युक्तमेकत्ववाक्यस्यापि प्रामाण्यं सर्वोपनिषदां तत्प
रत्वात्कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसंग इति चेत् ॥

युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः कार्यपरत्वाददद्वैते तात्पर्याभावान्न कुतस्त्वलंघ्यशास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याशंक्याह सर्वोपनिषदा
मिति उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्पर्यलिंगदर्शनादद्वैते तात्पर्यं तासामवसीयते तेन फलमद्वैतशास्त्रस्य
ऽप्रामाण्यमित्यर्थः भेदावलंबनकर्मविधिविरोधात्त्वद्वैतशास्त्रस्वार्थे मानमिति शंकते कर्मविधीनामिति ॥ २२

यथा स्वप्नप्रत्यये गन्धर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राक् तत्त्वज्ञानात् दृष्टं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणं तथा कर्मविधीनां मध्यविदितविषु
रुषे प्रामाण्यसंभवान्नाहं तस्मात्स्वमतहितो योऽलीतिपरिहरति नानुपमर्दितेति यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति स
तेल्लत्वदर्शिनां कर्मभ्यः सकाशात् परमेसत्त्वे पुपंस्मत् यथा च कर्मविधिविरोधनाद्वस्थामिति शंकते विवेकिनमिति
प्रकृतिपरवशत्वाल्लोकस्य नासौ विवेकि प्रवृत्तिमनुवर्तते प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यतीति स्मृतेः तत्र ब्रह्म

नानुपमर्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्ययस्येव प्राक् प्रबोधात् विवेकिनामकरणा
त्कर्मविधिप्रामाण्यच्छेद इति चेन्न काम्यविध्यनुच्छेददर्शनात् नहि कामात्मतान प्रशस्तेत्येवं विज्ञानवद्भिः काम्या
नि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्यकर्मविध्य उच्छिद्यन्ते अनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति तथा ब्रह्मसंस्थैर्ब्रह्मवि
द्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न तद्विधय उच्छिद्यन्ते ब्रह्मविद्भिरनुष्ठीयन्त एवेति ॥ राम श्री

विद्वान्नैष्कर्म्येऽपि न कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युक्तं तस्मात् न काम्येति तदेव प्रपंचयति न हीति इति नोच्छिद्यन्
त इति शेषः अन्य प्रकृते किमायातं तत्राह तथेति अनुष्ठीयन्त एवेति न हि विधीनामनुच्छित्तिरिति विवक्षा शेषः स्वदे
वतादिनोः वस्तुभाविनी कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विवरणपत्रांकते ॥ राम श्री ॥
राम श्री

छां॰ उ॰
भा॰ टी॰
२२

परिव्राजकानामिति स्रहेतवोऽस्वभावालोचनायां भिक्षाटनादिप्रवृत्तिरप्यदृष्टमात्रेणैवेतिमन्वानः समाधत्ते नप्रमा
णेति समस्तव्यस्तप्रामाणिकत्वनिरूपणायां प्रत्ययाभासमूलस्य प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वमग्निहोत्रादिप्रवृ
त्तेरप्याभासत्वेप्रामाणिकसमस्तसमुच्चयसिद्धान्तहानिरतो नैतच्चोद्यमित्यर्थः एतदेवदृष्टान्तेन स्पष्टयति नचेति तद

परिव्राजका॰॰॰भिक्षाचरणादिवदत्यन्तैकत्वप्रत्ययानामपिग्रहस्थादीनामग्निहोत्रादिकर्मनिवृत्तिरितिचेन्न
प्रामाण्यचिंतायांपुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात्त्रदिनाभिचरेदितिप्रतिषिद्धमप्यभिचरणंकश्चित्कुर्वन्दृष्टइति
शास्त्रोद्देषरदितेनापिविवेकिनाभिचरणंक्रियते नचकर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्तेभेदप्रत्ययेवाधितेसैत्रा
दोप्रवर्तकंनिमित्तमस्तिपरिव्राजकस्येवभिक्षाचरणादौबुभुक्षादिप्रवर्तकं इष्टाप्यकरणेप्रत्यवायभयंप्र
वर्तकमितिचेत ॥ राम ४

दविवेकिनोकर्मक्रियमाणंदृष्टमिति विवेकिभिरपितन्नक्रियतेभिक्षाटनादिप्रवृत्त्याभासत्वप्रामाणिकोग्निहोत्रा
दिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमितिशेषः इतश्चनेदमुदाहरणमित्याह नचेति अग्निहोत्रादावपिप्रवर्तकस्त्यानिप्रोक्तेः
हापीति ॥ ४ ॥

प्रकरणात्कृतं प्रत्यवायाद्भयमविवेकिनो वेति विकल्प्याद्यमंगीकरोति नभेदेति कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधिकृतत्वे
पि तस्य तदकरणे किं स्यादित्याशंक्याह योऽसाविति द्वितीयं दूषयति नत्विति विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायाभा
कर्मसु प्रवृत्त्यभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चेदस्ति प्रसंगात्तर्हीति शंकिते एवं तर्हीति कर्मसाधनस्य यज्ञोपवीता।

नभेदस्यापरवतोऽधिकृतत्वादिदमपरवानुपमर्दितभेदबुद्धिर्विपर्यायः स सर्वकर्मण्यधिकृततया
नवेवाम योऽयमधिकृतः कर्मणि तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्थस्यैव तस्या
रिणो विशेषधर्मानुष्ठाने एवं तर्हि सर्वः स्वाश्रमस्थ उभयत्रैकत्वप्रत्ययः परिव्राडिति चेन्न स्वस्वामि
त्वभेदबुद्ध्यनिवृत्तेः कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणामथ कर्म कुर्वीयेति श्रुतेः ॥

द्वित्यज्यते न वा त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मत्वान्नो यज्ञोपवीतादेस्त्यागो गार्हस्थ्यादिभावान्न त्यज्यते चेन्न पारिव्राज्यमा।
प्तिः साधनसंग्रहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहरति स्वस्वामित्वेति इतश्चाश्रमान्तरेषु न पारिव्राज्यमित्याह कर्मार्थ
त्वादिति जायापुत्रवित्तसंपन्नानां तेषां कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

छां॰ उ॰
भा॰ टी॰
२४

ग्रहस्थादिषु स्वाश्रममर्यादेष्वेव पारिव्राज्यस्य तु र्वैचत्वे फलितमाह तस्मादिति विवेकवशात्प्रत्यगात्मनो तातादौ मम ...
र्थैस्वस्वामित्वबुद्ध्यभावादितियावत् यत्तु परिव्राजकस्यानिष्टं नाधिकारस्य प्रत्यवायाप्राप्तिरिति नित्यान्नित्य ... गोत्वे
कृते एकत्वेति तद्विषयप्रत्ययस्य विधिरुक्तमादकं तत्वमस्यादिवाक्यं तज्जनितेनेकत्वविषयेणप्रत्ययेनेति यावत्तया
वयश्चेष्टचेष्टाप्रसक्तिरिति शेषः ज्ञानिनोवैधं यमादिनास्तितत्यक्तिहेतिसंस्कारवशादित्याशयेनाह बुभुक्षिते

तस्माद्धस्वस्वामित्वाभावाद्विद्वानेक एव परिव्राड् न ग्रहस्थादिः एकत्वप्रत्ययविधिजनितेनप्रत्ययेनवि
धिनिमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परिव्राजकस्येतिचेन्नबुभुक्षादिनैव चाल
यात्प्रच्यावितस्योपपत्तेः निहूत्यसमर्थत्वात् न च प्रतिषिद्धसेवाप्राप्तिरेकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवप्रतिषिद्धत्वा
त् ॥ राम

ति योऽविद्वेष्टेनदोषेणतत्वज्ञानात्प्रच्युतिमायादि तस्य संस्कारवशाद्यमनियमानुष्ठानमुपपद्यते तस्याद्दोष
हृततत्वप्रच्युतिप्रसक्ता नियतचेष्टानिहूत्यसमर्थत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वात्तथा च न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः इतस्य विद्वेषा २४
वैयर्थ्यप्रसंगाभावेपि यथेष्टचेष्टानानास्तीत्याह नचेति ॥ राम

ष्टविद्वयोपितयथ्यष्टवेष्टाविद्रषत्वसाकनस्मेतिरुष्टीतेनस्फुटयति नहीति अन्येषांब्रह्मसंस्थत्वासंभवेफलितम
पसंहरति तस्मादिति परोक्षमनूद्यांगीकरोति यस्त्विति एकमर्थांतरमनुवदति यच्चेति किंपरिव्राजकस्यत्व
दीनस्माश्रममात्रनिष्ठस्यतपःशब्देनोपादानमाहोस्विज्ज्ञानवतोपीति विकल्पायमंगीकृत्यद्वितीयंदूषयति नहीति

नहिराजाकृष्यकंटकेवाऽपतितउदितेपिसवितरिपततितस्मिन्नेव तस्मात्त्रिदंडनिहतकर्माभिदंडकएवब्रह्म
संस्थइति यत्तुनरुक्तंसर्वेषांज्ञानवर्जितानांपुण्यलोकतेतिसत्यमेतत् यच्चोक्तंतपःशब्देनपरिव्रा
डुपकुर्वाणस्यतेनतदसत्कस्मात्परिव्राजकस्यैवब्रह्मसंस्थतासंभवात्सएवस्यघोषितः
सर्वेषाम एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपोनिवृत्तेश्च ॥

ति ज्ञानवतोपितपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमितिशंकित्वाप्याह कस्मादित्यादिना तपःशब्देनता
सोग्रदोषरहितेपोषः तस्यचज्ञानवतोऽवशिष्टत्वप्रागेवोपदिष्टमित्याह सएवेति इतश्चपरमहंसपरिव्राज
कोनतपःशब्देनपरामृश्यतइत्याह एकत्वेति तदेवस्फोरयति ।। राम

ब्री० रू०
भा० टी०
२५

भेदेति एतेनकर्मच्छिद्देकदेशस्यादेः पिवस्यसंस्थतासामर्थ्यमितिनम्रस्याह एतेनेति प्रतिहतभेदत्व्यपस… सं
स्थत्वासंभवेनेतियावत् सामर्थ्यप्रत्युक्तमितिसंबंधः पंचत्वानामपिवृक्ष्यसंस्थतायाअप्रतिषेधा… तत्रोदेप्र
प्रतिषेधश्चेति एकत्वोपदेशेनभेदप्रत्ययनिरासादनिहतभेदप्रत्ययसामर्थ्यान्नवृक्षसंस्थताप्रतिषिद्धत्याद्यैःपरि

भेदबुद्धिमतएवहितयः कर्तव्यतास्मात् एतेनकर्मच्छिद्देवृक्षस्यसंस्थतासामर्थ्यमप्रतिषेधश्चप्रत्युक्तः
तथाज्ञानवानेवनिहतकर्मापरिव्राडितिज्ञानवैयर्थ्यंप्रत्युक्तं एतेनरूढंपंचवरादादिशब्दस्य
रिव्राजकेनरूढोवृक्षसंस्थशब्दइतितन्नपरि … हतमेवतस्यैववृक्षसंस्थानासंभवान्नामस्येति प
स्यनरूढं…दशब्दानिमित्तेनोपादत्तइतितत्र गृहस्थतत्रपरिव्राजकादिशब्ददर्शनात् ॥

व्राज्यमात्रेणामृतत्वेज्ञानवैयर्थ्यमनुक्तंपरिहरति तथेति चोद्यांतरमनूद्योक्तंपरिहारंस्मारयति एतेनवृक्षरूढमि
ति तत्ररूढोयंशब्दइतिपोर्षंपंचम्यास्मरयति चोद्यांतरमनूद्यदूषयति एतेनविस्मादिना आदिपदेनएकजा
दिग्राह्येदेशयते ॥ राम ॥ राम ॥

उक्तं प्रपंचयति गृहस्थितीति प्रकृतवाक्योपादानं प्रकृते परमहंसे परिव्राजकेवश्यं संस्थापदमिपरत्रेदेतमाह अ

थेति इतश्चपारमहंस्यमेवश्रौतमित्याह अतश्चेति एवकारार्थंकथयति नयज्ञोपवीतेति इतिशास्त्रसंस्था

गृहस्थितिपरिव्राज्यनत्तणादिनिमित्तोपादानाश्चपिगृहस्थपरिव्राजकाश्रमविशेषेविशिष्टजा

तिमतिचगृहस्थइतिपरिव्राजकइतिचतत्तेनिरूढोव्यपदेशाद्वाः नयत्रयत्रतानिनिमित्तानितत्र

तत्रवर्ततेप्रसिद्धभावात् तथेदापिव्यस्य संस्थशाद्धोनिहृतसर्वकर्मतत्साधनपरिव्राडेकविष

येऽस्याश्रमिणिपरमहंसाख्येप्रवृत्तरदभवितुमर्हति मत्वाभरतत्व

फलश्रवणात् अतश्चेदमेवैकंवेदोक्तंपारिव्राज्यं नयज्ञोप

वीतत्रिदंडकमंडल्वादिपरिग्रहवान् संडोऽप

रिग्रहोऽसंगइतित्र ॥ राम

सप्रकरणेताणाविधस्त्रमभावप्रदर्शनार्थः ॥ राम ॥ राम राम

श्लो॰ ३. भा॰ टी॰ २९

ब्रह्मसंस्थः [illegible] स्यपारमहंसविषयत्वेश्रुमंतरमेवादयति श्रुतिरिति श्रुत्याश्रमिभ्यः सर्वाश्रमवर्त्तमानात्य सर्वकर्मय [illegible]
ष्ठितेभ्यः [illegible] रमहंसपरिव्राजकेभ्य इतियावत् परमंपवित्रमिति श्रवणादि [illegible] कारणं परम्पुरुषार्थ [illegible] पनं [illegible]
प्रोवाचेत्यर्थः श्रुतिभ्यश्च यथोक्तपारिव्राज्यं सिद्धमिति विशेषः श्रुतिशिषम [illegible] रंभमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थ [illegible] परं कं
[illegible] गवंपरतत्वं तत्क [illegible] र्थः किंगस्य धर्मकारणत्वादित्यत तस्मादित्युक्तं अलिंगा धर्मध्वजित्वरहितः धर्मज्ञो यथावद

अतिस्माश्रमिभ्यः परमंपवित्रमित्रमित्यादिश्वेतरीयेव निःस्तुतिर्निर्नमस्कारइत्यादिस्मृ
तिभ्यश्च तस्मात्कर्मनकुर्वति यतस्त्यागचर्यावरदर्शितस्तस्मादलिंगोधर्मज्ञः अव्यक्तलिंगइत्यादिस्मृ
तिभ्यश्च ॥ राम ४ ५

मोनुष्ठाता अथधर्मज्ञ इतिवापाठः धर्मविचारनिष्ठा रहित स्तत्रासावेतप्रत्ययवानित्यर्थः अलिंगइत्युक्ते ऽनाश्रमि
त्वमित्याशंकाह अव्यक्तेति नव्यक्तं दंभेन गृहीतंलिंगमाश्रमिलिंगमस्यास्तीत्यव्यक्तलिंगः किंतु दंभेन [illegible] तिस्म
त्वकप्रकारणानदस्यास्तीत्यर्थः आदिपदेन त्यजधर्ममधर्मं चेत्यादिगृह [illegible] मत्रापिपूर्ववत्पदान्वयः ॥
राम ४ ५ ॥

नतु कर्म्मनिवृत्तानन्दपरिज्ञातात्वयामोक्षमतमेवाश्रितेनेनापेशास्त्रीयादिश्रवणादेर्यपरमहाराध्यानतिष्ठायाः संकल्पवा
नश्चोद पविति नहितमतेकूटस्थात्मधीवलेन नैष्कर्म्यप्रयुक्तं क्रियाकारककलत्वबुद्धेर्विवेकस्यचसंभवेनेनन्माद्या
यतोयत्नाणंगात्र च सर्वव्यापारोपरमंसंभवोमनोबुद्ध्यादीनांतच्छीलत्वान्नहि कश्चित्क्षणमपीत्यादिस्मृतेर्न तःमा
विवेकोसिद्धेवमर्थः नतु वीवेकमर्थः नतु द्वाईत्तापिनैरात्म्यमिच्छन्तनैष्कर्म्यमिष्टं तथा च कर्मत्यागस्य परिशिष्टताव
यापितन्मतमेतानुमोदितेनेत्याह यद्येति नदभ्युपगंतव्यं तत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः दुःखमित्येवयत्कर्मकार्य
यत्संतोषैः कर्मत्यागोभ्युपगम्यते क्रियाकारकफलभेदबुद्धेः समस्ताभ्युपगमात्तन्मृषा यद्यवैतदेवं प्र
सत्ताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यतेतदप्यसत्तदभ्युपगंतृः सत्ताभ्युपगमात् यद्वात्तेरलसत्तथाकर्तृत्वा
भ्युपगमः सोप्यसत् कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्प्रमाणेन तस्माद्वेदांतप्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवतएव
कर्मनिवृत्तिर्लक्षणापारिव्राज्यंब्रह्मसंस्थत्वं चेति सिद्धं ॥ क्लेशाभयात्त्यजेदिति निसृते राजसोयं दर्शयते
दकर्तृत्वमसंपद्यते अवेत्तापि कर्मसत्वात्तत्त्समत्वमाह तमिमायाशंक्याह यद्यात्तेरिति प्रकर्तृत्वाभ्युपगमश्चेति
दः तेहिमोहादेव कर्मत्यजंतोनतत्फलंलभंते सकृत्वाराजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेदिति स्मृतेर्वैपंतुप्रमाण
वशात्स्वकर्मत्यजंतोनत्याग मोदमूढपतमादियामहे तस्मान्नैष्कर्म्यमेष्कं तिसृतिनासिद्धमतज्जत्वाद्यमिति
भावः सकानतेनैष्कर्म्यकेवलत्वमुच्यतेफलितमुपसंहरति तस्मादिति ॥ राम

छां॰ भा॰ एतेनैकस्यैकाश्रम्यमाश्रितं तत्स्मादिशति एतेनेति एकत्वविज्ञानेनमेदप्रमयस्यापमर्दितत्वोपपादनेनेति यद्यपि
टी॰ २ एकत्वावगतानपरोत्तं विवदितमपरोत्तं विवदितमपरोत्तस्य पारिव्राज्यमेनेनायोगात स्य ... नति ... स्य शमोद्विवस
१० एतन्मुक्तेनेति तिदृष्टव्यं गृहस्थस्य पारिव्राज्यमुक्तिविरोधं शंकते नन्विति एकान्त्यमेव समर्हेतमसत्यमिति विवे

एतेनागृहस्थस्यैकत्वविज्ञानेमतिपारिव्राज्यमर्थसिद्धम् नन्वप्रमत्तात्सादनदोषभाक्स्यात्परिव्रजन्नथवा
ह्रावापषदेवानांयोगिमुद्वासयतेइतिश्रुतेः नवैदैनैवात्मादितत्वाउत्तत्रपवादिलएकत्व
दर्शनेजाते अपागादग्नेरग्नित्वमितिश्रुतेः अतोनदोषभागगृह
स्थः परिव्रजन्निति गाम ७ ५ ॥

केजातेसत्यग्न्यादेरवसन्नत्वात्ख्यवसायात्तदभिनिवेशाभावात्तत्त्यागेदोषप्राप्तिरितिहृदयमिति नवैदेति
सम्यग्ज्ञानेसत्यग्न्यादेःहत्सन्नत्वेमानमाह अपागादिति गृहस्थस्यापिविवेकवतोवैराग्यात्तदापापरिव्रा
जमित्याह गच्छति इतिपाव्दोब्रह्मसंस्थवाक्यव्याख्यानंसमाप्तम् ॥

किंतद्ब्रह्माकांक्षायामाह यत्संस्थ इति लोकानामभितोदृश्यतयाभितापप्रतिभं संस्थवाच्छिन्नानि ध्यातमिति तत्त्वम्
त्वाभावे कथं प्रश्रवणं त्रय्याः स्यादित्याशंक्याह प्रजापतेरिति एवंविदिति त्रयीविद्यासारं जिघृक्षयालोचितवानि
त्यर्थः कथं ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशंक्यमहत्तरत्वादित्याह कीदृशमित्यादिना तत्रब्रह्मशब्दप्रवृत्तादे।
यत्संस्थोऽमृतत्वमेतीति तन्निरूपणार्थमाह प्रजापतिर्विराड्रूपपयो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षया ध्यात
मभितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयीविद्या संप्रास्रवत् प्रजापते
र्मनसि प्रत्यभादित्यर्थः तामभ्यतपत् एवं तस्या अभितप्तायाः एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरि
प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एता
न्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्रास्रवत्तद्यथा शंकु
ना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णोंकार एवेदं सर्वमोंकार एवेद
मित्यादि तत्त्वस्मादक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यः ओंकारः संप्रास्रवत् तद्ब्रह्म कीदृशमित्याह तद्यथा
शंकुना पर्णानि नालेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि संतृण्णानि विद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः एवमोंकारेण ब्रह्म
णा परमात्मनः प्रतीकभूतेन सर्वा वाक् शब्दजातं संतृण्णं॥ तत्सर्वं स्तुवयति परमात्मनेति ओंकाराव
यवत्स्वाकारस्यापि सर्ववाग्व्यापित्वाल्लौकिकिमन्त्रजमोंकारस्येति मत्वानः श्रुतेरप्रदावदेति ॥

उ·क्रा·
भा·टी·
२८

प्रकारइति ॐमितीदंसर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॐकारव्याप्तत्वेपिवाग्जातस्यनतस्यसर्वात्मत्वमाकारोपादानस्यमा
त्रविकारअप्पृथग्वविद्यमानत्वादित्याशंक्याह परमात्मेति सकलमपिजगत्परमात्मविकारत्वात्तदनिरेकेणानास्ति
सच्चप्रकृतादोंकाराज्ञातिरिच्यते एतद्वैसत्यकामपरंचापरंचब्रह्मयदोंकारइतिश्रुतेः तस्मादुक्तमोंकारस्यसर्वात्मत्व।
मित्यर्थः ॐकारमेवात्मकंब्रह्मरूपमनयामीनेतिविधिसमाप्त्यर्थमितिशब्दः किमित्योंकारस्यलोकादिद्वारानिष्पत्तिरुच्य

प्रकारोवैसर्वावागित्यादिश्रुतेः परमात्मविकारस्त्वनामधेयमात्रमित्यतॐकारवादेदंसर्वमितिद्विर
भ्यासइत्यर्थः लोकादिनिष्पादनकथनमप्योंकारस्तुत्यर्थमिति २३ सामोपासनप्रसंगेनकर्मगुणाभू
तत्वात् यावदोंकारंपरमात्मप्रतीकत्वादमृतत्वहेतुत्वेनमहीकृत्यप्रकृतस्यैवयज्ञस्यांग
भूतानिसामहोममंत्राण्यानाम्युपदिदिक्षुराह

ततत्राह लोकादीति स्तुतिश्चोपासनायायतत्स्तूयतेतद्विधीयतइतिन्यायेतः तथाचसिद्धमोंकारोपासनस्तुतत्वफ
लमितिवक्तुमितिशब्दः २२ प्रासंगिकोंकारत्वाप्रकृतमनुसंधत्ते सामेति पंचविधंसप्तविधंचयज्ञांगीभूतंसामत।
सोपासनवचनादोंकारस्यतद्गुणस्यसत्तामेवकर्मगुणत्वेप्राप्तेतत्स्तावदवयवंब्रह्मप्रतीकत्वात्केवलोहेतुतनत
मेवमहीकृत्यप्रकृतयज्ञांगभूतसामादिविज्ञानविधानार्थं संततवाक्यमित्यर्थः ॥ राम ४

नमवेशेमेमंत्रोम्थानमामादिविज्ञानविशिष्टपानदपरिज्ञानदोषमाद वसेमादिना तेषांप्रातः सवनेनावते
पियजमानस्यकादानिविमाशंक्याह नेष्वेति यथापृथिवीलोकोवसुभिश्चयेति प्रातःसवनेनवसुभिर्लोकोवः
शीकृतस्तथारुद्रैर्माध्यंदिनेन तृतीयोलोकोऽलोकाख्यः प्रत्नततदेवानांततस्त्रीकवशीकारस्यापियजमान
वसवादित्वेनवदंतियस्मातःसवनेप्रसिद्धतदवसूनां तेषांप्रातःसवनसंवद्धोयंलोकोवशीकृतःसवने
ष्ठानेनस्यामाध्यंदिनसवनेनशानेनंतविजलोकप्रादिस्यविश्वेदेवास्वतृतीयसवनेनशानेनस्तृतीयोलोको
वशीकृतः इतियजमानस्यलोकोऽस्यः परिशिष्टोनविद्यतेऽतः कतर्हियजमानस्यलोकोयदर्थंयजतेनेन
वसवादित्वेवदंतियदवसूनांप्रातःसवनं रुद्राणांमाध्यंदिनं सवनमादित्यानांचविश्वे
षांदेवानांतृतीयंसवनंकतर्हियजमानस्यलोकइतिसमयस्तंनविद्यातकथंकुर्यात ॥
विद्वांनोऽस्तीत्यभिप्रायः लोकायवैयजतेयोयजतइतिश्रुतेःलोकाभावेचस्योयजमानस्यलोकस्वीक
[illegible]पांयंसामहोममन्त्रोत्थानलक्षणंनविद्याञ्जातीयास्तेऽन्तःकथंकुर्यादयज्ञनकथंवास्यकर्तृत्वम्
स्यलोकत्वाकिनावानमिमाशंक्याह इतियजमानस्येति परिशिष्टलोकाभावोऽतःप्राह्लार्थं तर्हिदेवपाताः
र्थेमिमतत लोकायेस्यविज्ञातिविधिवशायागोभविष्यतीत्याशंक्याह लोकायत्तिलोकाय[illegible]वास्यपीते

उ॰ ब्रा॰
भा॰ टी॰
२५

अग्न्याधेयं तस्य गार्हपत्यादिसाधनीभूतेकर्णकृयादिमाद्येपाठाविहितकर्मानुष्ठानविद्यापरवाक्यमित्याह सामनीति अथेदं वाक
स्तम्भत्वेनिषेधप्राप्तिं चसविषमितिनेत्याह स्तनयेचेति इतस्याविहर्तृकर्तृत्वानिरोद्धुमशाक्यमित्याह आघेचेति सटवीहृते वि
न्यायो विशेषः सविधानेनतदनुज्ञामेनतरणविशेषः कर्मकर्तृत्वेमप्रवृत्तेप्रत्यवायप्रसंगानतरसे नियोक्तृनेनापिक्रियमाणक म
सामर्थ्यादिविज्ञानत नियम्यत्वात्त्राविशेषः कर्तृत्वेकर्मसुमात्रविदः प्रतिषिध्यते स्तनयेच सामार्थविज्ञानस्याविहि
तकर्तृत्वप्रतिषेधायचेतिद्विभियेतनवाक्ये आघेवोपस्यकाट्टेः विशेषोपिकर्मोस्मीतिदेवगवाचोमे अथेतद
अथ विद्वान्कुर्यात्स्वराप्रातरनुवाकस्योपाकरणं जपेच्चनेन गार्हपत्यस्योदङ्॰ मा विद्वपविशपसवो
सवं सामाभिगायति लोकद्वारमपावार्णू ४ १ २ पश्येम त्वा वयं रा ३३ ३ । २ हुं आ ४ ३ ज्यायो
आ २ ३ ४ ५ इत्यथ जुहोति नमोग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते ॥
स्वमाणे सामाद्युपायं विद्वान्कुर्यात् किं तद्धेयमित्याह पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणं ॥ राम ४२
न उष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः अथ शाखोदेत्वर्थः सामायविता नेयस्माद्यज्ञापकरणमेव प्राप्तं तस्मादेव म
ध्यैः ज्ञातव्यसामादिप्रयत्नपूर्वकं विधुणोति किं तदिमादिना प्रपणीतमज्ञातं पार्हपत्याग्नेः कालेषु
ये ते प्रातरनुवाकस्येति यावत् ॥

उपाकरणादित्यस्यार्थमाह प्रारंभादिति जघनेनेत्येतद्याचष्टे पश्चादिति सगार्हपत्यस्योदङ्मुखउदङ्मुखोपविश्य
वसूदेवतात्मकं साम गानं कृतवानित्यर्थः सवासवमित्यत्र सशब्दोपजमान विषयः राज्यापतयदर्शनेन द्वारमात
थिवीप्रयुक्तं गायेत्यर्थः पृथिव्यां वसतीति पृथिवीक्षित तस्मै पृथिवीक्षिते पृथिवीलोके मेयजमानाय लोकं विन्द

प्रारंभाज्जघनेनगार्हपत्यस्य पश्चाउदङ्. मुखः मन्त्रपाविषपसवासवंवसूदैवत्यं सामाभिगायतिलोकद्वा
रमस्यपृथिवीलोकस्यप्रामयेद्वारमपावृणुदेव श्येतेनद्वारेणपश्येमत्वात्वांराज्यायेत्यथानेनंमन्त्रेणहो

लोकं मे यजमानाय विन्देष वै यजमानस्य लोक एता ॥

नेनमन्त्रेणानलोःस्पयेप्रद्धीभूतात्स्थंवयंपृथिवीक्षित्येनवासाय लोकक्षितेपृथिवीलोकनिवासायेत्य
र्थः लोकंमेमह्ययजमानायविन्दलभस्व एषवैममयजमानस्यलोकएतागंतास्म्यत्रास्मिंलोकेयजमानो
ह्मायुषः परस्तात्स्वंमतःसत्रिम्पथः ॥
इत्याशंक्य एषवैममयजमानस्येति स्वाहाशब्दोमंत्रसमाप्त्यर्थोहोमयोतकः सर्वेषुमंत्रेष्वेभिः सामहोम
मंत्रोत्थाने इत्यर्थः ॥ १२ १

छां॰ उ॰
भा॰ टी॰
२॰

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तथान्तरिक्षलोकजयोपायोऽपि प्रदर्शित इत्याह तथेति [illegible]
स वेत्ति दोऽस्य यजमानस्य पत्नयपारिघ लोकद्वारार्गलमित्येतं मंत्रमुक्तोत्तिष्ठति एवमेतेनैव मन्त्रेण प्रातःसवनसंबंधे
लोको निःक्रीतः स्यात्तस्मै प्रातःसवनं वसवो यजमानाय संप्रयच्छन्ति तथाग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्रे सचेनेनादङ्‌
मुख यजमानः पश्चादायुषः स्वाहाश्रयजहि परिघमित्युक्तोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं संप्रय
च्छन्ति पुनर्माध्यंदिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्‌ मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभि
गायति लोकद्वारमपावार्णु ४२ पश्येमत्वा वयं विरा २।२५।२ हुं आ ४ ११ ज्यायो आ २।३।४५ इत्यन्तरिक्ष
नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्ता
दायुषः स्वाहापजहि परिघमित्युक्तोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यंदिनं सवनं संप्रयच्छन्ति पुनस्तृतीयस
वनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्. मुख उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति
लोकद्वारमपावार्णु ४।१।२। पश्येमत्वा वयं स्वरा २।२।२। हुं आ ४।२२। ज्यायो आ २।३।४।५ इत्यादि
त्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारमपावार्णु ४।१।२ पश्येमत्वा वयं साम्रा २।२।२। हुं आ ४।१।२ ज्यायो आ
सावत्र उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति यजमानो रुद्रदेवमेवैराज्यायान्तरिक्षक्षिते रस्मादिसमस्तेन तथा वद्दनीयस्योदङ्‌
त्र उपविश्य स आदित्यं वैश्वदेवं च सामाभिगायति क्रमेणाथ स्वाराज्याय साम्राज्याय चाविदिक्ष [illegible] आदित्य
हा पुनः स्वाहायवे यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोरायपायस्याद्युलोकायोपायोऽप्युच्यत इत्याह तथेति आदित्यमेतेन

किमिदं सामगायनं कृत्स्नमादौ याजमानिकमिति विवक्षायामाह यजमानो ब्रवीति आदित्यदैवतं लोकं यजमानायेति निर्दे
शो गृह्यते सामादिज्ञानफलं कथयति एष ह वै यजमानस्यैवं विदिति यथोक्तस्य साम्न इति यथोक्तसामाद्युपासनस्य वेत्ति

याजमानत्वेन तद्दिनास्य तत्र यजमानस्यादित्यादिलिंगात् एष ह वै यजमान एवं वित् यथोक्तस्य सामादेर्विज्ञानस्य यज्ञ
मात्रां यज्ञस्य याथात्म्यं वेद यथोक्तं य एवं वेद य एवं वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था २४ इति श्रीगोविंदभगवत्

एष ह वै यजमानस्य लोक एतास्मि अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति
तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनं संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एव
वेद २४ इति श्री द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तम् ॥

ज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छांदोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपाठ

कप्रकाशोक्तिस्तस्य यज्ञयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं संभवतीत्यर्थः २४ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजका
चार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायां छांदोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः २१

२ अध्याय

੨ ਪਾਨ

छा॰
भा॰ टी॰

ॐश्रीगणेशायनमः ॐकर्म्मांगावबद्धंविज्ञानंपरिसमाप्यकर्म्मफलस्यादित्यस्यसहस्रतेजपासनि[illegible]ध्यधर्म्मणमारभ्यते
मारभमाणः संबंधंप्रतिजानीते असावितिपूर्वोत्तरग्रंथयोः संबंधंप्रतिज्ञानंप्रकटयितुंवृत्तकीर्त्तयति [illegible]तीतेति
विशिष्टफलप्राप्त्याटिलोकत्रयंसमनंतरसंदर्भस्यतात्पर्य्यंवक्तुंपातनिकांकरोति सर्वेति तस्यप्रेप्सितत्वंसूच

ॐअसौवाआदित्य इत्याद्यध्यायारंभेसंबंधोऽतीतानंतराध्यायांते उक्तः यत्तस्यमात्रांवेदनयत्तविषयाणिवस
मस्तेसमंत्रोऽप्याततिविशिष्टफलप्राप्तयेयज्ञांगभूतानुपदिष्टानि सर्वयज्ञानांचकार्य्यंनिवृत्तिरूपःसवि
तागरस्याश्रियादीप्यते सएषसर्वप्राणिकर्मफलभूतःप्रत्यक्षसर्वैरुपजीव्यतेऽतोयत्नतस्तदुपदेशात्तदवे

असौवाआदित्योदेवमधुतस्यद्यौरेवतिरश्चीनवंशइत्यंतरिक्षमपूपो॥

तत्कार्य्यभूतसवितृविषयमुपासनंसर्वपुरुषार्थेभ्यःश्रेष्ठतमफलंविधास्यामीत्येवमारभतेश्रुतिः
असौवाआदित्योदेवमधित्यादि देवानांमोदनात्मधुवमधुवसावादित्यो ॥ राम

यति मद्रत्येति कथंपुनरादित्यस्यसर्वप्राणिकर्मफलम् तत्वमित्याशंक्यसर्वैरुपजी[illegible]तोपलंभा[illegible]स
यद्यति यातनिकांकृत्वोत्तरग्रंथमवतारयति अतइति आदित्यस्यकर्मफलत्वादित्यादिना तदुपदेशादेव
तरमाह सर्वपुरुषार्थेभ्यइति ॥ राम ७

श्रेष्टतमफलं क्रमेणाम्नकिलत्वाणमस्यास्तीति तथोक्तमादित्यं कर्मफलत्वाद्वप्रवृत्तिनिमित्तमकं ... मा ह वसा
दीनां चेति चकारो विहत्संग्रहार्थः वस्वादित्यश्चेति संबंधः तस्य सर्वेषां यज्ञानां फलरूपत्वादि ... ...
कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा तृप्यंतीति मुक्तमित्यर्थः आदित्यं मधु दृष्ट्वा याशीनेव कं तत्र प्रसिद्धं ...

वस्वादीनां च मोदनहेतुत्वं वस्तुतिसर्वयज्ञफलरूपत्वादादित्यस्य कथं मधुत्वमि
त्याह तस्य मधुनो द्यौरेव भ्रमरस्यैव मधु तस्तिरश्चीनवंशास्तिरश्चीनवंशास्तिरश्ची
नश्चासौ वंशश्चेति तिरश्चीनवंशः तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यते ऽ तरिक्षं च
मधु पूपो गुवंशे लग्नः स तु वंतरवानो मधु पूपसामान्यादंत
रिक्षं मधु पूपो मधुनः सवितृराश्रयत्वात् ॥

द्रिमस्य क्रमस्तत्कमाकाद्वापूर्वकं दर्शयति कस्यमित्यादिना द्यौविति तिरश्चीनवंशा दृष्टेति मित्तमाह ... ...
श्रेतरितनिद्रामिभिकृपरिविस्तावितनयनैरितिशेषः श्रेतरिक्षं मधुपूपदृष्टिं कथयति श्रेतरिक्षमि ... मध
नस्त्वमयेसंबंधः ॥ राम ४ ॥ राम ४

छा॰ उ॰
भा॰ टी॰
२

मरीचयः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे मरीचय इति आपो भूमेराकृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीमप्त्र प्रयोगसामान्यात् प्राणा इति स्वाकृताः
सतोभासमानस्य सवितुरिति यावत् तासां पुत्रत्वं प्रकटयति ता इति लोके हिमं मरीचीजभूताः पुत्रा मध्वपूपस्थिता इव
दृश्यन्ते एता आपो नरिल्ललक्षणा मध्वपूपान्तर्गत रश्मिस्था भवन्ति तत तस्येना स्वपक्षमं मरवीनं इष्टः कर्तव्यस्य प्रार्थ
मरीचयो रश्मयो रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टा एता वा आपः स्वराजो यन्मरीचय इति दिवित्वायने ताश्चंतरि
तमध्वपूपस्य रश्म्यन्तर्गतत्वाद् गर्भबीजभूताः पुत्रा इव हितालसन्तत इति पुत्रा इव पुत्राः मध्वपूपनाड्यन्तर्गता दिवि

मरीचयः पुत्रास्तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः ऋच एव मधु
कृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ राम छ

मरपुत्राः तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यः प्राग्गता मधु
नाड्यो मधुनाड्य इव मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः तत्र ऋच एव मधुकृतः लोहितरूपं सवित्राश्रयं यशः कुर्वन्ती मधुकृ
तो भ्रमरा इव राम छ
दिग्गते षाटिरसहितमभ्युपावीनमधुनाडीरष्टिर्विधेयेत्याह तस्येति मध्वाश्रयस्य लो
हितादि रूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः ऋच एव मन्त्ररूपास्ता भ्रमरदृष्टिमारोपयति तत्रैव प्रकृते मधुकृत इत्यर्थः
तासां मधुकृत्त्वं साधयति लोहितेति ऋग्वेदविहितकर्मणि पुष्पदृष्टिं संपादयति ॥ राम छ

यत्तरति ऋचो मधुकृत इति मंत्राणां पृथक्कृतत्वात् ऋग्वेदः पुष्पमित्यृग्वेदशब्देन ब्राह्मणमंत्रसमुदायस्यैकत्वात्तत्
यमृग्वेदविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पस्थाप्यासेपि कृतत्वात्तां मधुनिष्पत्तिनिमित्तत्वात् तेनोक्तमिति ऋचो वा
प्र..दयति मधुकरैरिति लोके तावदयः पुष्पाश्रयाः समादाय मधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तद्यदायिमधुकरस्थानीयैर्मंत्रै
उ. मंत्रैर्ऋग्वेदविहितात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशाद्रसो गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते तस्मात्कर्मणः स्वफलभूतं मधुनि

यतो रसानादाय मधुकुर्वंतीति तत्पुष्पमिव पुष्पम् ऋग्वेद एव तत्र ऋग्ब्राह्मणसमुदायस्याविदात्मत्वाच्छब्दमात्रः
त्रभोग्यरूपस्य निस्रावासंभवात् ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म ततो हि कर्मफलभूतमधुनि
स्रावसंभवात् मधुकरैरिव पुष्पस्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्मणोऽपस्यादाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्यते का
न्नाग्रापरस्यादृताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपाः अग्नौ प्रहितास्तान्पाकादिभिर्निर्वृत्ताः अमृतायां
मृतार्थत्वादत्यंतरसवत्त्वमापो भवंति ॥ राम

व्याप्यते तस्मात्कर्मणः स्वफलभूतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेस्तस्मिंस्तुष्यदृष्टिरित्यर्थः तान्यमृतान्यापः इति वाक्यं प्रकृतीन
आवेष्टे कास्तारसादिना कर्मणि प्रयुक्तत्वमभिनयति अपाविति अग्निपाकादिभिर्निर्वृत्तत्वमसूचीत्मतं परा
यामृतार्थत्वममृतार्थत्वं च द्युगेहितरूपामृतनिवर्तकत्वं तदर्थत्वमत्कृष्टफलवत्त्वमत्यंतरसवत्त्वम् ॥

छा॰ भा॰
३ अ॰
१

तावापत्ताइत्यादिश्याचष्टे तदस्मादिति यथाहि पुष्पेभ्योभ्रमरारसानादाददानालान्यभितपंतितथैवतेमंत्रास्त्वसिनकर्मणि।
स्थितानयपान्नरसानादायमधुनिर्वर्तयंतेतोयथोक्तकर्माभिमतेममालोचयंतिसेत्यर्थः कथंपुनर्मंत्राणांभ्रमरसाम्नीप

तदसानादायन्त्वापत्ताऋचः पुष्पेभ्योरसमाददानाइवभ्रमराऋचएतमृग्वेदविहितंकर्मपुष्पस्थानीयमभ्यतप
न्नभितापंचक्रुरेतएवपत्ताऋचः कर्मणिप्रयुक्ताऋग्भिर्हिमंत्रैः शस्त्राद्यंगभावमुपगतैः क्रियमाणंकर्ममधु
निर्वर्तकंरसंमुंचेयतोस्यपप्यतेपुष्पाणीवभ्रमरैराचोष्यमाणानितदेतदाह तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्यकोसौरसोयः
ऋऽर. मधुकृताभितापनितिः इत्यतआहयशोविश्रुतत्वंतेजोदेहगात्रदीप्तिरिंद्रियंसामर्थ्योपेतैरिंद्रियैरवैकल्यंवी

तावापत्ताऋचएतमृग्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्ययशस्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यंरसोजायततद्व्यक्ष
रत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वापतद्यदेतदादित्यस्यरोहितंरूपं १ ॥ राम

वीर्यंसामर्थ्यंबलमित्यर्थो
ऽन्नाद्यमन्नंचतदाद्यंचयेनोपयुज्यमानेनाहन्यहनिदेवानांस्थितिः स्यात्तदन्नाद्यमेषरसोजायतेत्यागादिलक्षणा।
त्कर्मणो यशआद्यन्नाद्यपर्यंतंतद्व्यक्षरद्विशेषेणाक्षरद्गमत् गत्वाचतदादित्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागंस
नोपुष्पस्थानीयमृग्वेदविहितंकर्माभितप्तवतोफलत्वमित्याशंक्याह एताऋचइति तामेवकर्मणिप्रयुक्तत्वेऽपिविमाश
तेनत्राह ऋग्भिरिति अभितप्तस्यरसोजायतेतिसंबंधः तंप्रश्नपूर्वकंविशदयति कोसाविति तच्छब्दार्थमाह यश
आदीति ॥ राम

अथोक्तकर्मजनितं फलं कथमादित्यमाश्रयतीत्याशंक्याह अमृतमिति अमृतं भोग्यमदो श्रीस्यादिजनितं फलमित्यभिप्रा
येणाश्रीस्यादिशब्दप्रयोगमितिभावः किं तत्फलं यदादित्यमाश्रयतीत्यत आह तस्यैतस्येति कर्मफलेऽमृतत्वेन तस्याय
नेकर्मणि कर्मणामपार्थमितियावत् तदेव फलं प्रकृतं पूर्वं किं विशदयति किमित्यादिना १ तत्स्वतंत्रं दर्शयति अथालकं
अमृताभित्यादि तेषांवितं कर्मफलाख्यमपुभोग्यमदः श्रेयवदिपशश्मादिलक्षणफलं प्रमेयकर्माणि क्रियंते मदतः केदा
रानमादनमित्यकथैकः तस्यैतस्येत्यत्र आदेतोलखापतन किं तद्यदेतदादित्यस्योद्यते रूपं तोरेतितद्रूपं १ अथये

अथ येस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृ
ता आपस्तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इंद्रियं वीर्यमन्ना
द्यं रसोजायत तद्व्यक्षरत् तदादित्यमभितोश्रयत् तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपं २ ॥

दक्षिणा रश्मय इ
त्यादि समानं यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेदविहितकर्माणि प्रयुक्तानि पूर्ववन्मधुकृत एव यजुर्वेदविहितकर्मपुष्पस्था
नीयं पुष्पमित्युच्यते ता एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानं
विशेषं कथयति यजूंषीति कथं तेषां मधुकृत्त्वं तदाह पूर्ववदिति ऋग्वेद. मंत्राणाम् ऋग्वेदविहितकर्मणि प्रयुक्तानां यथा
पूर्वं मधुकरत्वमुक्तं तथा यजुषामपीत्यर्थः यजुर्वेदविहितकर्मणि तु प्रदर्शिमाचष्टे यजुर्वेदेति ता एवामृता आप इत्यस्य
पूर्ववद्व्याख्यानमित्याह तापवेति यजुषामादित्यसंबंधिमधुप्रदत्वं दर्शयति एतदिति ॥

छा॰
भा॰
३

त्ता[illegible]मधुकथयति अथेति ऋचोयजूंषीवमधुयथाकथितंतथेतियावत् तस्यथास्त्रमलक्षणं दर्शयति एतदिति ३ चत्वा
मधुनिर्दर्शयति अथेति किंतत्कर्मेत्याशंक्याह इतिहासेति तस्याथर्वणानामांगिरसस्य प्रसिद्धेब्राह्मणानांहिदितंकमभपुष्पं।

अथयेस्यप्रत्यंचोरश्मयस्तास्मातिस्मानेनतथासास्त्रामधुपतदादित्यस्यकृष्णंरूपं ३ अथयेस्योदंचोरश्मयस्मातिस्मान
मथर्वांगिरसोथर्वांगिरसाचदृष्टामंत्रा अथर्वांगिरसः कर्मणिप्रयुक्तामधुकृतइतिहासपुराणंपुष्पंतयोश्चेतिदा।

अथयेस्यप्रत्यंचोरश्मयस्ताएवास्यप्रतीच्योमधुनाड्यः सामवेदएवपुष्पंताअमृताआपस्ताभिवाएतानिसामा सामा[illegible]वमधुकृतो
न्येतं सामवेदमभ्यतपं स्तस्याभितप्तस्ययशस्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यं रसोजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यम
भितोश्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यकृष्णं रूपं ३ अथयेस्योदंचोरश्मयस्ताएवास्योदीच्योमधुनाड्योथर्वांगि
रसएवमधुकृतइतिहासपुराणंपुष्पंताअमृताआपस्तेवाएतेथर्वांगिरसएतदितिहासपुराणमभ्यतपं
स्तस्याभितप्तस्ययशस्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यं रसोजायत ॥ राम

सपुराणयोरश्वमेधेपारिप्लवासुरात्रिषुकर्मांगत्वेनविनियोगः सिद्धो राम ॥ ४ ॐ ॥ राम

पुष्पस्थानीयमित्यर्थः यद्वाप्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानंतदापितद्दर्शनमित्याह तयोश्चेति अश्वमेध
कर्मणिजामितापरिहारार्थंपारिप्लवीनानाविधोपाख्यानसमुदायोयत्तस्यापि पारिप्लवमाचक्षीतेतिवि
धिवशात्प्रयुज्यतेतासुरात्रिषुतस्येवकर्मणोंगत्वेपमवैवसमोराजेमे

वंप्रकारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्ववत्तत्रापि विस्तवार्थाधिकत्वेनैवोपोद्धत्वात्तत्स्वंवेधिकमेवपुष्पमित्यर्थः अस्य
पिमधुनः प्रास्त्रप्रस्यन्दतामाह मध्वेतदिति ४ पंचमंमधुदर्शयति अथेति लोकद्वारीयादिविधयो लोकद्वारमपा
वृणा...पंमत्वाव यमिप्रादयः ब्रह्मशब्दार्थमाह शब्दाधिकारादिति ब्रह्मादिशब्दोनाप्रकृतत्वादित्यर्थः अथ...पिम
मध्वेतदादित्यस्यपरः कृत्स्नेहरूपमतिशयेनकृत्स्नमित्यर्थः ४ अथयेऽस्योर्ध्वा रश्मयादिपूर्ववत् गुह्यागोप्या आदेशाअप
वादेशालोकद्वारीयादिविधयः उपासनानिचकर्माङ्गविषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव शब्दाधि...वाच्यपुष्पं
समानमन्यत् मध्वेतदादित्यस्यमध्येक्षोभतइवसमादितरुहैर्देदिपतेसचलतीव तेवापतेयथाकारादिनादिरूपवि
मद्यन्तरतदादित्यमभितोऽश्रयतद्वापतद्यदेतदादित्यस्यपरःकृत्स्नंरूपं ४ अथयेऽस्योर्ध्वारश्मयस्ताएवास्योर्ध्वाम
धुनाड्योगुह्याएवादेशामधुकृतोब्रह्मैवपुष्पंताअमृताआपोतेगुह्याआदेशाएतद्ब्रह्माभ्यतपं०स्तस्याभितप्तस्ययश ५
स्तेजइन्द्रियंवीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायततद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयतद्वापतद्यदेतदादित्यस्यमध्येक्षोभतइव
तेवापतेरसानां रसावेदाहिरसास्तेषामेतेरसास्तानिवापतान्यमृतानाममृतानिवेदाह्यमृतास्तेषामेतान्यमृ
पोषाद्रसानांरसाः केषांरसानामित्याह वेदाहिरसालोकनिष्पंदत्वात् तमाराशतिरसास्तेषांरसानांकर्मभावापन्नानाम
प्येतेरोहितादिविशेषारसाअत्यंतसारभूताइत्यर्थः तथामृतानाममृतानिवेदाह्यमृताः नित्यत्वात्तेषामेतानिरोहि
धुनःप्रास्त्रवशास्त्रवषाप्यमन्दतामाह मध्वेतदिति समादितरुहैः शास्त्रार्थेसमाहितावितस्येत्यर्थः पंचमरुनियाधा
यतेषांमर्वेषांध्येयत्वंसिद्धयर्थंमन्तिप्रकुरुते तेवापतेरति तस्मात्तेषामितिसंबंधः ॥

छां॰ उ॰
टी॰
५

कर्मणो विनियुक्तत्वेन तदङ्गत्वात्तद्भावापत्तिर्वेदानां कार्यत्वेपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावान्नित्यत्वयामपुनिस्तुतिः साकर्मस्तुति
रित्याह रसानामिति कर्मस्तुतिमभिनयति यस्मेवमिति रसानां रसाश्चामृतानाममृतानीत्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य
फलं कर्मणस्तस्य महाभाग्यं किं वक्तव्यमिति स्तूयते कर्मेत्यर्थः ५ अमृतानि यान्युक्तानि तदुपजीविनो देवतागणा
रसानां रसा इत्यादिकमुक्तविशेषणयस्येवं विशिष्टान्यमृतानि फलमिति ५ तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितं रूप
लक्षणं तद्वसवः प्रातःसवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनापिनाप्रधानभूतेनाग्निप्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्तः
उपजीवन्तीत्यर्थः ऽग्न्याधेयं सोजायत इति वचनात् कवलग्राहमश्नन्तीति यावत्तत्प्रतिषिध्यते न वै देवा अश्नन्तीति न

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृ
तं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ राम

पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते एतदेवामृतं रोहितं रूपं दृष्ट्वोपलभ्य सर्वकरणैरनुभूय
तृप्यन्तीति दृशेः सर्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थत्वात् ॥ राम ॥ राम ६ ॥

नन्वपिबन्तनीयात्तुपदिशति न तत्रेति कवलग्राहं कवलं गृहीत्वा यथा लोकोऽश्नाति तेन तद्दर्शितमेतत् न च श्रुत्यापाराऽभ
वेन युक्तमुपजीवनमित्याशंक्य परिहरति कथमित्यादिना चक्षुषेति वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमु
च्यते तत्राह दृशेरिति चक्षुषैव रूपग्रहणमिति नियममाशंक्य ॥ राम ५

संविशंति कर्मफलभूतस्य रसस्य लोहितामृतात्मकरूपत्वाच्चक्षुर्मात्रेण ग्राह्यत्वान्नेति परिहरति नेत्यादिना किं ते ... वता रस
स्याम् तं तदाह न मोहीति इति तस्यापि श्रोत्रादिग्राह्यत्वेति शेषः एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति देवा इति किं ते तास्वंतं

ननु रोहितं रूपं दृष्टे उक्तं कथमन्येंद्रियविषयत्वं रूपस्येति न यशआदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वाच्छ्रोत्रग्राह्यं यशस्तेजो
रूपं वा त्वगिंद्रियविषयग्रहणकार्यांस्तु मे यं करणसामर्थ्यं वीर्यं बलं देहे ... उत्साहः प्राणवतान्नाद्यं
प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति रसो ह्येवमात्मकः सर्वो यं दृष्ट्वा तृप्यंति सर्वे देवा दृष्ट्वा
तृप्यंति सर्वे देवा दृष्टात्तृप्यंतीत्येतत्सर्वैः स्वकरणैरनुभूय तृप्यंतीत्यर्थः आदित्यसंश्रयाः संतो वै
पारदेहकरणदोषरहिताश्च किं ते निरुपमामृतमुपजीवंतिन कथं तर्हि एतदेव रूपमभि
लक्ष्यायुर्न भोगावसरो नास्माकमिति बुध्याभिसंविशंत्युदासते यदा वै तस्यामृतस्य भोगा
वसरो भवेत्तदा तस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः एतस्माद्रूपादुद्यंत्युत्साहवं
तीत्यर्थः न ह्यनुत्साहवतामननुतिष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा

राम

वाणां तृप्तिर्नैत्याह आदित्येति वैशंपायनोर्गेयं आदिपदेन संभाविताः सर्वेपि देहकरणदोषा गृह्यंते एतस्माद्रूपादि
ति व्याख्यातस्यानुवादरूपमुत्साहवत्तां देवानां यथोक्तामृतोपजीवित्वमिमत्त्रैलोक्यप्रसिद्धिमनुकूलयति नहीति॥

१
छा· भा·
३· खं·
६

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयत्वात् प्रमन्नूपसाधिकारं ध्यानविधिं दर्शयति स य इति वसवो देवा भोग्यतां वसुभिरेवैकरूपजीवन
मितियावत् एतदस्माकं मधु निदर्शयति एवं शब्दार्थं विशदयति यथोदितमिति तथोक्तक्रमत्यक्तक्रमेणो वेदार्थः भोगा।

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृदं मधुकरतापरसं स्वर्णमृग्वेदविहितं कर्मपुष्पात्तस्य चादित्यमण्डलगतं रो
हितरूपत्वं चामृतस्य प्राचीदिगतरश्मिनाडीसंस्थितं च वसवो देवा भोग्यतां नीतं दृष्टं वसुभिः सहैकतां गत्वा ग्रामि
नामुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण तृप्तिरवभोग्यवसुरूपमनेन तत्कालापायेच संवेशानवेद सोऽपि वसुवत्समेति

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभि
संविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं
स्वाराज्यं पर्येता ६ ॥

थैवानुभवति कियन्तं कालं विद्वांस्तदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स विद्वान् यावदादित्यः पुरस्ताच्चोदि प्रुदे
ता पश्चादस्तमेता तावद्वसूनां भोगकालस्तावन्तमेव कालं वसूनामाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता परितो
गन्ता भवतीत्यर्थः न यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलकर्मी परतन्त्रो देवानामन्नभूतः किं तर्ह्याधिपत्यं स्वाराज्यं
स्वाराज्यं चाधिगच्छति ६ ॥

कालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं निर्दर्शयति कियन्तमिति आधिपत्यं स्वारा
ज्यमिति विशेषणयोरनर्थान्तरत्वाद् नयथेति ६ ॥ मम ४ ॥ ६

प्रथममन्त्रमधिकृत्यचिंतनीयमस्मात्कादितीयमन्त्रमाश्रित्यदर्शयति यथेति विद्याफलंकथयति सयावदिति याव

प्रथयदितीयमन्त्रःएतद्रुद्राउपजीवंतीत्यादिसमानं सयावदादित्यः पुरस्तादुदेतापश्चादस्तमेताद्विस्तावत

प्रथयद्वितीयमन्त्रं तंतद्रुद्राउपजीवंतीं द्रेणामुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंति
तएतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपाद्द्यंतिसयएतदेवंगुरुद्राणामेवैकोभूत्वेंद्रेणैवमुखेनैतदे
वामृतंदृष्ट्वातृप्यतिसएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपाडुदेतिसयावदादित्यः पुरस्तादुदेतापा
श्चादस्तमेताद्विस्तावद्दक्षिणतउदेतोत्तरतोस्तमेतारुद्राणामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्येता

तोद्विगुणंकालंदक्षिणतउदेतोत्तरतोस्तमेतारुद्राणांतावद्भोगकालः ७ राम ७२ ७

द्वस्तानंभोगकालस्ततोद्विगुणोरुद्राणांभोगकालः यथाप्रथममन्त्रव्याख्यानेवसूभिस्त्वंलोभोगकालस्तथाद्वि
तीयमन्त्रव्याख्यानाद्रुद्रैस्तल्लोभोगकालइत्यर्थः ७ ॥

३
छां॰उ॰ रततामृतत्वापयितांफलानिनिर्दिशति तथेति विपर्ययेणपुरस्तादुदेतादक्षिणतोपश्चाद्वेत्यर्थः यथापुरस्तादुदेतापश्चादस्तमेतानतो
भा॰टी॰ दक्षिणतोद्विगुणेनकालेनोदेतानस्तस्मादस्तमेतेत्युक्तं तथाततोद्विगुणेनकालेनपश्चादुदेतापुरस्तादस्तमेतातावानादित्या
२ तथापश्चादुत्तरतऊर्द्धमुदेताविपर्ययेणास्तमेता पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्विगुणोत्तरोत्तरेणकालेनेत्यपौराणंदर्शनंसवित

अथयत्तृतीयममृतंतदादित्याउपजीवंतिवरुणेनमुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंति
तएतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंति सयएतदेवममृतंवेदादित्यानामेवैकोभूत्वावरुणेनैवमु
खेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतिसयएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेतिसयावदादित्योदक्षिणतउदेतो
त्तरतोस्तमेताद्विस्तावत्पश्चादुदेतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्येता ८ अथयच
तुर्थममृतंतन्मरुतउपजीवंतिसोमेनमुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंतितएतदेव
रूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंति सयएतदेवममृतंवेदमरुतामेवैकोभूत्वासोमेनैवमुखेनैतदेवामृत
दृष्ट्वातृप्यतिसयएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेतिसयावदादित्यः पश्चादुदेतापुरस्तादस्तमेताद्विस्ता
वदुत्तरतउदेतादक्षिणतोस्तमेतामरुतामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्येता ९ ॥ राम
चतुर्दिशामिदंरूपमरुणसोमपुरीषदयास्तमयकालस्यतुल्यत्वंहिपौराणिकैरुक्तं ॥ राम
रभोगकालममृतीयमततथापितामपितावात्रैवभोगकालस्ततोद्विगुणेनकालेनकालेनयावदादित्यउत्तरतउदेतादद्दि ८

पितोस्मेतानांवान्मनांभोगकालश्चतुर्थोमतस्यायामपितावानेवभोगकालश्चतुर्थोमतस्यापितामपितामहानेवभो
गकालस्ततोद्विगुणेनकालेनोर्ध्वसदेतायस्मात्स्मेतानांवास्साध्यानांभोगकालः पंचमास्तनवितकानामपितवानेवे
यथः यस्त्वंवष्टवेदयाजमयकालायत्तयादिगुणेनकालेनोत्तरोत्तरोदयास्समयाविस्केतस्वाणाविरुद्धमितिश्चकेतस
मानसोत्तरस्यमूर्ध्नोमेरोः प्रदक्षिणहतेस्त्वल्पत्वादिति अत्रोक्तः परिहारश्चाचार्यैः श्रमणादसपादीनांप्रतीर्णोहि

अथयत्पंचमममृतंतत्साध्याउपजीवंतिब्रह्मणामुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंति
तएतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंतिसयएतदेवममृतंवेदसाध्यानामेवैकोभूत्वाब्रह्मणैवमु
खेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतिसएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेतिसयावदादित्यउत्तरतउदेताद
क्षिणतोस्तमेताद्विस्तावदूर्ध्वउदेतार्वागस्तमेतासाध्यानामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्येता ॥

गुणेनरोत्तरेणकालेनोद्भासः स्यात ॥ ७

वंस्मादिति कथंश्रुत्यंकेसादृश्यास्यपुराणविरुद्धेतत्याशंक्याह सविताइति उक्तमेवसंक्षिपति मानसोत्तरस्येतिम
हागिरिर्मेरोः प्राकारवत्परितः स्थितस्यमूर्द्धनिसंलग्नरथचक्रात्सम्यक्सवितुर्मेरोः प्रदक्षिणावृतेस्त्वल्पत्वात् कारः
यिकेकारणाभावाच्चतत्स्थेष्वपिप्रदीष्टयास्तमयकालस्यात्यल्पत्वं उक्तंहिविष्णुपुराणे प्राकारोतांप्रविष्टन्नरश्मि
र्मेषुगदवद्य विकर्णोहिविकर्णास्यमुक्ताना हेयविरहयति लैंगेचोक्तं मानसोपरिमाहेन्द्र्यांप्राच्यांमेरोः स्थितस्तपुरी

छां·भा

दावतेभानुपुत्रस्यवरुणस्यचवारुणे १ सौम्येसोमस्यविपुलातासुदिग्देवताःस्थिताः अमरावतीसंयमिनीसुखाचैववि
भावरीमात् २ लोकपालोपरिष्टात्तुसर्वतोदक्षिणायने काष्ठांगतस्यसूर्यस्यगतिर्यातांनिबोधत ३ दक्षिणप्रक्रमेसूर्य
नुःक्षिप्तेषुरिवधावति ध्रुवांतेगोयदाभानुःशक्रस्यभवतिप्रभुः ४ सर्वैःसांयामनैःसौरोहृदयोदृश्यतेद्विजाः सएव
सुखवर्यांतनिशांतस्यप्रदृश्यते ५ अस्तमेतियदादित्योविभायांविश्वदृग्विभुः मयाप्रोक्तोमरावत्यांयथासौवासि
तस्करः ६ तथासंयमिनीप्राप्यसुखांचैवविभावरीः यदापश्यन्त्याग्नेयांपूर्वान्हेनैऋतेद्विजाः ७ तदास्तवर्ण
अर्वाग्भागेस्तदारुणः ईशान्यांपूर्वरात्रस्तुगतिरेषास्यसर्वतरति ८ तथाचोपरिष्टादमरावत्यास्तिष्टन्मध्यान्हे
भायामस्तमन तत्रप्रकोणस्थानां तृतीययाममाग्नेयकोणस्थानांतृतीययाममाग्नेयकोणस्थानांप्रथमयाम संय
मन्यामर्द्धरात्रंचकरोतिसविता एवंयदायाम्येमध्यान्हेतिष्टति तदेंद्रेअस्तमयः आग्नेयेतृतीययामः नैऋतिकोणे
प्रथमोयामः वारुणेउदयः यदाचवारुणेमध्यान्हस्तदायाम्येस्तमयः निऋतिकोणेतृतीयोयामः वायव्येप्रथम
यामः सौम्येउदयः यदाचसौम्येमध्यान्हस्तदावारुणेस्तमयः वायव्येतृतीययामः ऐशान्यकोणप्रथमोयामः ऐंद्रेउदय
स्तथाग्नेयकोणेवर्तमानस्तत्रस्थानांमध्यंदिने यमेंद्रयोर्यायतृतीययामौ नैऋतीशानकोणयोरुदयास्तमयौचकरो
त्येवंसर्वासुदिक्षुविदिक्षुचेतिपौराणिकदर्शनेनतदिहरुद्धमिदंस्फुरत्युकमित्यर्थः यद्यपिस्फुतिविरोधस्तथापिप्रमाणं तथा
पियथाकथंचिद्विरोधपरिहारइविडाचार्यैर्कमुपपादयति अस्येति यदाअमरावतीस्थमास्यांतदादितोप्यतीषुरस्ता
द्देतीतिप्रयोगास्फूर्तिरात्वाइस्तांतोभागोतयवस्तुतरमांपुरीणांविनाप्यदृगणाकानेनरुद्धांतोभागस्तुतिरस्यमोवा ८

मयाधिकथंविरोधसमाधिसन्नाह उदयश्चेति येषेत्रहपपतेमासान्स्तेयाम्रदयः स्तनःतिपानंवषेत्रैनितिहेनास
मनंवेः नैवास्नमनमर्कस्पनोदयः सर्वदासन: उदयास्नमनेनामदर्शनादर्शनेवेरिति प्रमत्तावस्याद्दिषगुरी षट्वेद
नीयेत्नपोतरोतरत्रोहासकालहैगुणमस्त प्रासांचदर्शनादर्शनेसविन्नरुदयास्नमयो सवापषनकदावनासमेति
नीतिम्पतेर्वस्नतोनेदपास्नमयोस्नस्नयाचष्णरीभत्नल्पत्वेननगाछतः सवित्नरुदयास्नमयकालवेषम्यष्पुक्तमिमासेसा

उदयश्चनामसवित्नस्तत्रिवासिनांप्राणीनांचक्षुगोचरापतिसदस्यश्चास्नमयंनपश्मार्यनउदयास्नम
नेनः नत्रिवासिनांचप्राणिनामभावेतास्पतितेनैवमार्गेणगाछत्रपितेवोदतानास्नमे नतिचक्षुगोंचरा
पतेसदमयस्सचाप्यभावा। राम ७ ८

ह नत्रिवासीनांचेति भोगकालहैगुण्यंसवित्नगतेराधिक्यापेनयानस्मृतसुच्यतेयेनपुराणविरोधः किंन्वेनया
वस्पादीनांषरीणांदेस्पोपदतानांषष्र्वेष्टवापेत्नयोतरोतरवस्यानेषभोगकालहैगुण्यमुक्तमोकमितिभावः अथोना
सकालाधिकोन्नागच्छतिकालाधिकंनभोगकालाधिकमतस्माह राम ७ ८ राम
राम ७ ८॥

ज्यो॰ उ॰
टी॰ प॰
५

तथेति यथोद्दासकालद्वैगुण्यमुक्तं तद्वदितियावत् अमरावतीनिवासिप्राणिवर्गापेक्षया संयमिनीनिवासिनः प्राणि नः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति वक्ष्यमुक्तं दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभावित्वात्त्वं च तन्निवासिदृ ष्ट्यपेक्षया दक्षिणोत्तरयोरुदयास्तमयौ तत् दृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव तन्नावात् स्मद्बुद्धिमपेक्ष तद्दक्षिणोत्तरदेशि उ त्तरतश्चास्तमेतीत्युच्यते एवंशब्दस्तयोस्तन्निवासितनापेक्षया दक्षिणोत्तरस्थयोरस्तत्वं द्योतयतीत्यर्थः यथाऽमरा

तथामरावत्याः सकाशाद्द्विगुणं कालं संयमिनीपुरीवसत्यतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति द क्षिणतरवेरस्तं तरतोऽस्तमेतीत्युच्यते स्वबुद्धिं चापेक्ष्य तथोत्तरास्वपि पुरीषु णेऽजनो सर्वेषां वमेरुरुत्तरो भवति ॥ राम

पेक्षया संयमिन्यामुद्दासकालाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया विभायां तत्कालाधिक्यमवगन्तव्यमि त्यर्थः तथेति संयमिनीं चान्तर्भाव्य बहुवचनं एतच्चास्मद्बुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्यादिना स्वमतमभिमाय सर्वेषां वा उपरितमादिसंप्रवर्तेऽवलोकयतां वामभागे स्थितत्वान्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरो भवति ॥

तथावोदयास्तमयाभ्यां पूर्वापरदिग्विभागात्र नतस्तु वासिदृष्ट्यपेक्षयादोक्षिणानेत्यादिवचनं किं त्वसमतदृष्ट्यपेक्षये
वेत्यर्थः उद्वासकालद्वैगुण्यापेक्षया भोगकालद्वैगुण्यमिसक्तं संपन्नं सवितृगत्याधिक्यापेक्षये भोगकालाधिक्यं
किं न स्यादिति शंकायुराणविरोधसमाधानार्थं भवान्सैवमिमाह यदेत्यादिना यथा वयमिस्यामध्याह्नगो वारुण्यां भव-
वति तथा तस्यां मध्याह्नगो विभायाममुद्यन्दृश्यते इत्याह तथेति उक्तं च वायुप्रोक्ते मध्यगास्तमरावत्यां यावद्वैवस्वतभास्क-
रः वैवस्वते संयमनेऽस्त उदयंस्तत्र दृश्यते १ सुखावायामर्द्धरात्रं स्वविभायामस्तमेति चेति कथं पुनः सर्यावेदादित्युक्तं तद् ।

यदा मध्यस्त्र्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संयमन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्या-
मुद्यन्दृश्यते तथोत्तरस्यां प्रदक्षिणाह्रतेस्तुल्यत्वात् इलावृतवासिनो सर्वतः पर्वतप्रका-
रनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्ध्व ऊर्द्धे तां वीरगास्तमेता दृश्यते ॥ राम श्री

ऽद्वेनाद्दक्षिणोस्तमेताद्धिस्तावदूर्ध्वं उदेता वीक्ष्यास्तमेतेस्युच्यते न हि तत्रोद्वासकालस्य चाधिकत्वमस्ति येनोदयास्त-
मयकालाधिक्याद्भोगकालाधिक्यं स्यादत आह इलावृतेति मेरोश्चतुर्दिशमिलावृतनामवर्षं प्रसिद्धं तत्रिवासि-
नां प्राणिनामुभयतः पर्वताभ्यां मानसोत्तरसुमेरुभ्यां प्रकारस्थानीयाभ्यामुभयोर्ध्वं स्थितमादाहेनेणविनिवारिता-
दित्यरश्मीनामूर्ध्वमुदेता वीक्ष्यास्तमेता वसविता दृश्यते इव शब्दस्तूदयास्तमयोर्वस्तुतोऽसत्त्वप्रतिपादनार्थः ॥ राम
श्री [illegible] ॥ राम

भा॰ भा॰ कथं सवितोर्द्ध्वः समन्तुदेत्यर्वाग्गस्तमेतेति तत्राह पर्वतेति सर्वाह्वते प्रकाशस्य पर्वतयोरुपरि नतेनाछिद्रे प्रवेशात्सर्वा वा
र्वीनेत प्राणिनामुपरिप्रसारितते त्राणां सवित्रप्रकाशं प्रपश्यतां तत्रोपत्रिवसविनापलभ्यते प्रदेशान्तरे रत्नप्रपम्भस्ते
पत्रास्तिवास्तमेति यथोपरिष्टात्तत्रत्यैरुपलभ्यमानो मेघः ततोऽन्तरान्तद्रपेणाभ्युन्नललक्ष्ये मेवाचसीयते न पुनरदर्शनी।
यथः भोगकालस्याविरोधेनाधिकमायायाः तेनैवलिंगानातिशायत्वमनन्तान्तादेरपिकथ्यपति तथेति भोगकाधिके

पर्वतेऽछिद्रप्रवेशात्सवितृप्रकाशस्य तयार्गायमन्तोपजीविनाममन्तानां चाद्विगुणो नरो
नरवीर्यवत्वमनुमीयते भोगकालहेतुत्वलिंगेन उपमनेन
वेशनादिदेवानां हृद्रादीनां विदुषश्च समानं ८

९ १०

ततीतियावत् अनुमीयते कल्प्यते यत्तु भोगकालमाकल्प्योपमनानं तरं तद्भावंस्त्वाप्रमाणमग्रमादिश
त्वेदृष्टिमात्रेणान्तुमिमत्वं तत्सर्वं विदुषो विकल्प्यते देवैः समममित्याह उपमनेति पंचभिः पर्यायैः मेघ्ववियायथा
वत्रका ८ ९ १० ॥ राम ७

[illegible]षां भुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्मात्प्रापयित्वमनेन [illegible]कामं [illegible]रुह्यात्. इत्यादिना तस्मात्प्राणपत्यं यदकालादूर्ध्वं स
मित्युक्तिरेतद्वार्थः ऊर्ध्वः मन्त्रस्त्रीभूतोवर्तमानश्तियावत् आत्मस्तुदेश्य समादिमित्रिप्रकाशं लब्धेस्य तत् स्यात्तेति प्रयोगा
त्कमम्युक्तिरत्रविवक्षिता तत्रविद्वदत्तभवंप्रमाणपत्नि तत्रेति क्रमम्युक्तिः समम्यर्थः यथोक्तक्रमेणाभावादस्मोदेवमधि
कृत्वैवमद्वयात्मने तत्प्राणिनो स्वकर्मफलभोगानिमित्तमउग्रदंतत्कर्मफलोपभोगात्ययेनानिप्राणिजातात्मात्म।
निसंदयायतनंतस्मादनेतरंप्राणपउग्रदकालादूर्ध्वंः सत्रात्मसदेमोहमयात्मसुदेतितेषांप्राणिनामभावात्त्व।

अथततऊर्ध्वउदेत्यनैवोदेतानास्तमेतैकलएवमध्येस्थाता तदेषश्लोको नवैतत्रननिम्रोचनोदि
यायकदाचन देवास्तेनाहं॥ सत्येनमाविराधिषिब्रह्मणेति नदवाअस्माउदेतिननिम्रोचतिसकृ।
द्दिवास्मैभवतियएतामेवंब्रह्मणोपनिषदंवेद ॥ राम ॥ ॥ राम

तस्योनैवोदेतानास्तमेतैकलोऽद्वितीयोः ऽ नवयवोवामध्येस्वात्मस्येवस्थाता तत्रकश्चिद्विद्वान्वसादिसमाधर
णोदितायमृतभोगभागीयथोक्तक्रमेणस्वात्मानंसविसविनात्मात्मत्वेनोपेत्य समादितः सन्नेतंमंत्रंदृष्टोषि
तोऽयस्मैदृष्टवनेजगाद ॥ राम ॥
मादितायंचामृतत्वेनस्थितमित्यर्थः स्वमात्मानंवेषनतयाविद्वदा
[illegible]तमित्यर्थः आत्मत्वेनोपेत्य अहंदएणगदीत्येनत् कथंप्रश्नश्न्याकांताायामात ॥ राम ॥ राम

छां° टी°

प्राप्नोतीति लब्धवस्त्रोपदेशो ब्रह्मविमुक्तावस्थायां ब्रह्मणा विमुक्तावस्थायां केन विशिष्टः प्रस्तुतोचेमर्थः कथंप्रश्न
क्लिष्टमितितत्राह नतत्रेति श्लोकमुपादायव्याकरोति नवैतत्रेत्यादिना निम्लोचेति निम्लोच ॰स्मिन्नर्थे छंदसः प्र
योगा इतिशब्दः पूर्वार्द्धव्याख्यासमानार्थः उत्तरार्द्धमवतारयति उदयास्तमयेति लोकत्वाविशेषादि॰॰लोकव

यतस्त्वमागतो ब्रह्मलोकात्किं तत्राप्यहोरात्राभ्यां परिवर्तमानः सविनाप्राणिनामायुः क्षपयतियथेदा
स्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह नतत्रयथाप्रष्टेयथोके चार्थे प्रषष्ठो को भवतितेनोक्तो योगिनेतिष्ठतेर्वचा
नमिदं नवैतत्रयतोहं ब्रह्मलोकादागतः तस्मिन्नैवतत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि नह्यत्र निम्लोचास्तमगामस्तादि
तानतोदियायोद्गतः कुतश्चित्कदाचनकस्मिंश्चिदपिकालेइति उदयास्तमयवर्जितो ब्रह्मलोक इत्यनुपपत्र
मित्युक्तः शपथमिव प्रतिपेदे हेदेवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथामयोक्तं सत्यं वचस्तेन सत्येनाहं ब्रह्मणा
ब्रह्मस्वरूपेणमाविराधिषिमाविरुद्धेयम प्राप्तिर्ब्रह्मणो मममाभूदित्यर्थः सत्यं तेनोक्तमित्याह फ्तिहि
हवाऽस्मेयथाब्रह्मविदेनोदेतिननिम्लोचतिनास्तमेतिकिंतव ब्रह्मविदस्मै सकृद्दिवाहैव सदैवहिभवति

ब्रह्मलोकोपितोदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेनशापथंकृतवंतमरिहरतीत्यर्थः यवंसत्रदकशापयथात्
निर्दीनेः थैनदेत्सयाकिमर्थोस्फतिरिगपांकाद्‌ सम्यमिति नदेवांपोस्क॰मादायव्याचष्टेययोकेति ब्रह्मोपानि ११

एवं शब्दमादाय व्याकरोति एवमित्यादिना वेदादित्रयं तिरस्कृत्य नवं न भगवत्योम पुनाऽस्मै एवं ब्रूयमित्युक्ते वेदे लोहितायमस्ते इषे कैक वस्वादीनां संवेद्यमित्यर्थः अन्यदिदं ब्रह्म नसंवेदनादिरुच्यते उक्तं विद्याफलमुपसंह रति विद्वानिति नत्विद्यासफला चेत्कातदिकि मन्तव्यं ग्रन्थेनेत्याशंक्याद तद्धैतदिति स्तुतिमेवाभिनयति ब्रह्म एवं तत्रेणा वेदादित्रयं प्रत्यस्तं संवेद्यं च यत्सामाद्देवाना मैवं जानातीत्यर्थः विद्वानुदयास्तमयकालाऽपरिच्छे प तित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः तद्धैतन्मधुज्ञानं ब्रह्मादि हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतय उवाच सोऽपि मनवे मनुरि

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्राणाय्याय वान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैच न यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ६

क्ष्वाकादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्यां स्तौति ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति किं च तद्धैतन्मधुविज्ञानमुद्दाल कायारुणये पिता ब्रह्म ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच इदं वाव तद्यथोक्तं ॥ राम ६

स्यादीति तद्धैतदुद्दालकायेत्यादिना विद्यापायोग्यं पात्रं प्रदर्शयतेतद्व्याचष्टे किं चेति रतस्माल्लद्दमेताद्दज्ञानमि त्यादिः मधुविज्ञानं व्याकरोति ब्रह्मविज्ञानमिति तस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति इदं वावेति प्रथमं ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्त व्यमिति एवं धामयन्नियमोऽन्येषां नीत नाताभित्यत आह ॥ राम ६

श्रौ॰ भा॰
पा॰ ३
११

अप्येपीति याचाते।मनुजानाति आचार्यायेति पुत्रशिष्याभ्यां याचातं तं प्रत्याचष्टे नेति सीर्यं हृदये विद्याप्रदानेपि
का हृदयामित्यर्थः निर्द्धारणे षष्ठी आचार्याणां विद्यादातामादियदाद्वनदायीश्रोत्रियो मेधावी चंद्रस्यते सर्वेषामप्यि

अन्योपिमेच्छायपुत्रायसर्वंप्रियायदीयवस्यत् यास्यामाप्यायवायोग्यायांतेवासिने शिष्याय न्नाम
सैकस्मैचनप्रद्वयातीर्थंद्दियमनुज्ञातुमनेकेषांप्रमानांतीर्थीनामाचार्य्यीदीनोकस्मात्तुनस्ली
र्थंसंकोचनंविद्यायाः क्रुतमित्याद यपस्मेआचार्यायरमोकश्चित्त्यिवीमद्भिः परिपूर्द्दीताम
सदूपर्विवाष्टितोसमस्तामपिदयादस्याः विद्याया निष्क्रियार्थमाचार्य्यायपनस्यद्र्गांसपत्रांभी।
गोपकरणौर्नीसावस्यानिष्क्रियो यस्मातंतोपिदानादेतदेवपस्मपुविद्यादानेस्भूयो
वद्गुतरफलमित्यर्थोद्दिरभ्यासस्त्वादरार्थः ॥

नामत्रापिकारमार्थवस्हषयति कस्मादित्यादिना आचार्य्यायेति पुनरुपादानंक्रियापदेनतस्यान्वयो
तेनार्थेविद्यायामादरोवास्याधिकाणंफलमीतिभावः ॥ राम
परमात्मनेनमः ॥ ११

प्रमेन ग्रंथेनोतग्रंथस्यातात्पर्यत्वंपरिदृश्यति यतेति सवितृद्वारकब्रह्मविद्यानंतरं तद्देवतांगायत्रीद्वारेणात्वि से
पदिश्यते इत्यर्थः ब्रह्मविद्याया विवक्षितितत्वब्रह्मैवोपदिश्यते तां किं गायत्र्युपदेशेनेत्याशंक्याह गायत्रीति तथापिवं
रौतरासीविद्यायाकिमितिगायत्रीद्वारैवब्रह्मोपदिश्यते तत्राह सत्येति ब्रह्मज्ञानद्वारत्वयात्तदुपायत्वेनार्थः
प्राधान्यंदेतमाह सोमादरणादिति सोमस्यादरणमानयनंतत्र साधनत्वंगायत्रीच्छंदसः ज्ञानात्ब्रह्मविद्यायामेकेरि

यतएवमतिशयफलैषाब्रह्मविद्याः तःसाप्रकारांतरेणापिवक्तव्येतिगायत्रीवाइत्याद्यारभ्यते गाय
त्रीद्वारेणवोच्यतेब्रह्मणः सर्वविशेषरहितस्यनेतिनेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्यदुर्वोधत्वात्
सत्स्वन्येकेषुछंदःसुगायत्र्यापवब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानेप्राधान्यात् सोमादरणादितरच्छंदोऽक्ष
राहरणेन ॥ राम ७

च्यते तद्युक्तंतस्यायज्ञेप्राधान्यमित्यर्थः यद्वादेवैः सोमादरणमिवद्भिः छंदसांगायत्रीत्रिष्टुपजगतीनांमध्ये
तनियोगजगतीत्रिष्टुभोर्मध्येमार्गमध्याक्यानिहतौगायत्रीसोमंप्राप्यरक्षितानलस्यविनितस्मैदेवेभ्यः समादर
दितितरेयकब्राह्मणेसोमोवैराजामुष्मिंल्लोकेआसीदित्यत्रप्रसिद्धमतस्तस्याप्राधान्यमित्यर्थः ॥ राम ७
राम ७ गोविंदायनमः ॥

गी॰ उ॰ तत्रैव हेत्वंतरमाह इतरेति उष्णिगनुष्टुप्प्रभृतीनीतराणि छंदांसि तेषां यानीदृशोऽक्षराणि संभाष्टादिसंख्याकानि तेषां मा
दक्षिणापादनं गायत्र्यक्षरैः पादक्षाः षड्भिः क्रियते पिकसंख्यान्तमेवं संख्यान्तरेणासंभवान्तस्मादिति शेषः वेदः सुगमा
भा॰ टी॰ योग्यं प्राधान्यमित्यर्थः अथवा गायत्र्यनिबिक्रियास्त्रिष्टुप्जगतीछंदसां सोमाहरणोद्यतयोर्वृत्तांतयोर्म
१ मध्ये जगत्यास्त्यक्तानि त्रीण्यक्षराणि त्रिष्टुभा चैकमेवं तेन तत्र अष्टचत्वारिंशदक्षरा जगती पंचचत्वारिंशदक्षरा संह
ता चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रिचत्वारिंशदक्षरा संहृता तत्र गायत्री सोममाहरेतीतस्त्यक्तानामक्षराणां मां हरणि

इतरच्छंदोभ्यश्च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः गायत्रीसारत्वाच्च ब्रह्मस्वरूप
स्यमानामभिवदित्वा गुरुतरा गायत्रीं ततो नम्रतुरूतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं वक्ष्यामीति ॥

तद्दृष्टीनां तयोरापाद्यते न तत्प्राधान्यमित्यर्थः तत्रैव हेत्वंतरमाह सर्वसवनेति सर्वाणि प्रातःसवनं माध्यंदिनस
वनं तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वमित्र्याणां गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनसवनं जागतं तृती
यसवनमिति स्थितेऽपि त्रिष्टुप्जगत्योर्गायत्र्या संहृतत्वात्तस्याश्च पादाभ्यां सत्वेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्र
यसंबंधात्तत्रश्च तस्यास्ति यते प्राधान्यमित्यर्थः कर्माणि तत्प्राधान्येऽपि कृतो ब्रह्मविद्यायां तत्प्राधान्यमित्याश
ङ्काह गायत्रीति ब्रह्मविद्यायामपि तत्प्राधान्यमितिभावः ॥

गायत्रीमेवालंवनत्वेनप्रतिपद्यतेब्रह्मणस्तत्रलोकप्रसिद्धिमनुकूलयति तस्यामिति गायत्र्यावत्तानद्वारेणोप
सन्मलुक्तेहेतुस्यःसिद्धमिवपसंदर्शति अवतरति तथाचेतोर्थाणानितरादित्याद्येन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्य
मितिप्रतिजानीते गायत्रीति निपातमात्रायमाचष्टे वेतन्ति अवधारणारूपमेवार्थं स्फुटयाचिदमित्यादिनोक्तं

तस्यास्तवेन गौरवस्यप्रसिद्धत्वादतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते गायत्रीवैइत्यवधारणार्थोवैशब्दःइद
सर्वंभूतंप्राणिजातंयत्किंचस्थावरंजंगमंवातत्सर्वंगायत्र्येव तस्याःछंदोमात्रायाःसर्वभूतत्वमनु

गायत्रीवाइदꣳसर्वंभूतंयदिदंकिंचवाग्वैगायत्रीवाग्वाइदꣳसर्वंभूतंगायतिचत्रायते
च यावैसागायत्रीयंवावसायेयंपृथिव्यस्याꣳहीदꣳसर्वंभूतंप्रतिष्ठितमेवनातिशीयते

पन्नमितिगायत्रीकारणंवाक्शब्दरूपामापादयतिगायत्री वाग्वैगायत्रीतिवाग्वाइदंसर्वंभूतं यस्मा
द्वाकशब्दरूपासतीसर्वंभूतंगायतीचशब्दयतिअसौगौरसावश्वइतित्रायतेचरक्षतिमुष्मात्वंमाभैषी

करोति रक्षमिति तदिदंसर्वंगायत्र्येवेतियोजना गायत्र्याःसर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मोपास्तिर्घटते तत्राऽनु
पपत्तिमाशंक्यानंतरवाक्येगैतरमाह तस्याइति कथंवावोगायत्रीत्वमितिप्राप्ताकांक्षा तस्याःसर्वभूतसंबंधंपरत्यायाति

क्रा॰ उ॰
भा॰ टी॰
१४

भवत्येवं वाचः स्वरूपं गायत्र्यास्तु किमायातं तदाह यद्वा गिरिति गायत्री नाम मतिर्वेदना दृष्टिकाद्युक्तरूपं गायत्र्या
मेवदृष्टव्यमित्याह गानादिति श्रुतिर्दिवाचः सर्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाच्यस्य वाचकान्नातिरेकाणिनिष्ठ
यमानत्वाद्ववाग्भूतानां गायत्री सर्वभूतात्मिकेत्युक्तमिदानीं तस्याविधानं तरमाह यावै सेति एवं लत्वाणालं व्या चष्टे स

यद्वा गेभूतं गायति च त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति च त्रायते च वाचो नन्यत्वात् गाय
त्र्याः गानात्त्राणञ्च गायत्र्या गायत्रीत्वं या वै सैवं लक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री पेयं वाव
सा येयं पृथिवी कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीमुच्यते सर्वभूतसंबंधोऽस्याः पृथिव्यादि
त्यात्सर्वस्थावरं जंगमं च भूतं प्रतिष्ठितं एतामेव पृथिवीं नातिशीयते ते नानिवर्तन्ते अतः से
तत् ॥ राम

देति गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विदितं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति गायत्र्याः सर्वभूतसंबंधेयं सोक्तत्वात्
पृथिव्यास्तत्संबंधेयं शेषपूर्वकं चमुत्पादयति कथमिति सर्वस्य पृथिव्यां प्रतिष्ठितत्वं साधयति एतामेवे
ति ॥ रामायनमः ॥

तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह यथेति संप्रति गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति या वा इति गायत्र्या स्थितं इ
थिवीमनूद्य तस्या गायत्रीशरीरयोरभेदे हेतुमाह पार्थिवत्वादिति इदानीं गायत्रीशरीरयोरेकत्वं पश्चद्वक्तुं कथया

यथा गानत्राणाभ्यां भूतसंबंधो गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानाद्भूतसंबंधाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी या
वै सा पृथिवी गायत्रीयं चाव सा इदमेव तत्किं यदिदमस्मिन्पुरुषे कार्य्यकारणसंघाते जीवति शरीरं पार्थिवत्वात्

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयं
ते यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदे
व नातिशीयंते सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । राम ॥ राम

शरीरस्य गायत्रीत्वमस्तीति उच्यते अस्मिन्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः अतः पृथिवीवद्भूतशब्दवाच्यप्रा
णप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयंते प्राणा ॥ राम

यदिति वक्ष्यमाणादिना प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति एतदेवेति अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति
राम राम राम ॥

छां० उ०
टी० भा०
१५

यद्वैतदिति हृदयस्य गायत्र्याश्चैकत्वं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति एतद्धित्यादिना हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति ए
एतदेवेति प्राणानां भूतशब्दवाच्यत्वे तत्स्वं वेयेसति भूतसंवेधाद्गायत्र्याः शरीरादिभावः संभवति तेषां भूतशब्द
वाच्यत्वे तु किंमानमित्याशंक्याह प्राणोहेति अदिंश्रावाकेपि प्राणापरं मरणं प्रतिषिध्यते तथा च भूतशब्दस्तत्रवर्ती

यद्वैतत्पुरुषे शरीरं गायत्रीदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतर्मध्ये पुरुषे हृदयं पुंडरीकाख्यं एतद्गायत्री
रूपमित्याहास्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयं एतदेव नातिशीयंते
प्राणाः प्राणोह पिता प्राणो माता अदिं सत्सर्वं भूतानीति च श्रुतेः भूतशब्दवाच्याः प्राणाः सैषा
चतुष्पदा षड्विधा च पादाच्छंदोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा वाग् भूत पृथिवी शरीर हृदय
प्राणारूपा सती षड्विधा भवति ॥ राम ॥

निगोचरो भवत्येवं तावद् भूतेति आध्यानशेषत्वेन गायत्र्याश्चतुष्पात्त्वं दर्शयति सैषेति लक्षयित्वा तस्याः ष
ड्विधत्वमनुवद्य सा च पतिखदिति ॥ राम

गायत्रीहृदययोः सर्वभूतसंबंधप्रसिद्ध्यर्थमपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोर्गायत्र्यभेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशंक्याह वा
क्प्राणयोरिति विविधपदेवाक्यशेषयोगात्तयोरपि गायत्र्यभेदत्वमित्यर्थः तस्मिन्नर्थे वाग्भूतपृथिवीशरीरहृद
यप्राणोपेतां षड्विधं गायत्रीमन्त्रविभागः उक्तलक्षणायास्तद्वविचित्रवस्त्वत्वेन तदनुचिंतयेदिति तत्केवलत्वेनैव पूर्वोक्तेष्वि

वाक्प्राणयोरन्यार्थं निर्दिष्टयोरपि गायत्रीप्रकारत्वमन्यथा षड्विधत्वं व्याख्यानानुपपत्तेरुक्तं तस्मिन्नर्थे पतद्भ्रा
यत्रानुगतं गायत्रीमन्त्रेणोक्तमृचापि मंत्रेणाभ्यनूक्तं प्रकाशितं तावानस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्त

तदेतदृचाभ्यनूक्तं तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपाद
स्यामृतं दिवीति यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पुरुषा छांदोग्यभा प
दाकाशोयं वाव स योयमंतः पुरुष आकाशो यो वै सोंतः पुरुष आकाशोयं वाव स योयमंतर्द. ८

महिमा विभूतिर्विस्तरो यो वास्य ततो ज्यायान् बहिः पश्य ब्रह्मणो विकारः पादो गायत्रीति व्याख्यातोऽतस्तस्मा
द्विकारलक्षणाद्गायत्र्याख्याद्ध ॥ राम

तेसतीत्यर्थः समस्तस्य पादविभागविशिष्टस्येति यावत् विस्तरमेव विवृणोति यावानिति वाचारम्भणो विका
रो नामधेयमिति वाक्यशेषमाश्रित्य विशिनष्टि ॥ राम ७

२
छां·भा·
टी· ३·
१२

वाचारंभणमात्रादिति परमार्थसत्यत्वेदेतस्मात् सर्वविकारस्रात् तावानस्येत्यादिरुक्तप्रयाति ततस्यति ज्यादिपदेनवाप्र
सकाशाच्चेसर्वभयमतकं ततोज्यायानित्यादिरुक्तयाति त्रिपादिति समस्तस्य सर्वप्रपंचात्मकस्य सर्वथः पुरुषकिति।

वारंभणमात्रा ततोज्यायान्महत्तश्च परमार्थसत्यभूतो यो विकारः पुरुषः सर्वपूर्णात्वादिपायनाच्च तस्यास्य
पादः सर्वा भूतानि सर्वाणिभूतानि तेजोवन्नादीनि सस्थावरजंगमानि त्रिपादस्य पादोस्यायंत्रिपा
दमृतं दिवि पुरुषाख्यसमस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थ इति यद्वै तत्रिपादम
तं गायत्र्यै ब्रह्मेति तं वह्यतीदं वाव तद्दिदमेव तद्योयं प्रसिद्धो बाह्येदो वाह्यः पुरुषादाकाशो भौतिको
योवै स बहिर्द्धा पुरुषादाकाशउक्तो यं वाव स योयमंतः पुरुषे शरीरस्याकाशो यो वै सोंतः पुरु
षआकाशो यं वाव स योयमंतर्हृदये पुंडरीकस्याकाशः ॥ राम ७७

शरीरेत्रसमाप्यर्थः यद्दसगायत्र्यवच्छिन्नपायसमुक्तंहृदयाकाशेतद्व्येयमितिवक्तुंक्रमेणहृदयाकाशमव
तारयति यद्वैतमित्यादिना ॥ राम ७७ ॥
राम ७७ १८

एकस्याकाशस्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शंकते कथमिति औपाधिकत्रैविध्यमविरुद्धमिति परिहरति उपाधीति
बाह्येंद्रियविषयत्वेनाहि द्विषयशब्दाद्याश्रयत्वेन स्वमस्थानमभूतेन मसीति संबंधो नकेंचनेत्यादिना निषेधद्वयेन सर्वप्र
कारमस्याद्वयं निषिध्यते निषेधफलमाह अनंतेति सर्वेडः खं स्थूलं वा समनामयं च न त्रिद्वय्यानिरूप्यमाणांर

कथमेकस्य सतस्याकाशस्य त्रिधाभेद इति उच्यते बाह्येंद्रियविषये जागरितस्थाने नभसि इडः खं वा इत्यर
प्यते ततोंतः शरीरे स्वमस्थानम भूते मंद तरं डः खं भवति स्वमाभ्यपश्यतो हृदयस्य सुनेर्नेमसि न कंचन।

एतेन स्थूणामप्रवर्तिष्टार्णामप्रवर्तिनी ॐ श्रियं लभत यथपवेवेद १२ ॥

कानंकामयते नकंचन स्वप्नं पश्यत्यतः सर्वेडः खं निवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्थानं यतो युक्तमेक
स्यापि त्रिधा भेदाध्यासमानं बहिर्योपुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये संकोचकरणं ततः समाधानस्थानस्य

हृदयाकाशाभिमर्षः औपाधिकत्रैविध्यमुपसंहरति अनंतेति तथापि किमित्यनेन क्रमेणाकाशस्य संकोचो हृद
ये क्रियते तत्राह बहिर्येति स्थानस्तुतिमुदाहरणेन स्फुटयति ॥

छां॰ उ॰ यथेति अत्र ऊरुदेत्रमहंतोर्यस्थानीयं पृष्ठदकमपि तथेति हृदलप्रमाणमिव तत्तद्भयं लोकत्रयापेक्षयावशि
भा॰ टी॰ ष्टतरमित्यर्थः हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेतनस्यात्रपरिच्छिन्नब्रह्मग्राममित्याशंक्याह नैतदिति एषोत्वे
९७ न जनतेत्याग्रहमत्वमित्यतीत्याह य एवं वेदेति प्रधानफलत्वं व्यावर्तयति गुणफलमिति दृष्टफलं ...स्वर्गो

यथा त्रयाणामपि लोकानां ऊरुदेत्रैविशिष्यते अर्द्धंतल्लऊरुदेत्रमहंतल्लपृष्ठदकमितित्यत नैदेतद्धा
र्दीकाशं तं ब्रह्मपूर्णं सर्वगतं न हृदयमात्रपरिच्छिन्नमिति मंतव्यं यद्यपि हृदयाकाशे चेतः समाधीयते
अप्रवर्तिनं ...प्रवर्तिनं शीलमस्येत्यप्रवर्तितदनुच्छित्तिधर्मकं यथास्थानि भूतानि परिच्छित्तिधर्मकाणि
नतथा हार्दं नभः पूर्णामप्रवर्तिनीमनुच्छेदात्मिकां श्रियं विभूतिं गुणफलं लभते दृष्टं य एवं यथोक्तं पू
र्णमप्रवर्तिगुणं ब्रह्म वेद जानाति इहैव जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ राम ॥ श्री ॥

तिरस्कारमिश्रत्वं ज्ञानमेव विशिनष्टि इहैवेति वर्तमानो देहः सन्नित्यर्थः यो विद्वानेवं स यथोक्तं फलं भवतीति संबं।
पः ॥ १२ ॥ राम ॥ श्री ॥
राम

वक्ष्यमाणज्ञानस्य स्तुत्यर्थं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्तयितुमनन्तरग्रंथस्य तात्पर्यमाह तस्येति द्वारपालादीन् प्रदिय
देवतवृन्तो विशेषो यद्यत्वे ब्रह्मण उपासनेनाप्रसिद्धितो द्वारपालो बाह्य लिङ्गरूपेक्षके स्यात्संवादं पश्येति इति तदुपालिर
र्थं वर्णितिविशेषः स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः स्वर्गलोकमितरू ध्वो विमुक्तार्थनिष्कर्षं नेयात् देवसुषिर्वेत्वाय
तस्य हृदयस्य प्राणादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनांगत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभते यथा लोके।
द्वारपालाराधनमुपासनेन वशीकृत्य राजप्राप्त्यर्थं भवंति तथेदमपीति तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्य सुषयः पत
स्यानेनैनन्निर्दिष्टस्य पंचपंच संख्याका देवानां सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वाराच्छिद्राणि देवैः प्राणा
तस्य हृदयस्य पंच देवसुषयः स योऽस्य प्राङ् सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्
दिव्यार्थं भाष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृदयस्य योऽयं प्राङ् सुषिः पूर्वाभिमुख।
विवरप्रागग्रेयच्छिद्रं द्वारं स प्राणस्तत्स्थस्तेन द्वारेण यः संचरति वायुविशेषः स प्राणानितीति प्राणस्तेनैव स
हमव्यतिरिक्तेन ॥ एम
पति देवैरिति स्वर्गलोकस्य परमात्मनो भवनमायतनं तस्येति यावत् प्राच्छे
ऽनवस्थाभाषं यो लोके पूर्वाभिमुखस्येति तन्न स्यात्तेनेति तच्छब्दो हृदयविषयः तेनैवेति प्राणादिप्रयत्नाच्छब्दः
तदव्यतिरिक्तं स्यात्तेत्रेण चक्षुषा किं विलक्षणत्वेनादिवक्षुषा प्राणस्य संबंधेनादित्याख्यस्य तत्संबंधेति वेधनमाक्षि

३
बृ·उ· चक्षुरिति प्रविष्टात्मत्वेनादित्यश्चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च ग्राहकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शितेकर्णीभवति तथैव।
भा·टी· प्राणस्य चक्षुष्टानित्यर्थः प्राणादित्ययोरैक्ये प्रमाणमाह आदित्येति कथं यथा तस्मादित्यसंहृदये प्रतिष्ठानास्था
१५ नित्वश्चस्तनात्मनाहृदये प्रतिष्ठितानि तदानेनक्रमेणादित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थः तत्र कृत्यन्तरं प्रमाणायति आदित्य

चक्षुषैव स आदित्यः आदित्यो हवै बाह्यप्राण इति श्रुतेश्चक्षुरूपप्रतिष्ठात्मेणाह दिश्यः स आ
दि॰ कस्मिन्नु प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादिवाजसनेयके प्राणवायुदेवतैवयेकाचक्षुरादित्यश्चसा।
द्दाश्रयेणावसतिच प्राणायस्मादेतिश्रुतेर्हवि: सर्वमेतत्तर्पयतीनितदेनत्प्राणाख्येस्वर्गलोकद्वार
पालत्वाद्वस्य ॥ राम ४

इति एकदेवताभिन्नत्वात् पिप्राणभेदेन चक्षुरादित्ययोराध्यानं युक्तमित्याह प्राणेति आश्रयशब्देनोहृपाणि
र्याधेयत्वे द्युलोकोवा आदित्यश्चक्षुषोर्देवस्तत्प्रतिष्ठितस्य सर्वप्राणात्मत्वेवाकृशेषमत्रहृदये वसतिचेति स
दिप्राणेत्यतिस्त्रं स्यतस्त्रिस्वादात्म्यं तेरणसंभवतीतिभावः तदेतत् प्राणाख्येब्रह्मस्वर्गलोकंप्रतिपित्स १८
तरुचक्षुस्तेजोत्वाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति । राम

किमितियथोक्तोपि कारीयाणोपासनेनिद्युज्यतेतत्राह सर्वगीति तथापिकथंयथोक्तगुणद्वयवैशिष्ट्यप्राणाख्य
सब्रह्मणः सिध्यति तत्रतेजः शब्दंव्याकुर्वंत्राह तेजसीति एतत्प्राणाख्यंब्रह्मोभयरूपेणतेजसी तथाचतेजो
गुणविशिष्टतयातदुपासनामर्हतीतिभवितव्यमत्रदत्वंवृष्टिद्वारेणादिमात्रायतेहष्टिरिमारोदृष्टमतस्मान्त्रेवेत

स्वर्गंलोकंप्रतिपित्सः तेजस्वेतस्वदत्तवारिस्वरूपेणात्राहत्वात्सर्वविदस्तेतोत्राप्यमित्याभ्यादुणाभ्या
मुपासीततत्तस्तेजस्वत्राद्ब्रह्मयावितरदितोभवतियएवंवेदेत्यस्मैतद्गुणफलमुपासनेनवशीकुर्वे

तेजोब्रह्मेत्युपासीततेजस्वीत्राहोभवतियएवंवेदाथयोस्यदक्षिणः सुषिः सव्यानस्तच्छ्रोत्र
ंसचन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्चयशश्चेत्युपासीतश्रीमानयशस्वीभवतियएवंवेद ॥ राम

ङ्गंयः स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुर्भवतीतिमुख्यंवफलं ॥ रामगोविदायनमः ॥ परमात्मनेनमः॥

वायद्वेतिगुणांतरविशिष्टत्वेनादित्यविद्रूपंप्राणाख्यंब्रह्मध्यानार्हमित्यर्थः कितदित्युवेफलमितिएहा
द उपासनेनेति हृदयस्यपूर्वदिग्गुवास्थितछिद्रसंबंधत्वेनप्राणगुत्काक्मतः श्रोत्रंवंद्रमाश्चेतिविनयामित
रसेवंधमुपास्यमित्याह ॥ राम

वा॰ उ॰
भा॰ टी॰

ग्रथेति वीर्यवत्कर्मकृद्वेत्याख्यानइतिसंबंधः प्राणापानौ विगृह्य विरुध्यावा ग्रपानेनितोतिपत्तौ तंवनानास्कंधपरेरिममे

स्वविधिधमनितिवेष्टनइतिविकल्प्यानतरंतेनख्यानेनसंबंधः श्रोत्रस्यस्रक्त्तुकत्वाद्याख्यानार्थौमंतव्यः यथाश्रोत्रस्यख्या

नतसंबंधस्तथाचंद्रमसोपितेनसंबंधस्यस्त्रस्तुकत्वादेवख्यानार्थंतयाग्रायइमाह तथेति श्रोत्रचंद्रमसोः मैव

येन्नस्तेतरमनुकूलपति श्रोत्रेणेति यदिराजः श्रोत्रेनतदात्मनतदिशश्चंद्रमाश्चस्पोरहस्ताइतिस्त्रकेतेद्यं मिथः

संबंधेपिकथमनपोर्थीनात्मात्वेख्यानेनत्ष्यतोमारिवाकग्रोबाटवंधपमित्यर्थः तदेनख्यानाख्येवह्मश्रीश्रयश

मयपोस्यटविता: त्वयि: तस्योवापुविशेषः सवीर्यवत्कर्मकृद्वेविगृह्यवाप्राणापानौनानागम्याऽतितीति

ख्यानस्तत्संबंधमेववचनछ्रोत्रमिंद्रियंतथासचंद्रमाः श्रोत्रेणसृष्टा दिशश्चंद्रमाश्चेतिस्त्रकेते सदाश्रयोश

वंवनदेतत्श्रोश्रविभूतिः श्रोत्रचंद्रमसोः त्तानावदेतत्वमतस्लाभ्यांश्रीत्वेत्तानान्नवतश्चयशः ख्यातिमंव

तीतिपश्चोदेतत्वायशस्तमतत्लाभ्यांगुणाभ्याउपासीतेत्यादिसमाने ॥ राम

श्रेताभ्यांगुणाभ्यामुपासीतेतिसंबंधः कथंतस्यगुणद्वयवतोख्यानमित्याशंक्यश्रोतस्यत्तानदेतत्वाचंद्रमसोत्र

देतत्वात्तयाराश्रयत्वेतदात्मनोख्यानस्यापितद्गुणापपत्तिरित्याह श्रोत्रेति ख्यानाख्यवह्मणिगुणानंतरेसाध

यति तानेति उतस्यवह्मणोगुणद्वयसंभवोऽतः शब्दार्थः समानेतेजस्वीत्यादिवाक्येनेतिशेषः ॥ ११

हृदयस्य पश्चिमदिग्व्यवस्थित सुषि संबंधत्वेनापानो वागग्निश्चेति त्रितयमन्यामपि संवदन्तोऽध्येयमित्याह अथ योऽस्येति सो
पानश्च स्यात्समाह तस्य इति सोऽपान इति संबंधः अपानस्यैवं वायुविशेषेषु स्यादयति मध्येति अग्निशब्देन तु बु
द्धिगृह्यते यथा व्याख्यातः श्रोत्रस्य प्राणत्वेऽथानत्वे चोक्तं तथा वागपानो भवत्यपानेन तु पतीत्यादि श्रुतेरित्याह सा तये
ति यथा वक्तारादिद्वारेणादित्यादेः प्राणादिरूपत्वमुक्तं तथा वाचोऽधिष्ठातृत्वेन संबंधादग्निस्तद्वारेणापानो भवा

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः पश्चिमः मध्यो वायुविशेषः सम्मूत्रपुरीषापनयनयत्नयोनिमित्तमपानः सा तथा साम

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्ना
दो भवति य एवं वेद ॥ अथ योऽस्योदङ् सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः ॥ राम

क तत्संबंधात्तथाऽग्निस्तदे
तद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसं अग्निसंबंधात्तु तत्स्वाध्यायस्य अत्रप्रसन्नत्वादपा
तीत्याह तत्संबंधादिति तदेतदपानाख्यं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति संबंधः अन्ना
दं समाचष्टे वृत्तेति कथमपानाख्यब्रह्मणि यथोक्तो गुणः सिध्यतीत्याशंक्याग्निद्वारेत्याह अग्निसंबंधादिति त
थापि कथमन्नादत्वमित्याशंक्यापानद्वारेणेत्याह अत्रेति ब्रह्मवर्चसी स्वाध्यायफलवान् कांतिमानित्यादि मा तस्मा
दीत्वान्नवयापानापह्नमित्याह ॥ राम

छां ३.
भा टी
२.

समानमिति हृदयस्थो नस्तृषिसंबंधत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति त्रितयं परस्परसंबद्धमुपास्यमित्याह अयातित्समा
नरतिसंबंधः समानशब्देन वायुविशेषस्तु स्पादयति अशितेति मनसः समानेन संबंधः सामान्येन तत्पश्यतीति पूर्वेणोक्तमित्याश
द्योगात् तत्संबद्धमिति मनसि तत्पश्यति पर्जन्यस्तत्पश्यतीति तदेव वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः संबंधमाह पर्जन्यस्येति कृतत्वा
द्रूपितयोः संबंधं वक्तुं पातनिकामाह पर्जन्येति शेषः प्रसिद्धिपरामर्शार्थः तथापि कथं पर्जन्यमनसोः संबंधो

समानमस्यत् सर्वयोस्सो दृ॰ तृषिहृदृ॰ गतः तृषिस्तस्यो वायुविशेषः सोऽशितपीते सम
नयतीति समानः तत्संबद्धमनोतत्करणं स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाप
इति मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति कृतेस्तदेतत्कीर्तिश्च ॥ राम

द्विविधा शंका वयोरपि कारणत्वेनाद्भिः संबंधात् तद्वारा मिथोपि तत्सिद्धिरित्याह मनसेति तदेतत्समानात्संब्रह्म
कीर्तिश्च व्युष्टिश्च ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति संबंधः राम राम राम ॥ ॥
परमात्मात्मने नमः ॥

तस्मिन्ब्रह्मणि कीर्तिरूपं गुणं साधयति मनसा इति सुष्टेवधीनत्वं कीर्तेर्दर्शयति आत्मेति ततो बुष्टेवाचेष्ट सक
रणेति तामेवात्मपत्रहस्तनयाकथयति कीर्तिरिति कथंपुनर्देहदातस्य सलावण्यस्य कीर्तितासंभवः शाकलेन
आह ततश्चेति लावण्यपंचम्यर्थः इयसंकीर्णगुणद्वयविशिष्टसपासनेसिद्दमित्यर्थः कीर्तिमानित्यादिफलवा।

तनसोज्ञानस्य कीर्तिदेतुत्वात् आत्मपरोक्तं विक्षतत्वं कीर्तिर्यशः स्वकरणसंवेधं विख्यातत्वं सुष्टिः कीर्तिदे
हगतं लावण्यं ततश्च कीर्तिसंभवात् कीर्तिश्चेति समानमन्यत् अथयोस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः आदतलाद

तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उ
दानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत ओजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ते
वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः ॥ राम छ ॥ राम

रभ्योर्ध्वं सत्क्रमणादुत्कर्षार्थं चकर्मकुर्वन्नुतितिरस्य दानः ॥ राम छ ॥ राम ॥ रा

अस्य ब्रह्म उर्ध्वेस्मीत्यादिनात्तस्यार्थत्वादव्याख्येयत्वमाह समानमिति हृदयस्योर्ध्वच्छिद्रविशिष्टेनोदानो वा
युना आकाशश्चेति विततमस्योन्मसंबंधमुपासनमित्याह अथयोस्येति उत्क्रमणाद् उदान इति संबंधः ॥ राम
छ ॥ राम छ

उदानेनतथ्यतिवायुस्मृत्यतीतिवारूपोषमाश्रमाह सवायुरिति वायोराकाशस्यमाधारत्वेयसंबंधाद्वायोरत्मता
काशात्मव्यतीतिस्फुतस्येत्याह तद्रूपावस्थेति तदेतदुदानाख्यंब्रह्मसर्वंवरेतोमहत्त्वप्राप्त्याश्रादिविशिष्टरूपासीतेतिसि
देवाः उक्तगुणद्योनिर्दिशति वायवाकाशयोरिति ओजस्वीमादिवाक्यस्यकीर्तिमानिमादिनानत्वार्थत्वमाह सम

सवायुः तद्रूपावस्थाकाशात्मदेतत् वायवाकाशयोरोजोहेतुत्वादोजोवलमहत्त्वाच्चमहदितिसम
नमद्यते तेहवैतेयपंचव्रह्मपुरुषाइति मंत्रपानपंचव्रह्मणोहार्दस्यपुरुषाराजपुरुषाश्चवद्वारस्थाः
स्वर्गस्यहार्दस्यलोकस्यद्वारपाः द्वारपाला एतेहिचक्षुःश्रोत्रवाङ्मनःप्राणा वेदिमेवयमहतैर्व
ह्मणोहार्दस्यप्राप्तिद्वाराणीतिरुद्धानि प्रमत्तस्येनदतितकरणतयावाह्यविषयाऽऽसंगाद्नदयत्
हत्वाद्नहार्दब्रह्मणिमनसिष्टति ॥ राम

नमिति तस्यहवापतस्योत्यादिमेकमनुवदति तेवाउति कथंब्रह्मपुरुषास्तत्राह राजपुरुषाइति यथापदिश्यंत
इत्यर्थः तेषांद्वारपालत्वंप्रपंचयति एतेहिति तत्रस्वानुभवंप्रमाणाणाति प्रत्यक्षंहीति विवेकवेयग्याभ्यांवशीकृत
श्रोत्रादिकरणग्रामोपेतत्वाभावात्परीतशब्दादिविषयेष्वासंगरूपानताक्रांतत्वादित्यर्थः ॥

एतैरेवंविधैर्विशेषैर्ब्रह्मप्राप्तिद्वाराणि समाध्यादिना विहितानीत्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मपुरुषाणु
कानामुपसफलमुपासनं दर्शयति अत इति अनियतानां च स्वरादीनां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबंधकं नियतानां तत्प्राप्तिहेतुः

तस्मात्स्वस्य क्रमेणैवं च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा इति अतः सम्पन्नानेवं यथोक्तगुणाविशिष्टान्स्व
र्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदोपासनेन उपासनया वशीकरोति स राजद्वारपौ इति अतः सम्पन्नानेवं यथोक्तगुणा।

स्वाध्यायेनो
पासनेन व
शीकृत्य
विवाद

सम्पन्नानेवंपंचब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद अस्य कुले वीरो जायते
प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं यः सम्पन्नानेवं पंच ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥

इतः प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव द्वारं ब्रह्म किं चास्य विद्वषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसेवनात्।

मित्यतः शब्दार्थः यथोक्तगुणविशिष्टत्वे च स्वरादीनां मादित्यात्मकत्वमदृष्टफलमुक्तादृष्टफलमाह किं चेति य
थोक्तपुत्रेत्यतिर्विवादिनं ब्रह्मप्राप्तावनुपयुक्तेस्माशंक्याह ॥ राम
राम गोपालायन कृष्णगोपालायनमः ॥

नमनेति पुत्रस्य ध्यानात् उपासित्वं देवत्वं ननु शब्दार्थः पारंपर्येण उपासनादात्मेति यावत् पुत्रस्य ध्यानं हारात्स्य पाणि
हत्वा फलितमाह अतिसर्गेति नायम्युपाधिकं तस्योपासनादर्शनं हारपालो पार्षि स्वकर्तव्यातत्स्वीगेषुभ्रातानिष
तानिस शक्तिस्य प्रधानोपासनादेवत्रस्योपामितिविस्मिकमिदानीं विधातरंप्रस्तौति श्रव्ययदिति परस्मादिवोदीप्यमानेववद
मोहते रोषेनिपिप्रतीकेप्यदृष्टत्वफलतत्वाम्यामुपासितव्यमितिश्रोतमर्थेसिद्धवाक्रुतार्थिकमैमाद यत्तस्मा माः
रुपोविशानति वीराणांवीर्यवतामादित्यादीनांपुरुषाणांसेवनादाध्यानादितियावत् लिंगेनस्पर्शविशेषेणश्रव

नेस्यवक्र्गणपाकलौतेत्स्योपासनप्रहृतिदेवत्वंनतस्वर्गलोकप्रतिपत्तयेपारंपर्येणभवतीतिस्वर्गले
पत्ति वाप्रतिरेवैकंफलमथपदमोविद्वान्स्वर्गलोकवीरपुरुषसेवनात् प्रतिपद्यते यच्चोक्तं विपादस्य
तेदिवीतितर्दिदंलिंगेनचक्तुः श्रोत्रेंद्रियगोचरमापादयितव्यं यथाग्रादिधूमादिलिंगेन ॥

णं विषेषणावेत्यर्थः चक्तुःश्रोत्रेंद्रियगोचरमितिमदृष्टंफ्रतंचप्रयेत्मापादयितव्यमन्यथादृष्टत्वफ्लतत्वाप्योश्रस्यागि
ध्यासिद्धेरित्यर्थः परस्याप्रतिपतौलिंगेनप्रत्यायनेदृष्टांतमाह यथेति विप्रतिपत्त्रंप्रतिधूमादिलिंगेनाग्न्यादि
प्रमाप्यतेतथास्पर्शादिलिंगेनदृष्टत्वादिविशिष्टमिदंप्रमेतव्यमित्यर्थः ॥ राम

राम ७ ॥

यथोक्तस्य ज्योतिषो लिंगेन प्रख्यापनं किमिति क्रियते तत्राह तथा दृष्टेति लिंगद्वारा तस्य प्रख्यापनेन सति गुणाद्वयस्य विशि
ष्टमेवेदं ज्योतिर्नो यसैवं यथोक्ते परस्मिन्नपास्य ज्योतिषि दृढायाः स्यात् तद्यावाननुगुणस्य ज्योतिषोऽध्यानादि संपदः।
माभूत्परस्य ज्योतिषो यथोक्तगुणस्याशेषोपासनमित्याशंक्याह अनन्यत्वेनेति कौक्षेयस्य ज्योतिषः संनिकर्षो ज्ञेय।

तथा एवमेवेदमिति यथोक्तेर्थे दृढाप्रतीतिः स्यादनन्यत्वेन च निश्चय इति अतआह यद

अथयदतः परोदिवोज्योतिर्दीप्यतेविश्वतः पृष्ठेषुसर्वतः पृष्ठेष्व
नुत्तमेषुउत्तमेषुलोकेष्विदंवावतद्यदिदम
स्मिन्नंतः पुरुषेज्योतिः ॥

तेः ऽमथ्यादिवोद्युलोकात्परः ॥ राम नारायण परमात्मने नमः ॥ राम

येदं परिकस्य जाठरं ज्योतिर्ब्रह्मेयमनन्यत्वेन ध्याने जीवब्रह्मणोरेकतया निश्चय यार्थात् सिध्यत्यतो यथोक्तोपास्तिरथ
वतीत्यर्थः अथ शब्दस्य विश्रांतरारंभमध्ययेसानेन रयंस्य तामर्थमनुत्वा दृशिष्टास्मलरायवतार्येयाकरो।
ति अतआह इमादिना यदेतस्य प्रकृतस्य ज्योतिषि विस्यसंहारामरइनिषु लिंगप्रयोगमाशंक्याह यदिति

२१

काशादिकप्रकाशत्वाभावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगासंभवादाह स्वयंप्रभमिति कस्मादिवेतिप्रश्नातेमनसैमेवदोप्रमानत्वे
किंतस्यादित्याशंक्याह सर्वाधारीति देतोरुभयपत्रसंबंधः सर्वशब्दस्याशंकुचितवर्तित्वादात्मनोपितेनसंग्रहः स्यात्कि
यं तत्स्यादित्यवस्येनसपसर्नमित्याशंक्याह संसारादितित्तस्यैवसर्वशब्दवाच्यत्वसुपपादयति संसारपदवीति तस्याः ते
ऽचेत्वेनैवान्वयाद्देत्वादित्यर्थः आत्मनिसर्वशब्दानुपपत्तिमाह प्रसंसारिणइति सर्वशब्दस्याने कार्थत्वं वितत्वात्समनस्य
वाचाद्‌ऽनावभेदस्यचतिसमकेनसित्रसंभवात्रतस्यसर्वशब्दात् प्रतीतिरित्यर्थः उ्त्मानभवंनीयसुन्नमात्मेष्टितित

परमितिलिंगात्समन्वयेन ज्योतिर्दीप्यते स्वयंप्रभं सदाप्रकाशत्वादीप्यतदीप्यतेऽस्मद्यते अग्न्यादिवज्ज्वलनलक्ष
णायादीमेरसंभवाद्विश्वतः पृष्ठेष्विमेनसमत्याश्यानेसर्वतःपृष्ठेष्विति संसारादुपरीत्यर्थः संसारपदवीविषः
अंसारिणंपकत्वाच्चानुत्तमेषु तस्यरूपसमासाशंकानिहृतयेप्राहोत्तमेषुलोकेष्विति सत्यलोकादिषूद्दिर
ण्यगर्भादिकार्यस्थपरमेश्वरस्यासत्रत्वादुच्यते उत्तमेषुलोकेष्विति इदंवावदमेवतद्यदिदमस्मिन्नरुष
न्तर्ज्योतिः ॥

त्वरुपाशंकापोतन्निहृतिन्धावसूवीदिसिध्यर्थैविशेषणमित्याह तस्मरूपेति किमिनितेषुपरब्रह्मनिर्दिष्टेन
तस्यसर्वगतत्वादित्याशंक्याह हिरण्यगर्भादीति तत्कार्यात्मनावस्थिते परंब्रह्मोत्तमेषुलोकेष्विमुच्यते तस्य सर्वत्रस
तोपितत्त्वलोकादिशूद्दिरण्यगर्भाद्यात्मनातिशयेनविस्पाभिव्यक्तत्वादित्यर्थः यदितिसर्वनाम्नाप्रकृतंब्रह्मपराम

श्री कौसेयमागीतिमिवादाप्यपति ३६ समिति॥

२१

कौंतेय श्रोत्रादिप्रतीकं प्रमाणं दर्शयति वत्वगिति वत्वग्योभवतीति फलं वर्वतानुसारेण स्पर्शो रूपमेकमाध्यात्मिका
प्रादाद्योस्मि स्वस्थात्व त्वंदृष्टंरूपस्पर्शयोरेकाध्यासंपुटयति यत्वचेति यद्दस्तेतजोद्द्यात्मकं त्वगिंद्रियपास्पर्शी रूपग्र
गृह्यतेन वद्दत्वैषव गृह्यते तत्रैव त्वमाह द्दटेति त्वचोद्दठायां प्रतीतौ हेतुत्वाद्व त्वष्यतादात्म्यारोपादित्यर्थः यद्दप्रत्वद्दवंत
तत सर्वत्र रिति नियमाच्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्याध्यासात स्पर्शात्वष्यत्वमिद्धिरित्याह अविनाभूतत्वाच्चेति यस्य ज्योतिषो

दाह: श्रोत्रग्राह्येनलिंगेनोस्मिन्नाघाटेनवावगम्यते यत्वचास्पर्शीरूपेणगृह्यतेतेनत्वद्दषैवद्दटप्रतीतिकाल
त्वचो: विनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयो: कथंपुनस्तस्यज्योतिषोलिंगत्वदृष्टिगोचरत्वमापद्यतइतिग्राह यत्रया

तस्यैषादृष्टि: यत्रैतदस्मिञ्छरीरेसंस्पृष्टं स्पर्शेनोस्मिमानंविजानाति ॥

स्मिन्कालेयतदितिक्रियाविशेषणमस्मिन्शरीरेद्दस्तेनालभ्यसंश्पर्शेनोस्मिमानं ॥ राम २८

लिंगत्वमस्यतस्यत्वगेंद्रियग्राह्यस्यचाद्दषत्वमप्यपादयितुंइच्छति कथमिति तस्येषादृष्टिरित्यादिग्रंथेनोत्तरंदर्श
यन्नस्मादिव्याकरोति साहस्यादिना यथैतद्विज्ञानेस्यात्तथैतिविजानन्क्रियायाविशेषणमेतदितिमित्यर्थ: ॥

राम २८ ॥ राम

समष्टिप्रश्नोऽस्मिन्मानेविजानातिचेन्नकथंनहिंतस्यचाद्रूपत्वमित्याशंक्याह रूपसद्भाविनमिति भवत्वेतद् [illegible]तिकमो
सम्यक्[illegible]रूपत्वेनतथापिकथंतस्यलिंगत्वमित्याशंक्यजीवनप्रयापनद्वारावैतद्रूपज्योतिषितस्यलिंगत्वमापद्यते सदो
१४ ति [illegible]मनातस्याव्यभिचारत्वस्फोरयति नहीति तत्रैवस्फूर्तिसंवादयति उत्क्रमणएवेति यदाजीवस्यलिंगमोत्पत
तोपरं[illegible]ज्योतिषस्तल्लिंगंभवतिजीवपरयोरेकत्वावगमादित्याह मरणकालेचेति वागादिरूतमित्यतःप्राणे

रूपसद्भाविनमुत्क्रमणंभावंविजानाति सदयास्मिनामरूपव्याकरणायदेहमनुप्रविष्टस्यैवतस्यात्मा।
ज्योतिषोलिंगमव्यभिचारात् नहिजीवंतमात्मानमुत्क्रमायव्यभिचरति उत्क्रमणएवजीविष्यन्नुत्क्रमतोमन्दे
त्रिविधिविज्ञातने मरणकालेचतेजः परस्यांदेवतायामितिपरेणविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणलि
गमोऽस्यमग्रेविधूमोऽतः ॥

प्राणस्तेजसितदृष्यत्ललक्षणपरस्यांदेवतायांपरमात्माख्यायांसंपद्यतइतिश्रुत्याजीवस्यपरेणतद्रूपात्मनामद
भिन्नस्योपगमाज्जीवस्यलिंगंतद्भवतिपरस्यलिंगमित्यर्थः यदाहिजीवस्यपरस्यचयथोक्तलिंगादवगति।
लदातत्रकैवल्यपज्योतिषस्तदधिकरणस्यसतरामवगतिरस्तीत्याह प्रतरति ॥ राम ॥ ॐ
राम ॥ ७ २४

उत्समस्य ज्ञातद्वेज्योतिषि प्रतीके लिंगत्वेन नियच्छिंगमाह तस्येति विज्ञोपितप्रति मायोजादवेण ज्योतिषः परस्य ज्योति
षस्त्वादात्म्याद्दिरर्थः प्रतीकद्वारा हस्तपापवत्तस्य श्रवणोपायं लिंगांतरं दर्शयति तथेति अपिगृह्य श्रृणोतीति संबं
धः यथा श्रवणमेतद्भवति तथा श्रृणोतीति श्रवणक्रियाया विशेषणमेतच्छब्दइति योजना प्रागुत्त्यापि ध्यायेतिसाबन्ध

तस्यैवैषा दृष्टिः साक्षाद्दिव दर्शनं दर्शनोपायइत्यर्थः तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः श्रवणं श्रवणोपायो
स्पृश्यमानो यदा पुरुषो ज्योतिषो लिंगं श्रृणोति श्रोतुमिच्छत्तदैतत्कर्णावपिगृह्येतच्छब्दः क्रियाविशेषण
णमापद्याप्यपिधारयेत्स्यो तल्लिंगं प्रोच्यते निनदमिव रथस्येव घोषं निनदमिव श्रृणोति तत्स्पृश्यमिव स्पर्श

तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपश्रृणोति तदेतद्दृष्टं
च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ११ ॥

निनदमिव शब्दो यथा वाग्नेर्वीर्दिर्ज्वलत एवं शब्दमंतः शरीरे उपश्रृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिंगत्वा
दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत तथोपासनाच्चक्षुष्यो दर्शनीयः श्रुतो विश्रुतश्च ॥ राम

स्यैवमस्यार्थस्य वाक्यार्थभावस्फुटीकरणार्थमनेकदृष्टांतोपादानं कौद्वेयं ज्योतिष्यारोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्या
नोपायान्तरेणाह यमुपदिशति तदेतदिति दृष्टमित्युपासते फलमाह तथेति श्रुतमित्युपासते लभा
वश्च श्रुतश्चेति कण्ठतः सर्वगुणोपासनेन सर्वो भवतीति वक्तव्ये चक्षुष्यो भवतीत्यल्पफलवचनं तत्र यत इति ॥

संयादनेनानिरितमाह रूपस्यर्पायोरिति एतस्यद्वष्योभवतीतिफलवचनमवेतमित्याह श्रद्धयेति फलवचनम
यिसेधयापतिनकल्पकमित्याह पवंचेति पदास्यर्शीगुणोपासननिमित्तेफलेरूपेसंपादयत्तेतदाविद्यायाः फलं
रूपपत्तेरितिफलश्रुतिरनुकूलितास्याद्रूपविशेषवतिचद्वष्यग्राह्यस्यप्रांसद्धवादित्यर्थः यदिस्विनसंद्वत्वादिस्पर्शी

यत्स्पर्शीगुणोपासननिमित्तेफलेतद्रूपेसंपादयतिचद्वष्यएतिरूपमर्शीयोः सदभा
विवादिद्वत्वाच्चदर्शनीयतायापवंचविद्यायाः फलमुपपत्रंस्यात् भवन्मकृत्वादि।
स्पर्शीवत्वेयपवंयथोक्तौगुणौवेदस्वर्गलोकप्रतिलब्धकमदृष्टंफलंविदभ्यासप्रादा
र्थः २२ ॥ राम

गुणस्योपासननिमित्तेफलेकल्पनेतदाचद्वष्योभवतीतिश्रुतंफलंनैवोपपत्रंस्याततस्यफलश्रुतिरपवाधितामम
वतित्याह नत्विति कस्येदंफलमित्यपेक्षायामाह यपवमिति ननुपरस्यज्योतिषोनादवेज्योतिष्यारोपितस्यय
थोक्तगुणवत्तोपासनात् कथमिदमन्यत्स्यफलमननुरूपमपदिश्यतेतत्राह स्वर्गलोकेति फलवत्तोविद्यायाम
दृष्टोविवक्षितः २३ ॥ राम छ ॥ २५

प्रतीकद्वारा ब्रह्मोपासनमुक्त्वा प्रतीकं हित्वा सगुणब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति पुनरित्यादिना तस्य निरुपाधिकत्वं व्या
वर्तयति वक्ष्यमेकस्यानेकगुणकत्वं तत्राह अनेकतयाकेति ननु पूर्वमेवाभ्यासोपासनास्मिति हन्तानितथा चवक्तव्यश्चे
वेत्याशंक्याह अनेकेति अनेकेषु भेदेषु गायत्र्याद्युपाधिषूपास्यस्यापि ब्रह्मणो मनोमयत्वादिविशिष्टगुणत्वे

पुनरुपास्यविधिपादमुक्तस्य ब्रह्मणोऽनेकगुणवतो अनेकतयाके: अनेकभेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमतो
पासनेविधिसत्राह सर्वं समस्तं खल्विति वाक्यालंकारार्थो निपातः इदं जगन्नामरूपविकृतं प्रत्यक्षादि।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ॥ राम

विषयेन्द्रस्यकारणं बृहत्तमत्वाद्ब्रह्म ॥ राम श्रीपरमात्मनेनमः ॥ राम ६ ॥

तद्विशिष्टशक्तिमत्वेनचोपासनानन्तविधानार्थमनन्तरवाक्यमित्यर्थः तदिदंशब्दापरामर्शेदेतमाह प्रत्यक्षादी।
ति ब्रह्मणस्तस्य निरुपाधिकार्थविषयत्वं व्यावर्तयति कारणमिति वर्धतेत्वं ब्रह्मत्वं तत्राह बृहत्तमत्वादिति
निरतिशयमहत्वादित्यर्थः ॥ राम ६ ॥

सर्वं मनन्तु यतस्तद्ब्रह्मत्वविधानेष्वक्तिं प्रश्नपूर्वकमाह कथमित्यादिना तर्द्धि चैतद्देवं च तदेवं च तत्तत्त्वात् ...व
लोपपद्यत इति तत्र तज्जत्वं जगतो ब्रह्मादृपाति तस्मादिति तल्लत्वमुपपादयति तथेति विपर्ययेणानुक्रमेणेति सा
यते प्रतिलोमतया तत्तत्स्वोत्क्रमेण तस्मिन्नेव ब्रह्मणि विलीयते जगदिति कृत्वा यथा तज्जं तथा तिरोजन्ना तत्तल
लो... जगतः स्मृयतेति शाको व्यावर्तयति तदात्मतयेति तदनत्वं प्रतिपादयति तथेति यथा तज्जं तल्लं च त

कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत आह तज्जलानिति तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोबन्नादिक्रमेण सर्वमतस्तज्जं त
थातेनैव जननक्रमेण प्रतिलोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते तदात्मतया श्लिष्यत इति तल्लं तथा
तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्राणिति चेष्टत इति एवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेष्वविशिष्टं तद्व्यतिरेकाग्र
हणात् तस्मात्तदेवेदं जगत् यथा चेदं तदेवैकमद्वितीयं तथा षष्ठे विस्तरेण वक्ष्यामो यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म
तस्माच्छान्तो रागद्वेषादिदोषरहितः सन्यतस्तत्सर्वं ब्रह्म तद्वक्ष्यमाणैर्गुणैरुपासीत ॥ राम

प्राकृतं तदेव जगदित्यर्थः इति तदनमिति शेषः युक्तिसिद्धमर्थं निगमयति एवमिति ब्रह्मव्यतिरेकेणात्रिष्वपिका
लेषु जगतो ग्रहणात्तदात्मत्वेनावशिष्टमिष्टं जगत् तदेव स्यादिति योजना युक्तिसिद्धमपि जगतो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षा
दिविरुद्धं नांगीकारमर्हति तदिदमुक्तं सद्वितीयमद्वितीयमित्यादिनाह यथा चेति सर्वस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह

कियनेकालंपर्यंतयमावर्तयेदित्याकांक्षापूर्वकं तत्व निश्चयपर्यंतमिति दर्शयितुं अथवादितेवाक्यमवतार्य व्याचष्टे कथ
मित्यादिना । उपासीनस्य सकृत्वं कुर्वीत सनेनत्यवादिनेन संबंध प्रतियोजना कृत्वं तु स्थानस्य फलं पृच्छति किंपुनविवि
नवप्रयोजनकेनप्रकारेणेति प्रश्नोत्तरं दर्शयति कथंचेति ब्रह्मभावसाधनत्वात् कृतकरणस्य फलं प्रश्नोत्तरीत्या
४ कृतकरणेति तदिजीवस्य स्थितस्य नष्टस्य वा सद्भावः संभवतीति भावः कृतकरणस्य दृष्टं प्रयोजनं संघकारेद
कस्मिन्नुपासीत सकृत्वं कुर्वीत कृतं निश्चयोध्यवसाय एवमेवनास्य स्येति विचिवलः प्रमयसकृत्वं कुर्वीत उपा
सीतेत्यनेन वाक्येन सहितेन संबंधः किंपुनः कृतकरणेन कृतं प्रयोजनं कथंवा क्रतुः कर्तव्यः कृतकरणं वा
अथवा ब्रल्सकृतमयः पुरुषो यथाकृतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति सकृत्वं कुर्वीत
अप्रेतार्थसाधनंदर्शयेत्स्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रंथो ऽथावल्लितिसूत्र मनोमयः ॥ ६ ॥
क्रतुरेतत्वेनैवासयादीत्या ब्रह्म मद्भावे साधयतीत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमावेदसमासदेयादि
हत्वंचेयत्स्यात् इत्यस्यार्थस्येति अथावल्लिविस्तरपूर्ववत् ब्रल्शब्दोपशब्दस्तदेवत्वस्य सत्रदेतरूपमर्थंवि
द्वयोरिति रामगोपालाय नमः ॥ परमात्मने नमः ॥

छ

यस्मादिति यदाध्यवसायपुरुषस्ततो ग्रंथोदेत्त्वर्थस्सक्तातमेवदेतत्रूपमर्थं दर्शयति यस्मादिति यथाक्रतुरस्मि
ल्लोकेपुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति यः कल्पः स एतस्मिल्लोके पुरुषोऽध्यवसायाचष्टे जीवन्निदेति इदं तेमानेदेहेजीवन्नवतीति यावत् क्रतु
करा नकिंवतेफलमितिप्रश्नेमाचष्टे तथेति क्रतुतद्रूपफलात्मकस्यपुरुषस्यात्मतिसंवादयति एवंहीतिपा

यस्मात्क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवो यथाक्रतुर्यादृशः क्रतुरस्यसोऽयं यथाक्रतुर्यो
दृशः क्रतुरस्यसोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ् निश्चयोऽस्मिल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति तथे
तोऽस्माद्देहात्प्रेत्य भवति क्रतुतद्रूपफलात्मको भवतीत्यर्थः एवं ह्येतच्छास्त्रतोदृष्टं यं यं वापिस्मरन्भावं
त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टा तः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तं यत एवं
शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रतुतद्रूपफलमतः स क्रतुं कुर्वीत कथं मनोमयः मनः प्रायः ॥

अस्मिल्लोके दारशति यद्यमिति कथं वा क्रतुः कर्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह यत इति क्रतुतद्रूपफलात्मकः पुरुषो भवतीत्ये
वं तद्रूपाव्यवस्थितियावत् एवं जानन् क्रतुतद्रूपं फलमिति शास्त्रतः प्रत्ययनिमर्थः कोऽसौ क्रतुरित्यपेक्षायामाह या
दृशामिति स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्यार्थो नितरामय यत एवमिति क्रतुकरणप्रकारमेवप्रश्नपूर्वकं प्रकटयति द

कियंतं कालं प्रत्ययमावर्तयेदित्याकांक्षापूर्वकं तत्त्वनिश्चयपर्यंतमिति दर्शयितुं व्यवहितेनावासमवतारयन्नाह कथ
मित्याहि न उपासीत यस्य क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन व्यवहितेन संबंध इति योजना क्रत्वनुष्ठानस्य फलं पृच्छति किं पुनरिति।
तत्र क्रतुकरणं च केन प्रकारेणेति प्रश्नांतरं दर्शयति कथं वेति ब्रह्मभावसाधनत्वात् क्रतुकरणस्य फलप्रश्नो वा।
[illegible]माह क्रतुकरणं चेति न हि जीवस्यास्थितस्य तस्य वा सद्भावः संभवतीति भावः क्रतुकरणस्य प्रयोज
कथमुपासीत स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसाय एवमेव नान्यथेत्यविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीत
पासीतेत्यनेन व्यवहितेन संबंधः किं पुनः क्रतुकरणेन कर्तव्यं प्रयोजनं कथं वा क्रतुः कर्तव्यः क्रतुक्र

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कु
र्वीत मनोमयः ॥

एवाभिप्रेतार्थसंपन्नं कथं रस्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रंथो । व्याख्यातमिति द्वित्वयो ॥ राम ॥

जनेन सत्यक्रतुरेवं क्रियते नन्वकारणं वानपारीत्याब्रह्मसद्भावं साधयतीत्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनार्थमावेदयमामेत
[illegible]त्याहि [illegible]रोऽग्रंथरस्माद् रस्यस्यार्थस्येति अथ खल्विमत्र पूर्ववत् खलु शब्दो [illegible]पादस्त्वेदनत्वेथ मर्थविहणो
ते ॥ राम [illegible] ॥

प्रत्ययादिति यदार्थमारभ्य प्रकृतश्च उक्तं ततो ग्रंथं हित्वार्थ इत्युक्तमेव देहान्तरप्रसर्पणं दर्शयति यस्मादिति यथाक्रतुरि
तस्मात्प्रयाणात् ऊर्ध्वोत्क्रमः अस्मिंल्लोक इति श्रुतिमादाय व्याचष्टे जीवन्निहेति इह वर्तमाने देहे जीवन्निति या
वत् क्रतुकरणेनकं कर्तं सफलमिति प्रश्नं व्याचष्टे तथेति क्रतवनुरूपफलात्मकत्वप्रसङ्गस्य स्मृतिसंवादयति य
ं यं वापि स्मरन्भावमित्यादरति यद्यमिति कथंवा क्रतुः कर्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह स इति क्रतवनुरूपफलात्मकः ॥
यस्मात्क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवो यथाक्रतुर्यादृशः क्रतुरस्येति सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्य
वसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति तथेतोऽस्माद्देहात्प्रेत्य मृत्वा भवति क्रत्वनुरूपफला
त्मको भवतीत्यर्थः एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टं यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि यत एवं व्यवस्था
शास्त्रदृष्टा अतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तं यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरू
पं फलमतः स कर्तव्यः क्रतुः कथं मनोमयः मनः प्राय: ॥ राम
पुरुषो भवतीत्येवं रूपाश्च वस्थेतियावत् एवं जानन् क्रत्वनुरूपं फलमिति शास्त्रतः पश्यन्नित्यर्थः कोऽसौ क्रतुरिम
ं संपाद यावन्यामिति सक्रतुं कुर्वीतेत्यस्यार्थं तिगमयति यत एवमिति क्रतुकरणप्रकारमेव प्रश्न
पूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना ॥ राम
गोपालायनमः ॥

कथमिदं मनःप्रायत्वमित्यपेक्षायां मनःपदार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रायत्वमुत्पादयति मनुतइति मनोद्वारान्तरुपाधिः पुरुषोविषयप्रवणोभवतीत्यर्थः तत्प्रायत्वफलमाह तथेति पुरुषोहितत्प्रायः सन्मनोमेप्रवर्तमानेसत्यप्रवर्तमानेऽपितद् द्वत्प्रवृत्तवल्लक्ष्यतेतथानिवर्तमानेमनसिनिवृत्तइवचभासतेवस्तुतस्तुपुरुषोनप्रवृत्तोननिवृत्तोवा।प्राप्यपतीत्या

मनुतेनेनेतिमनस्तत्स्ववृत्त्याविषयेषुप्रवृत्तंभवतितेनमनसातन्मयः तथाप्रवृत्तइवतत्प्रायोनिवृत्तइवच।

प्राणशरीरोभारूपः सत्यसंकल्पः आकाशात्मासर्वकर्मासर्वकामः ॥ राम

तएवप्राणशरीरः प्राणोलिंगात्माविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्छितोयोवैप्राणः सप्रज्ञायोवाप्रज्ञासप्राण इतिश्रुतेः सशरीरंयस्यसप्राणशरीरः ॥

दिश्यतेतिरस्यार्थः अतएवमनोमयत्वादेवेतियावत् संमूर्छितत्वंसपिंडितत्वंविज्ञानशक्तेः क्रियाशक्तेश्चैक मिश्रेलिंगात्मनिमेपिंडितत्वेश्रुतंतेनतत्प्रमाणयति योवाइति प्राणयत्यनेनेतिप्राणोक्तेविशेषणाद्द्वयप्रमा णयति ॥ राम ७ ॥

छां० उ०
भा० टी

मनोमयः प्रायोऽते मनोवृत्तिभिर्विभाव्यमानत्वादात्मा मनोमयः प्राणएव शरीरमस्येति प्राणशरीरः सूक्ष्मशरीरं तस्यात्मा स्थूल
देहात्मनः प्रतिनेनेतमात्मएवं प्राणकृते तस्मानि विशेषणद्वयमिदिः पनस्त्र विशेषणादद्वयेजीवरात्मपितदुभेदं विवक्षया
तथा च श्रेष्ठमित्यर्थः सत्यसंकल्पस्य च विशेषणेन प्रनिनमर्थंदर्शयति नयन्ति खभावत्वाथार्थः कथं संस

मनोमयः प्राणशरीरेनेनेनिचयक्षसेनराज्ञानूपोमादीमित्येतन्मलक्षणं रूपंयस्यसभारूपः सत्यसंकल्पः
सत्याअवितथाः संकल्पायस्यसोयंसत्यसंकल्पः नयथासंसारिणएवानेकान्तिकफलः संकल्पईश्वर
स्येत्यर्थः नतेनमिथ्याफलत्वहेतुनापमहतत्वात्संक ल्पस्यमिथ्याफलत्वंचवदयमनेनेतदि यत्नाहारमा
काशात्माआकाशइवात्मास्वरूपंयस्यसआकाशात्मा सर्वगतत्वंरूपादिहीनत्वंचाकाशतुल्यतारस्य
सर्वकर्मासर्वंविश्वंतेनेश्वरेणक्रियतइतिजगत्सर्वंकर्मास्यसमर्वकर्मास्त हिसर्वस्यकर्तेतिश्रुतेः सर्वका
मोदोषरहिताअस्येति सर्वकामोधर्माविरुद्धोभूतेषुकामोस्मीतिस्मृतेः ॥ राम

रिसंकल्पस्यानेकान्तिकफलत्वंतत्राह अन्तेनेति संकल्पस्यानृतेनसंसारिणिप्रसक्तत्वेवाऽस्यापिप्रसक्तावि ति
वक्तव्येनितत्राजरूपोराकाशे[illegible] सर्वगतत्वमिति सर्वकर्मेति सर्वाक्रियाअस्यत्व
मीश्वरस्योच्यतेतदयुक्तं निष्क्रियत्वश्रुतेरित्याशंक्याव्याचष्टे सर्वमिति संसारिभ्योविशेषसिद्ध्यर्थंविशिनष्टि

छान्दोग्यभाष्यटीका

२१

उदाहृतस्मृतिमाश्रित्योक्तमाक्षिपति तत्त्विति कामसामानाधिकरण्ये बाधकोपलंभाद्बहुव्रीहिरेवेति परिहरति नका
मस्येति तत्कामस्य तत्स्यकार्यत्वात्तदेकदेशस्मरणेः नादित्वं बाध्यते चेतन शेषत्वाच्च कामस्य तदेकदेशस्मरणाः स्यात्तत्रेऽङ्गीय
ते तथाप्येकसंधारणाः संभवाद्बहुव्रीहिरेवेत्यर्थः कथं तर्हि कामोऽस्मीति तादात्म्यस्मृतिरित्याशंक्याह तस्मादिति का
ममयोः सामानाधिकरण्यासंभवात् प्रकृतश्रुतौ बहुव्रीहिर्यथेष्टस्तथास्मृतावपि तद्व्यपाश्रयेऽपि कामस्य
तत्कामोऽस्मीति वचनादिह बहुव्रीहिर्न संभवति सर्वकाम इति नकामस्य कर्तव्यत्वाच्च बुद्ध्यादिवत्पारार्थ्य
सं...चदेवस्य तस्माद्यथेह सर्वकाम इति बहुव्रीहिस्तथा कामोऽस्मीति स्मृत्यर्थो वाच्यः सर्वगंधः सर्वगंधाः

सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाकी ॥

...यक राम स्तोयं सर्वगंधः पुण्यो गंधः पृथिव्यामिति स्मृतेः तथा रसा अपि विज्ञेयाः ॥ राम राम

भवति ते... ...णस्य तेनैतद्व्याप्त्यादित्यर्थः सर्वशब्दाद्गंधानामपि व्याप्त्याशामे विधिनिति सर्वकारति
अत्रापि सर्वशब्दसंकोचे कारणमाह पुण्यइति यथा सर्वगंधपरमत्र मा... गंधा श्रुत्यादिदर्शिताः तथा सर्वरस
इत्यत्रापि सर्वकाश्यपवरसा लस्तेऽपि नोग्राह्या इत्याह तथेति अत्रापि सर्वशब्दसंकोचे कारणमाह ॥ राम
राम ॥

छा॰ उ॰
भा॰ टी॰
३॰

अपुत्रेति नन्वश्रुतत्वादपरस्मिन्निति शेषः तत्कथमर्थमेवोपपादयति पश्चात्पादोषि पृथक्त्विषाणप्राणोक्तिः पुंवत्तपा
पसंसर्गोक्तेन अपुत्रणगंधादिग्रहणं तथापि कथं तदोषैः संबंधेनास्तीत्याशंक्याह सुवेति निमित्ताभावाद्दोषप्रसंगस्य तस्य
संबंधितत्वात्पुत्राणगंधादिग्रहणमित्यर्थः तस्यापाप्मसंसर्गे हेतुमाह अभिन्नाहीति शोभितदेनास्मिन्नासोपाहितपाप्मभि
र्विषादयोग्येन अध्यानन्तरमनिरूपणं तदर्थं चदर्शयन् कर्माणि निष्ठाव्यावर्तयति प्राणेनेति वाक्यादस्मिन्निष्ठाति

अपुत्राणगंधस्य ग्रहणस्य पाप्मसंबंधनिमित्तत्वश्रवणात्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गंधि च प्राप्य
नासौ विषयैर्विहरतीत्युक्तेः न च पाप्मसंसर्गस्त्वैतस्य अविपादोषस्यानुपपत्तेः सर्वमिदं जगत् प्राणेनैतद्यो
र्ये स्वकर्तृत्वेन निष्ठा तथा प्रवाक्युक्तेः न चेति वाग्वागेव वाको यद्वा वचे वंजं तस्य करणे वाकः सपरस्प
विपत्तेस्तवाको प्रवाकीवाग्प्रतिषेधश्रोत्रोपलक्षणार्थो गंधपरसादिश्रवणादीस्व रूपानाणानिघ्राणादी
नि करणानि गंधादिग्रहणपातेवाक प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते नीति ॥

प्रकारान्तरमाहेति वचेरिति अत्रेतिस्क्रनेरीश्वरस्यचोक्तिः उपलक्षणार्थो घ्राणादिप्रतिषेधस्येति शेषः अथ्येश्वरे घ्राणादि
प्राप्तेरभावात्तत्प्रतिषेधोनोपलक्षेतानत आह गंधेति अहरादिपाठेन कामादिरुक्तः प्रकृतोन्योपलक्षणं ॥ राम
२ ७ ॥ राम

सात्वादेवान्यव्यपतिषेधस्य प्राणादित्यादि प्राणाणीति प्राणशरीरेति आदिपदेन मनोवेतिवेषमित्यादिग्रह्यते ईश्वरस्य संबन्धमाभावेप्रति
पादयति ग्रथायमात्मेतीति यथोक्तस्य परस्य ब्रह्मणात्माभेदं दर्शयति एष इति श्रीत्यादिपदेनेकोपादानस्योपयोगमाह
अनंतेनेति अणीयस्त्वज्यायस्त्वव्यपदेशायोगमाह अनंतेनेति अणीयस्त्वज्यायस्त्वव्यपदेशयोरभिप्रायो विशेषमाणा
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इत्यादिमंत्रवर्णात् एतादृशोऽसंभवोऽप्रामाणिको।
हि संभवः स्यात् नाप्यकामस्य तत्वाप्तकामत्वात्तस्मिन्नस्य स्वरसंभवोस्ति किंचित् एष पर्याप्तगुणोमेय
स्यांतर्हृदये हृदयपुंडरीकस्यांतर्मध्येऽणीयानणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यादि अनंतस्यत्वस्य तत्वप्रदर्शनार्थं
यत्रादि एष म आत्मांतर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतंडुलाद्वैष म आत्मा
तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगं
धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मांतर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽ
श्यामाकाद्वा श्यामाकतंडुलाद्वेति परिच्छिन्नपरिमाणादणीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तं स्यात् तन्मन्व
ति स्मावारभते एष म आत्मांतर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या इत्यादिना ॥ राम ४
रूपांविद्वरति श्यामाकेति पृथिव्यंतरिक्षादिवदीश्वरस्य सातिशयं महत्वं विविक्तमितिशंकां वारयति ॥ ग
म ४ ॥ राम

१
सू॰ पा॰
टी॰ ३॰
३१

ज्यायः पृथिव्या इति पुनरुक्तेरुपयोगमाह मनोमय इत्यादिनेति प्रकृतेनैतदेवेश्वरः केवल इति पावत्तं स्वरोपयोगिकगुणोपधेयस्तेके गुणानामपिध्यानकर्मत्वेह्नितिवासमिमायोग्याह यद्यति पुनरुक्तिफलमुपसंहरति

ज्यायः पृथिव्या ज्यायस्त्वं दर्शयन्नन्तेन परिमाणत्वं दर्शयति मनोमय इत्यादिना ज्यायानेभ्यो लोके भ्य इत्यनेन पयोक्तगुणलक्षणैश्वर्योपधेयो न तु तद्गुणविशिष्ट एव यथा राजपुरुषमानयति त्रिपुरवे सुतेषु विशेषणस्याध्यानयनेन प्राप्तीयते तद्वदिहापि प्राममतस्तद्विहूत्यर्थं पुनः सर्वकर्मेत्यादि पुनर्वचनं त स्यात्मने मयत्वादिगुणविशिष्ट एवेश्वरो ध्येयो एतदेव षष्ठसमये याविवतत्वमस्यात्मैवं वंसर्वमिति। तद्वाक्ये अभिधीयते इत्यर्थ मम आत्मेतद्ब्रह्मेतेनमितः प्रेत्याभिसंभाविता स्मीति लिंगात्वत्वात् शब्देन प्रत्य। गात्मैवोच्यते मम इति षष्ठ्याः सर्वपाधिप्रमापकत्वात् एतमभिसंभावितिचकर्मकर्तृत्वनिर्देशात ॥

तमसादिति सगुणस्येश्वरस्य ध्येयत्वे गमकांतरमाह एतदेवेति स्वरूपवाचकस्यात्मनः क्रतृत्वनुपपत्तेर्मन्नन्तदला। इहैतवाक्यार्थसिद्धिरित्यर्थः राम ॥

राम ॥

३१

लिंगभेदाच्चेदिदं भेदो विवक्षितेन स्यादिदं षष्ठेपि न लिंगादर्शनात्रा विरुद्धवाक्यार्थसिद्धिरिति शंकते नन्विति ननु तत्र भे
दो विवक्षितस्तत्रारब्धः संस्कारः स्वभावादिर्येन कर्मणानुच्छेषस्थितो नान्यथेति परिहरति नारब्धेति सत्त्वप्रमे
कालांतरितत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशंक्याह नेति कालांतरभावित्वे सत्त्वंप्रपन्ने विशेषे तत्त्वमसीति वक्तुमा
[illegible]त्रमागोपदेशानुपपत्तेरिति देतमाह अस्येति ननु प्रकरणानुगृहीताभ्यामाम्नायाभ्यामवाप्यत्र
तत्त्वषष्ठेप्यथसंपत्स्यत इति सत्त्वंपन्नेः कालांतरितत्वं दर्शयतीति नारब्धसंस्कारशेषास्थित्यर्थपरत्वात् नका
लां[illegible]तरार्थता यथा तत्त्वमसीत्येतस्यार्थस्य बाधप्रसंगात् यद्यप्यात्मशब्दस्य प्रत्यगर्थत्वं सर्वं खल्विदं ब्र।
यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शांडिल्यः शांडिल्यः ॥१४॥
[illegible]ति बंधकृतमेषमस्यात्मांतर्हृदय एतद्ब्रह्मेत्युच्यते तथा यं तद्धा न मीषत्परिसंज्ञेवैतमात्मानमितः प्रेत्या।
[illegible]शरीरात्प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्युक्ते ॥ राम ॥
[illegible]ननु तत्रापि [illegible]मेव विवक्षितमित्यत आह यद्यपीति लिंगमनुसृत्य षष्ठे श्रुतिवशात् प्रकरणा-
नुगृहीते श्रुतिलिंगे कथं विरोधस्तत्र प्रकरणश्रुतिभ्यां लिंगश्रुत्योर्बलवत्त्वादन्यश्रुतेश्चाभयोपपत्तेरनन्तादिति
भावः ॥ राम ॥

छां॰उ॰
भा॰टी॰
३२

सगुणब्रह्मोपासकस्याकृतत्वधीमात्रात्वाद्दृष्टंफलंसिध्यतिकिंतुदेहपातकालेपिसाक्षात्कारात्तुदुहस्याभावेतस्यापि
शास्त्रप्रमाद् यथाक्रतुरूपस्येति श्रुत्यवसायानुरूपस्य सगुणस्य परमात्मनोऽहं प्रतिपत्तास्मीत्येवंविदिवस्याद्धा
विच्छन्यः प्रेत्याहमेवंस्यामेवंनेह नस्यामितिक्रतुफलसंवेद्येऽसंशयोस्तिसकृत्…मावेतेनवपरमात्मभावंप्राप्नो।

यथाक्रतुरूपस्यात्मनः प्रतिपत्तास्मीतियस्यैवंविदः स्यादद्धावेदद्धास्त्यमे
वंस्यामहंप्रेत्यैवंनस्यामितिनचविचिकित्सास्तिश्येतस्मिन्नर्थेक्रतुफ
लसंवेद्येमनसैवेश्वरभावंप्रतिपद्यतेविद्वान् इत्येतदाह
स्मोक्तवान्किलशांडिल्योनाममहर्षिः द्विरभ्यासस्त्वाद
रार्थः १४ ॥ राम

नितथात्वंब्रह्मैतिवाक्यान्मरणकालेपिसाक्षात्कारेणभवितव्यमितिप्रतिभानीयर्थः यथोक्तस्यार्थस्यसंप्रदायि।
कत्वंकथयतिइत्येतदिति ग्यादरः क्रतुफलसंवेद्यविषयः १४ राम ७ ७ ॥ राम
परमात्मनेनमः॥

योऽविद्यांविद्यामसमन्वेतस्यायस्यमवंधोनास्तीत्याशंक्याह स इति तेन मेवंपेटशायितमनुवदति ग्रस्येति संग्रसनात्तत्र

स्यतात्पर्येत्यकं भूमिकां करोति नवीरेति तत्रहेतुदातारणपकस्कृतिप्रमाणयति तस्मादिति पुत्रस्यलोकत्वादिति।

यावत् अनुशासनेनविषयीकृतस्यपुत्रस्यलोकप्राप्तिसाधनत्वाद नुशासनस्यवेदाध्ययनं पुत्रजन्मोत्तरानंतरमेवाके

मित्येतन्नहिज्ञानेनोपदिष्टमित्याशंक्याह सम्यदितेति गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनस्यकौतेयेज्योतिष्टोम्यपरत्र

प्रस्यकालेवीरोजायतइत्युक्ते नवीरजन्ममात्रेपितस्याणायतस्मात्पुत्रमनुशिष्टंलोक्यमाहुरितिश्रुतेतन्नदत।

तथीर्वापृष्टं कथ्यस्मादित्येवमर्थेकौशविज्ञानाएंभोसम्यदितविज्ञानेव्यासंगादनंतरमेवनोक्तंतदिदानीमेवाह

अंतरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्यो

त्तरं बिलं स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितं

स्पष्टं ते अंतरिक्षमुदरमंतः सुषिरं यस्य सोऽयमंतरिक्षोदरः कोशश्चानेकधर्मसादृश्यात्कोशः ॥ राम ॥

सौयायानमप्याहितंतस्यावमनोमयत्वादिगुणकब्रह्मोपासनमंतरंगं तथाचतत्र्वचेनेनवैष्णवस्याटअंतर्मेवकोश

स्तानलोकमितिवनेतद्यास्यातन् दृष्टिविदादानींयथोकफलसिद्ध्यर्थं मत्रातस्यार्थः कोशशब्देनाविद्यापि

नित्यापाधानामनूषोच्यते कयंत्रैलोक्यात्मनः कोशत्वंतत्राह कोशइवेति अनेकधर्मसादृश्यादित्यशेषयति ॥ग

म राम ॥ राम

श्री॰ भा॰ टी॰ ३॰ ३२

मच्चालेन न तथापि कथ्यमविनाशित्वं तत्राह सदसत्त्वेवि त्रैलोक्यात्मनि कोशात्पदं स्थिरम्नापि सोऽवशुष्यति ह्रियमाणेनकेनको शाक्यचैतापसत्वविनाशित्वं प्रपत्वेन दर्शितं संप्रतिदिक्कोशाकोणान्तदृष्टः कं तदेवत्याह दिशादीति दिविः

सचमूमितुधोमूमितृधोमूलेयस्यसभूमितुधोनजी यति नविनश्यतित्रैलोक्यात्मकत्वात सदसत्त्वगुणका लावस्थायीदिस दिशोयस्यसर्वाः सकपः कोणायोव स्यकोशस्यांतरमूर्हविलंसपवययथोकगुणः कोशावस्थ धानोवसुधीयतेस्मिन्प्राणिनोकर्मफलाख्यमतोवस धानेत्तस्मिन्त्रेतविध्वंसमस्तंप्राणिकर्मफलंसहतस्मा धनेरिदंपङ्कस्यतप्रत्यत्वादिप्रमाणाश्रितमाश्रितेस्थि ॥ प्रविरहित

कोशस्योर्द्ध्वविलत्वत्रह्मिदंर्शयति पौरिति यस्योकेकोशेवसधानत्वदृष्टिंदर्शयति यथोक्तेति नदेवसमर्थय २२

पि सम्मिति ॥

कोणकोणत्वेनोक्तास्तद्दिक्स्वरूपांतरविभागमाह तस्येत्यादिना दिशां विशिष्टनामवतीनामनुचिंतनीयत्वमुक्त्वा तः
सां वत्सं नेवाह तदुपस्य समरणाय मीणां चिंतयेदित्याह तासामित्यादिना दिशां विशिष्टनामवतीनां पुरोवातादीत्यादिना

तस्य प्राची दिक् प्राग्गतो भागो जुहूर्नाम जुह्वत्यस्यां दिशि कर्मिणः प्राङ्मुखाः संत इति जुहूर्नाम सहमा
ना नाम सहंतेऽस्यां पापकर्मफलानि यमपुर्यां प्राणिन इति सहनामा नाम सहमाना दक्षिणा दिक् तथा राज्ञी नाम प्र
तीची पश्चिमा दिक् राज्ञी राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता संध्यारागयोगाद्वा सुभूता नाम भूतिमद्भिरीश्वरकुबेरा

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः
स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदं रुदम्
अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनामुनामुना प्राणं प्रपद्येऽमुनामुनामुना भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना भुवः प्रपद्येऽमु

दिभिरधिष्ठितत्वात् सुभूता नामोदीची तासां दिशां वायुर्वत्सो दिग्जत्वाद्वायोः पुरोवात इत्यादिदर्शनात् स यः
कश्चित्पुत्रदीर्घजीवितार्थ्येवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्सममृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं न रोदिति
पुत्रो न म्रियत इत्यर्थः ॥

वक्ष्यमाणस्य लौकिकवैदिकप्रयोगसंग्रहार्थः यथोक्तस्य विज्ञानस्य फलव
त्वमिदानीं दर्शयति स य इति यथोक्तगुणमित्यस्य प्रकटीकरणममृतमिति सफलस्योपासनस्योपदिष्टत्वात् संद

लो॰ ग॰
टी॰ ३॰
१५

एतदंतं दीर्घपुष्टं पुत्रस्य कामयमानामानसेलोक्यात्मानंकोशाकारे परिकल्प्य तस्य च तत्सोदिशोविशिष्टनामत्वतोत्मानं सोचिंतनत्वेवंच्चेनवायुंतन्नहत्नमनसीयर्मोणेचिंतयेदिति एतथानीयात्म्यि रुक्तासेप्रतिनदेगोतयंदर्शयति अरिष्टमित्या

एतदेवंविशिष्टंकोशादिस्वत्मविषयंविज्ञानमनः सोहंपुत्रजीविनार्थ्येवमेतत्वोपदिशंवत्सोरे दशानोःनोमापुत्ररोदेमाहृदंपुत्रमरणनिमित्ते पुत्ररोदोममामाभूदित्यर्थः अरिष्टमदिनाशिनं कोशंप्रपद्येमुकेप्रपद्ये प्रपन्नोस्मिपुत्रायुषेअमुनामुनामुनेतित्रिर्नामग्रहणातिपुत्रस्यतथाप्राणं प्रपद्येमुनामुनामुनाःभूः प्रपद्ये मुनामुना ः भुवःप्रपद्ये मुनामुनामुनास्वः प्रपद्ये मुना मुनामुनासर्वंत्रमप्रपद्येइतित्रिर्नामग्रहणातिपु
नमोमुनः ॥ रामायनमः ॥

दिना अमुनानेनपुत्रेणनिमित्तस्तेनदीर्घायुष्टेनिमित्तोहत्येत्यर्थः सर्वत्रसर्वेषुप्रपद्यइतिक्रियापदमध्यायेदा र्थ्यमितेपुलक्रयानंनिमित्तनिवेदनार्थंचपुनः पुनःमंत्रेषुपुत्रस्यत्रिर्नामग्रहणातीतियोजना ॥ ॥ १२

श्रीरिष्टमित्यादिमंत्रस्य प्राणोदेवता व्याख्यातत्वात् प्राणमित्यादिमंत्रमादाय व्याचष्टे सयदिति सशब्दो वत्सादिविषयः प्राण
समूर्त्तीनां देवतानां विशेषमाह तृणं प्रदर्शयति यथेति तस्य विद्वमतः शब्दार्थः कदापुनरेषां मंत्राणां जपस्य अपेक्षा

मयि देवाचप्राणं प्रपद्यइति व्याख्यानार्थं मप्रयासः प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं जगद्यथा अरानाभौ इतिव
दति अतस्तमेव सर्वं तत्तेन प्राणप्रतिपादनेन प्रापत्प्रपत्त्रो भूः वं तथा भूः प्रपद्य इति त्रीन् लोकान् भूरा।

मयदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्रापत्स्यथ यदवोचं भूः प्रपद्य
इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य
आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रप
द्य इत्येवैतदवोचं तदवोचं १५
दीन् प्रपद्य इति तदवोचम् अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन् प्रपद्य इति
तदवोचम् अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य ऋग्वेदादीन् प्रपद्य इत्येव तदवोचमिति उपरिष्टादरिष्टादीन् मंत्रान् जपेत् तत्र
वीक्रमजरं कोशं सदिग्वत्सं यथावत् ध्यात्वा इदं वत्सं मा
पाद्र्वीत्स्य ध्यानविधानेन तस्य सिद्धिमाह उपरिष्टादिति ध्या
त्वोपरिष्टादितिमंत्रं यः पयोक्तविधानेन जपेदा ऽऽ दर्शः १५ ॥

छां॰ टी॰
२५

...नन्तरं पुरुषो वा वेत्यादि विज्ञानेन समवतारयति पुरुषो यज्ञ इति किं मत्वा आत्मनो दीर्घं जीवनं समर्थ्यते यस्मादाह जीवन्निति

तथा कर्मफलं सेवन्तमात्मानं विपाकं संपादयति स्वयमात्मानं यज्ञमिति कथं पूर्वस्मात्मनः यज्ञत्वं संपादयेदाह पुरुष इति एव

मानार्थं संपद्यते तथा दीर्घायुरादिना यज्ञावयवसाहरूप्यात्मरूपे यज्ञदृष्टिः कर्तव्येति केचित् कथं साहरूप्यादेव संपादनमिति

पुरुषेषु उपासनत्वमुक्तं न पश्चाच्चेदानीमात्मनो दीर्घं जीवनायेदमुपासनं जपं च विदधदाह जीवन्निति त्वयं प्राणि

लेतु पुरुषे तेन सामर्थ्येति एतमात्मानं यज्ञं संपादयति पुरुषः पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्यकरणसंघातो यथा प्रसिद्ध

एव वाव शब्दो वधारणार्थः पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः तथा दिसामान्यैः संपादयति यज्ञत्वं कथम तस्य पुरुषस्य या

पुरुषो वाव यज्ञः तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तत्प्रातः सवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः सवनं

तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्तीति॥ १ ॥ २

नि चतुर्विंशति वर्षाणि आयुषस्तत्प्रातः सवनं पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य केन सामान्येनेत्याह चतुर्विंशत्यक्षरा गाय

त्री छंदो गायत्री छंदस्कं हि विधिवद्यज्ञस्य प्रातः सवनं ॥ तम १ ॥

एक इति कथमिति तत्र षोडशाधिकं वर्षशतं पुरुषस्यायुः फलमतं त्रेधा विभज्य चतुर्विंशति वर्षाणि प्रातः

सवनदृष्टिः कर्तव्येत्याह तस्येति गायत्र्याः छंदसश्चतुर्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथं गायत्रीका प्रातः सवनदृष्टिरिति

प्रकाराद् गायत्रीति विधितेः तेषु पमानस्यैव यज्ञस्य यातः कालोपलक्षितेन कर्मणा प्रातः सवनेन तत्रादिश्यमाने छंदस्के

गायत्रं प्रातः सवनमिति...

२५

यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातःसवने चतुर्विंशत्यक्षराणि फलितमाह वसव इति तथापि कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वमित्यत आह पुरुषो
वाव यज्ञः शारीरस्यायुषो विधियज्ञसाहरूप्यादिति विधिनानुष्ठीयमानो यज्ञो विधियज्ञस्तेन सारूप्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसंबंधः
तस्मात्पुरुषो यज्ञ इत्यर्थः यथा यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातःसवनसंपत्तिस्तथा वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुषि प्रातःसवनसं
[illegible]वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुषयोर्माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनमिति सवनद्वयसंपत्तिरिष्टेत्याह तथेति चतु
विंशतिवर्षमिति पुरुषायुषि प्रातःसवनद्वयसंपत्तौ किं कारणमित्याशंक्याह त्रिष्टुबिति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टु

[illegible]क्षरैः प्रातःसवनसंपत्त्येव चतुर्विंशतिवर्षायुषात्मकः पुरुषो यज्ञो विधियज्ञसाहरूप्याद्यतः तथोत्तरयोरायु
षोः सवनद्वयसंपत्तिः त्रिष्टुब्जगत्यक्षरसंख्यासामान्यतो वाच्या किं च तदस्य पु[illegible]स्य प्रातःसवने विधिय
ज्ञस्येव वसवो देवा अन्वायत्ता अनुगताः सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थः पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इव प्राणा वसवो
वा देवाः प्राणाश्चात्तो विशिनष्टि प्राणा वाव वसवो वागादयो वायवश्च ते हि यस्मादिदं पुरुषादि[illegible]

[illegible]सिता त्रिष्टुभं माध्यंदिनं सवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं च तृतीयसवनमतः संख्यासामान्यादुत्तरयोः
पुरुषायुषोः सवनद्वयसंपत्तिरुक्तेत्यर्थः पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सहसारूप्यान्तरमाह किं चेति प्रातःसवने व
सवो नाम देवतात्वेनैव संततिपा[illegible] सवनेति वसूनां सवनस्वामित्वमुभयत्र[illegible] पुरुषे प्रा[illegible] वसवस्तु पुरुषयज्ञे
[illegible] एत इदं सर्वं वासयन्ति पुरुष[illegible]पीति तेष्वसत्सु हि देहपतितं संपद्यते इति ॥

निमितं तस्मादाह प्राणेषु ह्रीति प्राणा ह्येवं वसवस्त्वमुपपादितं गुश संदधाति इत्यतश्शी संप्रति पुरुषयज्ञावयवा भूतमा।

प्राणेषु हीदं देवत्वं सर्वं हि इदं वसतिना स्थाया इत्यतो वसनाद्वासना च वसवः ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनꣳ सवनमनुसंतनुते

ति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति उद्धैव तत एत्यगदो ह भवत्यथ यानि चतुश्चत्वारिꣳशद्वर्

षाणि तन्माध्यंदिनꣳ सवनं चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यंदिनꣳ सवनं तदस्य रुद्रा अन्वा

यत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदꣳ सर्वꣳ रोदयंति तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं

मे माध्यंदिनꣳ सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुतेति माहं प्राणानाꣳ रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव त

त एत्यगदो ह भवत्यथ यान्यष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागतं

तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदꣳ सर्वमाददते तं चेदेतस्मिन्वयसि किं

चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसंतनुतेति माहं प्राणानामादित्यानां मध्ये

यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥

माणवीरोदयमपरो मंदर्शायति ॥ राम ꣳ ꣳ ॥ १६

मदीदासो दादरणतायर्थमाह निश्चितादीति तदेतयदेदर्शनेविद्वानाहस्मेतिसंवंधः इत्यादिनिपातयोः कितस्य
स्तुः उक्तस्य दादादरणप्रसिद्धिविषयः देरोगाकस्मात्सत्वमुपनपसीतिसंवंधः कस्मादित्याशंक्यहेतुमाह योहमिति
योयंत्तोद्दमनेनेतियोजना इतिशाद्वस्यान्वयमाधष्ट इत्येवमिति निश्चितायाविद्यायाध्यानेप्रतिफलंकथयति स
निश्चिताद्दिविद्याफलायैस्येतदर्शपत्तदादरमेतयत्तदर्शनेदस्मैवैकिलैतद्विद्वानाहमद्विदासोनामतरत्नायः
श्रयमस्येतस्य किंकस्मान्मेममेतउत्तेपतनपनमुपतसिमत्वेदरोग योहंपत्तोःनेनत्वल्हतेनोपत्तापेतननप्रेष्या
पनहस्मवैतद्विद्वानाहमद्विदासपेतरेयः सकिंमपतद्उपतपामियोहमनेन प्रेष्यामीति सदषोड
शंवर्षशतमजीवत्प्रदषोडषंवर्षशतेजीवतिपपवंवेद १९ राम
ीतमविष्याम्यतोवृथातवश्रमइत्यर्थः इत्येवमाहस्मेतिपूर्वेणसंवंधः सएवंनिश्चयःसन्षोडशंवर्षशतम
जीवत ग्रन्योप्येवंनिश्चयःषोडशंवर्षशतेप्रजीवतियएवंयथोक्तंपत्तसंपादनंवेदतानातिसइत्यर्थः १९
एवमिति यथपिपद्विदासस्यपथोक्तनिश्चयवतोयथोक्तंतथापीदानीतनपंकिमायातमित्याशंक्याह प्रसो
पीति एवीवनीतिजीवनसप्रकर्षोरोगाफपतापराहित्यंप्रशस्देनेच्यते एवंनिश्चयःरुक्तंउत्कर्षविशादयति
पार्वतीमत १९ राम ७ ७

गी॰
टी॰
२५

नच पूर्वं माप्सीरिदं प्रयोगे नोदाहरणा वचसमनंतरयं यस्य संबंधो नोपलभ्यते तत्राह मपदिति पूर्वेण तस्य पानिर्धत्र
विशतिव प्रापित्यादिना माहश्यानिर्देशेनेत्यर्थः पद्जातीयक मपानाचादिकृतमिति यावत् यथिशिशिवादिषु दीता

सयद्यपिशिषर्विमादियत्तसामान्यनिर्देशः पुरुषस्यहूवैणोव संबंध्यते यदशिशिषस्माशितमिच्छतितया।
पिपासनियातमिच्छतियत्नरमतरष्टायप्रासिनिमितंयदेवंजातीयकंडः खमतभवतितास्प्रस्पदीताडः व

सन्यदशिशिषतियस्पिपासतियत्नरमतेतास्प्रस्पदीताथ्ययदस्त्रातियानिमितियद्रमते ॥ राम

सनुरुवतितास्प्रस्पदीताडःखमामान्याद्विपिपत्तस्पेव यथपरख्यातियत्पिवतियद्रमतेरतिंवातभवतीश
दसंयोगातडपदैः समानतामेति ॥ राम ४ ॥ राम

एषोवैतमाह डःखेति दीतावचनमारभ्यासरूषस्यपत्तत्वमुक्तमिदानीमुपसंहरेणतसाहरणादपितस
यत्तत्वंविज्ञेयमिस्पाह ग्रथेति ॥ राम ५ २७

अशनादिषु कथमुपसदृष्टिरित्यत आह उपसदैश्चेति पयोव्रतत्वं पयोभक्षणयुक्तत्वं यजमानस्य तास्वल्पभोजनीयानि दि-
नेष्वासितास्वेवोपसत्सु क्रियमाणासु आसन्नानीति तास्वप्रश्वासः स्वास्थ्यविशेषः अशनादिषु च सोऽस्तीत्युपसिद्धमित्यर्थः
सत्त्वनिमित्तत्वेऽन्यैः निवृत्तिदेव तत्त्वेव समानं स्तुतशस्त्रैर्वैशिष्ट्यसाम्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमित्याह प्रथयादिति ह

उपसदोऽल्पपयोव्रतत्वनिमित्तं स्वावमस्ति अल्पभोजनीयानि चाद्यान्यासन्नानीति प्रश्वासोऽतोऽशनादीनामुपस-
दैवसामान्यं अथ यद्धसति यज्जक्षति भक्षयति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तत्समानतामेति शब्दवत्त्वसामा-

तद्यत्तदैवत्य अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेत्यथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा ॐ
सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवावभृथः
तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव ॥ राम

न्यात् अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् ॥ राम

शादिषु स्तुतशस्त्रदृष्टेर्हेतुमाह शब्दवत्त्वेति दक्षिणावत्त्वसाम्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्याह अथेति त-
पोदानादिषु दक्षिणादृष्टेर्हेतुमाह धर्मेति प्रकारान्तरेण पुरुषस्य यज्ञत्वं साधयति ॥ राम ॐ राम
सोष्यदायतनमः ॥ राम ॐ

यस्त्वेति प्राउ·पाणिवस्तवे पुत्रमाभिषवेश्तियाग्नेश्यपदर्शनात यमेवैकंडनेवमापारणः मन्तनपाद्ध्येतः सर्वस्मा
३ ह्वसामामाहाव्रुरुषयज्ञेरष्टिः कृतेश्वेत्यर्थः पुरुष्वगानेषाद्वसामायंविषटयंति उनविति यसात्पुरुषाख्यसवि।
१५ धियज्ञस्यवेसोध्यतीमादिमेयपित्वनेडत्मादनेमवृवितियोजना श्रवमन्यमतेदिधित्वाटपिउरुषसयज्ञान्वमस्तीना

यस्माच्चयज्ञः पुरुषः तस्मातेजनयिष्यतिमाता यदातदाहुरसेसोष्यतीतितस्यमानवे यदा·पुरुषम्
भवतितदासामृष्टगाकेतिविधियज्ञइवसोष्यतिसोमंदेवदत्तो॰ सोष्टसोमंयज्ञदत्तइत्यतः शङ्कतामान्त
रुषोयज्ञः पुनरुन्यादनमेवग्रस्यतस्तरुषाख्यस्यज्ञस्ययत्सोष्यमसोष्टेतिशाः संवधित्वेविधियज्ञस्येव।
किंवनकरणमेवास्यपुरुषयज्ञस्यावभृथः समाप्तिसामासात नहेतयज्ञदर्शनेचारोनामतः योगिरसो।
गोत्रतः कृसायदेवकीपुत्रायधिष्यायोक्त्वाचतटेनवूयमिमाहिष्यवदिनेनसंबंधः सचैतदर्शनेन्कृत्वा
ऽपिपासपवाम्याम्यो विद्याम्योवभूव ॥ राम

ह किंवेति पुरुषयज्ञहष्टिरुक्तासंप्रतिविशिष्टपुरुषसंबंधेनविद्यास्तोतुंवियोगंचजयंतिशान्तमपक्रमते त
हैतदिति देवकीपुत्रस्येतदर्शनश्रवणफलमाह सचेति राम ११ ॥ राम ११ ह
गोपालायनमः ॥

किमर्थं घोरपुरुषशिष्याख्यायिकेत्याशंक्याह इत्यं चात अक्षितमसीति कीदृशी देवकीपुत्रस्याप्येतत्रया[illegible]योदिति विद्
ष्टस्य फलमिति सं वेधायो गासुरुषयज्ञेमवनदेवमानराणपयतेस्त्र प्राणानामेवाधिष्ठितविकेतुपयादित्याके[illegible]प्रमत्ताय तेन
संवेधनत्वमर्थः द्वितीयमंत्रस्यार्थांतरं वारयति तथेति प्रथममंत्रवदित्यर्थः तयोर्द्वयोरेकार्थत्वे समस्यतिरस्यैवैयर्थ्यं।
तस्यैव विशिष्टपर्यायविद्याफलं कस्मसौ देवकीपुत्रस्यामां विद्यां प्रति तत्पिपासेच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां मो निषोरमांगिर
सः कृष्णायोक्तेमां विद्यां किमुवाचेत्यत आह स एवं यथोक्तयज्ञविदंतवेलायां मरणकाले एतन्मंत्रत्रयं प्रतिपद्येत

सोंतवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशित
मसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः आदित्यन्तस्य रेत
सः ॥

जयेदित्यर्थः किं तदक्षितमक्षीणमक्षतं वासीत्येकं यजुः सामर्थ्यादादित्यस्थं प्राणं चैकीकृत्याह तथा तमेव
द्वाच्युतं स्वरूपादप्रच्युतमसीति द्वितीयं यजुः प्राणसंशितं प्राणश्च सः संशितं सम्यक् तनूकृतं च सूक्ष्मं तत्त्वमसी
ति तृतीयं यजुः ॥ राम

द्वयोरपि जप्यत्वेनोपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यं मंत्रत्रयप्रतिपाद्यं सवितृतत्वम[illegible]
मपि प्रसिद्धमिति प्रसिद्धमर्थमाह ॥ राम ७. ६ गोपालायनमः

स्त्रा॰ टी॰

तनोति किमितिविधाल[illegible]तिप[illegible]च मनपोरिषयेतेजपार्थत्वमेधर्वेनपातत्राह नेत्यादिना अनयोजपार्थे[illegible]यत्रितत्व[illegible]खा
याम चात्र[illegible]यसाह[illegible]द्वाद इति किमितिविधा[illegible]तिमत्वमननपधेतोति पेचम[illegible]लायावकव्यत्वा[illegible]वे[illegible]पि[illegible]स्य
थे: आदित्यत[illegible]रेतसोऽज्योति: पश्यंतिवासरंपरोपादिध्यतेदिवीति मंत्रस्य प्रतीक प्रहणमादित्यवत्व[illegible]तस्[illegible]तिनमद।
तरत्वर्वंक्याचष्ट आदित्यादिना रुच्छेदस्थानर्थकरतिरुवेणसंवंध किंतनकारणामित्यपेक्षायांसंदवमोमद मि

तत्रैतस्मिन् द्ध्ये विधात्मतिपरेहेऋदोमंत्रोभवतोनजपार्थंत्वपंप्रतिपद्येतेतित्रित्वसेख्यावा[illegible]न[illegible]वेस
ख्योर्द्दितदास्मात आनररत्नस्य अकारस्यानुवंध: तकारा: नर्थक: रुच्छेदस्य प्रत्नस्याविरेतनस्यपुरा।
णस्येमर्थोरेतस: कारणस्यवीजमभूतस्यजगत: सदात्मस्यज्योति: प्रकाशपश्यंति आधानुत्स्वद्दानु
वंध: [illegible]तीत्यतेनसंवध्यतेकिंतजोति: पश्यंतिवासरमहरादरिवतत्सर्वंतोथ्यामंत्रस्यणोज्योति:ति
इति वत्तघो ब्रह्मविदो ॥

तिष्कतेमिद्दंब्रस्येत्याह सदात्मेति आनेदंब्रह्मणोविहानितिवत्यत्नस्यज्योतिरितिमेवंयोद्दष्टव्य: उत्स्थानुदंय:ध्वस
तकार: स्मरतियावत् ननुब्रह्मस्वरूपभूतमेतत् ज्योतिनैवसर्वंपश्यंपतोदृश्यंतेतत्राह निहत[illegible]ति निहतानि
विमुखीकृतनिविषयेभ्यश्चक्षुरादिपिकरणानियेषांतेतथा अतएवब्रह्मविद: कश्चिद्धीर: प्रत्यगात्मा[illegible]मैतदाहतत्व
तरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुतम् ॥ राम ४ ॥ गोपालायनम:

नत्रैवोपायांतरंस्तवयति ब्रह्मचर्य्यादिति स्मरणंकीर्तनंकेलिः प्रेक्षणंगुह्यभाषणं संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृ
त्तिरेवच एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः विपरीतंब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणं ब्रह्मचर्य्यादिपदं...हिंसादेरपि
दयोगस्यत्ने पदैर्नित्तिप्रधानैःसाधनैःशुद्धमुद्दीपितमंतःकरणंयेषांतेतथाव्यस्यपसादेन ... ज्योतिःपरम्।

ब्रह्मचर्य्यादिनिवृत्तसाधनेनशुद्धांतःकरणाश्चासमंततोज्योतिःपश्यंतीत्यर्थः परमितिलिंगव्यत्ययेनज्योतिः
परत्वायदिष्यतेदीप्यतेदिवियोतनवतिपरस्मिनब्रह्मणिवर्तमानेयेनज्योतिषेद्धः सवितातपतिवेदमा

उद्वयंतमसस्परिज्योतिःपश्यंतउत्तरꣳ स्वःपश्यंतउत्तरं देवंदे
वत्रासूर्य्यमगन्मज्योतिरुत्तमममितिज्योतिरुत्तमममिति १० ॥

मासातिविद्यदादयोतनेग्रहनारागणादिविभासंते किंचान्योमंत्रइत्याह यद्योकंज्योतिः परन ॥राम

दिति यत्नव्रमर्द्दास्मिप्रतिष्ठितंदीप्यतेतत्परंज्योतिरितिसंवंधः दीप्यमानत्वंविवृणोति येनेति मंत्रांतरमव
तारयति किंचेति एतच्चविवियात्यनपर्थंइति यावत् किमाहेत्यपेक्षायांमंत्रमाहते ॥ राम ७८

राम गोपालायनमः ॥ ७९

छां० भा०
पृ० ३

उद्वयमिति तद्व्याकरोति तमसस्परस्तादित्यादिना तमसैवज्ज्योतिषः प्रभातेज्योतिर्नाम सदस्तीत्यर्थः देवत्वेन प्रसन्नात्मन्नुपाद
स्वरति तथैवैकत्वं सपरस्यारामित्यादिश्रुत्यंतरमिदं दर्शयति आदित्यस्थमिति तत्पदार्थं त्वंपदार्थं वीलक्षयोरे।
कात्मकमितिनामेकीकृत्य तेजोतिर्विशिनष्टि उत्तरमिति एकलधीफलकथयति पश्यंतरति फलमेवं स्पष्टमेवं

उद्वयं तमसः तामसलक्षणात्परिपरस्तादिति शेषः तमसो वा पनेतृ यज्ज्योतिरुत्तमादित्यस्य परि पश्यं
तो वयमहरहरामेति व्यवहितेन संबंधः तज्ज्योतिः स्वः स्वं आत्मीयमस्मद्धृदिस्थितं आदित्यस्थं च तदेकं ज्यो
तिः उत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वं नतरं वा परं ज्योतिरपेक्ष्य पश्यंत उदगन्म वयं कथं अगन्मेत्याह देवं द्योतनवं
तं देवत्रा देवेषु सर्वेषु सूर्यं रसानां रश्मीनां प्राणानां च जगतः ईरणात्सूर्यमगन्म गतवंतो ज्योतिरुत्तमं
सर्वज्योतिर्भ्य उत्कृष्टतमं आदित्य प्राप्तवयमित्यर्थः इदं तत् ज्योतिर्यदृग्भ्यां स्तूयते यजुःस्वरूपेण प्रकाशितं
द्विरभ्यासो यज्ञकल्पना परिसमाप्त्यर्थः १८ ॥

को विद्वानीति कथमित्यादिना फलविषयं स्वानुभवं दर्शयति अहो इति मंत्राणां मंत्रयोर्वैकवाक्यत्वमुपसं
हरति इदं तमिति १८ ॥ राम ५ ॥
रामहंसाय नमः ॥

नतुयज्ञाविज्ञानेनब्रह्मणाविज्ञानस्यनसंगतिरस्तीतिकथ्यतोवीपर्यमित्याशंक्यानंतरावंडस्यब्रह्मवदितेनसंवंधमाह स
नोमयइति इतिवेस्वरउकारतिष्ठवैणसंवंधः तत्रब्रह्मणोगुणयोरेकदेशत्वेनमनआकाशयोःकरणमाह ब्रह्मणारति
यथोक्तगुणाकब्रह्मदृष्टसमर्थस्यतयोरेवसंवशंणाब्रह्मदृष्टिकथनार्थमनंतरग्रंथमवतारयति यथोति यवमभय

मनोमयोऽयंपुरुषउक्तआकाशात्मेतिच ब्रह्मणोगुणैकदेशत्वेन अथेदानींमनआकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टिवि।
धानार्थमारंभोमनोब्रह्मेत्यादि मनोमन्तेतेनेनमंतःकरणंतद्ब्रह्मपरमित्युपासीतेति एतदात्मविषयंदर्शनं अध्यात्मम्।
अधिदैवतंदेवताविषयमिदंवक्ष्यामआकाशोब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमुभयमध्यात्ममधिदैवतंचोभयंब्रह्मदृष्टिविषयमा

मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशोब्रह्मेत्युभयमादिष्टंभवत्यध्यात्मंचाधि
दैवतंचतदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्मवाक्पादः प्राणःपादश्चक्षुःपादःश्रोत्रंपादइत्यध्यात्मं॥

दिष्टंभवत्याकाशमनसोः सूक्ष्मत्वान्मनसोपलभ्यत्वाच्चब्रह्मणोयोग्यंमनोब्रह्मदृष्टेः ॥ राम ६९॥

मुपदिष्टंभवतीतिसंवंधः तदेवोभयंविभज्यते अध्यात्ममिति कथंमनोदृष्टिविषयत्वेनाध्यात्ममनोब्रह्म।
मुपासनीयमित्यतिनत्राह मनसेति तथाधिकथंब्रह्मदृष्टेराकाशोविषयोभवति नहितेनोपलभ्येब्रह्म।
सर्वगत्वाद राम ६९ ७ ॥ राम ६९ ७

२

उ. ला. आकाशो ब्रह्मेति ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमिति पूर्वेणैव संबंधः अध्यात्मम् अधिदैवतं चेति द्विविधमुपासनं मनस्याकाशे च विहितं तद्दर्शयति तद

भा. टी. तदिति मनसो ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वम् अपूर्वं कमुत्पादयति कथमित्यादिना अधिदैविकस्याकाशस्य च चतुष्पात्त्वं प्रकटयति।

३१ अध्यात्मादेः मनआकाशयोः कथं चतुष्पात्त्वमिति गमयति एवमिति अध्यात्मिकत्वादाद्यप्रवचनादेति तदेति पादत्ववा

आकाशस्य सर्वगतत्वात्सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च तदेतन्मनआख्यं चतुष्पाद्ब्रह्म चत्वारः पादा अस्ये
ति कथं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मणः वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मं अथाधिदैव
माकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निः वायुरादित्यो दिश इत्येते एवमुभयमेव चतुष्पाद्ब्रह्मादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैव
तं च तत्र मनसो वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः इतरपादत्रयापेक्षया वाचा हि पादेनेव गवादि वक्तव्यविषय
प्रति तिष्ठति मनसः पादः वाक् तथा प्राणो घ्राणः पादः तेनापि गन्धविषयं प्रति संक्रामति तथा च
क्षुः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मणः ॥ राम

वोऽपूर्वमुत्पादयति वाचा हीति यथा गवादिर्गन्तव्यं पादेनैव प्राप्नोति एवं तेऽपि वाचैव पादेन वक्तव्यविषयं प्रतिलभ
न्ते न तथा युक्तं पादत्वमित्यर्थः प्राणस्य वाच इव पादत्वं दर्शयति तेनापीति ॥ राम ५९
गोविंदाय नमः ॥

अधिदैविकान पादान्विवृणोति अथेति यथा गोः कृष्णपादा लग्ना लक्ष्यंते तथा आकाशस्योदरउ वाय्वादयो लग्ना लक्ष्यंते
तस्मात् तस्यैते पादाश्च भवंतीत्यर्थः द्विविधपादविशेषणमुपसंहरति एवमिति संप्रत्याध्यात्मिकपादान् आधिदै।

अथाधिदैवतमग्निर्वाय्वादित्यदिश आकाशस्य ब्रह्मण उदरउ वगोः पादा विलग्ना उपलभ्यंते तेन तस्याकाश
स्याग्न्यादयः पाद उच्यंते एवमुभयमध्यात्मं चैवाधिदैवतं चेत्यादादिष्टं भवति तत्र वागेव मनसो ब्रह्मण

अथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधि
दैवतं च वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तप
ति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा
भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद १८ ॥ राम

चतुर्थः पादः सोऽग्निनाधिदैवतेन ज्योतिषा भाति च दीप्यते तपति च संतापं करोति राम ॥ १ ॥
विकपादेषु एवं मनसो ब्रह्मणो वाक्पादोऽग्निर्ना यः तिष्ठति सोऽपि तमग्निम् आमन्ते तदेति सोऽग्निस्तस्यादेर्यौ तरमाह अथवेति

१
छां॰ भा॰ टी॰ ३ ५२

यद्यपिद्वाविकरणायासानि गुणोक्ते प्रयोक्ति प्रत्याभिसद यतः वेक्ष्यते १८ विस्तरस्यसंगतिमाह आदित्यस
तस्येतिः पादिद्योगध्यते प्रनाभिध्यत नामरूपत्वाभिप्रायेण असत्वं देगोचेदाख्यानतस्तत्रैवकावष्टंभेन पा
कृते नन्विति कथमसतः सज्जायेतेति प्रसत्वारणस्यपृष्टिनिराकर्तिष्यमाणत्वात्तत्रसत्कारणमेवत्तपक्षते
प्रयवाने लहत्वायाम्रेयासानेनेद्रावांभातिचषदनापोत्साहुव तस्यादित्यो विदतालंभातिचतपति च
कीर्त्यायशमात्रस्य च वर्मेनयपवंयथोक्तं वेदतथापाणपवत्रस्यणश्वन्नार्थः पादः सवाप्तुनागेपायभाति
चतथाचत्तराटिप्तेनरूपयद्गणायथ्यो ब्रदिमिः शाब्दग्रहणायविद्याफलंसमानंसर्वत्रब्रह्मसंपत्तिरस्य

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्रआसीत् ॥

फलेयपवेवेदहितिकिर्दर्शनसमाप्तार्थः १८ आदित्यो ब्रह्मणः पादउक्तस्तस्मिन्सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदं
मारभ्यते आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानं क्रियते तस्तद्गुणंममसदव्याकृतनामरूपमिदंजगदशेष
मग्रेप्रागवस्थायामुत्पत्तेरासीन्नत्वसदेवकथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कार्यत्वस्यप्रतिषेधात् नन्विहास
देवेतिविधानाद्विकल्पः स्यात् ।
नसावधारणादसत्वादसदेवकारणंविवक्षितमिसुदितानुदितहो
मवद्विकल्पस्तत्यथः क्रियायाः कर्तृतंत्रत्वादिच्छयातत्रविकल्पादसन्नत्त्वसिद्धस्य तदिच्छाऽनतत्वियायितत्वा
विकल्पः संभवति नहिस्थाणोरेकस्यविकल्पपाशुरुषोभवतीतिपरिहरति ॥ राम ५

न क्रियासेवेति विकल्पासंभवेवाक्यस्यगतिर्वक्तव्येतिप्रकृति कथमिति प्रसक्तेदस्यगतिरवधारणस्यास्य[illegible]हा
नैतत्तात्पर्यप्रमाद नन्वेति द्वितीयंशंकते ननस्यकागतिरितिशेषः पूर्वकालीनसत्वाभिधायिकाऽसी[illegible]दस्त्वाव
पैक्षेप्रत्यवायाचोपक्रमेचसत्वाभावावधारणंविवक्षितेतकिंत्वभिव्यक्तभावावधारणमादिमस्तस्यर्थं[illegible]समाधत्ते स
समेवमिति कुपुनरियमादित्यस्तातिरुपयुज्यते नत्वाद प्रयस्यदृष्टीति जगतोनामरूपव्याकरणमादित्स्यायतमि

न क्रियासदेवस्तनिविकल्पानुपपत्तेः कथंतर्हीदममग्रेदेवेति ननुवाचामात्र्याकृतनामरूपत्वात्सदिवा
सदिति नैवविध्वाद्यः अवधारणार्थः सम्यमेवंनतुसत्वाभावमवधापयतिकिंतर्हिनामरूपव्याकृतविषयेस
च्छेदप्रयोगोदृष्टस्तद्वनामरूपव्याकरणमादित्स्यापनप्रायशोजगतनमदभावेवस्यैवतमरदेनपत्तोयतकिंचेनम
तस्तनस्तुतिपरेवाक्येसदपीदंप्रागुत्पत्तेर्जगदसदेवत्स्यादित्स्यलोति वस्तुदृष्टादंताय ग्राहिमतिमितादिलो
केसदितिव्यवहारो यथासदेवेदंशनैः कुलसर्वगुणसंपन्नेदृशीवमेणोराजस्यसतोतितद्दत नवसत्वा
समत्वेवेदजगतः प्रतिपिपादयिषितमादित्स्योद्वयस्यादेशापरत्वात ॥

तितस्यपादयति ग्रादित्येति तथापिकथमादित्स्यस्तातिरित्याशंक्यदृष्टोतेनदर्शयति यथेति [illegible]चोपक्रमोप
संहारैकवाक्यताभिस्त्वब्रह्मदृष्टिविधिपरमिदंवाक्यनतस्यकारणसत्वेतात्पर्यं[illegible]समपितेधाकमनम्यथासिदक
सकाभावादित्याह नचेति ॥ राम ७

छां॰ भा॰
उ॰ टी॰
४१

तत्सत्त्वं कार्यमवगतमित्याशङ्क्योपसंहारव्याजेन क्रमानुसारित्वादित्याह तथा सदंशस्य जगतीति कथं तस्यासत्त्वं वाच्यं तेन
दाद लोपितमिति तत्त्वेनेदं कार्यमिति तदाह कार्यमिति बीजस्याङ्कुरेणावस्थान्तरप्राप्तिवदवस्थाद्यापत्ति रेवहि तत्त्वव
दुपमर्दे दृष्टं सत्ते आदित्यं ब्रह्मपादत्वेन तत्सदासीत् तत्सदङ्कुरवान्प्रागुत्पत्तेः स्तिमितमनिस्पन्दमसदिव सत्कार्योपि
नामरूपव्याकरणात्प्रागासीत्तद्विपरीतं लब्धपरिस्पंदं तत्समभवत् अल्पतरनामरूपव्याकरणेनाङ्कुरीभूतमिव बीज
ततोपि क्रमेण स्थूलीभवत्तदा अथाद्भ्यः समवर्तत संहतमाण्डमित्येतच्छान्दसं तदण्डं संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य
मात्रां परिमाणमभिन्नस्वरूपमेवाशयत स्थितं बभूव ततः संवत्सरपरिमाणात्कालादूर्ध्वं निरभिद्यत भिन्नं च
मासीत् ततस्तस्य निरभिन्नस्याण्डस्य कपालद्वयं रजतं च सुवर्णं चाभवतां संवृत्ते तत्र यो कपालयोर्यद्रजतं कपालमासी
तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं
चाभवतां तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौः यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बं समेघो नीहारो या
धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ सेयं पृथिवी पृथिव्युपलक्षितमधोण्डकपालमित्यर्थः यत्सु
वर्णं कनकमयं द्युलोक उपरितनमण्डकपालमित्यर्थः यज्जरायु गर्भपरिवेष्टनं स्थूलमण्डस्य द्विशकलीभावकाले आ
सीत्ते पर्वता बभूवुः यदुल्बं सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह मेघैः समेघो नीहारोऽवश्यायो बभूवेत्यर्थः गर्भस्य जातस्य
देहे या धमनयः शिरास्ता नद्यो बभूवुः यत्तस्य वस्तौ भवं वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ यदपरिस्थितं द्रुप्राममपिण्डमरत
तस्यानन्तरं स्थूलं भूतोत्पत्तिमाह ततोपीति भूतसूक्ष्माकारपरिणामेरनन्तरं पंचीकरणप्रक्रियया परस्परानुप्रवेशेन
स्थूलभूतावस्थमासीदित्यर्थः स्थूलेभ्यश्च भूतेभ्योण्डमित्येतदुपनिष्णातीति ते अपराते अपरिदितेभ्योऽभवत् तदेव

स्थूलाकारेणभवदित्यर्थः ... ली

४१

उल्लूलवःप्रसवकालीनाः शब्दविशेषाः देवा विशेषप्रसिद्धाः स्त्रीवस्त्रान्नादयउदतिष्ठन्निति सर्वेषांमेवेयः ॥

अथयत्तदजायत गर्भरूपेन तस्मिन्नंडे सोऽसावादित्यस्तमादित्यं जायमानं घोषाः शब्दाउल्लूलवउद्भवो विलीनाः वा उदतिष्ठन्नुत्थितवंतः ईश्वरस्यैवेदंप्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्थावरजंगमानि भूतानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः काम्यंत इति विषयाः स्त्रीवस्त्रान्नादयो यस्मादादित्यजन्मनिमित्ता भूतकामोत्पत्तिस्तस्मादद्यत्वेपि तस्यादि

अथयत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तंजायमानंघोषाउल्लूलवोनुउदतिष्ठन्सर्वाणिचभूतानिसर्वेचकामास्त स्मात्तस्योदयंप्रतिप्रत्यायनंप्रतिघोषाउल्लूलवोनूत्तिष्ठंतिसर्वाणिचभूतानिसर्वेचकामाः सयएतमेवंवि द्वानादित्यंब्रह्मेत्युपास्तेभ्याशोहयदेनंसाधवोघोषाआगच्छेयुरुपचनिम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥१९॥ इति छान्दोग्योपनिषदितृतीयः प्रपाठकः ॥ राम

तस्योदयंप्रतिप्रत्यापनंप्रत्यस्तगमनंचप्रत्यहंवापुनःपुनःप्रत्यागमनंप्रत्यापनंतत्प्रतिनिमित्तीकृत्येत्यर्थः सर्वाणिचभूतानिसर्वेचकामाघोषाउल्लूलवश्चानुतिष्ठंति ॥ राम १ २ ॥

रामायनमः ॥ १ २

छां॰ भा॰ क्लिमत्रयमाणामित्याशंक्याह प्रसिद्धं तीति पताधृति भूतायुत्थानमदृष्टफलमस्य किंचेति तद्विदो दृष्टफलमिति
२ एवंधः क्रियाविशेषणमिति एवंविद्सामवेदो गोषाश्चागच्छेयुरिति नियतान्विप्रमप्रतिवंधेनैवेत्यर्थः आदित्यवस्य
५७

प्रसिद्धं येन द्रष्टयाभीमवित्तः मयः कश्चिदेतनमेवं यथोक्तमर्दिमाने विद्वान् सत्वादित्यं ब्रस्येत्सुपास्ते स तत्रा
वंधानिपयनरमर्थः किंच दृष्टफलमभ्याश्चः दिप्रं न हि दोषदिति क्रियाविशेषणमेतमेवंविद्सापकः
गोभनागोषाः साधुत्वगोषादीनोयदुपभोगेणापानुवंधाभावः आचगच्छेयुरागच्छेयुश्चोपचचेति तत्रेदे
त्वगोवलसममागमनमात्रेगोषाणामुपसवीयसुश्चोपसवं विवकुर्युरित्यर्थः द्विरभ्यासोऽध्यायसमा
प्त्यर्थः आदरार्थश्च १९ इतिश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य
स्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छांदोग्योपनिषद्विवरणे तृतीयः प्रपाठकः ३ ॥

दृष्टिरादस्त्वविषयः १९ इतिश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छं ४५

ॐ श्री गणेशाय नमः ॐ आदित्यमण्डलावच्छेदभेदत्वात्तदुपासनानंतरं सहोपासनमुपन्यस्यते तत्र यथात्मसमष्टिर्देवतं तथ
वायुप्राणयोः सूत्रात्मभूतयोरुपासनं सर्वाध्यायेऽपि व्याख्यातं तथा च कोऽत्र विशेषो येन तदुपासनं पुनरारभ्यते अत आह
वायुप्राणयोरिति साक्षात्पादकल्पनविनिर्मुक्त ब्रह्मत्वेन ब्रह्मकार्यरूपेणेत्यर्थः विद्येति धर्मार्थं यत्र न स्यात

ॐ वायुप्राणयोर्ब्रह्मणः पाददृष्ट्याध्यासः पुरस्ताद्दर्शितः अथेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वायोत्तरमार

जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह स
र्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽत्स्यंतीति ०

अपि ते स्वावबोधार्थाख्यायिका विद्यादानग्रहणविधिप्रदर्शनार्था च ॥

शुश्रूषावापितहिया तत्र विद्यानवक्तव्याशुभं बीजमिवोषर इति स्मृतिमनुसंधाय पुष्कलधनमादायैवैको रा देति
यो प्रदाज्जानश्रुतिस्वपात्रार्थं ज्ञात्वा पुष्कलधनं तदैव श्रद्धादिसंपन्नस्ततो विद्यामाददौ तथान्योपि [illegible]णः दा
नाग्रहीतावास्मादिति तद्दानग्रहणयोर्विधिप्रदर्शनार्था चाख्यायिकेत्यर्थः ०

तत्त्वपद्मानानि गवामित्यादि ...र्थानाहुर्नदानमेव विद्याप्राप्तिसाधनमिह प्रतीयते न तत्त्वश्रद्धादीत्याशंकाह श्रद्धेति
श्रारिष्येदेन नान्यये प्रणिपातादयो गृह्यंते आख्यायिकयातु श्रुत्वनवे वेत्यादिलक्षणयेति यावत् जनश्रु...॥१७॥

श्रद्धान्नदानात् हुतत्वादीनां च विद्याप्राप्तिसाधनत्वं प्रदर्शयन्ने आख्यायिकया जानश्रुतिर्जे
नश्रुतस्यापत्यंरतोतिरित्यर्थः पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः स एव श्रद्धादेयः श्रद्धापुरःसरमेव
ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति श्रद्धादेयो बहुदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी बहुपा
क्यो बहु पक्तव्यमहन्यहनि गृहे यस्यासौ बहुपाक्यः भोजनार्थिभ्यो बहु यस्य गृहे पच्यत इ
त्यर्थः एवं गुणसंपन्नः स जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च कस्मिंश्चिदास
बभूव स ह सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु चावसथानेत्य वसंति येष्वित्यावसथाः तान्
मापयांचक्रे कारितवानित्यर्थः सर्वत एव ममान्नं तेष्वावसथेषु वसंतो भोक्ष्यंति
भोक्ष्यंतीत्येवमभिप्रायः ॰

तस्य पौत्रः पौत्रायणः स च प्रकृतो जानश्रुतिर्वेत्याह पुत्रस्येति श्रद्धयादेयस्यात्यत्वशंकावारयति बहुदा
यीति बहुपाकस्यफलं नवसाह भोजनेनेति उक्तस्यात्रोवर्तमानत्वाभावादसत्वाशंकोक्रमेव मितिसर्वसमी
पस्थतेभ्यः एवार्थिभ्यः सावन्नंददानीत्याशंकाह सर्वेति ॰

का॰ ४ विशिष्टान्नदानफलं दर्शयितुमारभते तत्रेति वाक्यार्थं दर्शयति अथ्यय इति संबोधनाभ्यासस्य विषयमाह
भा॰ टी॰ अरे रंग्रोयवि विति तदेव द्रष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति भल्लातस्याहार्थमाह भल्लेति भल्लातस्याहो भल्लाटविषयः

तत्रैवं सति राजा नित्त्विमन् चर्मकाले हर्म्यं जलस्थेः घद्दंस निशायां रात्राबतिपेतः अथयोदेवता वा
राज्ञेः न्नदानगुणो लोभितः संतो हंसरूपाभूवा राज्ञो दर्शनगोचरे तिपेतः पतितेवेतः ततस्मिन् काले

अथ यद्दद्धं सा निशायामतिपेतस्त है वधं हधं सोहधं सममुवाद हो हो ऽपि भ
ल्लात भल्लाट जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिरात तं तन्मा प्रसांक्षीस्त
त्वाम प्रधाक्षीदितितमुहपरः प्रत्युवाचकमरपनमेतत्संत धं

तेषां पततां हंसानामेकः पृष्ठतः पतन्नग्रतः पततं हंसममुवाद ऽसृकवान् हो हो ऽपीति योऽसौ इति
संबोध भल्लाद भल्लाद इति आदेवं दर्शयन् यथा पश्यपश्यपाश्चर्यमितितं इत्त भल्लाद इति संदट
ष्टिं वस्रूचयन्नाह

स विरुद्ध लक्षणानमं दृष्टित्वस्रच ॥ ० ॥ कोभल्लातस्याहस्य विषयातः माह ॥ १०

ग्रथेति तस्य ऋष्यगामिनोऽहं धाम्यमाहात्म्यानतिक्रमणीयो विजानन्नेति सम्यग्दर्शनाभिमानशालित्वात्तेनाग्रगा
मोऽहे सोऽजानन्क्रांतिम तिचिकित्सिष्ठुरमर्षितयापीड्यमानः सन्त्वं धर्मं जानासि ज्ञानाभिमानेन त्वं वदसीत्यपालस्य
न्नत्रभेललितेत्युपालंभस्वरूपमसूचयतीत्यर्थः ऋष्यगामीहं सोऽनिद्रापूर्वकमयग्रगामिनेहं संसंबोध्य किमस्वचितवा

ग्रयवा सम्यग्दर्शनाभिमानवत्वानस्याः सहृदुपालब्धस्तेन पीड्यमानोऽमर्षितयानेन
चनतिभल्लादइतिजानन्कृतेः पौत्रायणस्य समंतत्वं दिवाफलोकेन ज्योतिः प्रभासयत्
द्रवानद्रिवलितप्रभावजमातनंव्याप्तं फलोकस्यगित्यर्थो दिवानक्तावासमंज्योतिरित्येतन्नाप्र
साद्दीः संजने समं तेन ज्योतिषा संबंधं मा कार्षीरित्यर्थः तत्प्रसंजनः नेनतज्ज्योतिस्त्वा यांमा
प्रधादीतमादद्त्वित्यर्थः पुरुषव्यत्ययेन माप्रधादीदितितमेव शुक्रं वंतेपवइतनयेः यो
गामी प्रस्तवाचावतिनिकृष्टो यं राजा वराकस्तेकं उपनंसंतं केन माहात्म्येन शुक्रं संतमभि
तिक्रांतस्यंतेनेवं सबहुमानमेनहृचनमाह्य ॰

नित्यपेक्षायामाह जानन्कृतेरिति माप्रधादीरितिपाठे कथं माप्रधादीदित्युच्यते तत्राह पुरुषव्यत्ययेने
ति मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यानमित्यर्थः संतमेनं प्राणिमात्रं राजानमभ
धिकृत्य सबहुमानमेतद्वचनमात्यनिकृत्यमहतीति संबंधः ॰

छा॰ अ
भा॰ टी
३

तत्रैव धर्मे दृष्टान्तमाह रैक्वमिवेति सुग्रीवहतेति सुग्रीवो बलीवर्दौ स्तो वा यस्यामस्तीति सुग्रीवा बाहुः कर्दीत यथा सहवर्तते इति सयुग्वा रैक्वः वकारो मत्वर्थीयस्तं रैक्वं ज्ञानमाहात्म्ययुक्तमधिकृत्य यथा प्रमासावचनेन तथा कस्मिंश्चिदेव राजा नमधिकृत्य कथमेव वक्ष्यामीत्यर्थः उक्तं वाक्यार्थं स्पष्टयति अनन्तरूपमिति अस्मिन्नवसरे राजनि धर्ममात्रमिष्टे नैषमनन्तरूपं वचनं रैक्वं पुनर्विज्ञानवतीति यथोक्तं वचो युक्तमेवेति इतरः पृष्टवानसीदं सः यः स सयुग्वा रैक्वस्तं यो वचनेन

रैक्वमिव सयुग्वानं सहयुग्यया गंत्र्या वर्तते इति सयुग्वा रैक्वस्तमिवास्य नं अनन्तरूपमस्मिन्न युक्तमीदृशं वक्तं रैक्व इवेत्यभिप्रायः इतरस्याह्योऽनुकथं तव योच्यते सयुग्वा रैक्व इत्युक्तवंतं भल्लादस्त्वाह स्पष्टमेव यथा

सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति यो नु कथं सयुग्वा रैक्व इति यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयं ते रेवं ... सर्वं तदभिसमैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वंति यस्तद्वेद ॥

स रैक्वः यथा लोके कृताय कृतो नामायो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरंकः स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां तस्मै वि कथं नु स्यादित्यन्वयः स रैक्वो येन प्रकारेण स्यात्तं प्रकारं स्मरन्निति प्रतिज्ञाय प्रकारं प्रदिदर्शयिषु जिता यदृष्टान्तमाह यथेति द्यूतस्य समयः संकेतः तदनुष्ठानकाले येन द्यूतविद्यायामेजति सोऽक्षः स कश्चिच्चतुरः यथा द्वावपर्याश्च तदङ्कोऽभागास्त्रेताद्वापरकलिनामानोऽङ्काः चिद्वान्यस्मिंस्त्रिरिति पुरस्तात्तेस्मै कृतनाम्नेऽव्यवद्धतेन यदा द्यूते प्रहृतानां मध्ये स ऽविपनयति तत्तस्मै कृतनाम्नेऽवनेविजितायाः धरेयाः संयंतीति संबंधः तदर्थं व्याचष्टे ॥

॥ ॰ ॥

तदर्थमिति अथर्वेयान्व्याकरोति अथर्वेणाइति तानेवविशिनष्टि त्रेतेति अत्रतस्यपस्मिन्भागेत्रयोकाः सन्त्रेतान
मायेभवति यत्रतुद्वावेकौसद्वापरनामकोयत्रैकांकःसकलिसंज्ञइतिविभागःतादर्थ्येनेतरोकानांमंतर्भावइत्यर्थ
कीकरोति चत्वरंकइति तदंतर्भवंतितस्मिन्कृतेत्रेतादयस्तेंतर्भवतीनियावत् महासंख्यायामवांतरसंख्यांतर

तदर्थमितरेत्रिद्व्येकांकाअथर्वेयाःत्रेताद्वापरकलिनामानःसंयंतिसंगछंत्यंतर्भवे
ति चत्वरंकेकृतायेत्रिद्व्येकांकानांविद्यमानत्वादंतर्भवंतीत्यर्थो यथायदंगेनत
पटमेनैवैकेकृतायस्थानीयेत्रेतादिस्थानीयंसर्वंतदभिसमेति अंतर्भवतिवै
कं किंतद्यत किंचलोकेसर्वाःप्रजाःसाधुर्यामनंधर्मंजातेकुर्वंतितत्सर्वं
वैकस्यधर्मेंतर्भवति तस्यचफलेसर्वप्राणि
धर्मफलमंतर्भवतीत्यर्थः ०

भावः प्रसिद्धएवेत्यर्थः दृष्टांतमनूद्यदार्ष्टांतिकमाह यथेति वैकमभिव्याप्यसर्वंसमेतीत्यस्यार्थंसंक्षिपत्यंतर
भवतीतिवैकेसर्वस्यांतर्भावंप्रश्नपूर्वकंप्रकटयति किंतदित्यादिना तद्धर्मस्यमहत्वादन्येषांचधर्मजातस्य
ल्पत्वात्तस्यतस्मिन्नंतर्भावःसंभवतीत्यर्थः किंचसर्वेषांप्राणिनांधर्मफलमल्पीयस्त्वान्महतैवै
कस्यधर्मफलेंतर्भवतीत्याह तस्यचेति

क्षाध
आटी
ध

नकेवलंरैक्वस्यैतन्माहात्म्यंकिंत्वन्यस्यापितादृग्भवतोस्तीतिजानश्रुतेरुपदेशार्थमाह तथेति प्रतिपन्नंहंसवचनंदे

तथान्योपिकश्चिद्यत्तद्वेद्यंवेदकिंतद्वेद्यंसरैक्वोवेदतद्वेद्यमन्योपियोवेदतमपिसर्वंप्राणिधर्मजातंतत्फलंच
रैक्वमिवाभिसमैतितदंतर्भवति सएवंभूतोरैक्वोपिमयाविद्वानेतदुक्तएवमुक्तोरैक्ववत्सएवकृताय
स्थानीयोभवतीत्यभिप्रायस्तदुहतदेतद्धंसवाक्यमात्मनः कुत्सारूपमन्यस्यविदुषोरैक्वादेः प्रशं
सारूपमुपशुश्रावश्रुतवानहर्म्यतलस्थोराजाजानश्रुतिः पौत्रायणस्तच्चहंसवाक्यंस्मरन्नेवपौनः

यत्क्ववेदसमयैतदुक्तइतितदुहजानश्रुतिःपौत्रायणउपशु
श्रावसहसंजिहानएववत्तारमुवाचांगारेहसयुग्वानमि
वरैक्वमात्थेतियोनुकथं ४ ॰

पुराणेनरात्रिशेषमतिवाहयामासततःसंबंदिभिराजस्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिःप्रतिबोध्यमानउवाचक्ष
त्तारंसंजिहानएवशयनेनिद्रांवापरित्यजन्नेवहेअंगवत्सारेहसयुग्वानमिवरैक्वमात्थकिंमां सए
वस्तुत्यर्होनाहमित्यभिप्रायः ॥

तिवाहयशयनंजहदात्मनःसमीतसंक्ष
दितोऽन्तरेराजानमपिविशेषम
तिकर्तांक्षत्तारमंगारेरैक्या द्विवाजकृतवानतस्याभिप्रायमाह यएवेति कथमिवप्राप्तोहितीयेवहटतेतत्राह ॰

तदेति अवधारणस्यापिनोपयोगोस्तीतिचेत्तत्राह अनर्थकोवेति अयुक्तवाक्यंव्याचष्टे रात्रेति योनुकथमित्या व

अथवासयुग्वानंरैक्वमात्थगत्वाममतद्दिदृक्षा तदेवमाहोऽवधारणार्थोऽनर्थकोवावाच्यः सचत्ततापत्र

रैक्वाः नयनकामोराज्ञोऽभिप्रायज्ञात्वोयोनुकथंसयुग्वारैक्व इतिराज्ञेचंचोक्तआनेतेतच्छिद्रं ज्ञात्वातमिच्छन्नुयोनु

कथंसयुग्वारैक्व इत्यवोचत्सचभल्लातववचनमेवावोचत्सयस्मरत्सहदत्तानगरंग्रामंवागत्वान्विष्यरैक्वंनाविदा

नविज्ञाविदमितिप्रत्येयायप्रत्यागत्यवानंतेहोवाचयत्रारमरेयब्राह्मणस्यान्वेषणास्यविदपकोतेऽर्पनदोषलि

सयुग्वारैक्व यथाकृतायविजितायाधरेयाः संयंत्येवमेनं सर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाः सा

धुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदसमयैतदुक्तइतिसदत्ताः न्विष्यनाविदमितिप्रत्येयायतंहोवाचय

त्रारेब्राह्मणस्यान्वेषणातदेनमर्छेतिसोऽधस्ताच्छकटस्यपामानंकषमाणमुपोपविवेशतंहोवा

वाद त्वंनुभगवःसयुग्वारैक्व इत्यहंह्यराव इतिहप्रतिजज्ञेसहदत्ताः विदमितिप्रत्येयाय

ताहिविविक्तेदेशेऽन्वेषणानुमार्गणंभवतीतितत्रैनंरैक्वमृच्छगच्छतत्रमार्गणंकुर्वित्यर्थः इत्युक्तः दत्ताःन्विष्यते

विजनेदेशेऽधस्ताच्छकटस्यगंत्र्याः मानंखर्जंकषमाणंकंडूयमानंदृष्ट्वायंनूनंसयुग्वारैक्व इतितत्समीपोपविवे

शाविनयेनोपविष्टवानतेचरैक्वंदृष्ट्वावादोक्तवानत्वमसिहेभगवोभगवन् सयुग्वारैक्व इत्येवं अस्मिहि अग

त्रेइतिहानादरएवप्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् सतेविदुषाविदेदंविज्ञातवानसी

दत्वावान्वेषंतमेतिकर्मणोपदृष्टी ॥ १ ॥ तिप्रत्येयायप्रत्यागतइत्यर्थः

श्रीम
भारी
य

मयाहिगार्हस्थ्यं चिकीर्षितं तदर्थं च धनं मर्थ्यते न चापं तादर्थ्येन किंचिदुपकर्तुमित्याशयेनानादरं विज्ञातवानसि य
इत्थमुदङ्कोक्तेन तस्य च गार्हस्थ्याभिप्रायं धनार्थित्वं चेति शेषः इति वचनेनोक्ते समनीति सममय्यर्थः धनार्थितो बुध्वेति

ततस्त्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुध्वा धनार्थितां च उदङ्कवजानश्रु
तिः पौत्रायणः षट्शतानि गवां निष्कं केदारहारमश्वतरीभ्यां युक्तं रथं
तदादाय धनं गृहीत्वा प्रतिचक्रमे वैक्वं प्रतिनिगतवान् तं च गत्वा भुवा
दहाभुक्तवान् हे वैक्व षट्शतानि गवां इमानि निष्कं मयानीतानि
अयं निष्कोऽश्वतरीरथश्चायमेतद्धनमादत्स्व भगवो अनुशाधि च मे
मां यां च देवतां त्वमुपास्से तद्देवतोपदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः
तमेवमुक्तवंतं राजानं प्रत्युवाच परो रैक्वः अहेत्ययं निपातो
विनिग्रहार्थीयो न्ये इत्यनर्थकः ०

पूर्वेण संबंधः उदङ्क इह स्मस्य एव वदप्येवकारार्थः अत्रापि विनिग्रह
र्थत्वसंभवे किमित्याशंक्यान्तैवेत्येवकारादेव विनिग्रहसिद्धिरित्याह ० ॥

लिंगं चेति यदेवैतदमधिकं धनार्थित्वमितियावत् अधिकं बहु धनेभ्यः सकाशादिति शेषः विद्यादानेन तस्माद्धा वृतं
हा तस्य बहुदानेन तीर्थेन तां जानश्रुतिं वाचेति संबंधः यन्न दातृविद्यायां तीर्थत्वे प्रमाणमाह ब्रह्मचारीति तस्माद्धा र...

लिंगं च बहुदाहरणेन दोषप्रदानं धनस्येति तदु हैषैमतं ज्ञात्वा पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं
जायां चैषं रभिमतां दुहितरमात्मनस्तदादाय प्रतिचक्रमे क्रांतवान् रैक्वेदं गवां सहस्रमयं निष्कोयमश्व
तरीरथ इयं जायार्थं मम दुहितानीता यं च ग्रामो यस्मिन्नास्से निरुप्त इति स चैतत्त्वदर्थं मया कल्पितं तदेतत्सर्व
मादायानुशाधि ... मां हे भगवन् इत्युक्ते तस्माज्जायार्थं मानीता ... दुहितरं एवमुक्त्वा मिव ... हार्द वि

तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे
तं हाभ्युवाद रैक्वेदं सहस्रं गवामयं निष्कोयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्से
ह्यायाः दानेन तीर्थेन योऽहं त्वं जानश्रुतिम् (वमामगवः शाधीति तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्र
यो ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियो विद्यया वा विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्णाममेति विद्याया वचनं वि
ज्ञायते हि एवं जानश्रुतिं योऽहं त्वं वाचोक्तवान् आजहार आहृतवान् भवान् यदिमा गाय ... अनेन तत्साधि
ति वाक्यशेषः शूद्रेति पूर्वोक्तानुक्तामात्रेण तत्कारणं तदेव तथा

याऽसि तन्नदातस्तीर्थेन तां च जानश्रुतिं वाचेत्युक्तमनुवदति एवं जानश्रुतिमिति किमुक्तमित्यपेक्षायामाह आजहारेमा

छांभा
भाटी
९

तत्र वयस्य दृष्टांतमाह एवंवदिति श्रुत्यर्थ नद्दगणानि ज्ञायो कारणायेत्वर्थो भूदेति संबोधनं वादादित्यर्थः वैक्वोप
ग्राम्यदिकं गृहीत्वा विद्याजानश्रुतये ददौ इत्यस्मात् प्रतिश्रुतिर्ज्ञापयति तेहैत इति महावृषेषु महापुण्येषि

एवं वदनेनैव मुखेन विद्याग्रहणतीर्थेनाः
लापयिष्यथा लापयसीति मां भाषयसीत्यर्थः ते
हैते ग्रामा रैक्वपर्णा नाम विख्याता महावृषेषु देशेषु यत्र येषु
ग्रामेषु स उवास सोषितवान् रैक्वस्तान् स ग्रामान् ददौ तस्मै रैक्वाय
राजा तस्मै राजा तेधनं दत्तवते ह किल तोवाच विद्यां स रैक्वः २ वा
युर्वाव संवर्गो वायुर्वा वाव संवर्गः इत्यवयार्थः संवर्गः संव
र्जनात् संग्रहणात् संग्रसनाद्वा संवर्गो

यावत् २ कथं विद्यामुक्तवानित्याशंक्याधिदैवतं तद्विशेषं दर्शयति वायुरित्यादिना प्राणो वाव संवर्ग
तिवदस्मात्प्राणेनाः पुनरुक्तत्वाय वायुं व्याचष्टे वायुर्वाव संवर्ग संवर्जनादित्यस्य व्याख्या संग्रहणादिति संग्रहणा

वक्ष्यमाण इति किमिति वर्धनं वायोरुपदिश्यते तत्र दृष्टान्तं श्रुतिः प्रमाणयति कृतायेति संयमनादेस्तुकंपस्यप्र
कोतापूर्वकंवृत्यास्यति कथमित्यादिना सूर्याचंद्रमसोर्वायावपिगमनमाहिपति नन्विति श्राप्रलयानयोरदे

वक्ष्यमाणस्य श्रायादेवतात्मभावमापादयतीत्यतः संवर्गः संवर्जनाद्ग्रहणाद्ध्येयो वायुवत् कृ
तायांतर्भाववद्दृष्टान्तात् कथं संवर्गत्वं वायोरित्याह यदा यस्मिन्काले वै अग्निरुद्वायति उद्वासनं
प्राप्नोतीत्युपशाम्यति तदासावग्निर्वायुमेवाप्येति वायुस्वाभाव्यमपिगच्छति तथा यदा सूर्योऽस्तमेति

इनेनैव वायुखेनालायपिष्यथा इतितेहैते दैक्षपर्णा नाममहाद्रुषेणयज्ञास्या उवासत सैंहे
वाच २ वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायु
मेवाप्येति यदा चंद्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ०

वायुमेवाप्येति यदा चंद्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ननु कथं सूर्याचंद्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायाव
पिगमनं नैष दोषोऽस्तमनेः दर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वात् वायुनाऽस्तंनीयते सूर्यस्य चलनस्य वायुका
र्यत्वात् ॥

कारयदेस्थितंमीकारात्स्वरूपावस्थितत्वं दृष्टवांस्सूर्यादेः स्वरूपावस्थानेपिवायावप्ययः संभ
वतीतिसमाधत्ते नैष दोष इति अस्तमनेसति सूर्यादिर्दर्शनप्राप्तेर्वाय्वधीनत्वं चुत्पादयति वायुना॰

छाम
भा०
८

स्वयग्रस्तंचंद्रमसोप्युपलक्षणंगौणास्तद्दिवाग्रावद्ध्ययः सूर्य्यादेर्विनाशोपलक्षणानंतरमाह अथवेति संगतिसंव
र्गोहिसंहरतीत्यर्थः कथंप्राणस्यसंवर्गत्वमित्याशंक्याह सयुक्तमइति तस्मात्संवर्गइत्यध्यात्ममितिशेषः वायुर्वा

अथवाप्रलयेसूर्य्याचंद्रमसोः स्वरूपभ्रंशेतेजोरूपयो
र्वायावेवापिगमनंस्यात्यथायदापउच्छुष्यंत्युच्छोषमाप्नुवंतितदावा
युमेवापियंतिवायुर्हियस्मादेवएतान्ग्न्याद्यान्महाबलान्संहरत्यतो
वायुःसंवर्गगुणउपास्यइत्यर्थः इत्यधिदैवतंदेवतासुसंवर्गदर्श
नमुक्तमथानंतरमध्यात्ममात्मनिसंवर्गदर्शनमिदमुच्यते प्राणो
मुख्योवावसंवर्गः सपुरुषोयदायस्मिन्कालेस्वपितिप्राणमेववागा
प्येतिवायुमिवाग्निः प्राणंचक्षुः प्राणंश्रोत्रंप्राणंमनः प्राणोहियस्मादेवैतान्वागादीन्सर्वान्संवृंक्तइ
तितौवाएतौद्वौसंवर्गौसंवर्जनगुणौवायुरेवदेवेषुसंवर्गःप्राणः प्राणेषुवागादिषुमुख्यो॥

णावधिदैवताध्यात्मभेदेनसंवर्गगुणावुक्तावुपसंहरति ताविति अथहेत्यादि अनंतरवाक्यंव्याचष्टे॥

अथैतयोरिति ब्रह्मविदोः ब्रह्मविदां मध्ये श्रेष्ठमात्मानं मन्यमान इति यावत् बुभुक्षालिंगाविशेषेणेति शेषः । जि
ग्यासमानाविल्यक्रमेवयन्नक्ति किमयमिति चतुरइति द्वितीयाबहुवचनदर्शनान्महात्मनइतिनाहगोवे

अथैतयोः स्तुत्यर्थमियमाख्यायिकारभ्यते हेत्वैरितिस्यार्थः शौनकं च शुनकस्यापत्यं शौनकं कापेयक
पिगोत्रमभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं भोजनायोपविष्टौ परिविष्यमाणौ सूपका
रैर्ब्रह्मचारी ब्रह्मविद्धौ द्वौ विभिक्षे विभिक्षितवान् ब्रह्मचारिणो ब्रह्मविन्मानितां बुभुक्षास विजिज्ञासमा

यदाप स्वपितिवायुमेवाप्येतिवायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृंक्त इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं प्राणो
वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैता
न्सर्वान्संवृंक्त इति तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेष्वथ ह शौनकं च कापेयम
भिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः स होवाच महात्मनश्चतु

नैतंसेउहभिक्षांनददतुः नदत्तं चैनोह किमयं च (रो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः ०
दतीति स होवाच ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुरइति द्वितीयाबहुवचनं देव एको ग्रासादीन्वायुर्वाग्नादी
न्प्राणः कः स प्रजापतिर्जगार ग्रसितवान् कः स जगारेति प्रश्नमेके भुवनस्य भवं तस्मिन्...नीति भु
स्याह द्वितीयेति यद्वा महात्मन इत्यस्य पंचम्यादौ चतुर इत्यस्य च स (वनं भूरादिः सर्वलोकस्य गोपाः
मीचीनं प्रयोगादर्शनादित्युपामासदितिसचाह महात्मन इति अतो हि जगारेति संबंधः कः प्राह प्रजापति

पायिताप्राप्तिताजिमेत्यर्थः

विलयोक्ष प्राणः स प्रतिपदोगरमारदकं सहृति प्रकाडगाराः स्वाधि ... ०
केरदंतीर्थः

प्रश्न
भा.टी
४

सतां प्राणमात्मनेचैकादेन पप्रछ ब्रह्मचारीमद्योभितोयन्नददतः भवंतीतन्नसैदेवाधेवनददत्तंवित
तत्वमेवतयोर्देशयन्नाह यस्माउतिदर्शानमेवप्रश्नद्वाराविशदयति कथमित्यादिना अधिदेवतमध्यादी
नोवायुरूपेणजनितेतिसंबंधः तस्मैःप्रायमिकंकृत्वादेशयति आत्मनीति· अग्न्यादीत्वलयका

तंकेप्रजापतिरित्येकायेयनामिपप्रछंतिनजानेतिमत्योमवगायमाणोः
विवेकिनोवारेभिप्रतारिन्वद्रुधाः अध्यात्माधिदैवताधिभूतप्रकारैर्वर्वसं
ते एसैवापनदहन्यहन्यन्नमदनायाद्धियतेसंस्क्रियतेचतस्मैप्रजा
पतयेपत्रेनदत्तमितितदुहब्रह्मचारिणोवचनेशौनकःकायेयः प्र
तिमन्वानोमनसालोचयन्ब्रह्मचारिणंप्रत्येयायअग्निनामगत्वाचा
ह येत्वमवोचोनयश्यंपतिमत्योउतितंवयमुपास्महे कथमात्मास्मर्दं
स्यस्थावरजंगमस्यकिंचदेवानामग्न्यादीनो आत्मनिसंहृत्यग्रसित्वा
पुनर्जनितोत्पादयितावायुरूपेणाधिदेवतमग्न्यादीनां टे

निवायुरूपेणग्रसित्वापुनरुत्पा
लेदेवः स्वात्म
स्यवस्थापामुत्पादयितेतियोजना आध्यात्मंवावागादीनामिस्वापावस्थायोस्वात्मनिप्राणरूपेसंहृत्यप्र

प्रबोधावस्थायांतेषामुत्पादयितादेवः प्राणरूपेणेत्याह अध्यात्मंचेति देवानामग्न्यादीनांप्रजादीनांच जनि

अध्यात्मंचप्राणरूपेणवागादीनांप्रजानांचजनिता अथवा आत्मादेवानामग्नि
वागादीनांजनिताप्रजानांस्थावरजंगमादीनांहिरणपदंष्ट्रोः मृतदंष्ट्रोः भग्नदंष्ट्र

तंकाव्येयनाभिपश्यंतिमर्त्याअभिप्रनाविन्नवद्रुथाव
संतंयस्मैवापतदन्नंतस्मापतत्रदनमितितद्रुहशो
नकः काव्येयः प्रतिमन्वामः ०

इतियावत् वभसोभक्षणशीलोः नसूरिः सूरिर्मेधावीनसूरिरसूरिः सत्यतिषे
धोः नसूरिः सूरिरेवेत्यर्थः महांतमतिप्रमाणमप्रमेयमस्यप्रजापतेर्महिमानंवि
सूतिमाहुः ब्रह्मविदो

तत्वकंसंप्रतिव्याख्यांतरमाह अथवेति अभग्नदंष्ट्रः सर्वसंहर्तारपिनकावनस्तानिर्भवतीत्यर्थः ०

म
हा
भारी
१०

प्रजापतेर्महिम्नोऽतिप्रमाणत्वं प्रकटयति यस्मादिति इति शब्दात्परस्तात्य च्छब्दस्य संबंधस्तदर्थं यस्मादित्यु

यस्मात्स्वयमन्यैरनद्यमानोऽभत्प्रमाणो यदनन्तमग्निवाग॥

प्रत्येयाधात्मा देवानां जनिता प्रजा।
नाथं हिरण्यपदं श्लोकमेमोऽनस्तद्विमर्दातम
स्यमहिमानमाहुस्तनद्यमानो यदनन्तमतीति॰

दिदेवतारूपमतिभवयतीति ॥ ०

तः तस्मात्प्रजापतेर्महिमानमतिप्रमाणमाहुरिति पूर्वेण संबंधः राम ० ॥ ०

वैवयमित्यादिभा[illegible]पदच्छेदपूर्वकमादायव्याचष्टे वयमित्यादिना क्रियापदेनवयमित्यस्यसंबंधमुक्तमुपपादयति वय
मितीति ब्रह्मचारिन्निदंवयमासमंतादुपास्महे ब्रह्मेत्युक्तप्रकारेणेतरेणायदच्छेदपूर्वकंव्याख्यानमाह अन्येत्विति
शौनकस्याभिप्रतारिणश्चज्ञानातिशयंदर्शयित्वायतिश्चब्रह्मचारीचेत्यादिसंगतिमनुसृत्याह इदेति आव्या

वैइतिनिरर्थकः वयंहेब्रह्मचारिन् आइदमेवंयथोक्तलक्षणंब्र
ह्मवयंआउपपास्महे वयमितिव्यवहितेनसंबंधो अन्येनवयमि

वैवयंब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्ताःस्मैभिक्षामितितस्माउ
हददुस्तेवापतेयंचान्यंपंचान्यदशासंतस्त्वत्कृत •

दमुपास्महे किंतर्हिपरमेवब्रह्मोपास्महइतिवर्णयति दत्तास्मैभि
क्षामित्यवोचञ्छ्रुत्वातस्मैउहददुस्तेहिभिक्षांतेवै •

थिकाद्वारमध्यत्यायांसंवर्गविद्यायामात्मादेवानामित्यादिगुणजातमुपदिश्यगुणांतरमुपदेष्टुमनंतरवाक्य
मवतारयति नेवाइति नव्याचष्टे •

छांध
भा॰टी॰
२१

धारणं संग्रह इति तेषु तेषु वागादिभ्यः सकाशादन्ये पंचेति संबंधः अपि चैवं तत्र श्रोत्रादीनां वायुसहितानां पंचोक्ता तेनैव प्रका
रेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सकाशादन्ये प्राणसहिता वागादयः पंच संतीत्याह तथेति अवांतरसंख्याविनिवेशा
क्तास्तेऽत्रैव महासंख्याविनिवेशाद्दर्शयति ते सर्व इति दशसंख्यासंबंधात्तेषां संख्येयेति कृतायोपलक्षिते युते कृता
विस्पृच्यते तत्र दशसंख्यावत्त्वस्य कृतत्वादिति द्रष्टव्यं यदुक्तं श्रोत्रादयो वागादयश्च दशसंतस्तत्कृतं भवतीति त
दुपपादयति चत्वारेकस्मादिना एकस्तावदयो द्यूते चत्वारेकोऽद्यपेते तद्वत् श्रोत्रादयो वागादयश्च ग्रसमानाश्च

ये ग्रसंते श्रोत्रादयो यश्च तेषां ग्रसिता वायुः पंचान्ये वागादिभ्यः
तथान्ये तेभ्यः पंचाध्यात्मं वागादयः प्राणश्च ते सर्वे दश भवंति
संख्ययादश संतस्तत्कृतं भवतीति चत्वारेकमेकं श्रयपंच चत्वा
रस्त्वेकायपंच त्रयोपरे द्वेकायपंच द्वावन्यावेकायपंच मे
कोऽन्य इति एवं दशसंतस्तत्कृतं भवति

त्वारो भवंति यथा द्यूते त्रेतानामकोऽयः स एकोऽगस्यते तथा श्रोत्रादयो वागादयश्चैकैकन्यूनास्त्रयः तथा चतस्र
एव नामको योद्वांको जायते तद्द्वागादिषु श्रोत्रादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा द्वौ द्वौ भवतः तथा च तत्र कलिसंज्ञोऽ
ये भवत्येकांकोऽयः श्रोत्रादीनां ग्रसिता वायुर्वागादीनां ग्रसिता प्राणश्चैककोऽन्येभ्यो ग्रसमानेभ्योऽन्य इति एवं ग्रास
रत्वेन ग्रसमानत्वेन च दशसंतः कृतसंख्यां कृतं भवतीत्यर्थः ॥

द्यूतस्यसर्वान्नात॰ प्रसिद्ध्याद्दशसंख्यावतांदेवानांकृतत्वसंपादनेनान्नत्वंसंपादितं इदानींदशसंख्यावत्वेनैवेति
रान्नत्वसंपादनेनतेषामन्नत्वंसंपादयति यतइति अग्न्यादिषुवागादिषुचमिलितेषुदशसंख्यावत्वेयिकथमनेन
नान्नत्वंतथाचकथंसंख्यासामान्येनैषामन्नसंपादनमित्याशंकाह दशान्तवेति विराड्दशसंख्यावतीप्रसिद्धा

यतएवंतस्मात्सर्वासुदिक्षुदशस्वग्न्याद्यावागाद्याश्चदश

तस्मात्सर्वासुदिक्ष्वन्नमेवदशकृतꣳसैषाविराड
न्नादीतयेदꣳसर्वंदृष्टꣳसर्वमस्येदंदृष्टंभवत्य
न्नादोभवतियएवंवेदयएवंवेद ३

संख्यासामान्यादन्नमेव दशात्वाविराड्डिराडन्नमितिहि
श्रुतिः अतोन्नमेवदशसंख्यात्वात

साचान्नमितिश्रूयते तथाच यथोक्तेष्वग्न्यादिषुवागादिषुचसमुदितेषुसंख्यासामान्याद्विराडत्वंसंपाद्यान्न
त्वसंपादनंतत्प्रयोजनमित्याह अतइति तेषुकृतत्वेनान्नत्वंसंपादितमुपसंहरति
॥

छां॰ ततपेवेति सूतस्याः पचतष्टयविशिष्टत्वेन कृतत्वेन कृतोपलक्षितेन तत्र दशासंख्यायाः सत्वात्तत एव संख्यास
भा॰ मन्यादर्श्यामादिष्वस्य कृते भवति ततश्चतेषामन्नत्वमित्यर्थः संपूर्णतिष्ठ कृतेष्वग्न्यादिषु विराडत्वमन्नत्वमन्नत्वमि
११ तित्रयमुपसंहरति सैषेति विराजो विधेयत्वात्तस्याश्च स्त्रीलिंगात्तद्यासैषेति विधेयलिंगभाजनेन तत एते कृता
देवा विराडित्यवगंतव्या सा च देशादेवतात्मिका दशासंख्यावती भवतीत्यत्रमिति देवतानामन्नत्वसिद्धिरन्नादीत्य
स्य विराजासंबंधादन्नादिनीति व्याख्याते ततस्य देवतात्मिका विराट्कृतत्वेनान्नादिनीति तदात्मकानामग्न्यादीना

तत एव दश कृतं कृतेंतर्भावाच्चतुरायत्वेने
त्युवोचाम सैषा विराट् दशसंख्या सत्यन्नं चा
न्नादिनी च कृतत्वेन कृते हि दशसंख्यान्तर्भूता
तोन्नमन्नादिनी च सा॰

मन्नत्वसिद्धिरित्यर्थः विराडत्वेनान्नत्वं कृतत्वे नान्नत्वं चेति संपतिद्वयमग्न्यादौ दर्शित
मुपसंहरति कृतेहीति कृतोपलक्षितेषु तेषु दशसंख्यान्तर्भूता प्रसिद्धा सा चाग्न्यादौ दर्शिता तथा दशसंख्या सामान्यात
सूतगतमन्नत्वमग्न्यादिषु संपाद्यते तेनेदं दशाकमन्नादीत्युच्यते विराट्त्वेदं दशसंख्यावतीत्युक्ते सा चान्नं विराड
न्नमिति श्रुतेरन्नत्वं च तस्य विराट्संपन्ना भवति प्रकृते दशाकमन्नमित्यर्थः सत्येन सर्वगं दृष्टान्तमुक्त्वा तत एव फ
लवत्को विद्वत्स्वरूपं संगिरते॰

तथेति यथास्मादेतां विराडत्वेनान्नत्वे हुतत्वेन चान्नादत्वं तथा वायुमयप्राणात्मकं प्राणं च वागाद्यात्मकमेवाक
स्मात्मत्वेन विद्वान् दशदेवतास्वरूपभूतः सन् दशसंख्यायाविराट्त्वेनान्नं हुतत्वाहितयुगं तद्धुतदशसंख्याव
च्छिन्नतया हुतत्वेनान्नादी भवतीत्यर्थः फलोत्कृष्टपयोगित्वेनार्थान्तरमाह तथेति कृतोपलक्षितयुगे संख-
ख्यावच्छिन्नत्वेनावस्थिततयान्नत्वेनान्नादित्वेनव्यवस्थिततया सर्वमिदं जगद्दशसु दिक्षु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं

तथा विद्वान् दशदेवतात्मभूतः सन् विराट्त्वेन दशसंख्
यान्नं कृतसंख्ययान्नादी तथान्नान्नादित्वेनेदं सर्वं जगद्द
शदिक्षु संस्थं दृष्टं कृतसंख्याभूतयोपलब्धं एवंविदोस्य
सर्वं कृतसंख्याभूतस्य दशदिक्षु संबद्धं दृष्टमुपलब्धं भव
ति किं चान्नादश्च भवति य एवं यथोक्तदर्शी हि रम्भासउपा
सनसमात्यर्थः

भवति न हि देवतादशकं हित्वा जगन्नाम किंचिदस्ति तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं ज
गद्भवेदित्यर्थः भूमिकामेवं कृत्वा विद्याफलं दर्शयति एवंविदिति वायुप्राणमतारमात्मत्वेन पश्यतः कृ
तसंख्यावच्छिन्नतयास्थितस्य दशदेवताभूतस्य सर्वं जगतः दृष्टं भवति दृष्टदेवतातिरिक्तस्य जगतोऽभावादित्य
र्थः यो यथोक्तदर्शी स प्राणोऽस्तु त्वा सर्वं चान्नादश्च भवतीति फलांतरे ३

छांस भा० १३ ष्वेणांसंबंधं दर्शयितुमुत्तरस्य तात्पर्यमाह सर्वमिति एकीकृत्य कारणात्मपिगो कामादायेत्यर्थः तादृतस्मिन्ब्र
ह्मदृष्टिर्वै विधीयतां किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह श्रद्धातपसोरिति ब्रह्मचर्यवासस्योदेश्यफलं दर्शय
ति स्वाध्यायेति आचार्यो हि माणवकमुपनयते विज्ञातकुलगोत्रमेवेति मत्वा तं पृच्छतीति ॥

सर्वं वागाद्यग्न्यादि चान्नान्नादत्वसंस्तुतं जगदेकीकृत्य षोडशधा प्रविभज्य तस्मिन्ब्रह्म
दृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते श्रद्धातपसोर्ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनायाख्यायिका स

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरं आमन्त्रयांचक्रे ब्रह्मचर्यं भ
वति विवत्स्यामि किं गोत्रोन्व हमस्मीति सा हैनमुवाच नाहमेत
द्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वा
मलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि स
त्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथा इति ॥

सत्यकामो ह नामतो ह स्माह पेति स्यार्थः जबालाया अपत्यं जाबालो जबालां स्वां मातरमामंत्रयांचक्रे आमंत्रितवान्
ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायग्रहणाय हे भवति विवत्स्याम्याचार्यकुले ॥

किंगोत्रोऽहमस्मीति अतिथ्यभ्यागताद्यधिकृत्य परिचर्याजातं बहु चरन्ती भर्तृगेहे यतोऽहं स्थिता तेन परिचरन्ती सती प
रिचरणचित्ततया गोत्रादीन्नापृच्छं तथा च तत्स्मरणे मनो मम नासीदिति गोत्रादिप्रश्नाभावे हेत्वंतरमाह यौवने
ति यद्यपि तस्यामवस्थायां लज्जया गोत्रादि नापृच्छं तथापि कालान्तरे किमिति पितरं न पृष्टवतीत्यत आह
तदैवेति तथापि किमित्यन्यमभिज्ञं नापृच्छदित्याशंक्याह स्वत इति प्रथमं लज्जया पितरं प्रति न प्रश्नः पुन

किंगोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रोऽन्वहमस्मीति एवं पृष्टा जबाला सा हैनं पुत्रमुवाच नाहमे
तत्तव गोत्रं वेद हे तात यद्गोत्रस्त्वमसि कस्मान्न वेत्सीत्युक्ताह बहु भर्तृगृहे परिचर्याजातमतिथ्य
भ्यागतादि चरन्त्यहं परिचारिणी परिचरन्तीति चरणशीलैवाहं परिचरणचित्ततया गोत्रादिस्मर
णे मम मनो नाभूत् यौवने च तत्काले त्वामलभे लब्धवत्यस्मि तदैव ते पितोपरतोऽस्ततोऽनाथाहम
हमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स त्वं सत्यकाम एवाहं जा
बालोऽस्मीत्याचार्याय ब्रवीथा यद्याचार्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ॥

स्वतस्तोपरतत्वात्पश्चात्तु दुःखबाहुल्याद्वत्सं प्रति प्रश्न इति स्थिते प्रश्नाभावफलमाह साहमिति किंतर्हि तव
ज्ञानमस्तीत्याह जबालात्विति एवं स्थिते किमाचार्यं प्रति मया वक्तव्यमित्याशंक्याह तत
मिति सोऽपृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति नायं सूचयति यदीति ॥

छां
भा
४६

मातृवचनश्रवणानंतरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह स हेति आचार्यसमीपे ब्रह्मचर्यवासः शिष्यभावादतेनेति
नातीत्यभिमत्वा नायाकमतऽइति किमनया काकदंतपरीक्षया भवतान्वहमुपनेतव्योऽस्मीत्याशंक्याह विज्ञातेति ।

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हारिद्रुमतोऽपत्यं हारिद्रुमतं गौतमं गोत्रत एत्य गत्वोवाच ब्रह्मचर्यं भगवति ष्ट
जः वत्स्यामि विवत्स्याम्यत उपेयामुपगच्छेयं शिष्यतया भगवंतमित्युक्तवंतं होवाच गौतमः किंगोत्रो नु सो
म्यासीति विज्ञातकुलगोत्रः शिष्य उपनेतव्य इति एवं पृष्टः प्रत्याह सत्यकामः स होवाच नाहमेतद्वेद भो य

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवंतमिति तं होवाच किंगो
त्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरं सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं च
रंती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्य
कामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति तं होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तु
मर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता
गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तेयेति स ह
वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः ५

द्गोत्रोऽहमस्मि किं त्वमपृच्छ इष्टवानस्मि मातरं सा मया पृष्टा मां प्रत्यब्रवीत् माता बह्वहं चरंतीत्यादि पूर्ववत् तस्या १५
एव वचः स्मरामि सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति

मातरं पृष्ट्वा विदित्वा यथाश्रुतं गम्यतामित्याशंक्याह तं हेत्यादिना ब्राह्मणस्यैवाश्रुतं विना कथमार्जवसंयुक्तं वचनमिति
त्याशंक्याह सत्यवचनेनेति क्षत्रियादीनामपि केषांचिदार्जवमस्तीत्याशंक्याह नैतदिति सत्यवचनत्वेन ब्राह्मण

तं होवाच गौतमो नैतद्वचोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हति त्वार्जवार्थसंयुक्तं सत्यवचोऽद्विब्रा
ह्मणः नैतदेवं स्वभावतो यस्मात्त्वं सत्याद्ब्राह्मणजातिधर्मादगाः नापेतवानसि अतो ब्राह्म
णं त्वामुपनेष्ये तः संस्कारार्थं होमाय समिधं सोम्याहरेत्युक्त्वा तमुपनीय कृशानाम
बलानां गोयूथानिर्निराकृत्याय कृष्ट चतुः शता चत्वारिंशातानि गवामुवाचेमा गाः सो
म्यानुसंव्रजानुगच्छ इत्युक्त्वा स्व अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच ना सहस्रेणापूर्णे
न सहस्रेण नावर्तेयं न प्रत्यागच्छेयं स एवमुक्तो गा अरण्यं तृणोदकब
हुलं द्वंद्वरहितं प्रवेश्य स सहस्रं वर्षगणान्दीर्घं प्रवासं प्रोषितवान
तः सम्यग्गा वा रक्षिता यदा यस्मिन्काले सहस्रं संपेदुः
संपन्ना बभूवुः ४

तं प्रतिजानीते यस्मादिति उपनीयाध्याप्य चेतिशेषः तस्मात्तु यद्यपि कृशानामदिष्टवानित्या
ख्यानामिति आचार्यनियोगस्य विषयेण सफलीकर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह इत्युक्त इति संपन्ना बभूवुस्तदेनं तमृषभो

भुक्तवानितिसंबंधः

छांप
पत्र
११

वृषमृषभः सत्यकामं प्रतिवक्ष्यमाणं नहिलोकेवलीवर्दस्यमनुष्यं प्रतिवचनेदृष्टमतस्त्राह तमेननामिति सत्य
काममृग्रहादिसिपत्वमेनमथतस्यामवस्थायामृषभोऽनुग्रहायाभ्युवादेतिसंबंधः ऋषभमस्यस्वकृष्णमाह वायु

तमेनं अग्रहातपोभ्यांसिद्धं वायुदेवता दिक् संबंधिनीतद्दासत्यषभमनुप्रविश्यपर्षभाप
द्र. अनुग्रहायाथहैनमृषभोभ्युवादाभ्युक्तवान् सत्यकामाइति संबोध्यतमसोसत्यका
अथहैनमृषभोभ्युवादसत्यकामाउइतिभगवइतिहप्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य
सहस्रंस्मः प्रापयनआचार्यकुलंब्रह्मणश्चतेपादंब्रवाणीतिब्रवीतमेभगवानि
तितस्मैहोवाच प्राचीदिक्कला प्रतीचीदिक्कलादक्षिणादिक्कलोदीचीदिक्कलैष
वैसोम्यचतुष्कलः पादोब्रह्मणः प्रकाशवान्नामसयएतमेवंविद्वांश्चतुष्कलं
पादंब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्तेप्रकाशवानस्मिंल्लोकेभवतिप्रकाशवतोहलो
कान्जयति यएतमेवंविद्वांश्चतुष्कलंपादंब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ५
सोभगवइतिहप्रतिशुश्राव प्रतिवचनंददौ प्राप्ताः सोम्यसहस्रंस्मः पूर्णतत्वप्रतिज्ञातः प्रापय
नोस्मानाचार्यकुले ० पूर्वकंतपश्चरतोवायुदेवताकथंतोहेत्याशं
देवतेति अरण्येतत्रतत्रगाश्चारयतः श्रद्धा
क्याव दिक्संबंधिनीति वाक्यांतरचमदीयंश्रूयतामित्याह ॥

किंचेति वायुदेवतादिकसंबंधिनीत्युक्तत्वादिगोचरमेवदर्शनमुवाचेत्याह प्राचीति ब्रह्मणः पादस्येतिमयिकंरे
णोब्रह्मणोएकपादेवब्रह्मेतिविभ्रमंव्युदस्यति तथेति प्रथमपादोपासकस्यदृष्टमदृष्टंचफलमाह सयइत्यादि

किंचाहंब्रह्मणःपरस्यतेतुभ्यंपादंब्रवाणिकथयानीत्युक्तः प्रत्युवाचब्रवीतुकथयतुमेभ
वंभगवानित्युक्तः ऋषभस्तस्मैसत्यकामायहोवाच प्राचीदिक्कलाब्रह्मणःपादस्यचतुर्थो
भागः तथाप्रतीचीदिक्कलातथादक्षिणादिक्कलोदीचीदिक्कलैषवैसोम्यब्रह्मणःपाद
स्यचतुष्कलस्यचतस्रः कलाअवयवायस्यसोयंचतुष्कलः पादोब्रह्मणःप्रकाशवान्नाम
प्रकाशवानित्येवनामाभिधानंयस्य तथोत्तरेपिपादत्रयस्यचतुष्कलाब्रह्मणःसयः
कश्चिदेवंयथोक्तमेतंब्रह्मणःचतुष्कलंपादंविद्वान्प्रकाशवानित्येनेनगुणेनविशि
ष्टमुपास्तेतस्येदंफलंप्रकाशवानस्मिंल्लोकेभवतिप्रख्यातोभवतीत्यर्थः तथादृष्टं
फलंप्रकाशवतोहलोकान्देवादिसंबंधिनस्ततःसंजयतिप्राप्नोति यएतमेवंविद्वा
न्चतुष्कलंपादंब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ०

ते कस्येदंफलमित्युक्तेपूर्वोक्तमेवोपासकमनुवदति यएतमिति । ५ ।

छां॰ भा॰ १८ मृदग्निष्टेपादंवयकचेदुइत्युक्त्वामितिवृषभस्तस्मानेसत्यकामंप्रत्याह सोऽग्निरिति अविदुषोविद्याभिमानानिमित्तकमेत्य
मेनंवक्तुइतिमत्वाह सत्यकामइति अभिसायंबभूवुः सायंकालेप्राप्ताइतियावत् तमब्रह्मचर्येण्यव्याहृतमिति

सोऽग्निष्टेपादंवक्तेत्युपररामऋषभः सत्यकामोहश्वोभूतेपरेद्युःनैत्यकंनित्यकर्मकृत्वागाअभिप्रस्थापयांच
कार आचार्यकुलंप्रतिताश्चानेश्वंत्स्यश्चाचार्यकुलाभिमुख्यः प्रस्थितायत्रयस्मिन्कालेदेशेभिसायंनिशा

अग्निष्टेपादंवक्तेति सहश्वोभूतेगाअभिप्रस्थापयांचकारतायत्राभिसायंबभूवुस्तत्राग्निमुपसमा
धायगाउपरुध्यसमिधमाधायपश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेशतमग्निरभ्युवादसत्यकामा३इतिभग
वइतिहप्रतिशुश्रावब्रह्मणःसोम्यतेपादंब्रवाणीतिब्रवीतुमेभगवानितितस्मैहोवाचपृथिवीक
लान्तरिक्षंकलाद्यौःकलासमुद्रःकलैषवैसोम्यचतुष्कलःपादोब्रह्मणोऽनन्तवान्नामसयएतमेवं
विद्वांश्चतुष्कलंपादंब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिंल्लोकेभवत्यनन्तवतोहलोकाञ्ज
यतियएतमेवंविद्वांश्चतुष्कलंपादंब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ६ ॥

यामभिसंबभूवुः एकत्राभिमुख्येनसंभूताः तत्राग्निमुपसमाधायगाउपरुध्यसमिधमाधायपश्चादग्नेः
प्राङुपविष्टोपोपविवेश।
सूचयति तत्रेति उपोपविवेशतत्रोपशब्दाभ्यांगवामग्नेश्चसामीप्येनिवे
शनमस्योच्यते अर्थिनेविद्यावक्तव्येतिसूचयति ० रामरामजी ० ८०८ ●

ऋषभेति आत्मगोचरमग्नेरस्यास्य विद्यमानमित्यर्थः यदा पृथिव्यादिरूपेणाग्नेरवस्थानादग्निविषयमित्यर्थः य
थोक्तं पादे गुणविशेषं निर्दिशति एष वा इति द्वितीयपादोपासकस्य द्विविधं फलं दर्शयति स य इति यथो

ऋषभं वचो ध्यायन्तमग्निरभ्युवाद सत्यकामा३ इति संबोध्य तमसौ सत्यकामो
भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ ब्रह्मणः सौम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्र
वीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला स
मुद्रः कलेत्यात्मगोचरमेव दर्शनमग्निरब्रवीत् एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम स यः कश्चिद् यथोक्तं पादमनन्तत्वेन गुणेनोपा
स्ते स तथैव तद्गुणो भवत्यस्मिँल्लोके मृतश्चानन्तवतो ह
लोकान् संजयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ६
सोऽग्निर्हंसस्ते पादं वक्तेत्युक्त्वोपरराम ॰

कं वै चतुष्कलमिति यावत् तद्धैवोपास्यगुणानुरोधेनेत्यर्थः तद्गुणोऽस्तु गुणेन गुणवाननन्तवान् विच्छिन्न
तानीभवतीत्यर्थः अनन्तवतो लोकान् तथा नित्यमेतत् ६ अविशिष्टपादद्वयं कथं ज्ञातव्यमिति जिज्ञास
मानं प्रत्याह सोऽग्निरिति ॰

छाय
भा
१८

...हिविशेषविषयं चैवं सत्याहंसस्यावर्तयति आदित्य इति कथं तर्हि हंसस्याहंस्य प्रवृत्तिरित्याशंक्याह श्रोत्रस्यादि
ति आदित्योपि सविषयमेव दर्शनमुक्तवानित्याह अग्निरिति तृतीयपादेपि गुणविशेषमुपदिशति एष वा उ

हंस आदित्यः श्रोत्रात्पतन् सामान्यपाचम सहस्रोऽभूत् इत्यादि समानं अग्निः कला सूर्यः कला चंद्रः कला
विद्युत्कला एष वै सोम्येति ज्योतिर्विषयमेव च दर्शनं प्रोवाचातो हंसस्यादित्यत्वं प्रतीयते विद्युत्कलेयो

हंसस्ते पादं वक्तेति स हंसोऽभूत्तेऽगा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपस
माधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश तं हंस उपनिपत्याभ्युवाद स
त्यकामा३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति
तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चंद्रः कला विद्युत्कलैष सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योति
ष्मान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लो
के भवति ज्योतिष्मतो ह लोकान् जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानि
तिष्मानितीमिषु क्तोऽस्मिन्लोके भवति चंद्रादित्यादीनां ज्योतिष्मतः एवमस्त्वालोकान्जयं (तुष्कले १
(तिसमानमुत्तरं २॥

ति यतो हंसो ज्योतिर्विषयमेव दर्शनमुक्तवाननत एव हंसस्यादित्यत्वं प्रतिभातीत्या
दित्वेहंसमागमकांतरमाह ज्योतिर्विषयमेवेति य एतमेवं विद्वानित्याद्युक्तं तत्र समविशिष्टं १ पादांतरं तर्हि कथं

[illegible]

हंसोपीति मद्गुशब्दस्यवाच्यमर्थमन्वाचष्टे मद्गुरिति तस्यकथंसत्यकामेप्रत्युपदेष्टव्यत्वमतआह सचेति ते
मद्गुरुपनिपत्येत्यत्रमद्गुशब्दार्थंपूर्वोक्तमेवस्मारयति मद्गुःप्राणइति प्राणःकलेत्यादि आयतनवानित्येव

हंसोपिमद्गुष्टेपादंवक्तेत्युपरराम मद्गुरुदकचरः पक्षीसचासंबंधात्प्राणः सहप्योभ्मुतत्वात्पादेष्व
वेवमचमद्गुः प्राणःस्वविषयमेवदर्शनस्ववाचप्राणःकलेत्याद्यायतनवानित्येवनाम आयतने

मद्गुष्टेपादंवक्तेति सहश्वोभूतेगाअभिप्रस्थापयांचकारतायत्राभिसायंबभूवुस्तत्राग्निमु
पसमाधायगाउपरुध्यसमिधमाधायपश्चादग्नेःप्राङुपोपविवेशतंमद्गुरुपनिपत्याभ्युवा
दसत्यकामा३इतिभगवइतिहप्रतिशुश्रावब्रह्मणःसोम्यतेपादंब्रवाणीतिब्रवीतुमेभग
वानितितस्मैहोवाच प्राणःकलाचक्षुःकलाश्रोत्रंकलामनःकलैषवैसोम्यचतुष्कलःपा
दोब्रह्मणः आयतनवान्नामसयएतमेवंविद्वांश्चतुष्कलंपादंब्रह्मणआयतनवानित्यु
पास्तआयतनवानस्मिंल्लोकेभवत्यायतनवतोहलोकाञ्जयतियएतमेवंविद्वांश्चतुष्क
लंपादंब्रह्मणआयतनवानित्युपास्ते ॰

नामसमनः सर्वकरणोपहृतानांभोगायतं तद्यस्मिन्पादेवियतनस्या
यतनवान्नामपादः तंपादंतच्चैवोपास्तेयः सआयतनवान्नाश्रयवानस्मिंल्लोकेभवतितथायतनवतप
तियथोक्तगुणंसमर्थयते आयतनमित्यादिना तद्यस्मिन्पादेवर्ततेसोयमायतनवान्नामपादइतिद्रष्टव्यमि

ब्रह्मविदिवभासीत्युक्तेकीदृशोब्रह्मविदित्यपेक्षायामाह प्रसन्नेंद्रियइति सत्यकामस्याभितदद्गणावत्
पोऽ शाह्यार्थः मांत्वदाचार्यमवज्ञायमच्छिष्यंत्वांकोऽन्योमनुष्योमच्छापाद्भीतः शिष्यत्वेनादायानुशासनं
कृतवान् यदनुशासनात्वेब्रह्मविद्याज्ञानेतिसादेयंपृच्छति कंत्वामिति मनुष्येभ्यः सकाशादन्येभ्यउत्तमिषएवं
तन्वेति   सएवंब्रह्मवित्सन्प्रापहस्वामवानाचार्यकुलंतमाचार्योऽभ्युवादसत्यकामा३इतिभगाव३इतिह
प्रतिशुश्रावब्रह्मविदिववैसोम्यभासिप्रसन्नेंद्रियः प्रहासितवदनश्चनिश्चिंतः कृतार्थोब्रह्मविद्भवत्य
प्रापहाचार्यकुलंतमाचार्योऽभ्युवादसत्यकामा३इतिभगाव३इतिहप्रतिशुश्रावब्रह्मविदिववैसोम्यभा
सिकोनुत्वानुशशासेत्यन्येमनुष्येभ्यइतिहप्रतिजज्ञेभगवांस्त्वेवमेकामेब्रूयात् श्रुतंह्येवमे
भगवद्दृशेभ्यआचार्याद्धैवविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापदितितस्मैहैतदेवोवाचात्रहनकिंचनवी
यायेतिवीयायेति ५
तस्मादयंब्रह्मविदिवभासीतिकोनुइतिवितर्कयन्नुवाच कंत्वाम   रामराम ० राम ० ॥
नुशशासेतिसवाहसत्यकामोऽन्येमनुष्येभ्यः ॥
तइतिसाम्यात्प्रतिज्ञांविभजते ॥   श्रीरामरामरघुनंदनरामराम   रामानुजायनमः
ॐनमोनारायणायनमः   राम
॥

देवताभिः देवानामेवोपदेशं व्यतिरेकद्वाराविशदयति कोन्वइति प्रतिज्ञातां निगमयति अतइति मयाहि
इदानींनकिंचिदस्तितवकर्तव्यमित्याशंकांवारयति भगवानिति इतश्च भगवानेवब्रवीतुमेविद्यां ... इह किं
चेति तदेवकारणंदर्शयति श्रुतमिति अस्मिन्नर्थेआचार्य्याद्देवविद्याश्रोतव्येत्येवंलक्षणेश्रुते ... वशाद
इति आचार्यादिति विदितास्मेतियावत् आचार्य्याधीनाधीरेवफलवतीत्यतः शाह्लार्थः विद्यांतरमाचार्य
देवतामानुशिष्टवंतः कोन्योभवद्व्यतिरिक्तंमामनुष्यः सन्ननुशासितुमर्हतेत्यभिप्रायेः अतोन्येमनुष्ये
भ्यइतिहप्रतिजज्ञेप्रतिज्ञातवान् भगवांस्त्वेवमेकामेममेछायांब्रूयात्किमन्यैरुक्तेननाहंतद्गणयामि
श्रावद्राचार्य्यकुलंतमाचार्य्योभ्युवादसत्यकाम३इतिभगवइतिहप्रतिशुश्रावब्रह्मविदिवसौम्यभासि
कोनुत्वानुशशासेत्यन्येमनुष्येभ्यइतिहप्रतिजज्ञेभगवांस्त्वेवमेकामेब्रूयात् श्रुतंह्येवमेभग
वद्दृशेभ्यआचार्य्याद्धैवविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापदितितस्मैहैत
त्यभिप्रायः किंचश्रुतंहियस्मान्ममविद्यतएवास्मिन्नर्थेभगवद्दृशेभ्योभगवत्समेभ्यऋषिभ्य आचार्याद्धै
वविद्याविदितासाधिष्ठंसाधुतमत्वंप्रापदितिप्राप्नोतीत्यतोभगवानेवब्रूयादित्युक्तआचार्योब्रवीत्तस्मैतामेव
देवतैरुक्तांविद्यांअत्रहनकिंचनवीयाइतिशाकलविद्यायाः किंचिदेकदेशमात्रमपिनवीयायनविगतमित्यर्थः
... मितिशंकामेवकारेणवारयति देवतैराचार्येणचसत्यकामायोक्तंविद्यामस्मात्यतिश्रुतिस्तोपपद्यते अत्रेति नवि
गादिकंतद्दृष्टेर्वविद्याचाचार्यादिभिराचार्येणचोपदिष्टेतिशेषः तत्रापिपादचतुष्टयानुध्यानसमुच्चितमेकमेवविज्ञानं

छां॰ उ॰
भा॰ टी॰
१२

सप्रपंचब्रह्मोपासनमुक्त्वाकार्यब्रह्मोपासनमनुक्तंकारणब्रह्मोपासनेनवक्तव्येऽनंतरमवसरप्राप्ते पुनरितिनके
वलंब्रह्मविद्यारोपत्वादित्यर्थः पूर्ववदिति यथापूर्वस्मिन्खंडेश्रद्धातपसीब्रह्मोपासनत्वांगत्वप्रदर्शनायाख्यायिके

पुनर्ब्रह्मविद्याप्रकारांतरेणवक्ष्यामीत्यारभ्यते गतिंचतद्विदोऽग्निविद्यांचाख्यायिकापूर्वंवक्तुं हातप।
साब्रह्मविद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्थो उपकोशलोहवैनामतः कमलस्यापत्यंकामलायनः सत्यका
मेजाबालेब्रह्मचर्यमुवासतस्यहेयेतिस्यार्थः तस्याचार्यस्यद्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचाराग्नीनापरि

उपकोशलोहवैकामलायनः सत्यकामेजाबालेब्रह्मचर्यमुवासतस्यहद्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिच।
चारसहस्मान्यानंतेवासिनः समावर्तयंस्तंहस्मैवनसमावर्तयतितंजायोवाच तप्तोब्रह्म
चारीकुशलमग्नीन्परिचचारीन्मात्वाग्नयः परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्माइति तस्मैहाप्रोच्यैवप्रवासां
चक्रेसहव्याधिनानशितुंदध्रेतमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशानकिंनुनाश्नासीतिसहोवाच
बहवइमेऽस्मिन्पुरुषेकामानानात्ययाव्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मिनाशिष्यामीति ॰

[illegible]रणंकृतवान्सहस्माचार्योऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायंग्राहयित्वासमावर्तयंस्तमेवोपकोशलमे
केनसमावर्त्तयतिस्महतमाचार्यजायोवाच तप्तोब्रह्मचारी ॰

सुकृतंहइत्यर्थः तमइति भवदपेतितांश्रुश्रूषांविदधानोबहुकायक्लेशंकृतवानित्यर्थः वि[illegible]तेशु
श्रूषाकं[illegible]मेवविषादयति ॥

कुशलाविवि किमिति भगवन्नामोब्रूहीदमिदानीमुच्यते नहिमतोन्यत्वदन्तरागोपुक्तिमानित्याभाकभगव
तिस्वहादस्ताह भगवानिति अग्नीन्परिचरमाणस्य ब्रह्मचारिणः समावर्तनमतः प्राप्तार्थं गार्हपत्यवसायादित्थी
येनातः प्राप्तेनपरामृश्यते आचार्यशुश्रूषापरं शिष्यं देवतेवातुरदृक्तातीतिज्ञापयितुमारभते तस्मात्ते आचा

उपकोसलं सम्यगग्नीन्परिचचारीत्परिचचारितवान् भगवांश्चाग्निशुश्रूषकेन समावर्तयत्यन्यते
षान्तेवासिनः समावर्तयतीतिज्ञात्वा तमप्यन्योमा प्रविश्यवोचत् गार्हपत्य माकुर्वतः प्रब्रूयस्ते
विद्यामित्याश्रुपकोसलायेति तस्मादेवंजायायोक्तोपिहप्रोषितोवाः उक्त्वैवकिंचित्प्रवासं
चक्रे प्रवसितवान् स होपकोसलो व्याधिना मानसेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्तुं दध्रे
धृतवान्मनसं तस्मी मध्याग्निवेवस्थितमाचार्यजायोवाच हे ब्रह्मचारिन्नशान भुंक्ष्व किं नु
कस्मान्नुकारणान्नाश्नासीति स होवाच बहवोनेकेस्मिन्पुरुषे कृतार्थेप्राकृतेकामाः
ज्ञाकर्तव्यं प्रति नानात्ययोतिगमनं येषां व्याधीनां कर्तव्यचिंतानां ते नानात्यया व्याधयः क
तव्यता प्रप्नोमि निमित्तानि चिन्तादुःखानीत्यर्थः प्रतिपूर्णोस्मि तेन नाशिष्यामीत्युक्तवति तस्मिन्भ
ते ब्रह्मचारिणि

ग्नेर्धीयमजानतः शिष्यस्य दुःख प्राप्तिं दर्शयति स हेति आत्मनिगमनेनेव ब्रह्मस्वरूपमतीत्य विष
येष्ववेष्टाइत्यावत् नानात्यया इति कामानां विशेषणं कर्त्तव्येनन्याधयो विशेष्यते तेन गाद वर्तते इति कामा एव
व्याधय इत्यर्थः

छा॰
भाटी॰
१०

आचार्यप्रवासात्तज्जायायाब्रह्मचारिणमेतयहृत्तस्यानशनाध्यवसायादनंतरमित्यथ प्राप्तार्थः हन्तेति यच्छयो
स्मदर्के ब्रह्मचारिणमुपेदपदेशांतरंगतस्तहीतियावत् अथ प्रवृत्ते तस्याचार्यो ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्तातो च वक्ष्यति

अथो हाग्नयः शुश्रूषयाग्नावर्जिताः कारुण्याविष्टाः संतस्त्रयोपि समूदिरे संभूयोक्तवंतो इदानीमस्मैब्रह्मचारिणः स्मद्भक्ताय दुःखिताय तपस्विने श्रद्दधानाय सर्वेतु शास्त्रोः तुंप्रब्रु

अथ हाग्नयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीत् हंतास्मै प्रब्रवामेति त
स्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च
तु खं च न विजानामीति ॰

वाय ब्रह्मविद्यामित्येवं संप्रथा र्थ तस्मै होचुरुक्तवंतः प्राणो ब्रह्म
कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच ब्रह्मचारी विजानाम्यहं यद्भवद्भिरुक्तं ॥ ॰

किंत्वयेत्यार्थं वाह दुःखितायेति ब्रह्मविद्यासाधनसंपत्तिमस्य दर्शयति तपस्विन इति प्रा॰॰होतिय
द्भवद्भिरुक्तं तदहं विजानामीति संबंधः ॥ ॰
॥

तत्रहेतुः[illegible] प्रसिद्धेति प्राणादेरप्रसिद्धार्थत्वमेवसमर्थ्यते यस्मिन्निति प्रवेशमन्तः प्राणाः प्राणाद्व इति प्रोक्तः प्राण
प्राणादेरप्रसिद्धार्थत्वेपिकुतोब्रह्मत्वंनस्मिन्नप्रसिद्धमित्याशंक्याह अतइति कार्यकारणसंघातेनहेतुःग्रहणादित
तः प्रोक्तार्थः स्वकीयज्ञानसमुच्चयार्थस्वकारः विजानाम्यहमित्युक्तमुपसंहरति तेनेति स्वेनात्ताकेन[illegible]प्रचारीद

प्रसिद्धपदार्थकत्वात्प्राणोब्रह्मेति यस्मिन्सतिजीवनंपटप्रगमेचनभवतीतितस्मिन्
वायुविशेषेलोकेरूढो अतोयुक्तंब्रह्मत्वंचतस्यतेनप्रसिद्धपदार्थकत्वाद्विजानाम्य
हंयत्प्राणंब्रह्मेति कंचतद्वेचनविजानामीति ननुकंखंशब्दयोरपिसुखाका
शविषयत्वेनप्रसिद्धपदार्थकत्वमेवकस्मात्ब्रह्मचारिणोःज्ञानेनतत्वंसुखमके
शब्दवाच्यस्यतत्क्षणप्रध्वंसित्वात्खंशब्दवाच्यस्याकाशस्याचेतन
त्वकथंब्रह्मत्वमितिमन्यते कंचचभवतांवाकामत्र
माणंस्यादिति अतोनविजानामीत्याह ॰

श्रेयति कंचेतितस्याज्ञानमाक्षिपति नत्विति प्राणशब्दस्यवायुविशेषविषयत्वेनप्रसिद्धार्थत्ववदितरपेर्थ
ब्रह्मचारिणोःभिप्रायंदर्शयन्नुत्तरमाह त्वनमिति ननुविरुद्धार्थत्वादग्नीनांवाकंभवत्वप्रमाणमित्याशंक्याह
कंखंचेति विरुद्धार्थत्वप्रतीतेरामवाकस्यचाप्रमाणप्रयोगाद्युक्तंब्रह्मचारिणोःज्ञानमितिनिगमयति अतइति

सांध
पाटी
२१

त्वस्यविशेषणत्वंकस्यचविशेष्यत्वमित्यंगीकारेफलंकथयति इत्येवमिति कस्यविशेषणत्वंकस्यविशेष्यत्व
मित्येवमपिविशेषणाविशेष्यत्वमवगंतव्यमित्याह यदेवेति यथोक्तविशेषणाविशेष्यभावेफलमाह एवंचे
ति यद्भावेत्यादिवाक्यार्थमुक्तमेवप्रतिपतिसोकयोर्यंसंप्रतिपति स्वात्वमिति इतरेतरविशेषणाविशेष्यत्व
मापद्यते नन्विति अन्यतरदेवेत्यत्रयदेवात्वमित्येतदुच्यते यद्भावकंतदेवात्वमित्यत्र यद्भावकमितीत

तमेवमुक्तवंतंब्रह्मचारिणोनेहाग्रजचुः यद्भावयदेववर्यकमवोचामतदेवात्वमाकाशं इत्येवंचेन
विशेष्यमाणंविषयेंद्रियसंयोगाजान्तरत्वात्रिवर्ततेतस्मान्नीलेनेवविशेष्यमाणमुत्पलंरक्तादिभ्यः
नेहोचुर्यद्भावकंतदेवात्वेयदेवात्वंतदेवकमिति
यदेवात्वमाकाशमवोचामतदेवचकंसात्वमितिजानीहि एवंचसात्वेनविशेष्यमाणंसुखंभोतिकाद
वेतनात्वात्रिवर्ततेतस्मान्नीलोत्पलवदेव सात्वमाकाशस्यनेतरल्लौकिकमाकाशंचसात्वाश्रयं
नेतरल्लौकिकमित्यर्थो नन्वाकाशंचसात्वेनविशेषयितमिष्टमस्त्वन्यतरदेवविशेषणंयद्भावकं
रविशेषणमतिरिक्तमधिकमकिंचित्करमितियोजना यदितयदेवात्वंतदेवकमिति सात्वेनकंविशेष्यते
तदायदेवात्वमित्येतदेवविशेषणमस्तुयद्भावकमितिपूर्वविशेष
णमकिंचित्करमित्याह

यदेवेति वाग्राह्योतिविकमिति तदनुकर्षणार्थः विशेषणयोरर्थवत्वेष्वर्वोक्तं सिद्धांती स्मारयति नन्विति
तथा च स्वस्य लौकिकस्वाकाशग्राह्यत्वमर्थं यदेवाखमिति विशेषणमाकाशस्य च लौकिकाकाशग्राह्यत्वमर्थे यद्वा
कमिति विशेषणमर्थवदिति शेषः अन्यतरविशेषणवैयर्थ्यादपि यथोक्तव्याहृतिसिद्धेरिति किंचित्केचिद्विशे
णाद्वयमिति शंकते स्वत्वेनेति यदा स्वत्वेनाकाशविशेष्यते तदाभूताकाशादाकाशव्यावर्तितं स्यादिति स्व

यदेवाखं तदेवकमिति पूर्वविशेषणं वा ननु स्वत्वाकाशयोरुभ
योरपि लौकिकस्वत्वाकाशाभ्यां व्याहृतिरिष्टेत्यवोचाम स्वत्वेना
काशे विशेषिते व्याहृतिरुभयोरर्थवत्त्वमेवेति चेत् सत्यमेवं किं
तु स्वत्वेन विशेषितस्यैवाकाशस्य ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगु
णस्य स्वत्वस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् ॥

स्वतद्विशेषणत्वायोगात्स्वत्वमपि लौकिकस्वत्वाद्व्यवच्छिद्यते लौकिकस्वत्वस्याकाशाविशेषणत्वानुपप
त्तेरतः स्वत्वेनाकाशस्याकाशेन स्वत्वस्य वा विशेषितत्वसामर्थ्यात्तयोः स्वस्वत्वाकाशयोर्लौकिकस्वत्वा
काशाभ्यां व्याहृतिरित्यन्यतरदेव विशेषणमर्थवदित्यर्थः किमन्यतरस्यैव विशेषणस्य व्यावर्तकत्वमि
त्याशयते किंवा तस्यैवार्थवत्त्वमिति तिन्नाशयमंगीकरोति सत्यमेवेति द्वितीयं दूषयति नन्वित्यादिना ॰

छांध
भाटी
२२

विग्राहस्यैवधेयत्वेविशेषणस्यापिधेयत्वंसिध्यतीतिचेन्नैवंदंडीशेषानन्वादेतिवद्विशेषणस्यान्वयासि
द्धत्वादित्याह विशेषणेति द्वयोरपिविशेषणयोरथ्यवत्वनियमयति अतइति विधेयत्वेनाधेयत्वासंभ
वादित्यर्थः ग्राह्यार्थः खमिवसखेनेत्यपेरर्थः इतश्चसखाकाशयोर्वितरेतरविशेषणविशेषितत्वमेवि

विशेषणोपादानस्यविशेष्यनियंतृत्वेनैवोपपन्नत्वात् अतःखेनस
खेऽपिविशेष्यतेधेयत्वाय कुतश्चेन्नविरुध्यीयते कंग्राह्यस्यापि

प्राणंचब्रह्मसैनतदाकाशंचोचुः १०

ब्रह्मग्राह्यसंबंधात्कंब्रह्मेति ॥ रामराम ० ॥

तव्यमित्याह कुतश्चेति कुतःग्राह्योपातमित्यतःग्राह्यार्थंस्फुटयति कंग्राह्यस्येति खंब्रह्मेति ख
ग्राह्यस्यब्रह्मग्राह्यसंबंधवदित्ययेरर्थः गुणगुणिनोरुभयोरपिधेयत्वसिद्ध्यर्थमितिरेतरविशेष
विशेषत्वकग्राह्यस्यखग्राह्यस्यचप्रत्येकंब्रह्मग्राह्यसंबंधादपिस्वीकर्तव्यमित्युक्तंयतिचेकद्वारांग्राह २२
यति ॥

यद्वावेति उक्तरीत्या ह्वयोर्विधेयत्वमतः प्राहार्थं ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वाप्र
हणाद्वाक्यस्यैव गुणिनोर्ध्येयत्वेन तत्स्वरूपगुणात्मेति विभ्रमः प्राणं चेत्यादिवाक्येनाग्नीनां न ब्रह्म

यदि हि स्वरूपगुणविशिष्टस्य खस्य ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात्कं खं ब्रह्मे
ति ब्रूयुरग्नयः प्रथमं न चैवमुक्तवंतः किं तर्हि कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यतो ब्र
ह्मचारिणो मोहापनयाय कं खं च ह्वयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वनिर्देशो युक्त
एव यद्वाव कमित्यादि तदेतदग्निभिरुक्तं वाक्यार्थं सम्मोहायायुक्तमिति वाह प्राणं च हास्मै ब्र
ह्मचारिणे तस्याकाशं तदाकाशं प्राणसम्बन्धाश्रयत्वेन हार्दमाकाशमित्यर्थः सुख
गुणवत्त्वनिर्देशात्तच्चाकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्स्थं च प्राणं ब्रह्मसंपर्कादे
व ब्रह्म तदुभयं प्राणं चाकाशं च समुच्चित्य ब्रह्मणी ऊचुरग्नय इति ॥१०॥

चारिणः तथा च कथमुपाख्यायिकामिदं निर्वहतीत्याशंक्याह तदेतदिति आकाशस्य प्राणसंबंधित्वे क
याविधयेत्यपेक्षायामाह आश्रयत्वेनेति कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनमुपसंहर्तृमि
निग्रहः ॥१०॥

व्याप
भाटी
म

प्रधानविद्यामुपदिश्यांगविद्याविधानायोपक्रमते सम्भूयेति अनंतरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः
अग्निविद्यावक्तुमारब्धानामग्नीनां मध्ये प्रथममिति स्फुटतावत्प्राथम्यार्थः पृथिव्यादि चतुष्टयमन्वया

संभूयाग्नयो ब्रह्मचारिणो ब्रह्मलोकवेत्तारः पश्चादनंतरं प्रत्येकं स्वस्वविषयां विद्यां वक्तु
मारेभिरे तत्रादावेनं ब्रह्मचारिणं गार्हपत्योग्निरनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य

अथ हैनं गार्हपत्योनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष
आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं
विद्वानुपास्ते अपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्यो
ग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुंजामोस्मिंश्च
अमुष्मिंश्च लोके य एतमेवं विद्वानुपास्ते ११

इति ममैता अनतस्तनवस्तत्र य आदित्ये य एष पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि गार्हपत्योग्निः
य एष गार्हपत्योग्निः स एवाहमादित्ये पुरुषोस्मीति
ति तत्रेति एवमग्न्यादि
आदित्ययोरवांतरभेदं दर्शयि
त्वा तयोरत्यन्ताभेदं दर्शयितुमाह य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मीत्येतावतैव तयोरत्यन्ताभेदसिद्धेः स एव

ॐ तदहमस्मीति पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह ०
२१

पुनरिति भोज्यत्वलक्षणः स्वभावो ययोस्तयोर्गार्हपत्येन यथा संबंधः तथा गार्हपत्यादित्ययोर्न संबंधः किंतु ता
दात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाह अन्नत्वेति पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशंक्याह पृथिवीति आभ्या
मग्न्यादित्याभ्यामिति यावत् स एवाहमस्मीति परामृष्टस्य पुनर्वचनं ययोः कार्यविशेषसिद्ध्यर्थमिति भावः उ[illegible]

पुनः परामृष्टस्य स एवाहमस्मीत्येवं वचनं पृथिव्यन्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः संबंधो न
गार्हपत्यादित्ययोः अन्नत्वयत्तृत्वप्रकाशनधर्मा अविशिष्टा इत्यत एकत्वमेवानयोरु
क्तं पृथिव्यन्नयोस्तु भोज्यत्वेनान्यः संबंधः स य कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्यमग्निमन्नात्त्रा
दत्वेन चतुर्धा प्रविभक्तमुपास्ते सोऽपहते विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म लोकी लोकवा
नस्मदीयेन लोकेनाग्नेयेन तद्वान्भवति यथा वयमिह च लोके सर्वं वर्षशतमायुरेति
प्राप्नोति ज्योक् उज्ज्वलं जीवति नाप्रख्यातः इत्येतत् न चास्यावरास्तत्पुरुषाः शिष्याः प्रशिष्याः संत
तिजा इत्यर्थः न क्षीयंते संतत्युच्छेदो न भवतीत्यर्थः किंच तं वयं भुंजामः पालयामोऽस्मि
ंश्च लोके जीवंतममुष्मिंश्च परलोके य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं तस्यैतत्फलमित्यर्थः ॥ ११

यस्या विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति स य कश्चिदित्यादिना कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्त
मेव संदिशति य एतमेवमिति । रामजी

छांध
म्टी
२५

गार्हपत्योपदेशानंतरमन्वाहार्यः अपादिचतुष्टयमनुशशास आदित्याग्नी चंद्रेच विशेषं दर्शयति नवेति अन्वाहा
र्यपचनचंद्रमसोस्तादात्म्येनापांनक्षत्राणां च तयोर्भोज्यत्वेन संबंध इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह सएवेति कथं

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इत्येता मे तनवश्चतस्र

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इति य एष चंद्रमसि पु
रुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयंत उप वयं तं भुंजामो
ऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते १२ ॥

स्तनवश्चतस्रो अहमन्वाहार्यपचन आत्मानं प्रविभज्यावस्थितः तत्र य एष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मीति स एवाहमस्मीति पूर्ववत् अन्नसंबंधात्

पुनरन्वाहार्यपचनचंद्रमसोस्तादात्म्यं तत्राह अन्नसंबंधादिति प्रसिद्धं हि दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यपचने हविः २५
श्रपणं तेन चंद्रमा आप्यायितो भवतीत्यादौ चंद्रमसि प्रसिद्धोऽन्नसंबंधः तस्मात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः

तयोरेकत्वे हेत्वंतरमाह ज्योतिष्ट्वेति तत्रैव हेत्वंतरमाह दक्षिणेति अन्वाहार्य्यपचनो हि दक्षिणाग्निरुक्तस्तेन च
द्रमाश्च दक्षिणेन यथा प्राप्य मार्गेण दक्षिणस्यां दिशि भवतीति गम्यते उत्तरदिगधिष्ठात्रर्पितसंततसंबंधादिति
वात्रणात्तथाकृतं तयोरैक्यमित्यर्थः अपां नक्षत्राणां च चंद्रवदन्वाहार्य्यपचनेन तादात्म्यमाशंक्याह अपामिति
पूर्ववत्पृथिव्यन्नयोस्तयोर्गार्हपत्यादित्याभ्याम अन्नत्वेन संबंधवदिति यावत् संबंधोन्वाहार्य्यपचनचंद्रमसोभ्या

ज्योतिष्ट्वसामान्याच्चान्वाहार्य्यपचनचंद्रमसोरेकत्वं द
क्षिणादिक्संबंधाच्च अपां नक्षत्राणां च पूर्ववदन्नत्वेनै
व संबंधो नक्षत्राणां चंद्रमसो भोग्यत्वप्रसिद्धेः अपाम
न्नोत्पादकत्वादन्नत्वं दक्षिणाग्नेः पृथिवीवद्गार्हपत्यस्य
समानमन्यत् ॥ १२ ॥

सितिशेषः कथं नक्षत्राणामन्नत्वं न आह नक्षत्राणामिति कथं पुनरपामन्नत्वं
तदाह अपामिति दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निमूर्तेरिति यावत् पृथिव्या गार्हपत्याग्निमन्न
त्ववदित्युदाहरणार्थः स य एतमेवं विद्वानित्याद्यन्यदित्युक्तं
॥ १२ ॥

क्रोध
मती

गार्हपत्यस्यदक्षिणाग्नेश्चोपासनानंतर्यमथशब्दार्थः तत्रापितत्रभेदंदर्शयति यएषइति सोहमस्मीत्याद्यन्यत्समानमि
तिसंबंधः यथापूर्वंज्योतिष्ट्वाविशेषाद्गार्हपत्यादित्ययोरन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोश्चसामान्यमुक्तंतथाज्योतिष्ट्वसामान्याद्विद्युद
हवनीययोस्तादात्म्यमेष्टव्यमित्याह पूर्ववदिति कथंतर्हितयोर्दिवाकाशयोः संबंधस्तत्राह दिवाकाशयोर्व्याप्तिरिति आह
वनीयस्यफलत्वाद्दिवोविषयत्वंतत्रहोमादिद्वारानिष्पन्नापूर्वस्यद्युलोकफलत्वाभ्युपगमाद्विद्युतस्त्वाकाशाश्रय

अथहैनमाहवनीयोनुशशासप्राणाश्चाकाशोद्यौर्विद्युदितिसमाप्यैनांश्रुतस्तस्तनवोपपदः विद्युदि
योहमपतेसोहमस्मीत्यादि पूर्ववत्सामान्यात् दिवाकाशयोस्त्वाश्रयत्वाद्विद्युदाहवनीययोर्भोग्यपतेरिवेवस

अथहैनमाहवनीयोनुशशासप्राणआकाशोद्यौर्विद्युदितियएषविद्युतिपुरुषोदृश्यतेसोहमस्मिस
एवाहमस्मीति सयएतमेवंविद्वानुपास्ते अपहतेपापकृत्यांलोकीभवतिसर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
नास्यावरपुरुषाःक्षीयंतेउपवयंतंभुंजामोस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्चयएतमेवंविद्वानुपास्ते १३ तेहो
(चुरुपकोशलैषासोम्यतेस्मद्विद्यात्मविद्याचाचार्यस्तुतेगतिंवक्तेत्याजगाम। त १३ तेपुनः
र्वेचुःसमानमेव
समभ्ययोचुर्हउपकोशलएषासोम्यतेतवास्मद्विद्याग्निविद्येत्यर्थः आत्मविद्यापूर्वोक्ताप्राणोब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्म
वस्तेनिच आचार्यस्तुतेगतिंवक्ताविद्याफलप्राप्तयइत्युक्त्वोपरेमुरग्नयआजगाम।
लेप्रसिद्धमतोविद्युदाहव
नीययोर्भोग्यत्वेनैवदिवाकाशयोः संबंधइत्यर्थः सयएतमेवमित्याद्यन्यदतिरुक्तम् १३ अग्नीनांमिथोभिसंवादे
आवर्तयतितेपुनरिति तथाप्यात्मविद्याग्नीतयेत्याशंकाह आत्मविद्येति कथमाचार्योपदेशमंतरेणलाभइति

अयनिह्नुतत्वेन्यत्रत्वश्राद्धतात्पर्यंदर्शयति नचेति उक्तमभिप्रायमाकांक्षापूर्वकंविवृणोति कथमित्यादिना

हास्याचार्यः कालेनतेचशिष्यमाचार्योभ्युवादोपकोसलाइतिहप्रतिशुश्रावब्रह्मविदइवसोम्यतेमुखं
प्रसन्नंभातिकोनुत्वानुशशासेत्युक्तःप्रत्याह कोनुमानुशिष्यादत्रभासनेतत्कर्याञ्चोभगवंस्त्वयित्रोवि
तइतीहापैवाविह्नुतोपनिह्नुतइवेतिव्यवहितेनसंबंधः नचापनिह्नुतेनचयथावदग्निभिरुक्तंब्रवी

हास्याचार्यःतमाचार्योभ्युवादोपकोशलाइइतिभगवइतिहप्रतिशुश्रावब्रह्मविदइवसोम्य
तेमुखंभातिकोनुत्वानुशशासेतिकोनुमानुशिष्याद्भोइतीहापैवनिह्नुते इमेनूनमीदृशा
अन्यादृशाइतीहाग्नीनभ्युदेकिंनुसोम्यकिलतेवोचन्नितीदमितिहप्रतिजज्ञेलोकान्वा
वकिलसोम्यतेवोचन्नहंतुतेतद्वक्ष्यामियथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवं
विदिपापंकर्मनश्लिष्यतइतिब्रवीतुमेभगवानितितस्मैहोवाच १४

तीत्यभिप्रायः कथमिमेअग्नयोमयापरिचिता उक्तवंतेनूनंयतस्त्वांदृष्ट्वावेपमानाइवेदृशाःदृश्यं
(ते एवंमन्यादृशाः संतइतीहाग्नीनभ्युदे भ्युक्तवान्काक्वाग्नीन्दर्शयन ०
काक्वास्वरभंगेन
[illegible]: प्रत्युक्तवानः स्फुटमितियावत भीतिशिष्यस्यापनयन्नाचार्योब्रूते ॥

छाप
स्टी
३४

ति तु संस्येति आचार्यवाक्यस्थमितिशब्दमन्वयमाचष्टे इत्येवमितिशब्दः सन्निहितश्चैतांसंबंधः यस्मादग्नि
भिरुक्तमाचार्याय प्रतीकद्वारा शिष्यो निवेदितवान् तस्मादाचार्यः प्रश्नः सावकाश इत्याह यत इति कं वे

किंनुसोम्यकिलतेतभ्यमवोचन्नग्नय इतिह प्र इत्येवमिदमुक्तवंत ३
त्येवं हप्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् प्रतीकमात्रं किंचिन्न सर्वं यथोक्तमग्निभि
रुक्तेनवोचत यत आह आचार्यो लोकान्वाव पृथिव्यादीन् सोम्य किल ते
वोचन् न ब्रह्मसमाकल्येन अहंततेतभ्यंतद्वक्ष्यय दिक्षसिंवं श्रोतेव
त्योसिस्त्वयाततः वोच्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथापुष्कर
पलाशे आपो न श्लिष्यंत एवं यथावक्ष्यामि ब्रह्मैवंविदि पा
पं कर्म न श्लिष्यते न संबध्यत इत्येवमुक्तवत्याचार्ये आहोपकोस
लो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाचार्यः ॥

ब्रह्मेत्यादि तावद्ब्रह्माप्येते रुक्तमित्याशंक्याह न ब्रह्मेति कथं तर्हि समाकल्येन ब्रह्मज्ञातव्यमित्याशंक्याह अ
हमिति ब्रह्मज्ञाने किं स्यादित्याशंक्याह यथेति ॥ १४ ॥

कथमुपसन्नाय आचार्यो ब्रह्मचारिणो ब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह य एष इति अक्षिण्यावेतदुपलक्षितो दृष्टा
य एष पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इति संबंधः नासौ सर्वेषां छायात्मातिरिक्तो दृष्टिगोचरतामाचरतीत्याशंक्याधिकारिणो विशि
नष्टि निवृत्तेति निवृत्तानि विषयेभ्यो विमुखीनि चक्षुःप्रियाणि करणानि येषां तैरिति यावत् वाह्यकरणानां

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नैः शांतैः वि

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच
एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वो
दकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छति इति ॥ संयद्वाम

इत्याचक्षते ॥
वेकिभिर्द्रष्टुं दृष्टा चक्षुरिन्द्रिया दिक्प्रत्यंतरात नन्वयमिन्द्रकोऽ
न्तर्यन्त आचार्यस्ततेनेति वक्तेति गतिमात्रस्य वक्तेत्यवोचन ॥

उपलक्षणाधीनं विशेषणांतरमाह्यते ब्रह्मचर्यादिति मनसोऽविषयपारस्वरूपप्रतिहित्ये विशेषणांतरमाह शांतैरि
ति तेषां निवृत्तचक्षुर्दृष्टेत्याह विवेकिभिरिति पुरुषोऽक्षिणि दृष्टेत्यत्र दृष्टदार्शपकश्रुतिप्रमाणयति च
चक्षुरिति आचार्याणां पूर्वविद्योपदेशाद्दृष्टीनामुक्तिर्मिथ्याभासेति शंकते नन्विति अग्निवचनस्यानंतरमाह॰

छांग
टी
३०

नश्यादिति नाग्नीनामुक्तिस्तेषामनाप्तितेषां भविष्यद्धिंसयाः ज्ञानमितिहृष्यपति नैषदोष इति यतस्सुवर्णक
साकाशमुपास्यमग्निभिरुपदिष्टं तस्यैव कारणब्रह्मणोऽद्वयरूपस्यादितिगिरिहृष्यपतत्रानुवादो नातिरेकाख्यानाय
कार्येणाक्रियते तन्नास्ति दोषद्वयमित्यर्थः अग्निगिरिहृष्यपतत्रेति प्रयोगादाचार्यशाख्यायात्माविवक्षितत्वात् इत्याशं

भविष्यद्धिंसयाः पवित्रानेवाग्नीनां नैषदोषः सखाकाशस्यैवाग्निगिरिहृष्यपतत्वात्
इष्टत्वानुवादात् एषआत्मा प्राणिनामितिहोवाच एवमुक्तवानेतद्देवात्मतत्व
वोचाम एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म विनाशपतनवाभयं यस्मिन्हि विनाशशोकादिसम
योपपत्तिस्तदभावादभयमतएवैतद्ब्रह्मस्वरूपदर्शनेनतमितित किंचास्य ब्रह्मणो हि पुरु
षस्य स्वात्मनतत्वपुरुषस्य स्थाने हिरण्ये घृतं अस्मिन्नस्मिनग्नौ वोदकं वा सिंचतिवर्त्मनी
एवगच्छति यद्यप्येवंगच्छतिनचलेपसंबध्यतेयथायथेणोवोदकं स्थानस्याश्रेन
माहात्म्यं किं पुनः स्थानिनो हि पुरुषस्य निरंजनत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रा

याह एवइति उनश्च्युतोयं पुरुषः काया
मित्यादौ चक्रमवतार्य व्याकरोति एतदित्यादिना इतिग्राह्योयथोक्तगुणोरूपास्यः पुरुषोनश्यायात्माभव
त्वमर्हतीत्यर्थः प्रसंगात्वाश्चनाधच्छायात्मेत्याह किंचेति माहात्म्यस्थानद्वारेणोच्यत इति शेषः किमेतावतापुरु

इच्छायामित्याशंक्याह स्यानस्यामीति

तस्यैवोपासित्वा येन गुणेन वंदर्शयति एतमिति पुरुषस्य संयद्वामत्वं ब्रह्मविद्भ्यां सिद्धमपि नान्वर्थमतवे
णव्याख्यं भवतीशंकते कस्मादिति अवयवार्थोपन्यासेन परिहरति यस्मादिति गुणोपास्तिफलमाह तथेति

एतं यथोक्तं पुरुषं संयद्वाम इत्याचक्षते कस्मात् यस्मादेवं सर्वाणि
वामानि वननीयानि संभजनीयानि शोभनानि अभिसंयन्त्यभिसं

एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभि
संयन्ति य एवं वेद एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद एष उ एव भामनी
रेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद

गच्छन्तीत्यतः सं (अथ यदु चैवास्मिन्शव्यं कुर्वन्ति यदि च न) यद्वामः तथै
वंविदमेनं सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद एष उ एव वामनीर्यस्मात्

ति उपास्य गुणानुसारेणेत्यर्थः एवंविदं संयद्वामगुणविशिष्टपुरुषोऽस्मीति विदितारमित्येतत् गुणांतर
मुपासित्वा यद्दर्शयति एष इति तद्व्युत्पादयति

छा॰ एतं श्रीगुणान्संयानायोक्तान् उपपादयति एष उ एवेत्यादिना आदि॰ादिरूपेणासौ एव दीप्यमानत्वे श्रुत्यंतरसमनुकूल
२८ यति तस्येति गुणोपास्तिफलमाह य एवमिति गतिं वक्ष्यमाणोक्त ब्रह्मविद्यायामधिकगुणानेवाचार्योन्ववादी

एष हि सर्वाणि वामानि पुण्यकर्मफलानि पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयतीव
इति चात्मधर्मत्वेन विदुषः फले सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद एष उ भामनी एष हि
यस्मात्सर्वेषु लोकेषु आदित्यचंद्राग्न्यादिरूपैर्भाति दीप्यते तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रु॰
तेवतो भामानि नयतीति भामिनीः य एवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु भाति अथेदानीं यथो
क्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते य यदि उ चैवास्मिन्शव्यं शावकर्म कुर्वंति यदि च न कु
र्वंति ऋत्विजः सर्वथाप्येवंविदं तेन शावकर्मणा अकृतेनापि प्रतिबद्धो न ब्रह्म प्राप्नोति
न च कृतेन शावकर्मणास्य कश्चनाभ्यधिको लोको न कर्मणा वर्द्धते नो कनीया
यानिति श्रुत्यंतरात् एवं कर्मण्येनादवंदर्शयन् विद्यां स्तौति न पुनः
शावकर्म एवंविदो न कर्तव्यमिति ॥

तां वक्तुं पातनिकां करोति य यदी
दितां नीतामेव गतिमवतारयति अथेति
ति ...करणाभ्यां विदुषो न हृद्भिर्नापि हानिरित्यत्र श्रुत्यंतरं प्रमाणायति न कर्मणेति अथ यदु चैवेत्यादिना
कृत्स्नतात्पर्यं दर्शयति एवं कर्मणेति तात्पर्यांतरं दर्शयति पुनरिति ॥

यदिविद्वषोपिशवकर्मकर्तव्यंकस्तर्हितस्यविशेषस्तत्राह अक्रियमाणेहीति अन्यत्रेत्यविद्यावानुच्यते इहेति प्रस्तु
तवाक्यस्यविद्यावतोक्तिः इतिशवकर्मणयनादरपूर्वकमितिशेषः विद्यावतः शवकर्मभावाभावयोरप्रतिबंध

अक्रियमाणेहिशवकर्मणिकर्मणांफलारंभेप्रतिबंधः कश्चिदनुमीयते

तेअर्चिषमेवाभिसंभवंत्यर्चिषोहरह्नआपुर्य्यमाणपक्ष
आपूर्य्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङे·तिमासांस्तान्मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसो
विद्युतंतत्पुरुषोऽमानवः ॥

अन्यत्रयतइहविद्याफलारंभकालेशवकर्मस्याद्वानवेतिविद्यावतोऽप्र
तिबंधेनफलारंभंदर्शयति ॰

फलेसिध्यति अविद्यावतस्तुशवकर्माणिनफलदानीतिविद्यास्तुतिरिहाभिप्रेतेतिभावः तेर्चिषमेवेत्यत्रत
च्छ्रुत्यर्थमाचष्टे ॥

छांद
भाटी
२१

येषां वा कामा इति सत्यलोकस्थमिति देशव्यवच्छेदेन किमिति शब्दव्यवच्छेदेन किमिति व्याख्यायते शुद्धमेव ब्र
ह्म प्राप्तं लब्धं नेति नोच्यते तत्राह गन्तृगन्तव्येति एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्थब्रह्मणः मुख्यमिति संबंधः मुख्यब्रह्मप्रा
प्तावपि देशोक्त्या व्यपदेशो भविष्यतीत्याशंक्याह सत्यमेवेति तदनुपपद्यते नेत्याह ब्रह्मस्य ब्रह्मसंसारमिति शेषः अनुपप
त्तिमेव स्फोरयति ब्रह्मैवेति तत्रेति सद्योब्रह्मप्राप्तिरुच्यते कस्माचिदपि सत्यात्र ब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशंक्याह

ये सत्वा काम्यमतिध्येयं श्रद्धामो वा मनोभीमनीति त्येवं गुणमुपासते प्राणसहितमग्निविद्यां च ते प्रमनसत्कर्म
भवन्तमावाभन्त्स्वेव श्रयन्ते अर्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसंभवन्तीति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थो वि
शोर्चिर्देवताया अहरहरभिमानिनीं देवतामहः आपूर्यमाणपक्षदेवतामापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्
मासानुदङ्ङुत्तरां दिशमेति सविता तान्मासानुत्तरायणदेवतां तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः
संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्रस्थान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादेत्यामानवो मा
नव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽमानवः स पुरुष एनान्ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति गन्तृगन्तव्यगमयितृ
त्वव्यपदेशोऽयं सत्यां ब्रह्मप्राप्तौ न तदुपपद्यते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति हि तत्र वक्ष्यमाणः सर्वभेदनिरा
(न समानात्र प्रतिपत्ति वक्ष्यति न वा दृष्टो मार्गो गमनायोपतिष्ठते ० यद्देशत्वादेकृतिरिति शेषः
सर्वभेदेति वक्ष्यति
जीवस्य सत्यात्र ब्रह्म पारमार्थिकं रूपं चेदुपासकस्यापि न गतिः कृचित्तात् तस्यापि ब्रह्मास्तीति कृतस्वरूपाभावादित्याशंक्याह
नचेति एकत्वलक्षणो मार्गो न दृष्टश्चेद्गमनायनोपतिष्ठते न हि ध्यानेनिष्पाद्यमेकत्वं गमनेनावाप्यं पारमार्थ्य
ज्ञानप्रतिबंधात् न गमनमस्तीति संभवादित्यर्थः यद्वा एकत्वलक्षणो मार्गो नावगतो नागमनायमोदायोपस्थितो भ

तत्रप्रमाणमाह सखल्वमिति सखल्वमात्मायत्यत्केनात्तातः सत्त्वेनमाथिकारिणांभुक्तिप्रदानेनपालयतीत्यर्थः प्रकृतो
गतिमुपसंहरति एवइति गतिफलंनिगमयति एतेनेति इममितिविशेषणादनाहृतिरस्मिन्कल्पेकल्पांतर
त्वाहृतिरिति आवर्तंशब्दंव्याकरोति आवर्तंतइति सफलायांयथोक्तेनगतिपूर्वकेनफलेनसहितायांइतियाव
त् कार्यब्रह्मोपासनमाशुब्रिताकारणब्रह्मोपासनायथोक्तानविद्यासहिताःविद्यान्तविवक्षितातस्मेत्यर्थः १५
सखल्वमविदितोनभुनक्तीतिश्रुतेनयात् एवदेवयथोदेवैरर्चिरादिभिःगमयितृत्वेनाधिकृतैरुपलक्षितः
पंथादेवपथस्तेनैवब्रह्मगंतव्यंतेनवोपलक्षितइतिब्रह्मपथः एतेनप्रति पद्यमानाःगच्छंतोब्रह्मइमंमान
सवनाब्रह्मगमनपथैवदेवयथोब्रह्मपथएतेनप्रतिपद्यमानाइमंमानवमावर्तंनावर्तंतेनावर्तंते १५
वंमनुसंबंधिनंमनोःसृष्टिलक्षणमावर्तंनावर्तंतेआवर्तंतेअस्मिन्जननमर एवहैवेयत्नोऽयंएवंवर्ते
णप्रबंधचक्रात्मकंपानहीयंत्रवल्गनः पुनर्विद्यावर्तंलेनप्रतिपद्यंतेनावर्ततइतिहिरुक्तिःसफलायाविद्या
सर्वोत्तरग्रंथयोरसंगतिमाशंक्याप्रासंगिकी (याःपरिसमाप्तिप्रदर्शनार्था १५ तदस्यप्रकरणोक्तसंगात
संगतिमाह तदस्यप्रकरणइति तदस्यमुपासनंतत्प्रकरणोविदुषांफलप्राप्त्येमार्गोपदेशप्रसंगेनयत्तस्यस
माप्तिगमनापानंतरग्रंथेनमार्गोपदेशादलिसंगतिरित्यर्थः किंचसर्वोत्तर
ग्रंथयोरुपक्रमेणैकत्वेनसमानत्वादपिसंगतिरस्तीत्याह ॥

प्रापकत्वेति किं चाग्निविषया विद्या प्रकृता यज्ञे च सिद्धे ह्यग्निसंबंधे यदि किमपि तत्तनुमन्यथा तेन तदा प्रायश्चित्ता॰
ह॰ आह तयो विधातव्या इत्यनंतरग्रंथप्रवृत्तिरिति संगतिमेतत्तदसमाह यज्ञ इति प्रकृतायां यागमास्तनायां मौनं भंगी
क्रियते वाग्व्यापारे विविधिम चित्तन यापध्यानात्तु ष्णाणसिद्धेः स्वत्विविधशेषस्य च प्रायश्चित्ताभिन्नस्य मौनमंत्रवि
धीयते तेनास्ति मिथः संगतिरित्याह तदभिन्नस्येति यज्ञस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात् क्रियायाश्च चल
नाभिनिस्त्वागतिमत्वा यागान्मार्गोपदेशासंभवात् कथमायां संगतिरित्याशंक्यागतिमत्वं संपादयति॰

आरापकत्वसामान्याच्च यज्ञेदत्त इत्युक्तेऽप्याह तयः प्रायश्चित्तार्या विधातव्या तदभिन्नस्य
चर्चितो ब्रह्मणो मौनमित्यत इदमारभ्यते एष ह वै एष वायुर्योऽयं पवते एष यज्ञो ह वै इति प्र
सिद्धार्थाव द्योतको निपातो वायुः प्रतिष्ठो हि यज्ञः प्रसिद्धः श्रुतिषु स्वाहा वाते धा अयं वै य
ज्ञो योऽयं पवत इत्यादि श्रुतिभ्यो वात एव हि चलनात्मकत्वात् क्रियासमवायी ॰

यज्ञस्य वायुरूपत्वमाह एष इत्यादिना यज्ञो वा चास्य यो वायव्यात्मक इति शेषोतिप्रसिद्धिं स्वामेव प्रकटय
ति वायुप्रतिष्ठ इति श्रुतिरिदमाह वति स्वाहेति स्वाहाकारमुच्चार्य वाते वायौ धीयते हि एतेनेति स्वाहा
वाते धा यज्ञं श्रुत्यंतरमाह अयमिति आदिशब्देन वाताद्यज्ञः प्रयुज्यतामिति श्रुतिर्गृह्यते आदर्शितश्रुतीनामर्थं
संगृह्णाति वात इति योऽयं यज्ञः क्रियासमवायी तत्समुदायात्मकः स वायुरेव हि योश्चलनात्मकत्वाविशेषात्समादायु १०
प्रतिष्ठस्तदात्मको यज्ञ इत्यर्थः ॰

वायुप्रतिष्ठो यज्ञ इत्युक्तमतस्तमाह वात एवेति पवनत्वस्य कृत्यापि वायुयज्ञयोरेकत्वमाह एष ह्ययन्निति तेनापि
वायुशुद्धिः सिध्यतीत्याशंक्याह नहीति यश्चलतो विहितक्रियामनुतिष्ठतः इति यावत् शुद्धिर्नाम दोषनिरासः स
चनिषिद्धप्रसक्तं यतमानस्य सिध्यति न तु निषिद्धक्रियात्यागोदासीनस्य दोषनिरासात्मिका शुद्धिः संभवति चलने

वात एव यज्ञस्यारंभको वातः प्रतिष्ठेति च श्रवणात् एष ह्ययन् गच्छन् चलन्निदं सर्वं जगत्
पुनाति शोधयति विशोधयति नह्यचलतः शुद्धिरस्ति दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं नस्थि

एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञ
स्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वा
चा होताध्वर्युरुद्गातान्यतरां

रंस्य यद्यस्माद्यन्नेषइदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञो यः पुनातीति ॰

एवायुस्तस्माद्वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जगत् पुनातीत्याह दोषेति वायोवस्तुपावनत्वं प्रकृते किमायात
मित्याशंक्याह यद्यस्मादिति याथात्मानागतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वय
मुपदिशति

छांध
भाष्य
३८

तस्मादिति एवंविशिष्टस्य व्यानस्य वायुरूपस्येति यावत् यत्तस्योङ्कारमार्गीद्वयवैशिष्ट्येसोपकारमेतद्वयं वाक्समुदा
हरति प्राणीति प्राणापानाभ्यामुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां परिचलनं विद्यते यस्मात्तस्माद्वाचश्चित्तस्य च पूर्वापरभाव
क्रमेणायं यज्ञः संपाद्यते मनसा ह्यभिध्यानं वाचमभिव्याहरन् पूर्वापरीभावेन यज्ञं संपादयतीत्यर्थः यज्ञस्य मार्गद्वय

तस्यास्येवंविशिष्टस्य यज्ञस्य वाक् च मनश्च वर्तनी मार्गौ ताभ्यां हि प्रतायमानस्तायमानो यज्ञोऽनेन व्या
हृतं तेषं ते वाङ्मनसे वर्तनी मार्गौ याभ्यां वर्तनीभ्यां यज्ञस्तायमानः प्रवर्तते ते वर्तनी
प्राणापानपरिचलनवत्या हि वाचश्चित्तस्य चोत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ इति हि श्रुतं तत्र
यज्ञो वाक् च मनश्च वर्तन्यौ यज्ञो वर्तनीभ्यां वर्तते इति वाङ्मनसे वर्तनी उच्येते यज्ञस्य तयो
र्वर्तन्योरन्यतरां वर्तनीं मनसा विवेकविज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मर्त्विग्वाचा वर्तन्या
होताध्वर्युरुद्गातेत्येते त्रयोऽप्यृत्विजोऽन्यतरां वाग्लक्षणां वर्तनीं वाचैव संस्कुर्वन्ति न
त्वेवं मनति न वाङ्मनसे वर्तनी संस्कार्ये यज्ञे ॰

विशिष्टमुपसंहरति तयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावं द
र्शयति तथोरिति वाचा सम्यक्प्रयुक्तयेति शेषः संस्कृतायां एव वाङ्वर्तन्यां तत्रैव यज्ञो निष्पन्नो भवतीत्याह वाचैवेति
किं तर्हि मनो वर्तिन्याः संस्क्रियमाणौ ताभ्यां न तत्राशङ्क्याह तत्रेति यज्ञस्य द्वाभ्यां मार्गाभ्यां नीयमानत्वे पूर्वोक्तरीत्या सति २१

मनोवर्तन्याः संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति अथेत्यादिना मनोवर्तनी ब्रह्मणा वाग्वर्तनी च होत्रध्वर्युतिभिः संस्का
र्यते इति व्यवस्थान्तरमित्यर्थः सब्रह्मेत्यन्वयं सूचयति ब्रह्मेति पुनरुक्तिस्तस्य क्रियापदेन संबन्धद्योतनार्थी पतस्मिन्न

अथ स ब्रह्मा यत्र यस्मिन्काले उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनुवाके प्राक्पुरा पूर्वं परिधानीयाया ऋ
चो ब्रह्मान्तरा तस्मिन्नन्तरे काले व्यववदति मौनं परित्यजति यदि तदान्यतरामेव वाग्वर्तनीं संस्क

स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्यन्यतरामेव वर्तनी
ं संस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्य
त्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवत्यथ
यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी सं
स्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रति
तिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा
श्रेयान्भवति ५

रोति ब्रह्मणा संस्क्रियमाणा मनो वर्तनी हीयते विनश्यति छिद्रीभवत्यन्यतरा

तदेकाले प्रातरनुवाकप्रारम्भमारभ्य तत्परिसमाप्तेरन्तरावस्थायामित्यर्थः

छांध
टी
३२

वाचोद्गात्रादिभिः संस्कार्यत्वमन्यमनसस्त्वब्रह्मसंस्कार्यत्वे साम्भूदेतावता यज्ञस्य किमायातमित्याशंक्याह सयथेइ
ति स एकंपक्षमेवावाक्वाताहारावुत्पादयति कथमित्यादिना नाशोपियज्ञस्ययजमानस्यकिमायातमित्याशंक्याह य

सयज्ञोवाग्वर्तन्यैवान्यतरयावर्तितन्मशाक्नुवन्नरिष्यति कथमिवेत्याह सय
थैकपात्पुरुषोव्रजन्गच्छन्ध्वानेरिष्यतिरथोवैकेन चक्रेणवर्तमानोगच्छन्
रिष्यति एवमस्ययजमानस्यकुब्रह्मणोयज्ञोरिष्यतिविनश्यतियज्ञंरिष्यंतं
यजमानोऽनुरिष्यति यज्ञप्राणोहियजमानोऽतोयुक्तोयज्ञरेषेरेषणमस्यस तं
यज्ञमिष्ट्वातादृशंपापीयान्पापतरोभवती अथपुनर्यत्रब्रह्माविद्वान्मौनंपरि
गृह्यवाग्विसर्गमकुर्वन्वर्ततेयावत्परिधानीयायानव्यवदतितथैव तेसर्वेर्त्वि
जउभेएववर्तनीसंस्कुर्वन्तिनहीयतेऽन्यतरापिकिमिवेत्याह पूर्वोक्तविपरीतोदृ
ष्टान्तएवमस्ययजमानस्ययज्ञः स्ववर्तनीभ्यांवर्तमानःप्रतितिष्ठतिस्वेनात्मना
विनश्यन्वर्ततइत्यर्थोयज्ञंप्रतितिष्ठन्तंयजमानोऽनुप्रतितिष्ठति सएवंमौनवि
ज्ञानवद्ब्रह्मोपेतयज्ञमिष्ट्वाश्रेयान्भवतिश्रेष्ठोभवतीत्यर्थः १६

तत्प्राणादीनि वाग्वर्तनीसंस्काराभावेपितत्स्यादोषः मौनगुणंदर्शयति अथपुनरिति तथैवसम्यगुद्गातादयोवि
यावत् तथासतिब्रह्माचान्येचर्त्विजोद्वेवर्तन्यौसंस्कुर्वन्तीत्याह उभेइति वर्तनीद्वयसंस्कारेकिंस्यादित्यपेक्षायामा

नित्यान्युष्टानुक्तानि नैमित्तिकं प्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते अथेति तद्देषे ब्रह्मणो मौनमंयोसतीतियावत् त्वस्मा

ब्रह्मणो मौनं विहितं अथ यत् तद्देषे ब्रह्मस्त्वकर्मणि चायान्यस्मिन् होत्रादिकर्मदेषे व्याहृतिहोमः प्रायश्चि
त्तमितिवदर्थं व्याहृत्यो विधानमाहत्याह प्रजापतिः लोकानभ्यतपल्लोकानुद्दिश्य तत्र सारं जिघृक्षुः ध्यान
लक्षणं तपश्चचारैषां तप्यमानानां लोकानां रसान्सारभूतान्याहृतवान् जग्राहेत्यर्थः कानग्निरसं पृथि

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमंतरिक्षादादित्यं दिवः स
एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्या
त्स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुव इति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्य
स्तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् ऋचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टं संद
धात्यथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां

अग्निं वायुमंतरिक्षादादित्यं दिवः पुनरपि यज्ञस्य विरिष्टं संदधात्य ० वमग्न्याद्याः स एतास्तिस्रो देवता उ
द्दिश्याभ्यतपत्ततोऽपि सारं रसं त्रयीं विद्यां जग्राह स एतां पुनरभ्यतपत् त्रयीं विद्यां तस्याः तप्यमानाया रसं ०

त्रिलोकस्तोत्रानृग्ग्रहणति कानिति एवं यया लोकानभ्यतपत् येतियावत् जग्राहेति संबंधः ०

प्राय
सारी
३३

तदेवविवृणोति भूरितिव्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽन्तः प्राह्णोयन इत्यस्मिन्नर्थेयद्युक्त इति स्वरूपमाहतस्मिंस्तु तं
प्रायश्चित्तमेवाकांक्षापूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना क्रियाविशेषणमिति यजुस्सदातं संदधामीति पतद

भूरितिव्याहृति ऋग्भ्योजुहुयात् भुव इतिव्याहृतिं यजुर्भ्यः स्व इ
तिव्याहृतिंसामभ्योतत एवंलोकदेववेदप्रसामहाव्याहृतयोऽ त
स्मात्त्रयज्ञेयद्युक्तः स्वरूपसंबंधमाह ऋग्भिरितिविष्णुयज्ञः ततः प्रा
यश्चः स्वाहेतिगार्हपत्ये जुहुयात्तत्र प्रायश्चित्तः कथमेवा
मेवतदितिक्रियाविशेषणंरसेनर्चांवीर्येणोजसा त
थाचसन्निरूपयज्ञस्यरूपसंधिनोयज्ञस्यविविष्टं
विच्छिन्नंततरूपमुत्पन्नंसंदधातिप्रतिसंधत्तेऽथ
यदियज्ञश्चोयज्ञनिमित्तेरिष्टेभुवः स्वाहेतिदक्षिणा
ग्नौजुहुयात्।

३३

चामेवरसेनसंदधातीत्यर्थः ओजसासंदधामीतिसंबंधः ॥ १

तथा च सति यथोक्ते स्थाने सतीत्यर्थः यथा हर्वस्मिन प्रायश्चित्ते यस्य स्वतनमिव रसेन संदधाति तथा हि तीमत्तनीयप्रा
यश्चित्तयोरपि यज्ञपांसास्ताच रसेनाथर्वः उत्क्रान्ता च तत्तद्तनं संधतरस्याह सर्ववदिति हेत्राद्यपराधाधीनसत्तवसप्रा
यश्चित्तस्तत्कात्तस्यापराधकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्याशंक्याह ब्रह्मेति अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिंगं दर्शयति व

तथा साम[तो] रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् तथा च सति सर्वं वयज्ञं संदधाति

अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वी
र्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्या
त्सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु
चर्मणैवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञ
स्य विरिष्टं संदधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो ॥

ब्रह्मनिमित्ते तत्र ये ये त्रिष्वग्निषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् त्रय्या हि विद्यायाः सर्वेषां
एकेन ब्रह्मत्वमित्यनयैव त्रय्या विद्ययेति श्रुतेः
मारीति ब्रह्मणस्त्रयीसाध्यत्वे प्रमाणमाह अथ केनेति साधारणक
थ्यस्य कारणसामग्रीजन्यत्वविधिमाह द्वयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदत्रयसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो द
र्शित अन्यदस्यैव वेदैकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिज्ञस्य ज्ञानमाहात्म्येनैव दोषनिरासो जायते त्याह प्रायश्चित्ते विधेयमि

छाय
भाटी
३३

स्यायंदयंतेति । वस्तुस्वभाववैचित्र्यादुत्पन्नस्यापि लतस्य केनचित्संधानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह तद्यथेत्यादि
ना किंचित्रसंधानमिति तद्दर्शयति त्रावेणेति खदिरस्वर्णौ वह्निसंयुक्ते द्रवीभूते त्रावप्रदेपि सटंकणादिनास
युक्तयोर्मिथोवयवसंयोजनेन संधानं प्रसिद्धमित्यर्थः रजतं स्वर्णेन स्वर्णं रसतत्रीवदशाकसंधानं तथापि

स्याधांतनं वा मस्तगंधनुत्तनिमित्तेरेषु तद्यथालव
णेन स्वर्णं संदध्यात् त्रावणटकणादिना वरे स्व
र्णे मस्तत्वकरं हितत स्वर्णेन रजतमशाकसं
धाने संदध्यात् रजतेन तथा त्रपुत्रपुणा सीसं सीसेन लो
हं लोहेन दारुदारुचर्मणा चर्मबंधनेनैव मेषां लोका
नामंशां देवतानामस्यास्त्रप्यविद्याया वीर्येण वसाले
नैजस्य यत्नस्य विविंद्रसंदध्यातिभेषजकृतोरवाप्रस्य
तो ।

वह्निसंयोग एवं कं दृष्टं देवतत्रापि प्रसिद्धं संधा नमित्याह स्वर्णेनेति रजतेनेत्यादावपि संयोके द्र
दृष्टं संदध्याति ब्रह्मेति शेषः भेषजेनेव कृतः संस्कृत इति यावत् ॥ ० ॥ १३

तदेव सकृत्यति रोगार्तेइति भवति संस्कृतत्रुतिशेषः इतश्चैवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह किंचेति गाथा
स्तुतिरेषा यज्ञादिच्छेदोव्यतिरिक्तच्छेदो विषयः यतोयतः प्रदेशात्कर्मावर्तते इत्यर्थः विहतोति ऋत्विजामिति ॥

रोगार्तेइवपुमांश्चिकित्सकेन ह्यशिक्षितेनैष यज्ञो भवति कोसौ यत्रयस्मिन्यज्ञे
एवंविधयोगक्षयाहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्माभवत्येवंविदर्त्विग्भवति सयज्ञ

एषहैवंविद्ब्रह्माभवति एषहवा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्माभवत्ये
वंविदं ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतोयत आवर्तते तत्तद्गच्छति मान
वो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमान
ं सर्वांश्चर्त्विजोभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंवि
दं नानेवंविदं १० इतिछान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकः ४

इत्यर्थः किंचैष ह वा उदकप्रवण उदङ्निम्नो दक्षिणोच्छ्रयो यज्ञो भवति उत्तरमार्ग
प्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः यत्रैवंविद्ब्रह्माभवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं प्रत्येषा गा
था ब्रह्मणः स्तुतिपरायतोयतः आवर्तते कर्मप्रदेशात ४ ०

੫ ਮਾਘ

੩੫

ॐ श्री गणेशाय नमः ॥ पूर्वमनुप्रवर्तिष्यमाणप्राणस्य संगतिं संगिरते सगुणेति विद्यानंतरं पंचाग्निविद्याविकासगुणविद्यानंतरोक्तानंतरविद्यानामितिविद्यानां तामेव गतिमर्चिरादिलक्षणामित्यर्थः ततो गतिर्द्वयान्तृतीयाच विद्याकर्मरहितानामिति शेषः अथ कर्मणाम् किं संभवाउत न गतिरुच्यते किमिति दक्षिणावृत्तीयाच संसाररूपा गतिरवतिनिकृष्टाप्रपदिश्यते तत्राह कष्टतरेति सगुणब्रह्मविद्यावतामर्चिरादिगतिमुक्ता समुच्चितानाम समुच्चितानां च कर्मणां संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तव्यम्

ॐ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता अथेदानीं पंचमे ध्याये पंचाग्निविदो गृहस्थस्य ऊर्ध्वरेतसां च श्रद्धालूनां विद्यांतरशीलिनां तामेव गतिमनूद्यास्माद्दक्षिणादिकसंबंधिनी केवलकर्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्तिरूपा तृतीया

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

त चैतः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो वाव संवर्गः इत्यादि च बहुश: श्रोतीत्येव श्रेष्ठ्ये प्राणग्रहणं कृतं राम ॥ मारंभइत्यर्थः कर्मविधिश्च पतनसंपत्तौ सत्यां भवति तत्संपत्तिश्च शरीरप्राणस्य श्रेष्ठत्वे सत्येव सम्भवति निश्रेष्ठस्य सिद्धये प्राणोपासनं पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यमित्यनंतरं ग्रंथसंगतिं वदन् प्रसंगं करोति प्राणः श्रेष्ठ इत्यादि वा वागादिभ्यः श्रेष्ठ इत्यादिशब्दार्थः उदाहृतान् दाहृत श्रुत्यंतरसमन्वयार्थश्चकारः प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठत्वमुक्तं पातिपति राम श्री ॥ राम कृष्णाय नमः ॥

सकथमिति सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य कार्यकर्तृत्वे संप्रतिपन्ने स एव कथं तेषु श्रेष्ठो निर्धार्यते तेषामन्यतमस्यैव श्रेष्ठत्वं किं न स्या
दित्यर्थः तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठत्वमाशंक्य वागादीनामन्यतमस्योपास्यत्वमयोग्यं प्राणस्यैवोपास्यत्वे हेत्वभावादित्याशंक्योत्तरमाह
कथं चेति प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव तावत्प्रथममारभ्यते यो ह वै ज्येष्ठं चेत्याद्यं जोद्यं परिहरति प्रथममि
ति प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनंतरमारभ्यते अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्नित्यादिनेति द्वितीयं चोद्यं परिहरति इदमनंतरमि

सकथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे कथं च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्सयारंभमनंतरमा
रभते यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठं च प्रथमं वयसा श्रेष्ठं च गुणैरभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति फलेन पुरुषं प्रलोभ्याभि
मुखीकृत्याह प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वयसा वागादिभ्यो गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागादिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भ
वति यया गर्भो विवर्द्धते चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति श्रे
ष्ठत्वं प्रतिपादयिष्यति सुहयपड्वीशादिनिदर्शनेन अतः प्राण एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चास्मिन्कार्यकारणसंघाते ॥ राम

ति कोसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो वेदितव्यस्तत्राह फलेनेति कुतो वागादिभ्यो ज्येष्ठं प्राणस्य प्रतीतं सर्वे हि वागादयः प्रा
णः सहैव गर्भस्थस्य ततो वृत्तिभागिनो भवंति तत्राह गर्भस्थे हीति तत्र गर्भवृद्धिदर्शनं प्रमाणयति ययेति कदा तर्हि वा
गादीनां वृत्तिलाभस्तत्राह चक्षुरादीति प्राणस्य ज्येष्ठं प्रतिपादितं निगमयति इति प्राण इति गुणद्वयमनुवा
सत्वायदर्शितं निगमय्य प्रतरति ॥

५ छा· गा·टी·

तेन देवेषु गुणांतरं दर्शयति यो ह वा इति वसमतसंपन्नवत्त्वात् स्मे षां निवासकारणत्वा इत्यर्थः तथैवेषु पासनानुसारेणेति याव
त् वसिष्ठ इह भवतीति ग्रामपतिरिवेत्यर्थः वाचो वसिष्ठत्वं समर्थयते वाग्मिनो हीति वसमत्र माश्च तेना माद्विवासयंतीति शेषः
गुणांतरमाध्यानायोपदिशति यो हेति प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विभावय चक्षुषा हीति गुणांतरमाह यो ह वा इति देवाः कामाः

यो ह वै वसिष्ठं वासं तत् समष्ठा ह्यपि तत्तमेव समतमं वा यो वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां ज्ञातीनां कलहं वसिष्ठः श्री
ह स्वानां वाच वसिष्ठो वाग्मिनो हि प्रकर्षेणावसंति अभिभवंत्यन्यान् समतमाश्च तेना वा अस्य वसिष्ठो यो ह वै प्रतिष्ठां वेद सवा अस्मि
लोके स्मिन् अमुष्मिंश्च प्रतिष्ठति इदकांत्तं हि प्रतिष्ठेत्याह चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठ।

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठो यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यस्मिंश्च लोके मुष्मिंश्च
चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा यो ह वै संपदं वेद सं हास्मै कामाः पद्यंते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव संपद् यो ह वा आयतनं
वेदायतनं ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ राम तिष्ठत्यस्मात् अतः प्रतिष्ठा चक्षुः यो ह वै संपदं वेद तस्मा अस्मै दैवा
मानुषाश्च कामाः संपद्यंते इदं तद्धि कासं पदित्याह श्रोत्रं वाव संपत् तस्माच्छ्रोत्रेणाधीयंते वेदा गृह्यंते तदर्थविज्ञानं च ततः कर्मा
णि क्रियंते ततः कामसंपदित्येवं कामसंपद्धेतुत्वाच्छ्रोत्रं वाव संपत् यो ह वा आयतनं वेद आयतनं ह स्वानां भवत्याश्रयो भव
तीत्यर्थः किं तदायतनमित्याह मनो ह वा आयतनम् ॥ राम स्वर्गादयो वा मानुषाः पश्वादयः श्रोत्रस्य संपत्त्वं सा

प्रवति यस्मादिति इत्येवं यस्मात् तस्मादिति योजना संप्रति गुणांतरमाह यो हेति राम ७ ॐ राम राम
स्मैनमः ॥ ७ ॐ

कथंपुनः प्राणस्य ज्येष्ठत्वंमनसः सिद्धमित्यतआह इंद्रियोपहतानामिति यथोक्तागुणानांस्वस्वगोलकाभिमानिनांप्रत्येकंवागतिरिक्षम
वेतानिवक्तव्यानिस्वायिकांप्रणायति प्रथेति केविदिराजेकस्यपादीनामयमेवेत्यर्थः शरीरस्यपापिष्ठत्वंपापकार्यंप्रयानवे।

इंद्रियोपहतानांविषयाणांभोक्तृणांप्रत्ययरूपाणांमनसःप्राप्ततनमाश्रयोऽतोमनोद्वाराप्राप्ततनमिन्द्रियं प्रथमस्या
णापवंयथातेगुणाः संतोटश्रेयस्यदंश्रेयानस्म्यहंश्रेयानस्मीतिपतस्मिन्प्रयोजनेस्वदेनानाविरुद्धंवादिरे उक्ता।
वंवस्मैदेवं विवदमाना आत्मनःश्रेष्ठत्वविज्ञानायप्रजापतिंपितरंजनयितारं केचिदेत्योत्तुरूक्तवंतोहेभगवन्कोनः।

प्राणाहवादिरे अहंश्रेयसिव्यूदिरे अहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीतितेहप्राणाः प्रजापतिंपितरमेत्यो
चुर्भगवन्कोनः श्रेष्ठइतितान्होवाचयस्मिन्वउत्क्रांतेशरीरंपापिष्ठतरमिवदृश्येतसवःश्रेष्ठइति ॥ राम

साकंसवधेऽदेष्टोऽस्मायिकोगुणोऽस्मिन्नेवंपृष्टवंतः तान्पितोवाचहयस्मिन्वोयुष्माकंमध्येउत्क्रांतेशरीरमिदंपापिष्ठ
मिवातिशयेनजीवितोपिसमुत्क्रांतेप्राणेततोपिपापिष्ठतरमेवातिशयेनदृश्येत कुणपमस्पृश्यमशुचिदृश्ये
त कुणपमस्पृश्यमशुचिदृश्येतसवोयुष्माकंश्रेष्ठमवोचत् ॥ राम राम ॥

[illegible]शब्दोवधारणार्थः उक्तमेवार्थंसंदिग्धाह [illegible]पमिति त्वकप्राणशावरूपमितिपावत् ॥ राम राम राम
॥ ॥ राम श्रीरामायनमः ॥ ॥

छा॰ उ॰
भा॰ टी॰

न[illegible]ति: सर्वतोस्माच्छ्रेमेव प्राणाः किमिति श्रेष्ठत्वमभिवदन्तितत्राह काक्वेति यपंष्ठ उत्सृष्टे केपतेर्थो वागादीनां हे: त्वेनत्वरि
तोक्वानद: त्वंपरिजिहीर्षुरथ्योके शुपित्राप्राणेषु साहवाग् उच्चक्रामोत्क्रांतवती साचोत्क्रम्य संवत्सरं प्रोष्य स्वव्यापारा
न्निवृत्तासती तत: पर्येत्य तत्रान्प्राणानुवाचकथं केन प्रकारेण अशकत शक्तवंतो यूयं मदृते मां विनाजीवितुं धारयितुम
स्मानमितितेहोचुर्यथाकलाइत्यादिकलामूका यथा लोके प्रवर्तते वाचा जीवंति कथं प्राणंत: प्राणेन पश्यंतश्चक्षुषा
प्राणवाक् चक्षुरुच्चक्रामससासंवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशाकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाकलाश्चवंदंतः प्राणंत: प्रा
णेन पश्यंतश्चक्षुषा शृण्वंत: श्रोत्रेण ध्यायंतो मनसैवमिति प्रविवेशह वाक् चक्षुर्होच्चक्रामतत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवा
च कथमशाकतर्ते मज्जी[illegible]मिति यथांधा अपश्यंत: प्राणंत: प्राणेन वदंतो वाचा शृण्वंत: श्रोत्रेण ध्यायंतो मनसैवम
िति प्रविवेश ह च[illegible]: श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशाकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अ
शृण्वंत: प्राणंत: प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षुषा ध्यायंतो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रं मनो होच्चक्राम त
त्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशाकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनस: प्राणंत: प्राणेन वदंतो वाचा पश्यं
तश्चक्षुषा शृण्वंत: श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनो अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्त्स यथा सुहय: पड्वीशशंकून्संवि
[illegible]

देवमितरान्प्राणान्समखिदत्तं हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं न: श्रेष्ठोसि मोत्क्रमीरिति ॥
स्तवंत: श्रोत्रेण ध्यायंतो मनसा एवं सर्वकरणचेष्टां कुर्वंत इत्यर्थ: एवं वयमजीविष्मेत्यर्थ: आत्मनोश्रेष्ठतां प्राणे
षु बुध्वा प्रविवेशह वाक् पुन: स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभूवेत्यर्थ: समानमन्यत् ॥
इत्येमित्थं प्रजापति: स्वरमेगोदाय विशेषेण श्रेष्ठमुक्तवानस्फुटमेत्यर्थ: ॥ राम

श्रमादित्यस्य विषयमाह चक्षुरिति बालानामपि चक्षुरादीन्द्रियत्वाविशेषात्कथं मम न मरणं तद्विशेषणमनस्याह अप्रस्फुटेति प
र्भस्थितेषु श्रेष्ठप्राणादितेषु नितरां निश्चितोऽपि सन्तत्पदनशीलाः प्रादास्तेषां संदिग्धतिः यदीत्तस्याऽस्थानियामकाः शंकं चोवक्ष्यवि

चक्षुरुच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम मनो होच्चक्रामेत्यादि यथा बाला अमनसो अप्रस्फुटमनसः समर्थाः एवं प्रीतितेषु वा
गादिषु यानन्तरं समन्वये: प्राण उच्चिक्रमिषन्नुत्क्रान्तमिच्छन् किमकरोदित्युच्यते यथा लोके सैन्धवः शोभनोऽश्वः
पड्वीशशंकून्पादबंधनकीलान्परीक्षणयाऽऽहतेन कशाघातेन: सन्संविदेत्समुत्ख
नेत्समुत्पाटयेत् एवं इतरान्वागादीन्प्राणान्समन्वविदन् समवृहतवानित्ये
प्राणाः संचालिताः सन्तः स्वस्थाने स्थातुमशक्नुवन्तस्तदमाना अभिस
मेत्य मुख्यप्राणं तमूचुः हे भवन्नः स्वामी यस्मात्त्वं नो हथिमव
स्माकं श्रेष्ठोऽसि मा वा स्मादेहादुत्क्रमीरिति ॥

विकारस्त्वं रसः तान् यथोक्तान्स्वोऽपि गायत्र्यादयेषु एतेति दृष्टान्तमलंकारं दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति मयि श्रेष्ठत्वपीपर्युपा
समरतोल ॥ राम ९

छां॰ भा॰
टी॰
३

कथं ताहं श्रावक्तमित्याशंक्याह तथेति वचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति यद्वसिष्ठत्वे न वागादिस्त्वं गुणेनादेशगुणवानस्मि प्रतत्वमेवेति योजना अनंतरं वाक्यमादाय व्याचष्टे त्वमित्यादिना तद्वसिष्ठ इति समं लोपर मितिगृहीत्वा व्याख्यापपदांतरमाह अथवेति यद्वत्ववदित्यर्थः अहं वसिष्ठत्वगुणोस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोसीति क

अथ हैनं वागादयः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणायादयंतः प्राहुर्बलिमिव हरंतो राज्ञे विशः कथं वाक्ता वद वाच यदहं वसिष्ठो स्मि त्वं तदिति क्रियाविशेषणं यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः त्वं तद्वसिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोसि तद्गुणस्त्वमित्य।

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोस्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीति अथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीत्यथ है नं श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥

र्थः अथवा तद्वसिष्ठोसीति क्रियाविशेषणमेव त्वत्कृतस्तदीयो मे वसिष्ठगुणोऽज्ञानान्ममेति मया भिमत इत्येतत् तथोत्त रयोश्चक्षुःश्रोत्रमनस्सु ॥ राम परमात्मने नमः ॥

श्रुतिमिदानीमनुवदते अथ यथादि पूर्वमभिमानं तदसी। दित्याशंक्याह तत्कृतमिति वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादावतिदिशति तथेति वागादिवचनानन्यायप्राणोपजीवनतो वागादेः कृतिरेव कथयतीत्युत्तरस्य न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ राम ४ ॥ राम

श्रुतेरिति नदेवर्चसोपस्कारं व्याकरोति पुरुकमित्यादिना यदिसर्वाण्येवकरणानिवाकेत्राणिश्रुत्यादिवाचमित्येवमातिष्ठुःय
दिवदत्संत्राणास्तदासर्वाण्येवचक्षुरादीतिवदेयुः नचैववदंतिप्राणाश्चेतिद्वनानिकथयंतिनस्यात्प्राणपारतंत्र्यंकरणानांसिद्ध
मित्यर्थः वागादिभिरुक्तंत्वद्वसिष्ठोसीत्यादिप्राणस्यैवयथोक्तगुणवत्ताध्येयत्वप्रकरणार्थःसाधनाद्वपसंहारादर्शनाद्वपप्र
जिहीर्षतीसत्कमाद्याप्यिकायायथाश्रुतमर्थमादिपतिनत्विति यथाप्रुरुषाश्चेतनावंतोविदमानाःस्पार्द्धन्ते तथावागादयो
ऽचेतनाःस्वकीयश्रेष्ठत्वसिध्यर्थेविप्रतिपद्यामिथःस्पर्द्धन्त्विति नैवप्रुकमचेतनेष्वस्पर्द्धादेरदर्शनादित्यर्थःकिंचवाग्वदितिविकाक्षतेरिदंवचोप्रुकमिदंवागादिभिर्मत्स्यप्राणस्यभिहितंयस्मात्रचैवलोकेवाचोनवत्त्वेपिनश्रोत्राणिनमानासीतिवागादीति
करणस्यावस्तेलौकिकाप्रागमस्त्वावाकिंतर्हिप्राणाश्चेत्सवावदंते कथयंतितस्मात्प्राणोह्येवैतानिसर्वाणिवाणीति।
करणस्यैवंवागादिभिरुक्तमितिप्रकरणार्थमुपसंजिहीर्षति नत्कथमिदंप्रुकंचेतनावंतःस्वप्रुरुषाधिष्ठेश्रेष्ठतायै
विवदंतोःस्पर्द्धेप्रुरीति वदत्वरादीनांवाचप्रस्त्याधायप्रत्येकंवदनसंभवति तथाःपरामेदेहादसन्तःप्रवेशोवस्या
गमतन्प्रमाणत्वमतदात्मत्वतिवोपपद्यते नत्वस्मादिचेतनावद्देवताभिरपिष्ठितत्वाद्वागादीनांचेतनावत्वंतावतद
नामस्योस्यंवचनमेवानुविधेवचनस्यव्यापारत्वादित्याद नदीति किंचवागादीनांदेहात्स्यर्णप्रुकमचेतनत्वादित्याद नत
येति वागादीनहीसत्रुकर्षणार्थः।श्रुत्यादयश्चेतनावत्यादेवतास्ताभिरपिनत्वादात्माभिप्रायेणवागादीनांचेतनावत्त्वम
वादनादिव्यवहारःसंभवतीत्यग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिमनुसृत्योत्तरमाह तत्रेति एकस्मिन्देहेनेकचेता
नावच्छेदेहानेकाभिप्रायापत्तिविधापित्वेनदेहस्योन्मथनप्रसंगात्क्रियत्वप्रसंगाद्वानानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्यदेह
स्यसंभवतीतिशंकते ॥ राम ४

॥ उप.भा.टी. ॥

[margin note:] प्राणोनिभवति / ...त्वप्रत्यनु

बृ॰ उ॰
आ॰ टी॰
५

तार्किकेति किमेकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तेनिर्णीतं कर्तृभोक्त्रधिष्ठितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति नेति प्रसिद्धि
विरोधसंभवाज्जीवाधिष्ठितत्वे चेश्वराधिष्ठितत्वं तथा चैकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति सेश्वरवादिनां शंकेमथः
मर्यादं द्वितीयं ... णोति येनावदिति अचेतनानां चेतनाधिष्ठानानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह रथादिवदिति द्वितीयं प्रत्याह
रथादिवदिति द्वितीयं प्रत्याह नेवति कार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतानां न हि तत्कार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतानामि
हु चेदनवस्थानादिति मत्वा न प्रत्याह कार्यकारणवतीनामिति शाकल्यब्राह्मणमनुसरन्नाह प्राणेति नवभूयसोदेवा
तार्किकस्य ... विरोधः इति चेत् देहे एकस्मिन्ननेकचेतनावत्त्वे नेश्वरस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमात् येनावदीश्वरम
भ्युपगच्छति तार्किकात्मन ... दिकार्यकारणानामाध्यात्मिकानां च पृथिव्यादीनामीश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृ
त्तिसिद्धेः रथादिवत्तथा भासिरत्र यथाचेतनावस्थापि देवताध्यात्मकत्वेनाभ्युपगम्यते किं तर्हि कार्यकारणवती
नोदितासां ... कदेवतानां भेदानां अध्यात्माधिभूताधिदेवभेदकोटिविकल्पानां अध्यक्षतामात्रेण नियंतेश्वरोऽभ्यप
गम्यते सप्रयकरणो अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिमंत्रवर्णात् हिरण्यगर्भं पश्यति
जायमानं हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमित्यादिवचनाश्वतरीयाः पठंति ॥ राम ॥ ताः कथं तासां पाणालवतो
कदेवताप्रभेदत्वमतमाह अध्यात्मेति अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्प्यमानामिति विग्रहः नियंतृत्वप्र
युक्तयापारवश्यं वारयितुं विशिनष्टि अध्यक्षतामात्रेणेति अधिष्ठातृत्वमपि नियंतृत्वात्कार्यकारणवत्वे देवतानामिवस्या
दिति चेन्नेत्याह महीति प्रकरणात्त्वमकार्यस्योपलक्षणं तत्र श्रुतिं प्रमाणयति अपाणीति आदिपदेन वचनं तस्य कार्यकरणव
विषयतः यादिमंत्रवर्णो गृहीतः सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः सा चैकामममष्टिरूपा देवता तदवस्थाभेदानां देवतानामीश्वरो नियंते

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत आह भोक्तेति तद्विलक्षणो देवतेभ्य आध्यात्मिकेभ्य एतदनिर्याणात् वागादिभिश्च बाध्यात्मिकैरनावेद्यदेवताः इति सीकृत्याध्यात्मिका पाशश्चार्थं मकमिदानीं तस्याप्रातव्यमाह वागादीनां चेति कल्पनाप्रयोजनमाह विदुष इति यथा लोके कल्पनाः स्थितानेनस्पष्टयति यथेत्यादिना तेनोक्तेमुकमेवक्षनेनाति एकैकश्येनेति विदुषस्त्वादिनोक्तप्रयोजने

भोक्ता कर्मफलसंबंधी देहेतद्विलक्षणो जो वश्निवत्स्याम्: वागादीनां चेदं संवादः कल्पितो विदुषो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रा

णश्रेष्ठतानिर्धारणार्थं यथा लोके पुरुषाश्चेमात्मा आत्मनः श्रेष्ठताये विवदमानाः कं चिद्गुणविशेषाभिज्ञं पृच्छंति कोनः

श्रेष्ठो गुणैरिति तेनोक्ता एकैकश्येनादः कार्यं साधयितमयं च तयेना दः कार्यं साध्यते सवः श्रेष्ठ इत्युक्ता स्तथा एव वाय

स होवाच किं मे ऽन्नं भविष्यतीति यत्किंचिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुः

क्तेतस्यात्मनो ऽस्य स्वश्रेष्ठतां निर्धारयंतितत्थेमं संवादं वागादिषु कल्पितवती श्रुतिः कथं नाम विद्वान् वागा

दीनामेकैकस्याभावे ऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्येतेति ॥ राम ७

प्रकटयति कथं नामेति विद्वान् प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति संबंधः प्रतिपत्तिप्रकारं संदिपति वागादीनामिति फल

वतीं कल्पनेति शेषः दृष्टेत्यर्थेष्कृतिरनुग्राहकत्वेन दर्शयति ॥ राम ७ ॥ राम

परमात्मने नमः ॥

छां॰ उ॰
भा॰ टी॰
६

भवतीति । वागादीनां स्वामी श्रेष्ठ इत्यादिगुणः प्राणोऽसीति विद्यादिति प्रधानविद्यामपादिति प्रधानविद्यामपदिश्य तदर्थानांग
भूतां त्वं वाग्माहदृष्टिविधानार्थं प्रक्रमे प्रथममत्र दृष्टिविधानं प्रसंगं प्रकुरुते सहोवाचेति मा(ख्य)स्य प्राणस्य प्रष्टत्वे वागादीनां
यदिहमित्युक्तमेव च यत्प्रत्वं वाक्यार्थं कल्पनार्थं पदत्रमित्यचानूद्यते तद्धापतदित्यादिना उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यादर्थभेदा।
भावमाशंक्याह प्राणस्येति प्राणशब्दे विद्यायाः नशब्दप्रयोगनामसीमाह सर्वप्रकारेति एतचेष्टायांमिनिधानं जस्मान्नशाव्द

तथाचश्रुतिः कौषीतकीनां जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो
बधिरान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान् हि पश्यामो जीवति मनोपेतो बालान् हि पश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरु
च्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्नः स्माह ... स होवाच मत्यः प्राणः किं मे ऽन्नं भविष्यतीति मा(ख्य)प्राणप्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रतिवक्त
तद्धापतदः स्मात्वमनोद्वैनामप्रत्यक्षेन दृष्टापवं विदितं किं च नानन्नं भवतीति स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुः
त्रिवकल्पयेतो ... तिराह यदिदं लोके त्वजानेप्रसिद्धमा श्वभ्यः कृमिभिः सहाशकुनिभिः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति
होचुर्वागादय इति प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽनामर्वस्यान्नमन्त्वेव प्रतिपत्तये कल्पिताः ऽध्यायिकाः पाद्याद्वत्यस्व नञ्कृति रूपे।
णाह तद्धापतद्यत्किंचि लोके प्राणिभिरन्नमद्यते तस्य प्राणस्यन्नदन्नं प्राणेनैवनद्यत इत्यर्थः सर्वप्रकारचेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शना
र्थमनऽति प्राणस्यप्रत्यक्षनाम ॥ सोपादानसर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थं तथाच श्रुतिः कोपिदेदतिशोषयतिल
व यतीनामर्वोऽपि प्राणएवेति एकं प्राणस्यानऽति नामेत्यर्थः प्रत्यक्षं सर्वीकथानजनमनामेतिपावत उक्तमेवार्थं समर्थयते ॥

परमात्मने नमः ॥ नारायणाय नमः

२८ ॥

णादीति अत्रास्य विशेषः न प्राणस्य सर्वचेष्टानिमित्तमेव कार्यार्थः न च प्राणादिशब्दोपादाने विशेषस्यास्मिन्नेवेति स्थिते सती
मर्थः अत्र तृतीयमन्तर्मितं नाम सर्वाज्ञानामन्तर्नाम ग्रहणमिति संबंधः न देवस्याचेष्टे सर्वाज्ञानामिति ततश्च प्राणावादः सप्राण
वदः सर्वमत्रैवेतद्विद्गषोभूयाभवत्विभागाः सिद्धौ तद्विषयं शास्त्रं विरुध्येत मात्राशामा आत्मिकं रूपादिनापि दैविके न रूपेण
स सर्वात्रैव विभागशास्त्रं प्राध्यात्मिकं परिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह प्राणभूतत्वादिति प्राणभूतो विद्वानित्यत्र प्राप्तेन

प्रागुपसर्गोपदेत्वेदिविशेषणान्तिरेवस्मात्तथाच सर्वाश्रौतनामत्वः नामग्रहणमितीदृप्रत्यत्तं नामस्यनत्वति सर्वांत्राम्रा
मत्तः सामान्यदामिधाने नत्वेवं विदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्थः सर्वात्रानामत्तेति न स्मित्रैवेवि[illegible]वे किंच त किंचि
दपिप्राणाभिप्रायं सर्वैरत्तव्यमन्नं यत्नभवति सर्वमेवं विदित्र भवतीत्यर्थः प्राणभूतत्वादित्युपः प्राणाद्वा एष उदेतिप्रा
णेऽस्तमेतीत्युपक्रम्यैवंविदाह वाउदेति सूर्यएवंविद्यस्तमेतीति श्रुत्यंतरात् स होवाच पुनः प्राणः एवं वदे वकल्पतां किमे
वासो भविष्यतीत्यापश्यति हो वुर्वीगादयो ॥ राम

प्राणादयति प्राणादिति प्राणविद्यांगत्वेनात्रदृष्टिरूपदिष्टास्तंप्रतितदंगत्वेनवासोऽहस्त्रिंप्रस्तौति स होवाचेति प्रश्नाशिप्रा
णस्यप्रष्टृत्ववागादीनांप्रतिवक्तृत्वेचकल्पितमेवेत्याह पूर्ववदिति ॥ राम राम राम राम राम ४
राम ४ ॥

छां॰ भा॰
उ॰ टी॰
७

प्राणप्रतिवासोह्यपतेगमकमाह यस्मादिति वासोहस्येफलमाचष्टे लंभुकरति अनग्नोहभवतीत्यस्यपौनरुक्त्यमाशं
क्यार्थविशेषमाह वासस्त्वमिति आचमनीयतं प्राणविदो विधीयते एवं विदः शिष्यन्नाचामेदिति श्रुतेरित्याशंक्याह भोक्ष्यमाणस्ये
ति आदिपदेदत्पतिवचनेरुद्योतं सर्वप्राणिभोज्यः त्वं तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्वप्सु तस्यविधीयते वासोदृष्टिर्विरिक्तंव्यति
रेकं कथं विश्वणोति यदीति नादृष्टेनानग्नतार्थत्वेमैतिर्यावत् अप्स्वेवं मन्त्रदृष्टिरेव विधीयते सर्वत्र भक्षणस्य प्रमाणत्वेऽपिकीह
यस्माद्ब्राह्मणस्य वासस्त्वं प्राप्तं तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भक्ष्वं तत्त्व वाक्याणा विद्वांस एतत्कुर्वन्निति किमिह वासस्थानी
याभिः उ [illegible] स्माद्गोत्तनाम्न्वक्वं परिदधञ्च भोजनादूर्ध्वं च परिदधातिपरिधानं कुर्वंतित्म [illegible] प्राणस्य लंभकोलंभनशीलो
वासोदृष्टभवति वासमालभत भवतीत्यर्थः अनग्नोहभवतिवासालभकत्वेनार्थसिद्धेवाध्रप्रनार्थमनग्नोहभवतीत्युनरीयवा
न्भवतीत्येतत भोक्ष्यमाणस्यभक्षवतश्चयदाचमनेष्वप्स्वर्थंविज्ञातं तन्निर्माणस्य वासस्तिरदर्शनमात्रमिहविधीयते अद्भिः

तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधतीति नाचमनांतरं यथाप्तो किके

परिदधतीति नाचमनांतरं यथातौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येतिदर्शनमात्रं न तद्वत् किंमे वासस्स्यादिप्रश्नप्रति
वचनयोस्तुल्यत्वात् यथाचमनस्यैवं नादृष्टेनाकिपेतनदाक्रिम्यायत्रमपिप्राणस्येतिभक्तत्वेनविहितं स्यात् तल्य
योर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादेकजातीयोनपुक्तः कल्पयितुं यत्प्रसिद्धमाचमनं प्राप्तमा
नादिद्वत्स्यैवमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशंक्याह तल्यपोवैति प र्थं प्राणस्यानग्नतार्थं च स्मभवतिस्मव्यतेनत्या
कर्याचनतारिअश्वार्थत्वमनग्नतार्थत्वेवक्तमशक्के विरोधादित्याशंक्याह यदीति विरोधोपपत्तिस्यान्तयोस्वयोः नहिंकी
दृगाचमनेविवादिताभित्याह किंतर्हीति प्रयतस्यभावः प्रायत्यं दर्शयाचमनक्रियानान्नाधनमन्नस्वपदार्थः संकल्पने

क्रियाभेदफलमिदमाह तत्रेति अप्रमार्थोऽयमन्यार्थत्वचिंतनेप्रमाणविरोधादिविधियोगेनवासोऽर्थमाचमनान्तरमेव विधयत्तत्रचा
प्रतार्थत्वचिंतनमुचितमितिशंकार्थः वासोऽर्थोऽपूर्वाचमनविधानेतत्रानप्रतार्थत्वदृष्टिविधानेचवाक्यभेदप्रसंगात्प्रसिद्धा
चमनसाधनभूतास्वप्सुवासोदृष्टिपरमेवचवाक्यमित्युत्तरमाह नेत्यादिना वासोऽर्थत्वेदृष्टार्थत्वसिद्धेःप्रमाणसापेक्षवाक्यं

तत्राचमनस्योभयार्थत्वप्रसंगाद्दोषचोदनानुपपत्त्यावासोऽर्थमेवाचमनेनदर्शनस्यादितिचेत्त्ववासोऽत्तानार्थवाक्येवासोऽर्थापूर्वा
१८ चमनविधानेतत्रानग्नतार्थत्वदृष्टिविधानेचवाक्यभेदःप्राचमनस्यतदर्थत्वमन्यार्थत्वेचनतिप्रमाणाभावात् तदेतत्प्राणदर्शनस्तु
तेकथयतद्वैतत्प्राणदर्शनंसत्यकामोजाबालोगोश्रुतयेनाम्नावैयाघ्रपद्यायपत्यायवैयाघ्रपदोऽपत्यंवैयाघ्रपद्यःतस्मैगोश्रुत्याख्यायो

तद्धैतत्सत्यकामोजाबालोगोश्रुतयेवैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाचयद्यप्येतच्छुष्कायस्थाणवेब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्
छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीतिअथयदिमहज्जिगमिषेत् ॥ राम

क्त्वावाचान्यदपिवक्ष्यमाणंवचःकिंतद्वाचेत्याह यद्यपिशुष्कायस्थाणवेएतद्दर्शनंब्रूयात्प्राणवित्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवा
स्मिन्स्थाणौशाखाःप्ररोहेयुश्चपलाशानिपत्राणिकिमुजीवितेपुरुषायब्रूयादितिएवंविदःप्राणदर्शनविदेहमा
थार्वकर्माभ्यन्तेध्यानेनअथयदिमहत्त्वंजिगमिषेत्गंतुमिच्छेन्महत्त्वंप्राप्तुमिच्छेद्यदिकामयेदित्यर्थः तस्मैतत्कर्मदिदो

प्रमाणप्रसंगादिष्यावत्‌ तद्धैतदित्यादिनाप्राणविद्यानार्थेनापिफलवचनं तथाचपूर्वमिव्याशंक्याह तदेतदिति स्तुतिमेवप्रश्न
पूर्वकंविवृणोति कथमितिजीवतेपुरुषायप्राणविद्याविदेतद्दर्शनंब्रूयात्तदासफलेभवतीतिकिमुवक्तव्यमितियो
जना गोमीदनवदधिकृताधिकारमिदंकर्मप्राणविदोऽस्मिन्नधिकारोऽस्तीत्याह रव्योतिमिति एवंतरप्राणविद्यानिष्ठेतेरितिशेषः

मव[illegible]द्यादिविषयोपभोगकामः कस्य कर्मणि प्राप्तिशास्त्रेणेनादिश्यते स्वदनर्थफलमेवेत्याशंक्याह मन्त्रवतीति तस्येति प्रकृतमया
व्यकर्मोक्तिः कालदीत्यादिशब्दार्थ्याद्विग्रहार्थः देवं प्रदीत्ताग्निमेवमोऽन्यः भुंजनादि वचमेवमेवायमत्रानिष्टत्वप्रकृतिधर्मोऽपि वि
कृत्वा वर्तते प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायात् न चेदं कस्यचिद्विकृतिरतोऽप्ययोक्तमुपमेवत्वमेवात्र विवक्षितमित्यर्थः टी

मन्त्रवतीति [illegible] तिश्रोरूपन्नमतेऽश्नीमतोऽयस्य प्राप्तं यन्तेततः कर्मानुष्ठानेनैतस्य देवयानं पितृयाणं वा पंथानं प्रतिपद्यन्ते ततश्चेतनस्ये
जननमरणादिक्लेशमहत्त्वप्रयोगादि कर्मतत्त्वविषयोपभोगकामस्य तस्यापि कालादिविधिपरिच्छन्नेऽमावास्यायां दीक्षिताद्दीक्षितेव
[illegible]मिश्राग[illegible]दिनियमं कृत्वा तथाहरूपसत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा समर्थोनपुनर्देवस्येमेव कर्मजातं सर्वमेषादे

अमावास्यायां दीक्षितत्वा पौर्णमास्या ४० रात्रौ सर्वौषधस्यमंथं दधिमधुनो रूपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यम
स्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेत् प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेत् संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मं
थे संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेदथ प्रतिसृप्यांजलौ मंथमाधाय जपति

ते न हि स्याकारत्वात् संख्यात्वस्य कर्मणः उपमन्त्रयतीति श्रुतं ततः स्नाप्योमात्रभक्षणं च सुहिकारणं तय उपादते पौर्णमास्यां रा
त्रौ क्रमशो भवते सर्वौषधस्य ग्राम्यारण्यानामोषधीनां यावच्छक्त्याल्पमल्पमुपादाय तद्धि तुषी कृत्वाममेवपिष्टं दधिमधुनो
उदुंबरे कंसाकारे च मसाकारे वा पात्रे कृत्स्नं तदानं प्रतिष्ठाप्य मध्याह्नतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय स्वाहेत्यग्नावावसथ्ये आज्यस्याप्रावाप

[illegible]विवक्षितं यन्तेतरमाह उपसदीति उपसदोनामेष्टयः प्रवर्ग्योहस्य प्रसिद्धाः तासु व्रतं पयोमात्रभक्षणं तदुपेतो हुत्वा मंथे संपात
[illegible]दीनांति वा मा[illegible]मेके समानप्रकरणोऽश्रवणादिति यावत् पिष्टं कृत्वा तदामः स्यपक्वमेव दधिमधुनोः सेवधेपात्रे प्रतिष्ठितिषेः
उदुंबरेति [illegible] पात्रस्याकारेण विकल्प कथमस्कृतेयात्रमत्रकल्प्येतेत्याह कंसेनेत्यादि औदुंबरे कंसाकारे चमसे वा [illegible]

यतापस्थानस्वाहेति प्रत्यप्रदेशो ग्रस्योक्तः वसिष्ठाय स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्ववाक्येन तत्स्यार्थमित्याह समानमिति तस्मात्त्वमेव अस्य
ते वसिष्ठायेति स्वाहेति मंत्रेण मन्थाचार्य इत्वेति संबंधः तथैव प्रथमहोमानेतरमथ्यपात्रार्थः भवतु प्राणास्विदं समम थस्य न कथ
न्नायत्वमिप्सशोआह अत्रेत्यादीति प्रतिज्ञातेर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कुत इति अतस्त्वामो नामासीति पूर्वेणासंबंधः देहेत्वाचष्टे

समानमन्यत् वसिष्ठाय प्रतिष्ठायै संपदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं तथैव संपातमवनयेत् इत्याह प्रतिसृप्याग्नेरीष
दपसृत्यांजलौ मंथमाधाय जपति इमं मंत्रम् अमो नामास्यमा हि ते इति अम इति प्राणस्य नाम अन्नेन हि प्राणः प्राणिति देहे इत्यतो मंथद्रव्या
प्राणस्यान्नत्वात् प्राणत्वेन स्तूयते अमो नामासीति कुतो यतो मा सहि यस्मात्त्वं प्राणभूतस्य सर्वमेव समस्तं जगदिदमतो अमो ना

अमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं राज्यमा[illegible]धिपत्यं गम
यत्वहमेवेदं सर्वमसानीत्यथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति ॥

नासीत्यर्थः स हि प्राणभूतो मंथो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च अत एव च राजा दीप्तिमान् अधिपतिश्चाधिष्ठाय पालयिता सर्वस्य स मामपि मंथः
प्राणो ज्येष्ठादिगुणसङ्गमात्मनो गमयतु अहमेवेदं सर्वं जगदस्मानि भवानि प्राणवदित्यभिप्रायो मंत्रसमाप्त्यर्थ इति शब्दः अथानंतरं खल्वे
तयर्चा वक्ष्यमाणया पच्छः पादशः आचामति भक्षयति मंत्रस्यैकैकेन पादेनैकैकं ग्रासं भक्षयति तज्जातं ततः सवितुः सर्वस्य प्रसवि

तुरित्यादि अन्नं तं जनकर्मणः सकाशादिति शेषः तदेवत्स्पष्टयति मंत्रस्येति मंत्रस्येति मंत्रस्यैकैकेन पादेनैकैकं ग्रासं भ
क्षयतीति योजना भोजनं मंथरूपमिति संबंधः तत्कथं सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मंथद्रव्यमत्र विवक्षितं तत्राह प्राणस्येति उच्यते
सवितृभोजनमिति शेषः प्राणादित्ययोरेकत्वे फलितं वाक्यार्थमाह आदित्यस्येति मंथरूपं तज्जातं मन्नमिति पूर्वेण संबंधः ॥

छां० ३
भा० टी०
५

प्राणविद्यानंतरं कर्मचेत्सुकर्मभयमिदानीमग्निविद्यामाख्यानरूपमस्तावदाख्यायिकातात्पर्यमाह ब्रह्मादीति तासांचवक्तव्यत्वे हेतु
माह वैराग्यहेतोरिति राजाकुमारेति संबोधयत्रभिमानं श्वेतकेतोर्दर्शयति निरीक्षति यथेत्यस्यार्थमाह येनेति विद्वदविद्वद्योस्त्वभा
गिनः सतोर्द्वौमार्गौ तयोर्मध्येदेवयानमित्यादियोज्यं उक्तंवाक्यार्थंसंदिपति इतरेणेति विद्याचकर्मिणांच मार्गद्वयम।
ब्रह्मादिस्तंबपर्यंताः संसारगतयो वक्तव्याः वैराग्यहेतोर्भवत्त्वमित्यतआख्यायिकारभ्यते श्वेतकेतुर्नामतोद
इत्येतिः अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः पंचालानांजनपदानांसमितिंसभामेत्याय
राजगामस तंगतवंतंह प्रवाहणोनामतोजीवलस्यापत्यंजैवलिरुवाचोक्तवान् हेकुमारानुत्वामशिषत्त्वशिषयिता
किमनुशिष्टस्त्वंपित्रेत्यर्थः इत्युक्तः सआहदाउशिष्टोस्मिभगवइतिसूचयन्नाह तंहोवाच यदनुशिष्टोसिवेत्थयदितोस्मालो

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पंचालानां ५ समितिमेयाय तं ५ प्रवाहणोजैवलिरुवाचकुमारानुत्वाशिषत्पितेति अनुहि
भगवइति वेत्थयदितोऽधिप्रजाः प्रयंतीतिनभगवइति वेत्थयथापुनरावर्तंतइतिनभगवइति वेत्थपथोर्देवया
नस्यपितृयाणस्यचव्यावर्तनाइतिवेत्थयथासौलोकोनसंपूर्यतइतिनभगवइतिवेत्थयथापंचम्यामाहुतौ ॥

कादधर्थ्यन्मृजाः प्रयंतियद्गच्छंतितात्किंजानीषइत्यर्थोनभगवइत्याह इतरोनजानेहं तपत्पृच्छसिएवंनाहंवेत्थजा
नीषेयथायेनप्रकारेणपुनरावर्तंतइतिनभगवइतिप्रत्याह वेत्थपथोर्मार्गयोः सहप्रयाणयोर्देवयानस्यपितृयाणस्य।
चव्यावर्तनाव्यावर्तनाव्यावर्तने इतरेतरवियोगस्थानेसहगच्छतामित्यर्थोनभगवइति वेत्थयथासौलोकः पितृसंबंधी
त्यहंमसदप्यस्थितानांयत्रमिथ्यावियोगोभवति तत्किंवेत्थेत्यर्थः पितृलोकसंबंधिनंलोकमेवव्याकरोति बहुभिरिति तम

॥ राम ॥

आहुतिर्निर्वृत्तास्यां पंचम्यामाहुत्याने आहुतिसाधनाश्चेति प्रश्न एवं हूयमानानां यो भूतानां समुच्चयः क्रमस्य प्रकारः अथवा पंचम्यामाहुतौ हि पे
आहुतिं साधयेतीति वाहुत्या पुनरावृत्तौ मनानि निष्क्रान्ताः सर्वः क्रमेणेति श्रद्धा सोम वृष्ट्यन्नरेतःहवनहोमेणेति यावत् षष्ठाहुति
भूतानामेव पंचविधानेन षष्ठ्याहुतिरास्तु सतां गतानामित्यर्थः वस्तुस्वरूपं जानाति विविक्तविषयमनुशासनेन ममासीत्यनुशिष्टो
आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः पुरुष इत्येवं वचोऽभिधानं यासां हूयमानानां क्रमेण षष्ठाहुतिभूतानां ताः पुरुषवचसः
पुरुषशब्दवाच्या भवन्ति पुरुषाख्यां लभन्त इत्यर्थः इत्युक्तो नैव भगवः इत्याह नैवाहमत्र किंचन जानामीत्यर्थः ऽथैवमुक्तः सन्
किमनु कस्मात्तमनुशिष्टोऽसीत्यवोचथाः उक्तवानसि यो हीमानि प्रश्नार्थजातानि न विद्यात् न विजानीयात् कथं स वि
आपः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगवः इत्याह किमनु अनुशिष्टो वोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रुवीते ८८
ति स हायस्तः पितुरर्धमेयाय तं होवाचाननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति पंच मा राज
न्यबंधुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकं च
विद्वत्सु अनुशिष्टोऽसीति ब्रुवीत एवं सम्राट् श्वेतकेतू राज्ञाऽऽयस्तः आयासितः सन् पितुरर्धं स्थानमेयायागतवांस्तं च पितरमुवाच
ऽननुशिष्य अनुपासनमकृत्वैव मा किल भगवान् समावर्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अन्वशिषं त्वा अनुशिष्टवानस्मि त्वामिति यतः पं
च संख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबंधुः राजन्या बंधवोऽस्येति राजन्यबंधुः स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थः अप्राक्षीत् पृष्टवान् तेषां प्रश्नानां नैकं
चनैकमपि नाशकं नाशक्नुवं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्वक्तुमिति
सीत्युक्तमिस्तत्कमित्याशंक्याह यो हीति अननुशिष्य त्वा मन्वशि
ष्यमिति कथमुक्तवानसीत्याशंक्याह यतः इति नैकंचनेत्युक्तमेव नत्वं पदं नाशकमिति संबंधं दर्शयितुं पुनरुपादानमतो मां प्रति
न च मिथ्यावादिता सिद्धेति शेषः पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशंकां परिहरति ॥ राम

सहोवाचेति यथामात्वमित्यादिवाक्यस्य पिताआख्यायानंतरंवाक्यमाकोदोसर्वस्यव्याख्यापयति कथमित्यादिना तथा च वृष्टे यथेति
छां· भा· मुक्तानाविशेषोऽतः प्राह्वार्थः अन्यथाभावोज्ञातेपिविषयेतवानुक्तिरिविधावत् त्वदीयमज्ञानेकुतोहेतोसंयाज्ञातव्यमित्याशंक्य
३· ६·
होवाचपितायथामामांत्वमत्वंतत्रागतमात्रएवएतान् प्रश्नानवदउक्तवानसितेषांनैकंचनाशकंविवक्तुमितितथामो।
१· जानीहित्वदीयाज्ञानेनतलिंगेनसमतद्विषयमज्ञानंजानीहीत्यर्थः कथंयथाहमेषांप्रश्नानामेकंचनैकमपिनवेद[illegible]ने
रतियथात्वमेतान् नजानीषेतथाहमप्येतान्नजानामीत्यर्थः अतोमय्यन्यथाभावोनकर्तव्यः कुतएतदेवंयतोनजानेय
द्यहमिमान्प्रश्नानवेदिष्यंविदितवानस्मिकथंतेनप्रियायपुत्रायसमावर्तनकालेप्रश्नानावदस्यनोक्तवानस्मीतिउक्का

यद्यहमिमानवेदिष्यंकथंतेनावक्ष्यमिति सहगौतमोराज्ञोर्धमेयाय तस्मैहप्राप्तायार्हांचकार स
हप्रातः सभागउदेयाय तं होवाच मानुषस्यभगवन्गौतमवित्तस्यवरंवृणीथाः ४

सहगौतमोगोत्रतो राज्ञोजैवलेरर्धस्थानमेयायगतवान् तस्मैहगौतमायप्राप्तायार्हामर्हणांचकारकृतवान् सचगौतम
मः कृतातिथ्यउषित्वापरेद्युः प्रातःकालेसभागेसभांगतेराज्ञिउदेयायभजनंभागः पूजासेवासहभागेनवर्तमानोवा
सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयंगौतमउदेयायराजानमुपगतवान् ॥ राम सहगौतमोगोत्रतो राज्ञोजैवलेरर्धस्था
नमेयायगतवान् तस्मैहगौतमायप्राप्तायार्हामर्हणांचकारकृतवान् सचगौतमः कृतातिथ्यउषित्वापरेद्युः प्रातःकाले
सभागेसभांगतेराज्ञिउदेयायभजनंभागः पूजासेवासहभागेनवर्तमानोवासभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयंगौतमउदेयायरा।
जानमुपगतवान् ॥ राम ६ ॥

गौतमसमागतं योगतेमार्गितं तथा राजापसत्वः सत्तुकवानित्याह तेहोवाचेति तदिदं कुतत्वमस्यतनवकिमित्यागामंकिमित्याशंका
ह [illegible]मेवेति कक्षीभावमभिनयति कथमिति गौतमस्यवचनेराज्ञोऽङ्ःखीभावकारणंतदिदंप्रमाण्याख्यायतामित्याशंकाह

तंहोवाचगौतमंराजामातुषस्यभगवतगौतमसम्यक्संवेयिनोवितस्यग्रामाद्देवेरंवराणियंकामंहराणिथाःप्रार्थयेथा
सहोवाचगौतमस्तवैवतिष्ठतुराजन्मानुषंवित्तं यामेवकुमारस्यममपुत्रस्यांतेसमीपेवाचंपेचप्रश्नलक्षणंतभा
षथाउक्तवानसितामेववाचंमेममयेब्रूदिकथयेस्युक्तोगौतमेनराजासदह्कक्षीऽङ्ःखीवभूव कथंचिदमिति सदह

सहोवाच तवैवराजन्मानुषंवित्तंयामेवकुमारस्यांतेवाचमभाषथास्तामे
वमेब्रूहीतिसदह्कक्षीवभूवतथं हचिरंवसेत्याज्ञापयांचकार ॥

क्षीभूतोःप्रत्याख्येयंब्राह्मणंमन्वानोन्यायेनविद्यावक्तव्येतिमत्वानंदगौतमंचिरंदीर्घकालंवसेत्येवमाज्ञापया
वकाराज्ञमवान राम ५ राम ५ २ ॥

यामेवेति कक्षीभावमभिनयति कथमिति गौतमस्यवचनंराज्ञोऽङ्ःखीभावकारणंतदिदंप्रत्याख्यायतामित्याशंक्याह
सहेति किमितितदिदंचिरंवसेत्युक्तवानित्यतआह न्यायेनेति संवत्सरंवसेतियावत वक्तव्याविद्येतिशेषः ॥ राम
गोपालायनमः ॥ राम ५

५ ना·भा टी ११

वाच्यं राज्ञो ब्राह्मणं प्रश्नानामकथने तत्र प्रमवायः स्यादित्याशंक्याह यत्पृष्टमिति प्रत्याख्यानादि विषयं तत् वचनं न केवलं विद्यावृत्ता
देवस्येष्टः किं तु जानतोपीत्यर्थः तदिदं पूर्वं दितोवाच मित्याशंक्याह तवेति विद्याप्रवचने प्रश्ने अप्रश्ने समनीति यावत् तथेति
प्रसिद्धमेव स्फोरयति तस्मादिति ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वस्य प्राप्तभावादिति यावत् इति शब्दोपात्तमर्थं कथय

यत्पृष्टं प्रत्याख्यातवान् राजविद्यां पञ्च प्रश्नाश्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान् तेनिमित्तं ब्राह्मणं तमापयति देहं तु व वृत्तेन तं होवाच
राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोपि सन् यथायेन प्रकारेण मा मां हे गौतम आवदस्त्वं तामेवं विद्यालक्षणं वाचं मे ब्रूहीत्यज्ञाना।
देवत्वं जानीहि तत्रापि त्वकं व्यय यथायेन प्रकारेणेयं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान् गच्छति न गतवती न च ब्राह्म

तं ह होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मादु सर्वेषु लो
केषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ७ राम ॥ णामन्नतया विद्यया अनुशासितत्वं ततः न

येन त्वमिदं लोके यतः तस्मात् पुरा पूर्वं सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजातेरेवानया विद्यया प्रशासनं प्रशास्तृत्वं शिष्या।
णामभूदभूव तत्रियपरंपरयैवेयं विद्यैतावन्तं कालमागता तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि त्वत्संप्रदानादूर्ध्वं ब्राह्मणा
न् गमिष्यत्यतो मया यदुक्तं तत् क्षन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ७ ॥ राम

कथयति तस्मै ऊचेति उक्तप्रत्याख्यानादिकारणमतः शब्दार्थः ॥ ७ ॥ ननु यथाप्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं पञ्चमं तु प्रश्नं प्रा।
थमं प्रतिवदता क्रमो निराकृतस्तत्र किं कारणमत आह राम गोविंदाय नमः परमात्मने नमः ॥ ॥
सत्य सत्य

[illegible]ामिति ग्रंथक्रमेणानुसृत्य पाठक्रमो अभिधानस्यार्थः नन्वाजसनेयके ग्निहोत्रप्रकरणे ऽग्निहोत्राहुत्योस्त्वं न परिणा
म[illegible]ादित्युक्तं तद्वेद्यापि विवदितस्तेति चेत् किमनेन विध्येयणाम्यायेन त्वपाणोकार्थभेदं वक्ष्यमग्निहोत्रप्रकरणस्थितं सर्वम
नुवदति अग्निहोत्राहुत्योरिति उत्क्रमं कारमेवदर्शयन्नाथमेयाज्ञवल्क्यस्य जनकेप्रतिषट् प्रश्नान्व्याख्यायेति नेप्रनीति का
र्यारंभमत्रस्य वार्थः अग्निहोत्राहुत्योः वात्पूर्वं परिणामो जगदित्युच्यते तत्राग्निहोत्रे सायंप्रातश्चाहुत्योराहुत्योश्च सा लोका

पंचम्यामाहुतावापस्त्वपंप्रश्नः प्राथम्येनायाक्रियतेतदयाकरणामन्विनेषामयाकरणासन्नत्वाल्लेभ
वेविति अग्निहोत्राहुत्योः कार्यारंभोयः सउक्तो वाजसनेयके नेप्रतिप्रश्नाउत्क्रांति राहु
त्योर्गतिः प्रतिष्ठा तृप्तिः पुनरावृत्तिर्लोकं प्रत्युत्थायीति राम ॥

उत्क्रांतयोः परलोकं प्रतिगतिर्गतयोस्तत्रप्रतिष्ठाप्रतिष्ठयोः स्वाश्रयेसंपाद्यमानात्तृप्तिः तृप्तिमायात्यावस्थितयोः पु
नरिमंलोकंप्रत्यावृत्तिराहुतयोराश्रयः पुमान्कथमंत्रलोके प्रत्युत्थायी लोभवतीतिकार्यारंभमपि कृत्स्न
टप्रश्नाः प्रवृत्तारस्यार्थः ॥ राम ६ २

नैवैवमाजमनेयकेयात्तवत्सप्रतिजनकस्यप्रतिवचनेदर्शयति तेषांचाति अग्रर्वरूपेवल्वाहुतीयजमानमुत्क्रामंतंपरिवेष्ट
क्रामन्तंचक्षुमादित्यानायमानेनतरितमाविशन्निसदाग्नित्वातदाविशत: तेपुनरेनतरितस्यायजमानानुकूलनयास्थितेन
यमनतरितस्याधिकवणेनदाहवनीयमिवकुर्वीत अग्राहुतस्यपिकरणस्याहवनीयत्वातनवायुंसमिधमिवकुरुतोवायुनानवि
तस्यसमिध्यमानत्वात् शुद्धामाहुतिमिवमरीचिरेवापतेमरीचीनामंतरितेस्यायत्वातेचांतरितस्यैतत्रिष्टंयजमानेफनो
मावेमाटयानेतेपुनरंतरितादुत्क्रामतियजमानेमटोत्क्रामतोयजमानेचपुलोकमाविशतिमृदा विशान्तमेवाहवनीयकुर्वी

तेचांचापाकवणमक्ंततत्रैवतेवायतेग्राहुतेउत्क्रामत: तेंनरितमाविशत: तेंनरितमेवाहवनीयंकुर्वीतेवायुंस
मियंमरीचिरेवशुक्रामाहुतिंतेंनरितंतर्पयतसेननउत्क्रामतस्यायेवमेवष्टर्वर्वदिवंतर्पयतसेनतप्रा
वतेतेरमामाविशपतर्पयित्वापुरुषमाविशातस्तन: स्त्रियमाविश्यपलोकंप्रमस्यायीभवतीति ॥ राम

ते अग्निंतंसमिधमिमायंतरितेदयदेवोतंयथावाहुतोपूर्वमंतरितंतर्पयतरस्मकंतयेवधुलोकस्यपजमानंफलदा
नेनतस्तविनमानत्वातेचावभवपेततोधुलोकायजमानेपृथिवामाविशात्यपमृतेसदावर्तेनेपृथिवींवाविश्यवीरादिनाः
पुरुषेषवप्रिवारेतस्मिंचपुरुषमाश्रयद्वारेणाविशत: पुरुषाश्चरेतोद्वारादितीयांप्रकृतिमाविश्यगर्भीभूतेत्वाश्रयंकुर्मीणुष्ठा
रद्भागनमायादानलतोसम्यावलोकिककर्मानुष्ठायोनेलोकंप्रमस्यानपतितोभवतीति सर्वजनकेनातकिम

प॰ [illegible]ज्ञानमश्चिमन्त्का[illegible]व्याकरोति असावित्यादिना इदेमेतल्लोकनिर्देशः पूर्वेणासंबध्यते तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्दे
नाग्न्याग्रहोत्रः अध्यात्माधिदैवविभागेन देवानिति यजमानेति प्रत्ययविशेषत्वनश्रद्धायाहोम्यत्वानुपपत्तिरित्या
शंक्यश्रद्धांव्याकरोति अग्निहोत्रेति किंच प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् प्रश्ने चापां होम्यत्वश्रुतत्वात् प्रतिवचनेपितः श्रद्धाश

याचासावग्न्यादिभावनाहुत्योः सापितथैवनिर्दिश्यते असौवावलोकोग्निरिदं गौतमयथाग्निहोत्राधिकरणमाहवनी
य इह तस्याग्नेरसौ लोकाख्यस्यादित्य एव समित्तेन हीद्धो सौ लोको दीप्यते अतः समिधनात्समिदादित्यो रश्मयो धूमस्त

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गा
स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ५ ॥ राम १

दुत्थानात्समिधो हि धूम उत्तिष्ठत्यहरर्चिः प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च चन्द्रमा अङ्गारा अहः प्रशमेभिव्यक्तेर
र्चिषो ह्यङ्गारा अभिव्यज्यन्ते नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोवयवा इव प्रकीर्णत्वसामान्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्यथोक्त
लक्षणेग्नौ देवाः यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाधिदैवतं श्रद्धां अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थाः सूक्ष्माः आपः श्र
द्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते [illegible] पञ्चम्यामिति श्रुतेः अपां श्रद्धाशब्दत्वं [illegible] व्यवहारप्रयोगाभावात् [illegible] श्रद्धेति क
माधः श्रद्धाशब्देन प्रसिद्धवद्धेते तेनत्राह श्रद्धामिति श्रद्धा ह्येव कहोम[illegible]यः सोमाख्या आहुति[illegible]संपद्यन्ते इति

छां० भा०
प्र० ५
१२

यतेमानिता उक्तंमप्रविश्यप्याणिति विशेषः चांद्रंकार्यं चंद्रसमीपस्थं तत्स्वदेहशरीरमित्यर्थः तथापियजमानानांकथंफलित
त्वमतआह यजमानाश्चेति आहुतिशब्देनगृह्यंतेप्राधान्यंमंचतदित्यर्थः तदेवस्पष्टयति आहुतिभावनाभाविताइति मन्त्रे

श्रद्धामेवारभ्यप्रणीयप्रचर्यंतीति चविज्ञापयतेनाश्रद्धामन्त्रपांजुह्वतितस्याआहुतेः सोमोराजाअपांश्रद्धाश
ब्दवाच्यानांद्युलोकाग्नौहुतानांपरिणामः सोमोराजासंभवति यथाऋग्वेदादिषुष्परसाऋगादिम
धुकरोपनीतानामृतस्यादित्येय यशआदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभंतेश्रुतं तथ्यमप्यग्निहोत्राहुति
समवायिन्यः सूक्ष्माः श्रद्धाशब्दवाच्या आपोद्युलोकमनुप्रविश्यचांद्रंकार्यमारभं
तेफलरूपमग्निहोत्राहुत्योः यजमानाश्चतत्कर्तारआहु
तिमया आहुतिभाविताः ॥ राम

इ[illegible]पञ्चदशसारिणश्चद्रचक्षुधात्रयस्य: ॥ ४ ॥ राम श्री [illegible] ॥ १२

त[illegible]वनस्य फलमाह आहुतिस्त्वेणोति तेनाकृष्टस्त्वं वशीकृतत्वं आहुतिभाविताइत्युक्तं स्पष्टयति प्रेहेति तत्स्वर्गेकंपयः सो।
मादिस्माध्यंयः कर्मतदाश्रयाइत्यर्थः सोमभूताः तत्समीपस्थंप्राप्यतत्स्वरूपाइत्यर्थः कथं सोमस्वरूपं प्राप्नुवन्ति फलमि

आहुति[illegible]स्वेणाः कर्मणाकृष्टाः श्रद्धाप्समवापिनोयुलोकमनुप्रविश्यसोमभूताभवंतितदर्थेदिवैः रुग्निदोत्रेहुतं श्रद्धा
इतिपरिणामपूर्वपंचाग्निसंबंधक्रमेणप्राप्येसेनविवदितउपासनार्थेनयजमानांगतिस्तात्वविदुषोपूर्वादिक्रमेणोत

पर्जन्योवावगौतमाग्निस्तस्यवायुरेवसमित अभ्रंधूमोविद्युदर्चिरशनिरंगारा ह्रादनयोविस्फुलिंगा
स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाः सोमं राजानंजुह्वतितस्याआहुतेवर्षंसंभवति ५ राम ६

णोनरत्रबसतिविदुषांचोत्तरांविशाकृतोद्वितीयदोमपर्यायार्थमाह ४ राम गोविंदायनमः ॥ राम

स्याणेवाह तदर्थमिति यजमानानांसोमभावोगतिमंतरेणनसिध्यतितथावक्तव्यागतिरित्याशंक्याह प्रेत्येति आ।
हवनीयोग्निः सममर्थः आतर्हिकुत्रोच्यते नहितद्रकिमंतरेणयथोक्तंफलेसिध्यत्यतआह तांदिति ४ राम

गोविंदायनमः ॥ ६

५
छां॰ भा॰ द्वितीयहोमसंबंधी द्वितीयपर्यायः तस्यार्थनिर्वृत्तोस्तमेवपर्यायमाह तेष्वितिविस्पष्टार्थः पुरोवातादि आदित्यादेनवर्षहेतवो
अ॰ ५ पुष्पेषुगृहीतडके चाप्याणाधूमकार्यत्वयोराशिकैर्यतस्तपूर्वसोमर्वत्वश्चं हिजानांचहितेसदा तावाग्निधूमसंभूतेभ्यबनहिवे।
२४

पर्जन्योवावपर्जन्यएवगौतमाग्निः पर्जन्योनामवृष्ट्युपकरणाभिमानीदेवताविशेषस्तस्यवायुरेवसमि
द्वायुनाहिपर्जन्योग्निः समिध्यतेपुरोवातादिप्राबल्येवृष्टिदर्शनात् अभ्रंधूमोधूमकार्यत्वाद्धूमवच्चला
दृश्यमानत्वाद्विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यादशनिरंगाराः काठिन्याद्विद्युत्संबंधाद्वाह्रादुनयोविस्फुलिंगाह्राद
नयोगर्जितशब्दामेघानांविप्रकीर्णत्वसामान्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाः पूर्ववत्सोमंराजानंजुह्वतितस्या
आहुतेर्वर्षंसंभवति श्रद्धाख्याआपः सोमाकारपरिणताद्वितीयेपर्यायेपर्जन्याग्निंप्राप्यवृष्टित्वेनपरिणा

मंते ॥ ५ ॥

सामं [illegible] गोमृवंतवसमनुभायभविष्यति अभिवाग्निधूमोस्यंभूतनाशायवैहिजाइति अध्यात्मंयजमानस्यप्राणा
[illegible] देवाइत्याह पूर्ववदिति सोमंराजानमित्यादिव्याचष्टे श्रद्धाख्याइति ॥ १४

तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति इत्यादिकं व्यक्तीकरोति एवमिति। यथोक्तरीत्या श्रद्धादीनां रेतोऽन्तानां स्थानेषु लोकादिषु योषित्पर्यन्तेष्वग्निषु
पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादिश्रुतिवाक्यस्था: पृथिव्या अस्याग्नेः संवत्सर एव समित्संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादि
निष्पत्तये भवत्याकाशो धूमः पृथिव्या उत्थितस्याकाशो दृश्यते यथाग्नेर्धूमो रात्रिरर्चिः पृथिव्या अप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रा
त्रिस्तमोरूपत्वात् अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसामान्यादवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गात् क्षुद्रत्वसामान्यात्तस्मिन्नेतस्मि
द्विसमाने तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि संभवति ७ ६ पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित् वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरु
षो न मूकः प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात् जिह्वार्चिर्लोहितत्वात् चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात् श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विप्र
३ पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्त
स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभवति ६ पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धू
मो जिह्वार्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ ३ को
कीर्णत्वसामान्यात्समाने मन्यते ऽन्नं जुह्वति व्रीह्यादिसंस्कृतं तस्या आहुते रेतः संभवति ७ योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या:
स उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसंभवादुपमन्त्रणस्य योनिरर्चिर्लोहि
तत्वाद्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसंबन्धादभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्तस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहु
तेर्गर्भः संभवतीत्येवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोद्रवनपर्यायक्रमेणापः परा व गर्भीभूतास्ताः ॥ राम
द्रवनानि तेषामेकैकमस्मिन्पर्याये यः क्रमो व्याख्यातस्तेनेति यावत् ॥ कथं पुनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराणामपि

प
छां॰ भा॰ वत्वाग्नौ भावस्त्रस्य पंचभौतिकत्वात् तत्राह नवेति भूतानां मध्ये किमित्यपां प्राधान्यविवक्षयेति देहाहासामेव केवलानां
टी॰ कार्यारंभकत्वविवक्षा किं तस्मात्तत्राह नत्विति भूतानतराः संहतानां केवलानामप्यामारंभकत्वे पदार्थं कार्येन नात्राप्यग्ने
नैतस्य जलबुद्बुदवत् स्पंदनवत् चलत्वादित्यर्थः केवलानामस्वभंगुरत्वोकमिदानीं नदेव नास्तीत्याह नचेति इति शब्दस्तासां त्रिवृत्
१५ त्रिवृत्ते रिहृतं त्रिवृत्तमेकैकामकरोदिति श्रुतेरितिदेत्वर्थः सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो भुज्यते तत्राह त्रि
वृत्कृतत्वेपीति अपां प्राधान्यविवक्षयाप्रश्न प्रतिवचनयोरपशाब्दश्रुतमुपसंहरति तस्मादिति केवलानामपामसत्वादिति

तत्राप्यामाहुतिसमवायित्वात्प्राधान्यविवक्षायामापः पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंति नत्वाप एव केवलाः सोमा
दिकार्यमारभंते नचापो त्रिवृत्कृताः संति इति त्रिवृत्कृतत्वेपि विशेषसंज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमास्त्वापोयमग्निः।

अग्निस्तस्याउपस्थ एव समिद्यदुपमंत्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदंतः करोति तेंगारा अभिनंदा विस्फुलिंगास्त
स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ८ ॥ राम

तिस्त्यत्नमवायस्यानिमित्त: तस्मात्समुदितान्येव भूतानि अव्वाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमादिकार्यारंभकाण्यापरंस
खेन व्यपदेशवद्द्रववाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु व बहुद्रवमपि शरीरं यद्यपि पार्थिवं ॥ यावत् कथमारंभकेषु भूतेष्वपां बाहु
ल्यमवगतमित्यपाप्रक्षकार्याणां तदपि ज्ञातिरिस्याह दर्शनेनेति सोमादीनामबाहुल्यं पिकथं पार्थिवशरीरस्य तद्बाहुल्यमित्या
शंक्याह बहुद्रवं चेति पंचमप्रश्ननिर्णयमुपसंहरतेपांतनिकां करोति तेत्वति योषाग्नाविति यावत् गर्भीभूताः पुरुषवचसो

भवतीति संबंधः १ २
१५

उत्पत्तिं योजयति इतिनिति अयं गर्भीभावो किमात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्गतत्वात् तस्यान्नरग्रंथे नेयाथांक्यतस्यमात्मर्पं
मात यत्निति आह्स्यो मेवं गीतिशेष प्रासंगिकं गर्भीभावो किप्रसंगादागमनमितियावत् इत्यति प्रकृतस्कन्धमुक्ति: प्रासंगिकी
संगतिस्त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोनंतरग्रंथयोः संगतिरितिनान्यर्थांतरमाह इहचेति प्रजानामूर्ध्वंगमनमन्तरत्रितिरूपायष्टो
ते वाद्ध्यं तता तत्यति वादाद्युच्यतेत्यर्थ: द्विविधासंगतिस्त्वकावाकान्तराणि योजयति सगर्भरतिसोमं पृष्टवन्त्ररेता।
तत्र पंचम्यामाहुतावाहुतौ यां देनो रूपाम्नायोगर्भीभृता: ४ इतित्वेवंतु पंचम्यामाहुतो आप: पुरुषवचसो भवंतीतिव्या
ख्यानं एकं प्रश्नो यत्र द्युलोकादिमां प्रम्याहुतयो राहुस्यो: पृथिवीं पुरुषं स्त्रिपंक्रमेणो विपलोकं प्रस्त्यापी भवंती लिंदं।
इतितु पंचम्यामाहुतावाप: पुरुषवचसो भवंतीतिसउल्वावृतो गर्भो दशवा नववांमासानंत: शयित्वा यावद्वा
यज्जायते ॥
जसनेयक उक्तं तस्मा संगिकं उदाह्यते इहचप्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्थ यदितो पिप्रजा: प्रयंतीति
तस्य वायस प्रक्रम: सगर्भो यां पंचम: परिणामविशेष आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवाच्यानां उल्वावृ।
त उल्वं तज्जरायुणावृतो वेष्टितो दशवानववामासामासानंतमातु: कुक्षौ शयित्वा यावद्वापावता कालेनस्यू नेनातिरिक्तेनवा
तो स्यात्पंचमत्वं गर्भीभूतस्य परिणामस्य दृष्टस्य प्रपांप्रक्रमत्वद्योतनार्थमाहुतीस्याद्विशेषणाद्यंपंचस्यवापूर्वोकालाकालो
स्तनापि वेद्यवावालेन यावताजंतु: समग्रागोजायते तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति संबंध: गर्भानंतरं योनिनोर्निगमनकाल
तकस्मा भिव्यक्तेरितिशेष: ॥ राम ३

श्री.भा. उत्क्रान्तस्तन ऊर्ध्वोविवंशयनं यानितो निःसरणमित्येतदशेषमपि प्रसिद्धं किमिति शुभाख्यापदिश्यतेतत्राह उत्क्रान्तस्मादीति वै
टी. राग्यार्थंतत्सम्यक्स्फुटयति कष्टहीति श्लेष्मादीन्यादिशब्देनास्तक एवस्नायुमज्जादीनि गृह्यन्ते तदुल्लिमस्यांतस्वेदो मूत्रपुरीषा
९ दिविषयः शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं बलं देहसामर्थ्यं तेजः शरीरसंभाकान्तिः प्रतापे तदनाजीवनधर्मः चेष्टाप्राणधर्मः तादृक्क्षायस्सत
स्यतिविश्रद्धः मातृरुदरे शयानस्य कष्टत्वेपितदुदराद्योनिद्वारानिः सरणस्यावकरमितिचेत्तत्राह ततस्तेनत्राद्दकत्वप्रकारमेवा

उत्क्रान्तस्मादितिवैराग्यदेतोविदमुच्यतेकष्टं हि मातुः ऊर्ध्वो मूत्रपुरीषवातापित्तश्लेष्मादिपूर्णेतदुल्लिंगस्यगर्भस्योल्लाः
सुविपदाहतस्यलोहितरेतोः शुविवीजस्यमातृशोणितयोनरसानुप्रवेशेनविवर्द्धमानस्यनिरुद्धशक्तिबलवीर्यतेजः
प्रज्ञाचेष्टस्यशयनं ततोयोनिद्वारेणपीड्यमानस्यकष्टतरानिस्सृतिर्जन्मेतिवैराग्यंग्राहयति मुहूर्तमप्यसयंदशवामा

सज्जातोयावदाग्रपं रामराम गोविंदायनमः

मासानतिदीर्घकालमंतः शायित्वेति सेयएवंजातोयावदाग्रपं ॥ रामायनमः ॥परमात्मनेनमः॥

भिनत्यति मुहूर्तमपीति यन्मातुरंतः शयनेमुहूर्तमपि दुःसहंतत्कथंदीर्घकालंशायित्वेशक्यंकथ्यंते दशवानवमासानंतः
शायित्वापुनर्योनिद्वाराढष्कंनिः सर्वांगः सद्यस्यादितिवैराग्यंग्राहयेतिक्रान्तिविस्मर्थः जातस्यपुनरनर्थोनास्तीत्याशंक्या।
ह एवमिति ॥ रामायनमः ॥ ७८ ॥ १८

यावदायुषमित्येतद्व्याचष्टे पुनरिति नरीयंत्रवदर्थंगामनार्थंवानिषिद्धंकर्मयोनः पुणोनाचरमावत्कर्मणाजितयापुरलायद।
सिद्धेदेहेजीव तेततोम्रियतेतथाचजातस्यमृत्युध्रौव्यात्रास्तिसमयगत्वानेविनाशस्तित्रामितिसमर्थः ल्लनर्दिंमृतस्यहृतकृमसेवेना
ध्येयमाह तमेनमिति सर्वस्यतादृंमृतस्यपरलोकित्वस्यादितिचेत्रैस्याट यदीति तदापरलोकंप्रतिकर्मणानिर्दिष्टमितिसर्वणासेवे
पः पुत्रैश्चतस्मृतस्य व्यर्थंनयपनमित्याह यतश्रुति सउल्वाहृतस्मादिनोक्तमत्रवदति वेत्येति प्रत्ययस्थितः प्रजोमृतिप्रदर्शनेन
पुनर्वरीयंत्रवदृत्तमनागासनायकर्मकुर्वन्कुलालचक्रवद्दानिर्थ्यंगम्यमरणायथावत्कर्मणोपातमायुस्तावज्जीवतेति नमृतेवी
णापुत्रैर्द्रोमृतादिष्टंकर्मणानिर्दिष्टंपरलोकंप्रति यदिचेज्जीवन्वैदिकेकर्मणिज्ञानेवाऽधिकृतस्तमेनंमृतमित्येषणाद्धार्यादय
पेः गृह्यमन्निजोहरंतिप्रत्रावात्यकर्मणे यतपवरनस्यागतः ग्रंथेः सकाशाच्छ्रद्धायाइतिक्रमेणायतस्यपंचाग्नेरिष्य॰ सा
जीवतिनंप्रेतं दिष्टमितोग्न्ययपवदरंम्रियतेयवेतोयनः संभूतोभवति ९ तयरस्येविदुः ॥ राम ७
भूतउत्पत्त्रोभवतितस्मापवाग्नयेहरंतिस्वामेवयोनिमग्निमापादयंतीत्यर्थः ९ वेत्यपदितोधिप्रजाः प्रयंतीत्यस्यप्रश्नः प्रस्प
स्थितोऽयाकर्तव्यतयातत् तत्रलोकंप्रत्युस्थितानामधिकृतानांगरहमेधितायरस्यमेवपश्चाकंपंचाग्निदर्शने पुलोकाद्यग्नि
भावपंक्रमेणजाताग्निस्वरूपाः पंचाग्न्यात्मानरस्येवंविदुर्जानीयुः कथमवगम्यतेरस्येविदुरितिगरहस्यापवउच्यतेनास्य
इति गरहस्यानायत्वनित्येविदुः केवलेशास्त्रतेटतयरास्तिधूमादिनाचरंगच्छतीतिवदति ॥ राम
प्रसंगतरतिमावत् तयरस्येविदुरितिमेतद्व्याचष्टे तत्रेत्यादिनास्यसमर्थमेवस्पष्टपति लोकमिति निर्द्धारणार्थोषष्ठी वदतप्रकार
गत्वदति पुलोकादीति तेविषमभिसंभवंतीत्युत्तरत्रसंबंधः साधारणाधारणोके विशेषेसंकोचाद्तेनि मानसिप्यतीतिपाक
ते कस्मिति पारिशेष्यंसंकोचकमितिपरिहरति गरहस्यानामिति षष्ठीनिर्द्धारणाऽ तस्यकेवलकर्मणोगरहस्थानविरति

५
गृ॰भा॰
टी॰ २

परिव्राजकावानप्रस्थाश्रमस्थानामिति चेत्तत्राह येवेति केषांनरिद्रियग्रहणामतआह परिशेष्यादिति गृहस्थाप्रवदेत्वेतस्मादग्र
यिसावेति तदादुस्तस्य वेपरिणामात्मकं जगदत्रपंचधाप्रविभज्याग्निवेतदर्थानमृतस्यमार्गप्राप्तिसाधनेच्छोत्ता तोविद्यायालत्से
वेधाम्हदस्यानामपि तत्संबंधस्यप्राप्तत्वात् तेषामेवहृद्ग्रहणमुचितमित्यर्थः परिशेष्यमातिपत्ति नविनि ग्रामेसमतीतोवा
मोतत्वस्यचारिणांपत्नीसंबंधः तत्रग्रामसक्रम्यात्वब्रह्मचारिणांगर्दीनांगुरुकुलवासित्वात्वनारारण्यसक्रम्योपलत्तितः तत्रत्वेषामि
द्यग्रहणसंभवात्वपारिशेष्यमित्यर्थः किंनैष्ठिकब्रह्मचारिणांनेत्यंविद्धदितिगर्ग्यरत्न किंवोपकुर्वाणार्थितिविकल्प्यायंरुपस्तितिने
षदोषईति सष्टाष्टोनिसदस्याणिपतीनामूर्ध्वरेतसामस्तत्स्यानत्तत्येनेषांतदेवगुरुवासिनामिम्यादिपुराणस्मृतेः क्रमिम्ललत्वेन
गृहस्था येवारण्योपलत्तितावेवानत्तः परिव्राजकाश्रमेहानप्रस्थासतेनेषांचेत्यंविद्धिः सदाविरादिगमनेवसतिपारिशेष्यात् श्रुतिदे
त्राहतिसंबंधाचगर्दस्यतरत्यंविद्धदिति नत्वब्रह्मचारिणांग्रहीनांग्रामसक्रम्यात्मारण्यसक्रम्यायानुपलत्तितावित्येतकथंपारिशे
ष्यसिद्धिः नेषदोषः पुराणस्मृतिप्रामाण्यादूर्ध्वरेतसांनैष्ठिकब्रह्मचारिणामतेरामाश्रमाः यथाप्रतीतोऽ तत्तस्यारण्यवासिभिः
सदागमिष्यंति उपकुर्वाणकानांस्वाध्यायग्रहणार्थोर्थितिनविशेषनिर्देशाद्दीः नन्वूर्ध्वरेतस्त्वेचेहुतरमार्गप्रतिपत्तिकारणाउ
माणान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्ध्वरेतसामादित्यसंबंधेनोत्तरायणोनो रणस्मृतिप्रामाण्यादिष्येन इत्यंविदस्तन्नर्थकं पारस
पलदि नोदेवपा[illegible]य्यामार्सायावत्ताप्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सदाः खेदितब्रह्मचर्येणवाविरादिगतिलाभात्रपवाग्रि
वित्वनप्रयोजनमितिपारिशेष्यासिद्धिरित्यर्थः द्वितीयंप्रत्याह उपकुर्वाणकानामिति तेहिस्वाध्यायग्रहणार्थाः तस्मिन्ग्रहीते
स्वेश्रमाश्रमांतरंप्रहूंतः तत्फलेनैवफलवंतोभवंतीति नगृहस्थादिभ्योविभज्येत्यंवि[illegible]दितिनिर्देशमर्हतीत्यर्थः किं
नैष्ठिकानांब्रह्मचारिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसंभवादनर्थकमित्यंविदंप्रतमितिश्रुतिविरोधात् द्वितीयेनपारिशेष्यासिद्धिरितो

किं नित्यं वित्वं नैष्ठिकाश्रमस्यतथैकमिष्यते किंवा सर्वेतेवप्रतीतिविकल्पाय मेगीक्रम्य द्वितीयं दर्शयति नगरहस्थानिति लाश्रमेण्य
वत्वावेत्स्य दिवसविभमस्मर्थ्यं यते यगरहस्थाश्रति स्वभावतस्लटत्तृष्टितेष्टाष्टर्ववलादित्यर्थः ते[illegible]मेवगृहस्थानामप्य पर्यकेविड
तेनप्रकारेणोश्यं पंचाग्निदर्शी विडश्रिभ्योऽम्ब्रह्मासगुणब्रह्मविरक्तेटवयातेनोत्तरेणपथ्यागच्छंतीति संवपः नकेवलं गृहस्थाना
पंचाग्निवित्वमेव[illegible]त्वसगुणब्रह्मवित्वमपि तेषामस्तीति प्रमाणमाह अर्थेति अर्थेतेष्टिकारणायोर्विशेषेण ब्रह्मविदा[illegible]विचारेति
अवणाट[illegible]लिगृह[illegible]स्थानामपि ब्रह्मवित्वमिति गम्यते पारिव्राजकादिष्वतेष्वसंभवेन विद्यास्त्वतेरापिडवंचनत्वा[illegible]पार्थः [illegible]हिनवा
नगरहस्थाश्रपर्यवत्वात् येगरहस्थाश्रनित्यंविटत्वेषां स्वभावतोदत्तिणोपमादिः पंथ्याः प्रसिद्धस्तेषां येरत्यंविदः सगुण
वाऽस्यब्रह्मविदः अथपञ्चैवाग्निश्चयं कुर्वंति यदिचनार्चिषमेवेति लिंगाहूत्तरेणैवगच्छंति नन्वर्ध्वरेतसां गरहस्थानाव
समानेश्राश्रमित्वे ऊर्ध्वरेतसामेवोत्तरेणपथ्यागमनेनगरहस्थानामिति तत्पुरुक्तं अग्निहोत्रादिवैदिककर्मबाहुल्येवसति
नैवदोषाः स्तृतादिति श्रत्रुमित्रसंयोगनिमित्तेहि तेषां रागद्वेषौ तथा यमीपमौ हिंसाऽनृयहृतिमितोदि[illegible]तौ[illegible]लानत
मायाऽब्रह्मचर्यादिच बद्धश्रद्धिकारणमप्यपरिहार्यं तेषामतोऽस्तृतास्रद्रत्त्वात्त्रोत्तरेणपथ्यागमने राम ४ ॥
विशेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाशंक्य शंकते नन्विति साम्यमलकारगृहस्थेभुविशेषं दर्शयति अग्निहोत्रादीति वैदिकालिक
माणि[illegible]भिसंति तेषां च बाहुल्ये समर्थविड्षाम् ऊर्ध्वरेतसामेव देवयानेन पथ्यागमनेनगरहस्थानामिप्युक्तं साधनभूयत्वे
फलभूयस्त्व[illegible]य विरोधादित्यर्थः आश्रमित्वाविशेषेपि धर्मविशेषाद्विशुद्धितारतम्यसंभवात्रैकरूप्यमितिपरिहरतिते
षदाषरा[illegible] कथं गरहस्थानामग्निहोत्रादिष्वयोधर्मवतां विद्याहीनानामप्यस्तत्वं तत्राह शत्रुमित्रेति अब्रह्मचर्यादिमा
दिषु तत्परिगृहीतानादियुद्यते अशुद्धिबाहुल्यकारणमतः शब्दार्थः ॥ राम ५

५
ई॰ भा॰ तदुक्तमूर्ध्वरेतसामप्यशुद्धिरित्तत्वादुक्त्यादेरमृतत्वमित्याशंक्याह हिंसेति ऊर्ध्वरेतसांपूतत्वेऽपि सिद्धफलितमाह तेषामिति ऊर्ध्वरे
टी॰ उ॰ तसामेवमुक्ते पश्चात्तु प्रवेशे प्रमाणमाह तथाचेति पौराणिकाश्चाष्टाशीतिसहस्राः श्रोत्रमपमीमात्रेणान्तरमार्गेणाऽमृतत्वमूर्ध्वरे
१८ तसामेकमात्रेणेति इत्यविद्यामिति तेषामविद्यानर्थक्यमिष्टदेवत्याशंक्याह तथाचेति सपरमात्मास्वयम्भवान्तः सत्वेऽभ्यधिकार

हिंसाऽनृतमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्छुद्धात्मानोदीनेभ्योपि मित्ररागद्वेषादिपरिहाराद्विरजसः तेषां युक्तमुत्तरोः
यथा तथा च पौराणिकाः येप्रजामीषिरेऽधीरास्तेऽश्मशानानिभेजिरे येप्रजांनेषिरेधीरास्तेऽमृतत्वंहि भेजिरे इत्याद्युः
इत्यविद्यागृहस्थानामरण्यवासिनां च समानमार्गत्वे फले च सत्यरण्यवासिनामविद्यानर्थक्यप्राप्ते तथाच श्रु
तिविरोधो न तत्र दक्षिणायंति नाविद्वांसस्तपस्विन इति सएनमविदितोनभु
नक्तीतिचविरुद्धं नत्वाभूतसंप्लवस्थानस्यामृतत्वेनवि
वक्षितत्वात्तत्रैवोक्तेः पौराणिकैराभूतसंप्लवस्था
नममृतत्वंहिभाष्यतइति ॥ राम

ऽमपवर्गप्रदानेनतपालयतीतिचवाक्यं विद्यामंतरेणामृतत्वंब्रुवतोविरुद्धमित्यर्थः ऊर्ध्वरेतसाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्र
तत्राविद्यानर्थक्यमेवेतिपरिहरति आमृतेति आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह तत्रैवेति यत्रप्रजाः कांक्षमाणाभु
क्तिभाजोनभवंतीस्यकं तत्रैवतत्सेनिधापावितियावत ॥ राम छ १८

कथं तर्हि द्वयोः श्रुत्योर्विरोधसमाधिरित्याशंक्याह यद्वेति प्रादेशमात्रमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिसंग्रहार्थः प्रादेशिका
ऽमृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यः परिहर्तुमिति शंकते न चेति प्रादेशवाक्येपामिह न पुनरावृत्तिरि[illegible] पादिवाक्यसंग्रहार्थः इममि
हेति विशेषणावष्टंभेन निराचष्टे नेत्यादिना तदेव व्यतिरेकमुखेन विघटयति यदीति सर्वकल्पेषु श्रुतेरेतत्संस्थान्वादिममि।

[illegible]मृतत्वं तदपेक्षया न तत्त्वद्दिशायेति स एतमविदितो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतयस्तत्त्वतोऽविदितोपोद्व
नन्वपुनरावर्तनं इति इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् न इमं मानवमिति विशेषणात्तेषामिह त्व
पुनरावृत्तिरस्तीति च पदिश्यते नैव नावर्तेतऽत्रिममानवमिहेति च विशेषणमनर्थकं स्यात् इममिहे
त्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेन्नानावृत्तिशब्देनैव निमानावृत्तसमर्थस्य प्रतीतत्वादाकृतिकल्पनानर्थ
का अत इममिहेति च विशेषणार्थवत्त्वाय अन्यत्रावृत्तिः कल्पनीया न च सदेकमेवाद्वि
तीयमित्येवं प्रत्ययवतो मूर्द्धन्यनाड्या ऽर्चिरादिमार्गेण गमनं ॥ राम ७

हेति पदद्वयसामर्थ्येन सर्वकल्पविषये विशेषणानर्थक्यं दुर्वारमित्युत्तरमाह नानावृत्तीति विधान्तरेण विशेष[illegible]र्थवत्त्वं भ
वेदित्याह अतएवेति यस्मिन्कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तं ऊर्ध्वरेतसामाश्र[illegible]धर्ममात्रनिष्ठाना
म[illegible]समापत्तिकमपत्तिकमुपविश्य संप्रति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वानामात्यन्तिकममृतत्वं गतानां [illegible]रपेक्षमित्यवि[illegible]

छां० उ०
भा०
५६

तेषां गत्यादिनिरपेक्षत्वमात्यंतिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह. अत्रैवेति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंतीति माध्यंदिनश्रुतिमनुसृत्य
न तस्य प्राणा इति काण्वश्रुतिरपि नेतव्येति शंकते न तस्मादिति वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति नैवेति स्व... न वा लोकवन्नाथामा
पि न स्वपृथक्कल्पनेत्याह सर्वे प्राणा इति प्राणाः सह जीवस्येति शेषः संसारदशायां प्राणाः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे ना

अत्रैव समवनीयन्ते इति तस्मात् सर्वं ममभवत्तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयंत इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः न तस्माज्जी
वादुत्क्रामिषोः प्राणा नोत्क्रामंति सहैव गच्छंतीत्ययमर्थः कल्प्यत इति चेत् नात्रैव समवनीयंत इति विशेषणान
र्थक्यात् सर्वे प्राणा अनुत्क्रामंतीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात्तस्मादुत्क्रामंतीत्यनाशंकैवेषा यदापि मोक्षस्य संसा
रगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सह गमनमाशंक्य तस्मान्नोत्क्रामंतीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवनीयंत इति विशेषणा
म...कं स्यादत्र च प्राणैर्विमुक्तस्य गतिरुपपद्यते ॥ रामजीभगवानजी ॥ छ ॥ ॥

त्ति प्राणानां जीवेन सहगमनमित्याशंकायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशंक्याह यद्यपीति भवतु प्राणानामत्रैव समवनय
स्तथापि जीवस्य गमनायतदमृतत्वमित्याशंक्याह नवेति कस्मिन्नहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भ...ध्यात्मिक...स्वात्मप्रतिष्ठितेऽव
स्थास्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः ॥

५

किंच प्राणोत्क्रि पुरुषस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादि[ति] जीवत्वं चेति उक्तमर्थं
समर्थयते सर्वगतत्वादिति चिदात्मा हि कल्पनायामपि श्रोते सति यतो निर्भोगः सर्वस्यात्मान[द]ग्रेविस्फुलिंगवज्जीवत्व
[ह्]दसंपादनेन तस्य प्राणसंबंधमात्रमेवेति वैदिकानां प्रसिद्धं तथा च प्राणवियोगे चिदात्मनो जीवत्वं नास्ति तथा लोके
पितु तस्मात्प्राणोत्क्रांति प्रतिपादकश्रुतीनां प्रमाणत्वादित्यर्थः सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकारणं तप्राणोपाधि हृतेति

जीवत्वं न सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात्प्राणसंबंधमात्रमेव यद्यग्निविस्फुलिंगवज्जीवत्वभेदकारणमिष्यते तद्
द्वियोगे जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं श्रुतपश्चेत्यमाणं नच सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूपे
छिद्रीकृतं न गच्छतीति शक्यं कल्पयितुं तस्मात योर्धमापन्नमृतत्वमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणोत्क्रांत्या
गमनमप्येव चामृतत्वेन साक्षात्मोक्षस्तु निगम्यते ॥ राम ९

तत्र च तत्रतस्यांशो जीवस्तथा चाग्निविस्फुलिंगवत्तस्य गत्यर्थत्वोपपत्तेरित्याशंक्याह नचेति निष्कलं निष्क्रियं शांतं
निरवद्यादिश्रुतेरिति विशेषः प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति निर्गुणब्रह्मविदा मास्येति कामम्
तत्वस्य गमनादिनिरपेक्षत्वादितिभावत्
रामायनमः ॥

५
छां॰ भा॰
टी॰ ३

सगुणब्रह्मोपासकस्य मापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणात्स्फुटमित्यनुकूलयति नदर्शानितेनति आदिपदे [illegible] ःसोममस्य [illegible]
रहाने मेषामेव ब्रह्मविदामेषपूर्वोक विशेषगुणोब्रह्मणः समानोब्रह्मलोकोनामेषामकृतात्मनामितिविशे [illegible] दर्शनादस्तत्वे
षांतल्लोक [illegible] निवासिभिः समेमसामस्त मेवेतिनिर्दोरितमित्यर्थः ऊर्ध्वरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्मलोकोलभ्यते [illegible] त्ताणु
सर्वेदुरा [illegible] वेस्तुपपाग प्रकृत स्फुतिव्याख्यानमनुवर्तयति अतरति पूर्वोक पाविशेष्यादिव शादितिपावत् पारिव्राजकाश्रमस्तु
नदपराजितापूस्तदैरंमदीयंसरइत्पायुल्कातेपामेवैषब्रह्मलोकइतिविशेषणादतः पंचाग्निविदोगृहस्थायेचेमे [illegible] वानप्र
स्थाः पारिव्राजकाश्रमस्तेष्ठिकेब्रह्मचारिभिः श्रद्धातयइत्येवमाद्युपासतेस्त्रय्यानामसपत्निनश्चेमपर्थः उपासनप्राक् [illegible]
येचेमेऽरण्येश्रद्धातपइत्युपासतेतेनेविषमभिसंभवंत्यविषोऽहरन्हस्रापूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्याः पडुदंडे:
तिमासास्तान्मासेभ्यःसंवत्सरं७ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतंतत्पुरु [illegible] मानवःसएनान्
ब्रह्मगमयत्येषदेवयानःपंथाइत्येषपरंभेद्यामेः॥
र्थोर्थः [illegible] दर्चनंदत्तमित्युपासनइतिपद्धत स्फुत्संतरायेचस
मेतः [illegible] ब्रह्मादिरण्यगर्भोव्यमुपासतेतेसर्वोर्चिरभिमानिनीदेवतामभिसंविशंतिप्रतिपद्यंते ॥ राम ७३
व्यसंम [illegible] निरुद्द्वनोरण्यंते सत्यमस्मास्निंब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीनिहयकृत्तत्त्वाद्धो सत्यमुपासत [illegible] तेस्कत्संतर
पंचाग्निविदोगृहस्थाः स्वाश्रममात्रप्रवणाऊर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभयेसर्वशब्देनोच्यंते चतुर्थ्यं [illegible] केशालीव
यायेत्ति व्याख्यानमतिहृतेनेतसमानमर्विषोऽदरित्यादिव्याख्याने ॥ राम ४ [illegible] रामा ४ ॥ राम
४ ७ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

तथा एतत्त्रपृथक्कृतेष्यामित्याह समानमिति उत्तरमार्गं व्याख्यानमुपसंहरति पथरति देवयानेन यावदिरंडाद्यवस्थितं ब्रह्मा
तथापि केनायमित्याह नोडादिति तत्रदेवत्वमाह यदंतरेति पितरं द्युलोकं मातरं च पृथिवीम यदेतत्ती सृष्टं ... भ्यादि
द्विधं केसत्तानापि कृतेगच्छति तवांडाद्वहिरस्ति गतिद्वयमित्यर्थः वेस्वयदिनोपि प्रज्ञाः पप ... प्रश्न ... तिरवश्चतेद

समानमस्यत्वचतुर्थगतिव्याख्यानेपथदेवयानः पंथाव्याख्यातः सत्यलोकावसा
नेनांडाद्वहिः यदंतरापितरंमातरंमातरंचेति मंत्रवर्णाद्दथेमर्थोनरप्रत्नावर्थोपर
मेगरहस्याग्राममेत्याभरतिगरहस्यानामसाधारणविशेषणमरण्यवासिभ्योव्याहृत
यें ॥ राम ४ ८

यानोपदेशेनव्याख्यातंसंप्रतिपितृयाणोपदेशेनापिग्राममितिवासित्वाविशेषादित्याशंक्याह ग्राममृतीति सपत्नीकोपिवा
सोग्रामसहानेनवसपत्नीकत्वंऊर्ध्वरेतसांयुक्तंतथाचग्रहस्थानामेवग्रामविशेषणमसाधारणंनच ... नर्थकमूर्ध्वरे
तोभ्यस्तेषांव्यावृत्तमर्थत्वादित्यर्थः ॥ राम ४ ८ ॥

छां॰ भा॰
टी॰ अ॰
११

तदेवम् श्रौतेन स्फुटयति य इमे इति वेद्यं तदर्थं वक्ष्यमाणं यथोक्तं विवेदीति विशेषणाभ्यां वर्तमानमिति प्रतीकोपादानं गुरुकुलवास
तु वा रत्यपुनरावृत्तिः इति शब्दार्थमाह इत्येवंविधमिति परिचरणं गुर्वादिशुश्रूषा परित्राणं रक्षा आदि इष्टमिति स्वार्थापा

यथा वान प्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद् इदित्यादि इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म तथा
मा वापीकूपतडागारामादिकरणं दत्तं बहिर्वेदि यथाशक्ति अर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तं इत्येवंविधं परिचरणं परित्राणं पुष्पफ
ले इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वादेतत्प्रशंसनवर्जितत्वाह धूमाभिमानिनी देवतामभिसंभवंति प्रतिपद्यंते तत इति

इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासान्
तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवंति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानाम
न्नं तं देवा भक्षयंति ॥ राम

वाक्यं धूमात् रात्रिं रात्रिदेवतां रात्रेरपरपक्षदेवतामेव कृष्णपक्षाभिमानिनीम
परपक्षाद्यान्षण्मासान् दक्षिणां दिशमेति सविता तान्मासान् दक्षिणायनषण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यंत इत्यर्थः
संवत्सरमिति संवत्सरदेवतामिति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तत्र ॥ राम ७ राम ८ राम ९

इति तदर्थमुपासते तेनाप्युत्तरेणाध्वनि गच्छंतीत्यावत् कथमिति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वमिति सोपाध्याय. कथमतीदि
दत्त एवं समानमात्रगामित्वात्साधर्म्यात् इति शब्दस्येति ॥ राम ७ ४ २१

देवयानादिकृतेभ्यः सकाशात्पितृयाणाधिकेनेष्वविशेषोन ॥ आह नेतरदिति अग्रामप्रतिषेधोऽपांतिशंकते ऊतरति प्रसिद्धेश्च
श्रयमाह प्रसिद्धेरिति पूर्ववत्पथाः पूर्वं देवयानेन यथाऽवयवभावयविनः संवत्सरस्याग्रीमिस्य प्रतिपावत प्रकृतस्य यद

नेते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवंति कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसंगो यतः प्रति
षिध्यते ... दि संवत्सरस्य प्रसंगः येकस्यावयवभूते दक्षिणे तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गे प्रवृत्तानामुत्तरायणमासेभ्यो
ऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिरुक्ता तदवयविनः संव
त्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नेते संवत्सरमपि प्राप्नुवंतीति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोका
काशाच्चंद्रमसं सोमो राजा ब्राह्मणानां तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयंति ... एष सोमो राजा ब्राह्मणानां तद्देवानां तं चंद्रमसं मंत्रे ... वा रंह
दयो भवंति यत्र तत्र चंद्रमसं प्राप्य ... कर्मिणो देवैर्भक्ष्यंते नन्वत्र थो पेष्टा ... करणभूता देवैर्भक्ष्यंते तत्र दोषः
दोषः अत्रमिष्टत्वप्रकरणत्वात्तस्य विवक्षितत्वात् ... केवलोक्तरूपेण देवैर्भक्ष्यते किंतु उपकरणमात्रं देवानां भवं
ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ॥ राम ९

न मर्थं गृहीत्वा चोदयति नन्विति औपचारिकमर्थं गृहीत्वा परिहरति नैष दोष इति हि प्रयोगमंतरेणकथमुपकरणाव
यवोऽस्यावोऽन्नोऽव्याख्यापनेन तदाह दृष्टश्चेति ॥ राम ९८

भवतु नामेष्टादिकारिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वस्योपयोगाभावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशंक्याह नचेति ग्रन्थेनोपभोग्यत्वमात्मनोऽपि स्वर्गभोग
सत्वं नत्वाहतिरुच्यते तथापि तेषाममूर्त्तानामशरीरिणां कथं स्वर्गोपभोगः संभवतीत्याशंक्याह शरीरं चेति कथम[..]चेह लोके स्वदेहारंभ
कत्वं तदाह तदृष्टमिति ग्रन्थोऽपामेव मात्रत्वमेवात्र प्रतीयते तत्तु कमिष्टेदेहारंभकत्वमित्याशंक्याह ता आपश्चेति कर्मसमवायिनीनामाप्यत्वं कर्म
स्वदेहारा यजमानदेहप्रतिष्ठितानां कथं परलोकप्रवेशादि संभवतीत्याशंक्याह श्रेयायाचेति ग्रडिशरभ्य स्वशरीर स्वभोगायतनं देहं यति
नचतेषां स्वर्गादौ नोपुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति तस्मात्किमिणा देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सविनोदैवैः [..] पा[..]
तेषां स्वर्गोपभोगयोग्यं चंद्रमंडलं प्राप्यमारभ्यते तदेतत्पुरस्ताच्छ्रद्धाशब्दवाच्या आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा[..]भवंतीति
तांश्राप: कर्मसमवायिन्यः स्वरितरेश्वभूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चंद्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारंभिकाः श्लेष्टुपासकानां भवं[..] ग्रन्थाय
च शरीरादिनाव ग्राह्यतायामग्निनादह्यमाने शरीरे तदुत्थापो धूमेन सदोपयजमानमावेष्ट्य चंद्रमंडलं प्राप्य [..]न्तिकास्या

तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते ॥

तीयावत्[..]शरीरारंभिका भवंति तदारब्धेन शरीरेणेष्टादिफलमुपभुंजाना आसते यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य तपः कर्म
णा[..]पात[..]तिसंपातः कर्मणः क्षयो यावत्संपातं यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः तावत्तस्मिंश्चंद्रमंडले उषित्वा अथानंतरमेत
मेवध्वानमा[..]मध्वानं मार्गं पुनर्निवर्त्तन्ते पुनर्निवर्त्तन्त इति प्रयोगात्पूर्वमप्यसकृच्चंद्रमंडलं गता निवृत्ताश्चा[..]ति गम्यते तस्मा
[..]ह कर्म प्रविश्य चंद्रं गच्छंति तत्सपैवावर्त्तन्ते क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् स्व[..]दीप
तैलव[..]नामत्र विमानादिव्याख्यायते स्मिन्विमानादिव्याचष्टे यावदिति चंद्रलोकतदृद्वारार्थः यावत्संपातमावर्त्तते त्रिधुपा[..]कशस्मप्यार्थ्या
पुनर्नवाह तपत्तीति पुनःशब्दप्रयोगात्पुनरावृत्तिमाह पुनरिति ग्रन्थस्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति तच्छब्दपरामृष्टदेहापाता[..]
स्थितीति [..]यादीपस्य दस्य स्थितिनिमित्ताभावात्स्थितिस्तत्र यावच्चंद्रलोकस्थितिनिमित्तमिष्टादेर्नियमेन क्षयः तत्रास्मिन्मस्य भावत्

[illegible]नापगतस्य [illegible]पतिस्मिन्नित्येतनिविवक्षितं फलमाह यदीति [illegible]त्रैवरमणीयेत्याह निष्पन्नेति चंद्र[illegible]मंडलसमप्यर्थः ततश्चंद्रमंडला
दस्मात् इहैव लोके कर्मशेषः ज्योतिष्टोमादिशुभाशुभकर्मोऽवसानि सर्वमिति संप्रदायार्थं नकेवलं सर्वकर्मतत्पपते मुक्तिरेव [illegible]पतेति
[illegible]मात्रमाह ततेति चंद्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणः भोगेन तया [illegible]शेषेणानुपभुक्तेन कर्मणा [illegible] [illegible]ता[illegible]
तिः सर्वकर्मक्षयपक्षे विरुद्धस्तस्यार्थः सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणामयमथा वा [illegible]नात्मतिति मेसा [illegible]पक्षे [illegible]ता [illegible]
ते नच्छित्रित [illegible]पिचंद्रमंडले भक्तो[illegible]वतिनावशेषाः [illegible]पापांमाह नचेति नहि सर्वकर्मवशाच्चंद्रमंडलप्राप्तिभिः[illegible] निभाव[illegible] त
परि[illegible]वह्य[illegible] कर्मणश्चंद्रमंडलस्यस्यैवमोक्षः प्राप्नोतीति निष्पन्नतावत्त्वैवमोक्षः स्यात्तत्रेति ततश्चागतस्य [illegible]
भोगादि नसंभवति ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् नविशिष्टपूर्वेदतनयतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभो
मितानिकर्माण्यनेकानि संभवंति नचतेषां चंद्रमंडलउपभोगोऽतो[illegible]णानितानि परिमितः चंद्रमंडलग[illegible]लान्य
वशीणानीत्यविरोधः शेषशब्दस्य सर्वेषां कर्मत्वसामान्यादविरुद्धः एतदेव च तत्रैवमोक्षः स्यादितिदोषाभावो विरुद्धा
नेकयोन्युपभोगफलानां च कर्मणामेकस्मिन् जन्मन्यारंभकत्वसंभवात् नचैकस्मिन् जन्मनि सर्वकर्मणां लयउपपद्यते
दिचंद्रमंडले कर्मफलोपभोगाभावादत्रैतदाशंक्याह परिमितशरीरत्वविरोधश्चंद्रमंडलोभोगस्य [illegible] कर्मसद्भावा
स्यादिति शेषः एतत्ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोध इत्याह शेषशब्दश्रुतेति शेषत्वपि भुक्तेतरकर्मसु भुक्तकर्मसु शेषशब्दा
नविरुध्यते भुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य तत्त्वात्तावशेषपक्षे स्मृतिविरोधोऽस्यार्थः पर्चंद्रमंडलस्येव मोक्षः स्यादिति
तत्राह एतदेवेति शेषकर्मसद्भावादेवेतियावत् इतश्चकर्मशेषसिद्धिरित्याह विरुद्धेति आरंभकत्वसंभवादेकत्वासंभवाच्च
मेदयपिकर्मशेषः संभवतीतिशेषः प्रत्येकस्मिन् जन्मनि सर्वाणि तीर्थेनेव कर्माशयस्यैकभविकत्वादि[illegible]त्याह नचेति।

५
टी॰ ग॰
प्र॰ ३॰
२२

भन्तमेवकर्म्मणः शेषात् भुञ्जानाह्यनिर्भविष्यन्तीत्यत आह स्थावरादीनि शेषकर्म्मसिद्धो देहत्वेन तमाह गर्भभू[ता]नामिति तत्सूत्रो
पसङ्ग्रावमुपसंहरति तस्मादिति एकस्यापि कर्म्मणो नेकजन्मदेहत्वेन स्वष्टार्थः मतान्तरस्यानुपपत्ति [परि]त्वात् शेषकर्म्म
लेकमन्तरस्यैव देहानवस्थानुत्पत्ति प्रतिबन्धात्स्थानि कर्म्माणि स्वफलं नारभन्ते मरणकाले तत्प्रतिबन्धकाभावात् सर्वकर्म्माण्युद्यन्ति ।
तोषमद्वैतेन तत्सामन्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः तथापि कथं शेषकर्म्मसद्भावसिद्धिरित्यत आह तत्रेति प्रत्यनारब्धक
र्म्मणां सर्वेषामनन्तरशरीरारम्भकत्वमस्तीति यावत् प्रयाणकाले यानि कर्म्माणि प्रभिव्यक्तानि तान्येवान्तरशरीरारम्भकाणि तत्रेति ।

स्थावरादिप्राप्तानां वासितमूढानामुत्कर्षहेतोः कर्म्मणस्त्वारम्भकत्वासम्भवात् गर्भभूतानां च स्वसमनन्तरानेककर्म्मारम्भत्वसं
भवानुपपत्तिः तस्माच्चैकस्मिन् जन्मनि सर्वेषां कर्म्मणामुपभोगोपन्यकेश्चिदुच्यते सर्वकर्म्मक्षयोपमर्द्दे तत्प्रायणे कर्म्म
णां जन्मारम्भकत्वे तत्र कानिचित्कर्म्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानिचिज्जन्मारभन्त इति नोपपद्यते [...] सर्वेषां
भिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति तदसत् सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात्तद्धि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे [...]
कालाकनिमित्ता वरुद्धत्वात् सर्वात्मनोपमर्द्दः कस्यचित् क्वचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मना नोपपद्यते तथा कर्म्मणामपि ताश्च ।

त्वनशरीरारम्भकाणिरतेः पांतनशरीरारम्भकत्वमिति दूषयति तदसदिति मधुद्राक्षाल्पोक्तेन न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मक
त्वाभीव्यायेऽदृष्टापि तथात्वात्सर्वात्मनोपमर्दोपपत्तिरित्यर्थः उक्तमर्थमनुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह यदीति सर्वस्य सर्व
भवत्वाकार्यैव तन्न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित् सर्वात्मनोपमर्दः तथाभिव्यक्तिर्वा नो[पप]द्यते यतो
सौत्रामणीदेशविशेषादिकं तत्वादित्यर्थः उक्तन्यायं प्रकृते योजयति तथेति ।

२२

र[illegible]क[illegible]षिः संभवतीति कमवतायां दृष्टांतमाह यथावेति एवं कर्मणानुभूतानि यानि मनुष्या[illegible]दीनि जन्मानि तेषु भिसंस्कृता
संयोगेनाः विरुद्धा याभूयसो वासना मनुष्यजातिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारभ्यमाणेन निरुध्यंते तदर्थः दार्ष्टां[illegible]कमाह तथे
ति दृष्टांत विहृणोति यदिदीति अवहितवासनोच्छेदेपि नाव्यवहितं दर्शयति यथा तथा चानंतरजन्मोत्पत्त्या च [illegible]नासना[illegible]
मर्कटादि शरीर[illegible]याक कौशलमविरुद्धमित्याशंक्याह नचेति किंच पूर्वप्रज्ञाचेत्यविशेषणात् पूर्वजन्मानि [illegible]वासना[illegible]तन्[illegible]
यथावहूर्वीनुभूतमनुष्यमहूर्वमर्कटादिजन्माभिसंस्कृता विरुद्धानेकवासना मर्कटत्वप्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्मारंभ
मापोन नोपमृद्यंते तथा कर्माणप्यमजन्मप्रापि निमित्तानि नोपमृद्यंते [illegible]तिप्रुक्तं यदिदि सर्वः पूर्वजन्मानुभववास
नानुपमृद्य तत्र मर्कटादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मारब्धे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः [illegible]:[illegible]तरा
मने मातृकृदरसंलग्नत्वादिकौशलेन प्राप्नोतीह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् नवातीतानंतरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत तस्य
निशाकं वक्तुं तेविपाककर्माणि समनंतरारंभेन पूर्वप्रज्ञावेतिष्कतेः तस्माद्वासनावच्चाशेषकर्मोपमर्दः निःशेषकर्मे[illegible]से
भवो यत एवं तस्मात् च्छेषेण पशुकाल्कर्मणः संसारस्तु पपद्यत इति नकश्चिद्विरोधः कोसावप्राप्य प्रति निवर्तनं इत्युत्स
ते यद्यंतेन[illegible]ागते निवर्तंते नत्रमासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चांद्रमसमितिश्रुत
श्रुतीनिश्रवणाद्व्यवहित पूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शंक्यं विशेषतो वक्ष्यमित्याह ते विपयंति दृष्टांतमुपपन्न[illegible]दर्शिंतिके विग
मयति तस्मादिति शेषकर्मसद्भावेफलितमाह यत इति उपयुक्तात्कर्मणः शेषेणेति संबंधः कश्चिदिति श्रौतो वा स्मार्तो
वा यौतिको वा लौकिको वेत्यर्थः एतमेवाद्यानमिति यद्भक्तमव्यानं यत्र पूर्वकं विशदयति कोसौ दिव्यादि[illegible] यत्रं तमित्यर्था

श्री·भा·
३

द्वितीयप्रस्मात् नचेति ग्रंथेनेति निवृत्तिरुक्ता अनेवंविधमपीति यथागतिकर्मोदाहृतो न तथा निवृत्तिर्नियता किंतु विपर्ययेणापि संभवतीत्यर्थः निवृत्तेः कर्मानियमाभावे कीदृशो नियमो विवक्षितस्तत्राशंक्याह पुनरिति केनाभिप्रायेणानादिश्यते किंबहुकमतिभिः प्रतरतीति गतिक्रमवन्निवृत्तिक्रमे नियमाभावात् तस्मादर्थः उक्तंच यथोत्पत्तिमनेवंचेति नियमे फलितमाह अत इति परमात्मा तदावेनाभिभौतिकमिति तत्कथं पूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यापत्तिरेवरोहतामिति नीत्याकाशतत्साम्यमात्रमनमेवतज्ञावापत्तिविवक्ष्यते साभाख्या

नचात्र यथेनोक्तेति नियमः नेवंविधमपीति वैतेपुनर्निर्वर्ततरतीति नियमोऽत्र तदुपलक्षणार्थमतयथेतमिति तमोमोक्षि माकाशंतावत्प्रतिपद्यते यालिप्ताचंद्रमंडलेशरीरारंभिका आपस्तासंलाक्षितातत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां क्षये विलीयंते तेषु तत्संस्थानमिवाग्निसंयोगे ताविलीनास्ततविक्षा आकाशभूतास्वसूक्ष्माभवंति तामृत्तविक्षादाप्रभवंति वायुप्रतिष्ठावायुः

यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वाधूमोभवति धूमोभूत्वाभ्रंभवत्यभ्रंभूत्वामेघोभवतिमेघोभूत्वाप्र
वर्षतितइहव्रीहियवाओषधिवनस्पतयस्तिलमाषाइतिजायंते ॥ राम ४२

प्रतिष्ठावायुभूत्वाइतश्चामतश्चोह्यमानाः ताभिः सहक्षीणकर्मावायुभूतोभवतिवायुर्भूत्वाताभिः सहैव धूमोभवति धू मोभूत्वाऽभ्रंभवत्यभ्रंभूत्वातत्‌ः सेचनसमर्थोमेघोभवति मेघोभूत्वात्रतेषुप्रदेशेषु प्रवर्षति तत्‌ धारा रूपेणशेषकर्मापततीत्यर्थः तेइहव्रीहियवाओषधिवनस्पतयस्तिलमाषास्सर्वप्रकाराजायंते क्षीणकर्माणो जीवाक।
नादवचननिर्देशोमेघादिषुएवंधकरूपत्वादेकवचननिर्देशो ॥

निर्वृत्तिरित्यादि यालिप्तामिति चतत्संस्थानेकाठिन्यंतासांकाशभूतासतत्परिवेष्टिताः कर्मिणः प्रवरोहंतीत्यर्थ प्रवतीत्यर्थः यथाकाशाद्वायुमित्यस्यार्थमापद्यते नाग्नेतविक्षादिति अत्रतेषुसमस्तव्रीह्यादिव्यतिरिक्तप्रदेशोष्विति यावत्‌ तत्संश्रयिनो निवृत्तये इतिपृथिवीकर्मनेकथमक्षिन्नावाचेवहुवचनात्संश्लेषादिबहुव्यानिर्देशोक्तस्याह क्षीणकर्मणामिति कर्यंतहि १५

यतो वै वा तस्मा दिवा कं यावद्वेष्टं यस्मादिति अनुशायिनो दुःखं वति सरणमिवकं प्रपंचयति यतस्मादिनामकरादिभि
र्वितान भनुशायिनो तेष्वजलसमानजातीयत्वेन समुद्र इवो भविष्यतीति चेत्स्यात् तेपीति मकरादयोपि जलचारिभिर्भ
वेत् तथा समुद्रे प्रविपतितानामनुशायिनां तत्रैव लयः स्यादित्यर्थः नन्वेवमनुशायिनः समुद्रे लीनाः तर्हि ततः पुनरु

यस्माद्गिरितटे दुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशस्थानेषु वर्षधाराभिः पतितानामतः समाद्वे नार्वै
खलु दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमणं दुःखनिःसरणं यतो गिरितटादुदकस्रोतसोह्यमाना नदीः प्राप्नुवंति ततः समुद्रं त

ऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवति॥

ततो मकरादिभिर्भक्ष्यंते तेषामेव तत्रैव वसत्समकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्राम्भोभिः जलधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिः मरुदेशशिलातटेवाः गम्ये पतितास्तिष्ठंति कदाचित्यालम्मृगादिपीताः॥ राम ॥

ति
दर्तुं शक्यंते तथाप्यकृतविनाशः स्यादित्याशंक्याह जलधरैरि समुद्राम्भोभिरित्यस्यार्थे तर्हि सर्वं मुक्तोऽप्य
कृतानामनुशायिनां तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेत्स्यात् ॥ राम

श्री० रा०
टी० ३०
२५

भवितव्यमिति येऽस्मादिंसर्पादिक्षोभसंतेते भ्यस्तत्समानजातीयत्वैनानुशायिनामुद्भवः स्यादितिचेन्नैत्याह नेपीति तथापिपयो
करीत्यापरिवर्तनानेवेतः सिद्धयोगामपियदाकदाचित्पयपोरमितिचेन्नैत्याह कदाचिदिति तथापिनसर्वजानन्तोनेतः सि
योगः सलभः स्यादितिचेन्नेत्याह भवेदेवापीति इतिशब्दोपपक्षेदेन सर्वेणासंवध्यते पूर्वमतः शब्दोसेवतया व्याख्या

भवितव्यमेवैः तेष्वस्मेविमेवंप्रकाराः परिवर्तेरन् कदाचिदभसेषु स्थावरेषु जानात्मनैवमुत्पद्येरन् भवेद्वपिस्थाव
रेषु जातानानेवेतः सिद्धिरहमेवं योऽत्तुलभपववहुत्वात् स्थावराणामित्यतोऽतिनिष्क्रमणत्वे प्रथवाऽन्तोस्मात् व्रीहिप
वादिभावात् दुर्निष्प्रपतरं दुर्निर्गमनतरं दुर्निष्प्रपतरमितितत्कारपकोलमोदष्टव्योव्रीहिपवादिभावोदुर्निष्प्रपतत
रमस्मादपिदुर्निष्प्रपतरादतः सिद्धहमेवं योदुर्निष्प्रपतरदुत्पथ्यः यस्माद्यं येरेतोभिवीलेषुमत्त्वस्वेतः स्थविरैवाभक्ति
ताप्रत्यालेपीप्येतेप्रनेकत्वाद्ग्रादानां कदाचित्काकतालीयन्तरेतः सिद्धिभवेत्तेयदोरेतः सिद्धभावंगतानांकर्मणाद्द
तिलाभः ॥ राम छ ॥

तः संप्रतिकीटावप्यपिवाचकत्वेनतेव्याचष्टे अथवेति दुर्निष्प्रपततरमितितत्कारसादितेपारेसतिविवर्तितमर्थमाह धीरपि
नाशीति यस्मात्माह यस्मादिति नर्दितेषामंतरालेविशीर्णानांदेहभामित्वाभावादनुशयवैयर्थ्यमित्याशंक्याह कदाचिदि
ति काकतालीययाहृत्यायाराद्धिकन्यापेनतियावत् ॥ राम राम छ
॥ राम २५

अनुशयवतश्च सकर्मणो भाविदेहारंभार्थत्वात् मध्ये प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना अनुशयिनो रेतःसिक्काय भा
वेदेहमाद रेतस्सिक्त इति तस्य रेतःसिक्कृत्यात् तद्रूपेण भावितत्वात् सिक्तरेतोसंभूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी
रेतःसिक्कृतिर्भवतीत्यर्थः रेतसो रेतःसिक्तागमस्य तत्त्वप्रमाणाभावात् कृतिरित्यादि सर्वेभ्य इति रेतोरूपेण गर्भा
शयप्राप्तस्य रेतःसिक्काकारत्वमुक्तं निगमयति अत इति अनुशयिनो रेतःसिक्काकारत्वे लौकिकान् भवमनुकूलयति तथे
ति चेद्रस्थलवलितानां अवरोहतां व्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानां द्राघीयसा कालेन देहान्तरलाभश्चेत्तर्हि व्रीह्यादिदेहाभिमानि
कर्तृयोगोऽयं च मतिः अनुशयिभिः संश्लिष्टं रेतःसिक्सश्च रेतःसिंचत्तत्काले योषिति तद्रूपपवनदाकृतिरेव भवति रेतो
रूपेणान्नदेवयवस्थाकृतिभ्यो यस्त्वभ्यूयस्त्वमते रेतोरूपेण योषिति गर्भाशये तः प्रविष्टोऽनुशयी रेतसो रेतःसिक्काकृतिभा
वितत्वात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमिति दिष्टवत्तरात् अतो रेतःसिक्काकृतिरेव भवतीत्यर्थः तथा हि पुरुषास्तु रूपा
णापते गोर्गवाकृतिरेव न त्वन्यस्य वाकृतिः स्यादुक्तं तद्रूपपवमेव भवतीति यत्त्वसौऽनुशयिभ्यस्त्वरमेऽतुलमनारूपयेवयाप
कर्मभिश्चैवैव व्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं गताः तेषां नानुशयिनाभिवद्धनिष्प्रपतं कस्मात् कर्मणा
दिते व्रीहियवादिदेहउपाजरतितद्रूपभोगनिमित्तस्य व्रीह्यादिलवटहविनाशे यथा कर्मार्जिते देहान्तरे लब्धेन वजन्तू
तामपि रः एकैतिः कर्मणा व्रीह्यादिदेहसंबंधाः विशेषादिमतश्राद्ध यतीति व्रीह्यादिदेहसंबंधाविशेषेऽकृतस्तद्देहभाजो तेतो
तिः मरणमवश्यं न भवतीमाश्चर्यविशेषमाह कस्मादित्यादिना परिरजेः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः स्मृतिः
लोकर्मनिमित्तं स्थावरजन्मतेषां कर्मतपः एवावधिरवरोहतो लकर्माः संकीर्तनादेव मासमित्यर्थः यथा जलूका तृणान्तरं तानं
तो देवमनुष्यामं कर्मतेन तथाऽनुशयिनो व्रीह्यादिदेहभाजो पितृमार्गे न देहान्तरं गच्छेन्तस्तद्विषयविज्ञानवत एव तेनीय त्रवृद्वदा

ङ्गयोपसंहृतकरणानां विज्ञानकारणसंभवात्कथं सविज्ञानत्वं तत्राह यद्यपीति दृष्टकारणाभावे [illegible]दृष्टमेवैकं [illegible]सतात्मकं ज्ञा
नं [illegible]तैर्निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्तीति देहान्तरमित्यत्रेदं तमाह श्रुतिप्रामाण्यादिति श्रुतिं [illegible]वृहदारण्यकश्रुतिः यथा
सविज्ञानानामेव व्रीह्यादिदेहान्तरगमने तथाऽनुशयिनामपि विराटादिना कर्मणा प्रमादिना च गमने स्वप्नवदुद्भूत[illegible]ज्ञानात्मकविज्ञाने
न सविज्ञानानामेवं स्यात् तयेति तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमाह लब्धवृत्तीति अनुशयिनामपि तद्देहे व्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रतः सिद्धा
दिति देहसंबंधः सविज्ञानानामेवेति चेत्तमाह न तयेति अनुपपत्तेर्हेतुमाह नहीति व्रीह्यादिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे
यद्यपि संहृतकरणाः संतो देहान्तरं गच्छन्ति तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भावितवासनाज्ञानेन सविज्ञाना एव दे
हान्तरं गच्छन्तीति श्रुतिप्रामाण्यात् तथा विराटादिना प्रमादिना च गमने स्वप्नवदुद्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मनिमित्तत्वा ज्ञा
नत्वं तथाऽनुशयिनो व्रीह्यादिभावेन ज्ञानानां सविज्ञानमेव चेन्नः संश्लेषादिदेहसंबंध उपपद्यते नहि व्रीह्यादिलव
नकर्तनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति ननु चन्द्रमण्डलात्प्रच्यवमानतो देहान्तरगमनस्य [illegible]त्वात् जलस्थत्वा कावत्वा[illegible]
ज्ञानत्वेव युक्तं तथा सति घोरनरकानुभवरसप्रदात् इष्टादिकारिणां चन्द्रमण्डलादारभ्य प्राप्नोत्यावत् ब्राह्मणादिजन्म तथा
च सम[illegible]नां सुखोपासनेन विहितस्यातः तत्र प्रामाण्यं प्रामवैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वाच्च हताः[illegible]प्रत
तत्त्व[illegible]ज्ञानेनैव तेषामपि प्रवासप्रसंगात्र ततः सिद्धदेहसंबन्धः सिध्येदित्यर्थः व्रीह्यादिषु देहान्तरं गच्छन्त्यविज्ञानतोऽपत्ते
भात्तु[illegible]पदेहान्तरप्राप्तेरविशेषात् पुनः सविज्ञानत्वमिति शंकते नतिवि[illegible]तृणान्तरं प्रतिजलूकागमनवदवरोहतामपि
देहान्त[illegible]तिगमनस्य तुल्यत्वाद्व्रीह्यादिवपुषां सविज्ञानतेति [illegible]शेते तेषां सविज्ञानत्वकाह्वानिरित्यन आह तथा सती
ने रमणीयकारिणामन्तरालनरकानुभवे तथा च सति तदनुष्ठानस्यानर्थानुबन्धित्वे श्रेयःसाधनविषयकर्मकाण्डविरुद्ध्येत

पूर्वोपसंहृतं करणानां विज्ञानेकारणासंभवात्कथं सविज्ञानं तत्राह यद्यपीति इष्टकारणाभावेप्यदृष्टमेवैकं वासनात्मकं
[illegible]नोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्तीति देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह श्रुतिप्रामाण्यादिति श्रुतिरत्र बृहदारण्यकश्रुतिः
यथा सवि[illegible]नामेव व्रीह्यादिदेहान्तरगमनं तथाज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिणां धूमादिना च गमने स्वप्नवद्दृष्टं तत्र वासनात्मकविज्ञाने
न सविज्ञाना[illegible]नामेवेत्याह तथेति तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमाह लब्धवृत्तीति अनुशयिनामपि तद्व्रीह्यादिषु संश्लिष्टानां रेतः
सविज्ञानानामेवे[illegible]त्यत्राह न तथेति अनुपपत्तेर्हेतुमाह नहीति व्रीह्यादिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लब्ध

यद्यपि संहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भावितवासनात्मकेन सविज्ञाना एव दे
हान्तरं गच्छन्ति श्रुतिप्रामाण्यात् तथार्चिरादिना धूमादिना च गमने स्वप्नवदुद्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्ति[illegible]कर्मनिमित्तत्वात् सत
स्वत्तथानुशयिनां व्रीह्यादिभावेन जातानां सविज्ञानमेव चेद्रेतःसिग्योषिद्देहसंबन्ध उपपद्यते नहि व्रीह्यादिलवनकंडन
[illegible]दौ च सविज्ञानानामास्थितिरस्ति ननु चन्द्रमंडलादवरोहतो देहान्तरगमनस्य तत्त्वात् जलूकावत्तविज्ञानतैव युक्ता
तथा सति चोरेण नरकानुभवश्चापूर्वादिकारिणां चन्द्रमंडलादारभ्य ग्रामेयावत् ब्राह्मणादिजन्म तथा च सत्यनुशयिवैश्व

नादेतज्जीवनत्वेषामपि प्रवासप्रसंगात्तद्रेतःसिग्देहसंबन्धः सिध्येदित्यर्थः व्रीह्या इत्यनुशयान विदितेस्मात् ॥ राम ॥
विशुद्धे देहान्तरे गच्छत्सविज्ञानत्वोपलंभादनुशयिष्वपि देहान्तरप्राप्तेरविशेषाद्युक्तं सविज्ञानत्वमिति शंकते नन्विति तन्न।
एतं तं प्रतिजलूका[illegible]गमनवदवरोहत[illegible]मपि देहान्तरप्रतिगमनस्य तत्त्वात् व्रीह्यादिविपुरुषाणां विज्ञानेन तथा[illegible]जन्म [illegible] तेषाम
विज्ञानत्वकार[illegible]विरस्य तत्राह तथा सतीति इष्टादिकारिणां मंत्रबलेन नरकानुभवे तथा च स[illegible]शिष्टानां तथा विज्ञाने
त्वेष्ट[illegible]साधनविषयकमंत्रो त्वविरुध्येतेत्याह ॥ राम ॥ श्री

व्या० ३
भा० ३
२८

कृतेरिति यथा बुद्धिपूर्वकं वृक्षमारोहतो सविज्ञानत्वेपि तस्माद्बुद्धिपूर्वकं पततो न सविज्ञानत्वं विज्ञायते न तथा चंद्रमंडलमारो
हतो सविज्ञानत्वेपि ततोऽवरोहतो न वेतनत्वं स्युस्तत्कर्माभावादित्यारोहावरोहयोर्ज्ञानविशेषसंभवात् ...मिति निर्दिष्टमिति तद्धे
तिसंग्रहवाक्यं विवृणोति देहादिष्विति चकारात् गच्छतो सविज्ञानत्वं भवेदिति संबंधः एवमारोहतो जीवस्य तो सविज्ञानत्वे प्रा... विज्ञानस्मृ
स्वचमपुक्ते तेषां वेतनस्य स्वाभाव्यादवरोहतोऽन्यतनामपि विज्ञानमात्रमस्त्येव स्याप्रकोशादाह वयोंतरमाह यथा चेति तन्मद्गरादिना

कृतेष्याकाशमागत्य प्राप्तं वैदिकानां कर्मणामवश्यं भुक्तत्वाद्वरोहता रोहणापतनवत् विशेषसंभवात् देहादेहांतरं प्रतिपि
त्सोः कर्मणो लब्धवृत्तित्वात् कर्मणा इावितेन विज्ञानेन न सविज्ञानत्वं युक्तं वृक्षाग्रमारोहतरवफलजिघृक्षोस्तथा।
...पादिना गच्छतो सविज्ञानत्वं भवेद्भूमादिना च चंद्रमंडलमारूढवता न तथा चंद्रमंडलादवरूढवतो वृक्षाग्रादिव पततो
मस्वेतनत्वं यथा च मद्गराद्यभिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसंमूर्छितप्रतिबद्धकरणानां स्वदेहेन वदेशाद्देशांतरं
नीयमानानां विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चंद्रमंडलान्मानुषादिदेहांतरं प्रत्यंततो स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षयान्मदितः
ऽपरेद्दानोप्रतिबद्धकरणानां ॥ राम ७९

योभियातस्येत्वेतुनापहेदनाख्येनिमित्तेन संमूर्छितानि संहृतानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषां तेषामिति यावत् मृ
दिते... नष्टे देहः स्मयः स्थूलो देहो येषां तेषां तत एव प्रतिबद्धकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यतेति संबंधः प
थोक्तदृष्टांतवशाच्चंद्रमंडलादवरोहतो विज्ञानशून्याः सिध्यंतीति
गमयति ॥ राम

ध्यावरति तथाविमूर्छितानांस्थूलदेहसङ्गावादेशांतरगमनेऽक्रमवरोहतोततत्भावेकथंब्रीह्यादिभावःसंभवतीत्यत्रआह अ
न्यकेति अपरिष्वक्तदेहभावस्यबीजकर्मणःएवंयाभिरद्भिर्मूर्छितानित्याहितांजीवान्मूर्छितवद्भिस्तानस्मात्तागगनादिक्रमेणपृथिवीं
प्राप्तस्य ...लमूलजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यंतइति संबंधः स्थावरदेहसंबंधित्वात्तद्गतजीववत्तदासुखदुःखानुभवनतीत्या
शंकाह ...ति ब्रीह्यादिसंश्लेषावस्थायामनुशयिनांकर्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात्करणानांचनतद्वृत्तिलाभाभावात्तद्गतवित्ता

अतोऽनुपरिष्वक्तदेहवीजभूताभिरद्भिर्मूर्छितानांआकाशादिक्रमेणामवरुह्यकर्मनिमित्तजाति
स्थावरदेहैः संश्लिष्यंते प्रतिवद्धकरणतयाऽनुद्भूतविज्ञानाएव तथाऽलवनकंडनपेषण।
संस्कारभक्षणरसादिपरिणामरेतःसेचनकालेषुमूर्छितवदेव ॥
राम ७ ॥

तदेवयुक्तमित्यर्थः नकेवलंब्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वंकिंतुब्रीह्यादेर्लवनादिकालेपीत्याह तथेति पाकः
संस्कारः रसादीत्यादिशब्देनशोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जारेतांसिउच्यंते तस्मिनकालेस्थैर्यतेवदनुद्भूतविज्ञानत्वेदेहाह
दिर्निर्गतानांयावद्देहांतरप्राप्तिस्तावदसौव ७ ॥ राम ७

ब्र॰ भा॰ टी॰ ३ २८

इतिहेतुमाह देहांत प्रलब्धवृत्तित्वादितिच्छेदः कथंपुनरनुशायिनोविज्ञानशून्यत्वे न यथा तृणजलायुकात्‌ ... च्चार
... क्रम्यक्रम्यात्मानमुपसंहरतीत्यादौ सचेतनाजलूकादृष्टांतत्वेनोपात्ती यतेन तत्र देहबीजभूतेति ... सर्वावस्थासु वासदेहीत्यादि
संपरिष्वक्तव्यादिवशादित्यावत्‌ अचेतनावत्वजलूकादृष्टांतेनविवक्षितं किंतु सातत्यमात्रं ... भावः जलूकावत् ... जलूकासा
तत्यमनुशायिनामित्यर्थः आरोहतोसविज्ञानत्वमवरोहतोविज्ञानराहित्यमित्युपपाद्यारोहतामपियावत्‌ सामान्येनभ्यः करण

देहांतरारंभकस्यकर्मणोऽलब्धवृत्तित्वात्‌ देहबीजभूताप्संवेष्टाः परिष्वंगेनैवसर्वास्ववस्थासु
वर्ततेइतिजलूकावच्चेतनावत्वंनविरुध्यते अंतरालेत्वविज्ञानंमूर्छितवदेवइत्यदोषः ॥ राम

सपरिष्वक्त... देहपर्यवस्थानंतावदेवसंविज्ञानत्वंनदेहाद्बहिर्निर्गतानांप्राग्देहांतरप्राप्तेस्तदस्यानुशायिनोनुवेदं मंडलादव
रोहतो... एनभाविदेहपर्यंतावासनादीर्घोभवतिप्रमाणाभावादित्याह अंतरालेत्विति चंद्रमंडलादवरोहतोदेहांतर
... मनसःसत्वेप्यविज्ञानशून्यत्वमदृष्टमित्युपसंहरति अतोदोषइति यत्वहिंसानुग्रहात्मत्वादिष्टादिकर्मणोऽसावर
णमपितत्फलमेव ॥ राम छ ९

नचावैदिकानां कर्मणामनर्थानुबंधित्वादप्रामाण्यं कृतो तित्तत्राह नचेति उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमितियावत
प्रदिं सविद्या दि श्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसानामनर्थहेतुत्वमित्याह अभ्युपगतेपीति यद्यपि स्वरूपेणा हिंसानर्थ
हेतु माणमपि तथापि तेषुकानां वैदिककर्मणां नानर्थारंभकत्वं यथा स्वरूपेणाविषदप्यारंभेर राजज्ञ हेतुत्वेपि मंत्र

नचवैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्यमनुमातुं हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात हिं
सनमवभूतानामन्यत्रतीर्थेभ्य इति श्रुतेः शास्त्रचोदितायाः हिंसायाः नाधर्महेतुत्वमभ्युपगम्यते
अभ्युपगतेपि स्वधर्महेतुत्वे मंत्रविषादिवत्तदयनयोपपत्तेर्नेडः एवकार्यारंभकत्वोपपत्तिः वै
दिकानां कर्मणां मंत्रेणेव विषभक्षणस्येति ॥ राम ७ ॥

श्रकेतादिभिः सहोपयुक्ते सततत्कार्यानारंभकत्वं तथा हिंसायाः स्वतोऽधर्महेतुत्वेपि वैदिककर्मनिष्ठायाः नेतहेतु
त्वे वैदिकैरव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनसिद्धेरित्यर्थः पूर्वेक्तमेव दर्शयतेस्यष्टयति मंत्रेणेति तेन सहोपयुक्तस्यवि
षानर्थहेतुत्वेबदृष्टहेतुत्ववद्वैदिककर्मानुप्रविष्टायाहिंसायाः पुरुषार्थत्वमेवास्त्वितिपितितत्र शाब्दादितिनापा
दितम्यर्थः ॥

छां॰भा॰
टी॰ ३
९५

तद्य एव भवतीत्येतन्मंसाम तेपरिसंभाव्य प्रकृतं स्मृतिव्याख्यानमनुवर्तयति ततश्चेति अत्र स्मृति ... पूर्ववदभिसंधाय ...
... यतनेनेषु चीर्णाश्च विषु संस्थिष्टाये नु प्राप्यते । तेषां मध्ये ये केचिदस्मिँल्लोके चरन्ति मेदुलप्राप्तेः ... स्थाना ... स्थिता ... स्मृत ...
... णीयचरणाः ते रमणीयां योनिमापद्यन्त इति संबन्धः उक्तमेव स्पष्टयति शोभनमिति कपूयरमणीयचरणा ... शोभन
ऽनुशयो लक्ष्यते तत्राह क्रोधेनेति तावत्वनुशायिनो रेतः सिग्योगानंतरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्यन्त इति यन्नदर्शि
तिप्रमेवं तियोजना तत्रापि तत्रमाह सुकर्मेति यथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे पुनरिति तद्विपरीतास्त्वभ्यासरमणीयच
तत्र तेष्वनुशयिनोऽस्मिँल्लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणाः रमणीयचरणेनोपलक्षिताः शोभनो
नुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते क्रोधानृतमायावर्जिता नाहिंसकाउपलक्षिता इत्यनुभा... सद्भावस्त
स्मादेव रमणीयचरणाभ्यासादेव ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा
अथ य इह कपूयचरणा अभ्यासादेव ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥
तानुशयेन ... मणा चरन्ति मेदुलभक्तशेषेणाभ्यासादिति प्रमेवयदादिक्रियाविशेषणं ते रमणीयां क्रोधादिवर्जि
ता योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा सुकर्मानुरूपेण अथ य इत्यतद्विपरीता कपू
य ... पलक्षितकर्माणोऽशुभानुशयादभ्यासादेव ते कपूयां पश्वादिकर्मयोनिमापद्येरन् कपूयामेवधर्मसंवेश्य ...
... णादिति यावत् ते कपूयां योनिमशुभानुशयवशादेतः स्मिन्नोकांतरमापद्येरन्निति पतदपि ... प्रमेवं तियोजन
... तत्रापि विकल्पे कारणमाह सुकर्मेति योनिविकल्पे तत्कर्मप्रयत्नात मेवतारपि तेषु वेकोपपत्रान्तिसौतिव्यासानुवद
ति ॥ राम ६ ॥

९५

गदितं शुभाशुभायवशाये केचिद्धास्मणादियोनिमापद्यन्ते स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः संतो यदीष्टादिकर्म कृतवंतस्तदा दवि
[illegible]ण यथा[illegible]गच्छंति तत्र च भोक्तव्यकर्मणो भोगानंतरं पुनरेव [illegible]नेककर्मणा पृथिवीमागच्छंत्येवं चरीपंचरा पुनः पुनरागच्छतोऽव
[illegible]इंतोऽ[illegible]इतरश्च केवलकर्मिणो दक्षिणेन चद्विजातयः स्वकर्मस्यासंतो [illegible]लभेरन्नुत्तरेणायानेन नेतोऽब्रह्मलोकं गच्छंतीत्यर्थः

ये[illegible]णां यच्चरणादिना तयस्ते स्वकर्मस्थाश्चेष्टादिकाविणस्ते धूमादिनागच्छंत्यागच्छंति च पुनः पुनर्यचरीयं तत्वादिद्यां च
मामुपास्ते [illegible]चिरादिनागच्छंति यदा तु न विद्यामेव विना नापीष्टादिकर्म सेवंते तदा अथैतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिरादि
लक्षणयोर्न [illegible]णान्यतरेणच नापियंति तानीमानि भूतानि क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्तीनि भवंत्यतउभ

प्रथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवं
ति जायस्वम्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते ॥ राम

पमार्गपरिभ्रष्टायसकृतायंतेम्रियंतेम्रियंतेचेत्यर्थः तेषां च जननमरणसंततेरनुकरणमिदमुच्यतेजायस्वम्रि
यस्वेति ईश्वरनिमित्तावाचेष्टोच्यते जननमरणलक्षणेनैवकालयापिनो भवंति न तत्क्रियासुभोगेषु वा कालोस्ती
त्यर्थः ॥ राम

[illegible]र्तीनां तृतीयस्थानमुपदिशति यदा अनेन तु पोनः पुण्ये लोकममुं नैकवक्तव्यं तयोः स्थानयो[illegible]विधानाद्वतः पुनरपि
[illegible]म्रियंते चेत्यस्मिन्वर्त्मनि जायस्वम्रियस्वेति प्रयोगात्स्यात् तेषामिति यदा मनोर्थपरो मार्गः [illegible] दृढहातेनाजायस्वम्रियस्व
[illegible]यस्व चेत्येतदिष्टोच्यते रतिर्दृष्ट्वा तेनासौ विस्पादिवाक्यव्याचष्टे ॥ राम

छां. उ.
भा.
३

तेनेव समिति उक्तवांस्त्वा विसिष्ठां नानुपृष्टान् ... विविच्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कथयति पंचमस्ति ... यावत्तेनापि ... स
... मृतानामविदुषां विदुषां चेत्यर्थः ... तेन विदुषां कर्मिणां च संवत्सरमिति ... त्येपि पितृलोकं ... ति।
केवलकर्मिणां इति विभागः तीणां तु शापिनां चंद्रलोके भोक्तव्यकर्मभोगेन तत्पितृयाणं ... स्वभावमेवानुवदति नेति कि

पतत्त्व जेत्वलवनाणं तृतीयं पूर्वोक्तौ पंथानावपेक्ष्य स्थानं संसारतां येनैवं दत्तिणमार्गगा अपि पुनरागच्छत्यनेपि
कृ... नोऽज्ञानेकर्मणो गमनेमेव दत्तिणेन पथ्येति तेनासौ लोको न संपूर्यते पंचमस्तु प्रश्नः ये ... विधुयाव्याख्या
तः प्रथमतो दत्तिणेन वयोः पथोऽभावतेनापि मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानस्तंतोऽप्यावर्तनामेव विरादिनापर्व्यते धूमादि
पुनरुतदत्तिणं मासास्तेवं तः संपुत्रपुनरावर्तनत्रयमेवत्सरमत्यमासेभ्यः पितृलोकमिति व्याख्यातापुनराहृत्ति
रपि तेषामनुपायिनां वदमेतुल्यादाकाशादिक्रमेणोकामुष्यलोकस्यापूरणं स शब्देनैवोक्तं तेनासौ लोको न संपूर्यते र
यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत यस्माच्च जननमरणजनितवेदनानुभवकृतक्षणाः ... इतश्चावो
रुतेव ... सागरवाः गोधस्तेवनिराशाश्चात्तरणेप्रति ॥ राम

मति पराए

... मेषां ... यास्ववतीतीव्रासंसारगतिरुक्तेत्याशंक्याह यथाहेति तृतीयस्थानस्य कष्टत्वसंप्रदर्याय यस्माच्चेति जन्मा ३
दि ... जनिताभावेनानदनुभवेकृतः क्षणः वसरोनाम ... तथाऽस्ववरतिच्छेदः ॥ राम ५१ ॥

तीयस्थानवर्तिनस्तयोरावृत्तिमत्वात्तुल्या कष्टेनत्यभिप्रायः तस्माच्चेति संसारादपवर्ग्यः तस्य तात्पर्यमुक्त्वा पंचाग्निवि
द्यायामवश्यमभिरुच्यर्थं तस्याः स्तावकं श्लोकमुदाहृत्य व्याचष्टे तदेतस्मिन्नित्यादिना पंचाग्निविद्यामाहात्म्यसमर्पणार्थः पंच

तस्माज्जुगुप्सेतेवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत नवीभत्सेत चणिभवेन्मा भूद्देववियं संसारमहोदधौ घोरे पातइति तदेतस्मिन्नर्थे
एष श्लोकः पंचाग्निविद्यास्तुतये स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणस्य सुवर्णस्य हर्ता सुरां पिबन् ब्राह्मणः सन् गुरोश्च तल्पं दा
रानावसन् ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हंता चेत्येते पतंति चत्वारः पंचमश्च पतितैः सहाचरन्निति अथ पुनर्य एतानेवं पं॥

तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोश्च तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते पतंति चत्वारः पंच
मश्चाचरंस्तैरिति अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलो
को भवति य एवं वेद य एवं वेद १० ॥ राम ६

त्वा न पंचाग्नीन्वेद स तैरप्याचरन्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव तेन पंचाग्निदर्शनेन पावितो यस्मा॥
त्पूतः पुण्यो लोकः प्राजापत्यादिर्यस्य सोयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं समस्तं पंचभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं
वेदाहं हि कः समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्थः १० ॥ राम ६ ॥ राम

माहात्म्यसमर्पणार्थः पंचमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यंते ननु पंचाग्निविद्यास्तुतिरिदं [illegible] अथेति पुन
[illegible] तेनेति कस्येदं फलमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावंतम [illegible] य एवं वेदेति १० ॥

प्रवीत्त्वसंदर्भयोः संबंधं दर्शयन्नुत्तरसंदर्भमवतारयति इत्युक्तेनेत्यादि ...ग्रयमवैश्वानरः आत्मभावप्रतिप... विव

३ दहितेनेत्ययथा गच्छतामध्यभावतुक्तस्तदेवाभरूपंतीति तदिदं तल्लक्षणा चकृष्टांत सागतिककांतत्र भयेदीयनी
३१ जिदीषयावैश्वानरात्मनः तद्भावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रंथ आरभ्यते प्राचीनशालेत्यादिलिंगादाख्यायिका तु सुखावबोधनार्था विद्यासंप्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च प्राचीनशाल इति नामतः उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः सत्ययज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो नामतो भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं भाल्लवेयो जन इति नामतः शर्कराक्षस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्व
तराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः ॥ राम ॥

बो बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः पंचापि ते हैते महाशाला महागृहस्था विस्तीर्णाभिः शालाभि
र्युक्ताः संपन्ना इत्यर्थो महाश्रोत्रियाः श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्ना इत्यर्थः ते एवंभूताः संतः समेत्य संभूय क्वचिन्मीमां
सां विचारणां चक्रुः कृतवंत इत्यर्थः ॥ राम

...ब्रह्म मत्... स्तीति विद्यायाः संप्रदाने शिष्यस्य स्वाध्यायो विनयादिसंपत्तिस्तत्प्रदर्शनार्था चाख्यायिकादृश्यते वात्र ३१
प्राचीनशालप्रभृतीनां तत्संपत्तिरित्याह विद्येति ॥ राम

वे थ्य[illegible]त्म ब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वमात्मा[illegible]र्त्माभावादित्याप्रसंगाद ब्रह्मेति उक्ते आत्मा मिथोविशेषणविशेष्य
तेफलितमाद अभेदेनेति वृत्तेश्चोपास्यस्य सर्वात्मत्वं गम्यते परिच्छिन्नोपासनस्य निंदितत्वात् भूम्नः क्रतोरज्यापन्न[illegible]तिया
[illegible]थिके[illegible]ऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यानात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं ब्रह्मत्वधात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्तते
यमात्मनिवान्यप्रतीतिरित्याकस्मादित्याह ब्रह्मणा उपास्यत्वेनिवर्तयति अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवात्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो
ब्रह्मसमग्रात्मेस्य[illegible]सिद्धं भवति मूर्धा ते व्यपतिष्यदेशोमविष्यदित्यादिलिंगात्तद्धमीमांसंतोऽपि निश्चयमलभमानाः सपा
दितेवं तत्रात्मन उपदेष्टारमुद्दालको वै प्रसिद्धो नाम तो भगवंतः संतः ह जाव तोयमारुणिररुणस्यापत्यं संप्रतिसम्य
कोनुआत्मा किं ब्रह्मेति ते ह संपादयांचक्रुरुद्दालको वै भगवंतोयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति त
थ्ठ हंताभ्यागच्छामेति तं ह अभ्याजग्मुः स ह संपादयांचकार प्रक्ष्यंति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो
न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हंताहमन्यमभ्यनुशासानीति तान्होवाचाऽश्वपतिर्वै भगवंतोयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं
वै[illegible]नरमध्येति तं हंताऽभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुस्तेभ्योह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार ॥
णिमात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमध्येति स्मरति तं हंतेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं हाभ्याजग्मुस्[illegible]गतं दे
तेआगतान् स उद्दालकः हैतेषामागमनप्रयोजनं बुध्वा संपादयांचकार कथं प्रक्ष्यंति मां वैश्वानरमिमे महाशाला महा
श्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये न वक्तुं शक्नोमि तो हंताहमिदानीमन्यमेषामभ्य[illegible]शासानि व[illegible]मुपदेष्टा
रमित्येवं संपाद्य तान्होवाच अश्वपतिर्नाम तो भगवंतोः यं केकयस्यापत्यं कैकेयः संप्रति सम्यगि[illegible]मात्मानं वैश्वा
[illegible]रमह मर्हेति भगवंतः संतः संपाद[illegible]चक्रुरिति पूर्वेण संबंधः अश्वपति[illegible]ताहाभगवं[illegible]तिप्राचीनशा[illegible]पत्य तपः

१२

सतेन्यायमे पक्षरव्याचष्टे सदाऽस्मेषुनिती ऽैना यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति ... किंतर्हि भगवदाराम नक्षत्रयोग न

सदाः मेषुसनाप्रातः संनिदानदवाह्नविनयेनोपगाम्येतद्द्वनेमनउपादयमिति सतेः यथाख्यातोमयदिदोषेपर्यन्ति
नुमेयतोऽप्रतिगृह्नेस्मिमन्तोपनमिति मिन्वानग्राम्नतः सहूतनोऽप्रतिपिपादयिषन्त्रोद नमेममजनेयदक्तेनः प्रस
दतोविधयतेनकटपोदानासतिविभवेनमघयोद्विजोनमः सत्रानाद्दिताग्निः शतगुनोविद्वानपिकारातुष्यनेम
तिपरदोषगेताऽनपवसेविणीकृतः दुष्टचारिणीनस्वभवतीत्यर्थः तेष्वनवयंपनेनाथ्येनरस्युक्तम्प्रोदात्सम

सदप्रातः संनिदानउवाच नमेस्तेनोजनपदेनकदर्यौनमघयोनानाहितग्निर्नाविद्वान्नस्वैरिणीकुतः पदस्मा
लोवेभगवंतोऽहमस्मिपावदेकैकस्माऋत्विजेपनंदास्यामितावद्भगवद्भ्योदास्यामिवसन्तुभगवंतइति तेदोचु
र्येनदेवार्थेनपुरुषश्चरेत्तं छ देववेदन राम छ नैपनेनपरंतीति यत्समायोवैकतिभिरहंवैवेदेम
गवंतोऽहमस्मिनदर्थक्रमंयथंतमपापावदेकैकस्मैयथोक्तमृत्विजेपनंदास्यामितावन्यमेकंभगवद्भ्योपिदास्यामिवसन
गवंतः यथ्येनदमसमपागामिमकाश्वेदोचुर्येनदेवार्थेनप्रयोजनेननपंप्रतिवरेतछेयमुरुषक्तहदेवार्थवदहेटमेवप्रयो
गवंतः यथ्येनदमसमपागामिस्मकाश्वेदोचुर्येनदेवार्थेनप्रयो राम छ ॰ ॥ राम
जनमायामननस्वेस्यपंस्वापः सता ॥ राम

रामरामराम छ ॥ राम छ ॰ ॥

१२

वो वित्तं तस्य मया नास्तीति शंकां निरस्यति आत्मानमिति। शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्यादानस्य न यथा कथंचिदिति राज्ञोऽभिप्रायः
तदेतदीयमानमयं दर्शयति यत इति यो गतेभ्यो मयार्थं राजा न तेभ्यस्तूपगमनमिष्टमेवेति मन्वानो विशिनष्टि विद्यार्थिन इति तथेम
इयेवं वैश्वानरं ज्ञातुमर्थिनः आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि सम्यक् जानासि तमेव नो ब्रूहीति तान् होवाच प्रा
तर्वो युष्मभ्यं प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीति उक्तास्ते दृष्टाः अभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पूर्वाह्णे रा
ज्ञां प्रति चक्रमिरे गतवन्तः यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता

आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति तान्होवाच प्रातर्वः प्र
तिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानु
पनीयैवैतदुवाच ॥ ११ ॥ राम

समिद्भारहस्ताञ्जातितो हीनान् राजा तान् विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुस्तथा अस्मैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यं तेभ्यश्च श्रद्धादानं विद्या
मनुपनीयैवोपनयनमकृत्वैव तान् यथायोग्येभ्यो विद्याप्रदानं यथानेनापि विद्यादानं यथास्माभिरपि कार्यं एवं वैश्वान
रज्ञानमुवाचेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ११ ॥ राम ७ ८ ॥

अल्पं वक्तव्यः उपनयनं पादयोर्नियतमेवं वक्ष्यमाणं वैश्वानरविज्ञानं तेनैन दिशा संबन्धे ... आत्मानं ...
धर्मं संदर्शयति यथेति ॥ ... ॥ राम

छा॰ ३ शिष्योऽपि प्रश्नस्यार्थस्य प्रतिवक्ते तस्याचार्ये [illegible] कृते नन्विति वाक्यशेषावष्टंभेन [illegible] तिनैष दोषः इति [illegible] दाव [illegible] पक [illegible] ला [illegible]

भा॰ [illegible] नयितेन तदर्थाख्यमित्याह अश्वपतिरिति आचार्यस्याज्ञातत्वाविति संवेद्यः तस्मात्सर्वे देवत्वमा [illegible] आत्मनरति [illegible] दानि [illegible] स्यो [illegible] तिष्ठा मा

११ दिवर्गेणात्वत्रस्वतेसोमवत्पंलतावत्तामहीतप्रश्नेनमंत्रेणास्त्वनमितिभेदः तवेति पुनर्वचनमव्ययदर्शनार्थं नकेवलं [illegible] नशा

सकथमनवावेत्याह ॐ षमत्यवदेकमात्मानं वैश्वानरंत्वमुपास्स इतिपप्रच्छ नत्वयमस्याचार्यः सन्नाशिष्यं पृच्छतीतिनैषदो

षो [illegible] त्यतेनमोपमीदनस्तऊर्ध्वं वमामीतिन्यायदर्शनात् अश्वपत्याचार्यस्याप्रतिभानवतिशिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्न

इष्टः अज्ञातशत्रोः कृष्णपतदाभूत्कुतपतदागादिति दिवमेवपुलोकमेववैश्वानरमुपासेभगवतोराजन्निति होवाचैषवैसु

तेजाः [illegible] प्रोभवतेतेजोपम [illegible] मोप्येसुतेजाइतिप्रसिद्धोवैश्वानरआत्माये आत्मनोवयवम् तत्वायत्वमात्मानमात्मैकदेशमुपासेत।

ॐ यमस्वकंत्वमात्मानमुपास्स इतिदिवमेववभगवोराजन्निति होवाचैषवैसुतेजाआत्मावैश्वानरोयंत्वमात्मानमुपासे

तस्मात्तवसुतंप्रसुतमासुतंकुलेदृश्यते अत्स्यन्नंपश्यसिप्रियमत्त्यन्नंपश्यतिप्रियंभवत्यस्यब्रह्मवर्चसंकुलेयएतमेव

मात्मानंवैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धात्वेष आत्मनइति होवाचमूर्द्धातेव्यपतिष्यद्यन्मांनागमिष्य इति १२ ॥

सात्वंतेजसोवैश्वानरस्योपासनात्तवसुतमभिषुतंसोमरूपंकर्मणिप्रसुतंप्रकर्षेणचसुतमासुतंवाहर्गणादिषु तव

कुलेदृश्यते अतीवकर्मिणस्त्वत्कुलीनाइत्यर्थः अन्नंदीप्ताग्निः सन्पश्यसिचपुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं अन्योऽप्यत्रयः पश्यतिचप्रियंभव

त्यस्यब्रह्मवर्चसंतत्रपरमासुतमित्यादिकर्मित्वंब्रह्मवर्चसंकुलेयःकश्चिदेतंयथोक्तमेववैश्वानरमुपास्तेमूर्द्धात्वेवैश्वानरस्येत्यनमतो

[illegible] ध्यानरतेः समस्तबुद्ध्यावैश्वानरस्योपासनान्मूर्द्धाशिरः तेविपरीतग्राहिणोव्यपतिपतिष्यत्पतितमभविष्यद्यद्यदिमांनागमि

निष्टमिदं [illegible] लेकिंत्वच्यस्यापिभवतीत्याह अन्योपीति तदिदंयथोक्तवैश्वानरज्ञानादेवकृतंतदेत्यतेत्याशंक्याह मूर्द्धा [illegible] ते एव

[illegible] वातितार्थमाह साप्येति १२ राम धी

अथ य्यावस स्य यहं पौलुषि प्राचीनयोग्य कं ... इत्यादि सु मेव भगवो राजन्निति होवाच एषवै विश्वरू...
...मा मेत्सा नः ?

अथ यावो ... सात्यज्ञिं सोऽमुं तेजिता समानेस त्वं तंतरमित्यर्थः आदित्यस्य शुक्लत्वादि रूपत्वमष्टमे स्पष्टी भविष्यति तत्र सर्व रू पत्वेन विश्वरूपत्वम् उपपादयति सर्वाणीति अन्नत्यमित्यादि च तत्वेन तदिति नः पाक न ... शेषः च द्रष्टे तदित्यर्थे ... व्या

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि सु मेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आ त्मा वैश्वानरः सर्वाणि रूपाणि हित्वाष्टमाणि यतो ऽतो वा विश्वरूप आदित्य स्तदुपासना त्तव बहु विश्वं रूप मिहामुत्राप्यु पकरणं दृश्यते ऽत्र कुले किं च तामत उप्रवृत्तो ऽश्वतरी भ्यां युक्तो रथो ऽश्वतरी रथो दासी निष्को दासी भिर्युक्तो निष्को दारोऽर्द्धं

त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते प्रवृत्तो ऽश्वतरी रथो दासी निष्को ऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्य न्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एत मेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति होवाचान्धो ऽभवि ष्यो यन्मां नागमिष्यति ११ राम ७ ॥

सीतिष्क: अन्नत्यमित्यादि समानं चक्षुर्वैश्वानरस्य तत्सवितातस्य समस्तब्रह्मोपासनादं धोभविष्यच्चक्षुर्हीनो भवि:
ष्योयन्मां नागमिष्यइतिपूर्ववत् ११ ॥ राम ७ ॥

चक्षुष्टवत्वरित्यादिना तत्रापि तात्पर्यं यथा पूर्वं द्रष्टव्यमित्याद पूर्ववदिति ११ राम राम ७ ॥ राम ॥
...आत्मनेनमः ॥ ७ ॥

छां॰ भा॰ समस्तोपासनमित्यस्य संग्रहार्थः पर्यवसितः प्राकनमादिपदेन गरहीतं पृथग्वर्त्मेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे नानात्मत्वेन
पु॰ टी॰ विनगच्छत्वावदः ऊर्ध्वेनवद्दर्शत्वेन तस्मात्त्वामित्यादि व्याचष्टे तस्मादिति नानादिक्का नानाविधाः सद्दत्तमवारव्यता अ

३४ अथ होवाचेंद्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि समानं पृथग्वर्त्मात्मा नानावर्त्मा नियमस्य वायोरा
वहोद्वहादिभिर्भेदैर्वर्तमानस्य सतो पृथग्वर्त्मात्मा वायुः तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथगा नाना

अथ होवाचेंद्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाच वैष वै पृथ
ग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयंति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयंत्यत्स्यन्नं पश्य
सि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन
इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति १४ राम छ ॥

दिक्कास्त्वां बलयो वस्त्रान्नादिलक्षणाः बलयस्त्वा पयंत्याग्रच्छंति पृथग्रथश्रेणयो रथपंक्तयोऽपि त्वामनुयंत्यत्स्य
न्नमित्यादि समानं प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिष्यदुत्क्रांतो भविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति १४

सर्वत्रापि इत्यादि समानमित्यत्रादिपदमुपास्यन्तवाक्यसंग्रहार्थं उत्तरवाक्येष्वभिप्रायस्तापमत्वाद प्राणास्त्विति १४ राम
राम राम छ ॥ राम ३४

इंद्रद्युम्नो[illegible]मानं तत्थमध्यशब्दार्थः मध्यादिपदमेषस्मसमान्त्याकेन वाक्यसंग्रहार्थं केषमाकाशस्य बहुलत्वमतस्माद बहुलत्व
मिति कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाची संदेहशब्दो वर्त्तते तत्राह दिहनेविति आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वं देहस्य

अथ होवाच जनं मित्यादि समानमेष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो बहुलत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वाद्बहुलगुणोपासनात्
त्वं बहुलोसि प्रजया पुत्रपौत्रादि लक्षणया धनेन चादिगवादिना संदेहस्त्वेषः संदेहो मध्यमं शरीरं वैश्वानरस्य दिह

अथ होवाच जनं ॐ शार्कराक्ष्यं त्वमात्मानमुपास्से इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाच एष वै बहुल
आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोसि प्रजया च धनेन चात्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं प
श्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इति होवा॥
च संदेहः ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति १५ ॥ राम

देहोपचितो रुधिरं वपार्थत्वात् मांसरुधिरास्थ्यादिभिश्च बहुले शरीरं तत्संदेहो तेन च शरीरं व्यशीर्यत् शीर्णम भ
विष्यत यन्मां नागमिष्य इति १५ राम राम ॐ ॐ ॥ राम ॐ

वपरिच्छिन्नत्वेन तदभावात् कथमाकाशं वैश्वानरस्य शरीरस्योदित्याशंक्याह [illegible]सेति [illegible]रीपमिति तं वेधः २१
राम ॐ ॐ ॥ राम ॐ

छां॰ भा॰
टी॰ ५॰
३५

जनस्यापरमानं तरमथच्छ्राद्धाथः कथम[illegible]त्मवो वैश्वानरो यस्यपेरिति प्रश्नेन निर्दिश्यते तत्राह [illegible] स्राप्रुर्वश्चतोमि निवृत्त्यार्थवाचकेन कारणेन लक्षत तदयमर्थः तस्मादयतोयाक वैश्वानरोपासनादि नेत ततह वैश्वानरोपासनतदनव

अथ होवाच बुडिलं आश्वतराश्विमित्यादि समानमेष वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपो अश्वोः स्वं तततो धनमिति तस्माद्रयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमोश्वशरीरेण पुष्टेश्वात्वं षिमित्यादि समानमेष वैश्वानरस्य वस्तिर्मूत्रसंग्रहस्थानं व

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं रयिमान्पुष्टिमानस्यत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति १६ ॥

वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्भिद्येत भविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति १६ राम श्री ॥

नित्यत्वव्वक्तव्ये कथं पुष्टिमानित्य भिक्षावापस्तत्राह पुष्टेश्वेति मूत्राशयो धनवृत्तेर्वास्तिरित्यभिधीयते रूपाश्वा येनाह वस्तिरिति १६ राम श्री

प्राचीनयो[illegible]इत्यादि निषपंचसमीतमानातिष्टमानेष्वतेतरमथशब्दार्थः ॥१॥ उद्दालकं तेषु वैयाघ्र्यपद्यस्तु सामस्त्येन वैश्वानरं [illegible] याव

त्केकायेतेषां मिथ्याज्ञानमत्रवदति तानिमाटिना अनर्थकाविवानर्थकोनिपातोनत्व [illegible] एवं तेषां मिथ्याज्ञानित्वमित्रिप्य

रकत्वाद्युपमिमन्वयार्थं प्राप्तकमपि पादक्रमेण पुनरन्तूपदृथगिवविद्वांस इति संबंधः यथा[illegible]यथा [illegible]दर्शने[illegible] दृष्टत्वाभवेदिति

न्यायपूर्वं वैश्वानरमात्मानमेकमपि समस्तात्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परिछिन्नात्मरूपेणात्मानं वृद्धं वनस्तथाव मिथ्याविद्वांसो न र

अथ होवाचोद्दा[illegible]कमित्यादि समानं पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरस्य पादौ तेन्याम्लास्येतां वि

म्लानाभविष्यतां यन्मां नागमिष्य इति ॥१॥ तान् यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच ते एवं वै वल्विम[illegible]

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा

वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोसि प्रजया च पशुभिश्चात्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भ

[illegible]भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पा

दौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥१॥ तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोन्नमत्थ

यं पृथक्त्वं सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोन्नमत्थ सोऽत्रमस्य परिछिन्नात्मबुद्ध्येत तत् दृष्टिदर्शनं रवज्ञात्मरूपाः यस्त्वेतमेवं यथोक्ता

वयवैर्मूर्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्मूर्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रः

[illegible]प्रत्यगात्मत्वेनाभिगतं ततः साधुकृतं [illegible]स्यार्थः प्रधानविर्यांवत्कं पातनिकां कृत्वा तामिदानीमुपदिशति यस्त्वेतमे

भूतं [illegible]पानतेसम्यवैष्णवमत्ती[illegible]संबंधः एवं शब्दार्थमाह यथोक्तेति एकं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमितियावत् प्रादेशमात्रमिप

तदभिजनते प्रादेशैरिति पृथिव्यादिभि[illegible]दिविशेषैर्वर्षवर्ष[illegible]गात्मके[illegible]मीयत इति [illegible]को

गौतमस्याचार्य[illegible] [illegible]तेन[illegible] [illegible]अयमस्ते तेन साक्षात्पानीय[illegible] [illegible]

छा॰उ॰
भा॰टी॰
३९

प्रामतति चैव[illegible]भिसिन्निति निमायेन पद्यात[illegible] शालां तेवित्ति प्रस्तुतद्विजातकसंक्रम्यत्तुसारे पाणूर्ध्वी[illegible]मायपा[illegible]ष्यर[illegible]सपर्यमद्द्व
वर्ष्यैवसंपादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति तमाह इत्युक्तविति सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारार्थं[illegible]नात्र[illegible]ज बालक[illegible]तिम[illegible]सर्वे
सर्वे विशेषणोत्तरं व्याचष्टे प्र[illegible]त्मानमेति सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्वप्रत्यक्त्वं वाद्देतुत्त्वत्यैव वैश्वानरशब्द[illegible]नेकपोदाकं ।

प्रातांतनेनमूर्द्धादिचिबुकपर्यन्तमिष्ट इति प्रादेशमात्रं कल्पयति इदन्तु न तथाभिप्रेतं स्तूयदेवाप तस्मात्मनेत्याद्युपसंहा
रात प्रत्यगात्मतयाभिविमीयते इति ज्ञायत इत्यभिविमानस्त्वमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वावरात्रपति पूर्व पायात्रह
पांगति सर्वात्मेषरैश्वरो वैश्वानरो विश्वो नरपव वा सर्वात्मत्वाद्विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्यनीयत इति वैश्वानरस्त

अभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वै।
श्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ ॥

मेवमुपास्ते यः सोऽदत्ता सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेंद्रियमनोबुद्धिषु ते
षु ह्यात्मकल्पनाग्रपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति वैश्वानरवित्सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति न तथाऽन्योऽज्ञः पिंडमात्रा[illegible]मानः स[illegible]
मर्थः कस्मादेवं यस्मादेतस्य ह वै प्रकृतस्यैव एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्रा[illegible] पृथग्वर्त्मा
त्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ ॥ राम
ते विश्वानित्यादिना ईश्वरो वैश्वानरोपदेश्यसमयत्र संबध्य
ते सर्ववैश्वानरविदन्नमदन्सर्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽन्नमत्तीति संबंधः कथमात्मपाठे[illegible]ग्रीवादयो गृह्यं ते[illegible]ह तेषदी
ति स[illegible]लोकेष्विमानादिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति वैश्वानरोपासकः सर्वात्मा सन्नत्तीत्येवं कस्मादेतानि[illegible]मिथ्या
रीकाम[illegible]ददत्तु पश्यन्पंचावाम[illegible]दनेन कस्मादित्यादिना वैश्वानरस्य[illegible]त्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया सर्वात्मत्व

[illegible] ॥

३९

तस्यैतस्यात्मनो वैश्वानरस्येत्युक्तार्थमित्यमाह मूर्धैवेति प्रधानविद्यामुक्त्वानंतरंगप्राणाग्निहोत्रं प्रतिपिपादयिषुः कामो भूमिकां करोति मूर्धेति
संपादयितुमिच्छन्नादौ तदंगान्यग्निसंपादयति वेदिरित्यर्थः वेदिरिति स्थंडिलमात्रं गृह्यते अग्निहोत्रे तावन्मात्रस्योपयुक्तत्वादिति लो
दर्शपूर्णमासाद्यंगत्वादृद्यामालोच्यैते यद्दर्भा बर्हिः शब्देनोच्यंते हृदयं गार्हपत्यत्वे मनः प्रणयनहेतुत्वात् [illegible]गीतमुक्तत्र

अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेवमनुपास्य इति अथेदानीं वैश्वानरविदो भोजने अग्निहोत्रं संपादयिष्यन्नाह तस्य वैश्वा
नरस्य भोक्तुरुरएव वेदिराकारसामान्याल्लोमानि बर्हिर्वेद्यामिवोरसि लोमान्यास्तीर्णानि दृश्यंते हृदयं गार्हपत्यो

उरएव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्ह[illegible]पत्यो मनो ऽन्वाहार्यपचन
आस्यमाहवनीयः १८ तद्यद्भक्तं प्रथममा[illegible]गच्छेत्तद्धोमीयं ॥

हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानंतरीभवत्यतो ऽन्वाहार्यपचनोग्निर्मनस्यास्यं मुखं आहवनीय इव आहवनीयोद
यते ऽस्मिन्नन्नमिति १८ तत्रैवं सति यद्भक्तं भोजनकाले आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमीयं तद्धोतव्यं अग्निहोत्रसंपन्मात्र
स्य विवक्षितत्वात्राग्निहोत्रांगेतिकर्तव्यतापाप्तिरिह ॥ मित्येतस्यार्थः आहवनीयसमारोपणं च मनसा संदर्शयति आहव
नीय इति १८ एवं सति युक्तमाग्नेयनाग्निहोत्रं संपादिते सतीत्यर्थः संपादितस्याग्निहोत्रत्वस्य सामान्यात् उद्धरणादीनि
तद्धर्मस्य भवेयुरित्याशंक्य सम्पदि हि मात्रस्य विवक्षितत्वान्नैवमित्याह अग्निहोत्रेति इहेति वैश्वानरविदो भोजनपक्षे ॥

छा॰ टी॰
३७

प्रकृतदेशकालावोतरविशेषमाह स यदिति कथमिति मंत्रो वाङ्मयपरिमाणं वा फलवाप्तरुक्तं तेन प्रथम प्रसादं प्राणायेति
योऽहितीयस्तत्राह प्राहुतीति अवदानस्य प्रमाणं परिमाणं कर्मणां परिमाणं वा प्रसिद्धं तेन परिमाणं वा प्रसिद्धं तेन परिमितं
भोक्ता यो प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह प्राणाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेणाहुतिशब्दाद् अवदानप्रमाणमंत्र
प्राह्येयादित्यर्थः तेन प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुरादित्यो योऽस्यादित्यस्तृप्यति यच्चान्यत् योऽस्यादित्यश्च
स यो प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृ
प्यत्यादित्यस्तृप्यति आदित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशु
भिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति १९ अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयात् व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति व्याने
तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चंद्रमास्तृप्यति चंद्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यंति दिक्षु तृप्यतीषु यत्किंच दिशश्च
छात चंद्रमाश्चाधितिष्ठंति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति २ राम ५

मित्वेनाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्य तृप्तिमनु स्वयं भुंजानस्तृप्यत्येव प्रत्यक्षं किंच प्रजादिभिश्च तेजः शरीरस्य दीप्ति
रुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः १९ अथ यां द्वितीयाः २ राम ५ २ ॥

मितिव्याख्यातं तृतीयश्चेत्तत्राह तेनेति भुंजानस्य तृप्तौ प्रत्यक्षं प्रमाणं प्राणादेस्तृप्तौ शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह
प्रत्यक्षमिति प्रजादिभिश्च भोक्ता तृप्यतीति संबंधः १९ २ ॥ राम

३७

२० २१ २३

तृतीया २१ चतुर्थी २२ पंचमीमितिसमाने २३

अथयांतृतीयांजुहुयात्तांजुहुयादपानायस्वाहेत्यपानस्तृप्यतिअपानेतृप्यतिवाक्तृप्यतिवाचितृप्यंत्यामग्निस्तृप्य
ति अग्नौतृप्यतिपृथिवितृप्यतिपृथिव्यांतृप्यंत्यांयत्किंचपृथिवीचाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यतितस्यानुतृप्तिंतृप्य
तिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसेनेति २१ अथयांचतुर्थींजुहुयात्तांजुहुयात्समानायस्वाहेतिसमान
स्तृप्यतिसमानेतृप्यतिमनस्तृप्यतिमनसितृप्यतिपर्जन्यस्तृप्यतिपर्जन्येतृप्यतिविद्युत्तृप्यतिविद्युतितृप्यंत्यां
यत्किंचविद्युच्चपर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यतितस्यानुतृप्तिंतृप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसे
नेति २२ अथयांपंचमींजुहुयात्तांजुहुयादुदानायस्वाहेत्युदानस्तृप्यत्युदानेतृप्यतिवायुस्तृप्यतिवायौतृप्य
त्याकाशस्तृप्यत्याकाशेतृप्यतियत्किंचवायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यतितस्यानुतृप्तिंतृप्यतिप्रजयापशु
भिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसेनेति ॥ राम ६ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिंदाद्वारेण वैश्वानरविद्यायथोक्तमग्निहोत्रमवश्यकर्तव्यतयाप्रस्तौति सय:का[illegible]ना प्रसिद्धाग्निहोत्र
वैश्वदेवेत्वेतरमत:पादोपान्तेऽस्यपूर्वंकेपकरयाने कथमिस्यादिना तेषामिकाग्निहोत्रनिंदाद्वारा।प्राणाग्निहोत्रस्तूयते तरंवि
धीने[illegible]नतस्यैवनिरवयताकीर्त्यतेऽस्मयथावार्थ: पतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं पवमिति वैश्वानरस्येकसर्वात्मत्वादिप्रकारेणाम
धे: प्राग्निहोत्रमिति सोपादिकमग्निहोत्रंगत्यते कथमिदमकार्थं सर्वेषुलोकेषुवत्रमतीतिवाक्यव्याख्याने तस्यसर्वेषुलो।

सय:कश्चिदिदंवैश्वानरदर्शनंयथोक्तमविद्वान्सन्नग्निहोत्रंप्रसिद्धंजुहोतियथांगारानाहुतियोग्यानपोह्याऽनाहुतिया
नभस्मनिजुहुयात्तादृक्तत्स्यात्तस्यतदग्निहोत्रंवैश्वानरविदोग्निहोत्रमपेक्ष्येतिप्रसिद्धाग्निहोत्रनिंदयावैश्वानरवि
दोग्निहोत्रंस्तूयते:तच्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथमथयएतदेवंविद्वान्नग्निहोत्रंजुहोतितस्ययथोक्तवैश्वा[illegible]विज्ञानवत:सर्वे

सयइदमविद्वानग्निहोत्रंजुहोतियथांगारानपोह्यभस्मनिजुहुयात्तादृक्तत्स्यात्अथयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतितस्य
सर्वेषुलोकेषुसर्वेषुभूतेषुसर्वेष्वात्मसुहुतंभवति तद्यथेषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मान: प्रदूयंते॥

षुलोकेषुचित्पाधुकार्य हुतमन्नमतीत्यनयोरेकार्थत्वात् किंचतद्यथाईषीकायास्तूलमग्रमग्नौप्रोतंप्रक्षिप्तंप्रदूयेतप्रद [illegible]॥
ह्येतत्त्वमेवंविदोऽस्यविदुष:सर्वात्मभूतस्यसर्वान्नानामत्तु:सर्वेनिरवशिष्टा:पाप्मानोधर्माधर्माख्या:ऽनेकजन्म[illegible]ता:प्रद
वधाग्न्यानीत्वतेऽ[illegible]नसद्भाविनश्च प्ररूयंतेप्रदह्येरन् वर्तमानशरीरारंभकपापवर्जंलब्धप्रतिबंधकेषुवत् प्रवृत्तफले
कादिषुहुतंभवतीत्यस्मादशामिदंवाक तत्राह हुतमिति इतश्चवैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रंविशिष्टमितिवक्तुं वैश्वानरविदं
स्तौति किंचेति तद्वैश्वानरविद्यामाहात्म्यदर्शनार्थतयावत् ईषीकायामन्नंनामप्ध्यातिरणस्यैवस्पैतत् सर्वंयावदासार ३८
व्यकमो[illegible]पिदादमापपावाद वर्तमानेति ॥ राम

वैश्वानरविद्यामहाफलत्वेसिद्धेतद्वतोऽग्निहोत्रंविशिष्टमितितत्कर्तुः सर्वदोषाणांविनाशित्वमित्याशयेनाह यदन्तदिति विद्यैव
विद्यावित्तिदंग्निहोत्रमितियावत् तत्सर्वथाग्निहोत्रस्यस्तुतिरूपोऽयमर्थस्तामिविस्पैतत् मंत्रस्ततात्पर्यार्थंदर्शयति अथ

यएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतिभुंक्तेसयद्यपिचंडालायोच्छिष्टान्नदीयोच्छिष्टंप्रयच्छेद्दत्यान्पतितोपिहमुच्छिष्टस्य
नेपद्यपिकुर्यात्आत्मनिहैवास्यचंडालदेहस्थवैश्वानरेतद्धुतंस्यात्त्वाऽधर्मनिमित्तमितिविद्यामेवस्तौति तदेतस्मिन्न
मर्थेश्लोकोमंत्रोपिभवति यथेहलोकेक्षुधिताबुभुक्षिताबालामातरंपर्युपासते कदानोमाताऽन्नंप्रयच्छतीत्येवं

यएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतितस्मादुहैवंविद्यद्यपिचंडालायोच्छिष्टंप्रयच्छेदात्मनिहैवास्यतद्वैश्वा
नरेहुतं स्यादितितदेषश्लोकोयथेहक्षुधिताबालामातरंपर्युपासतएवं सर्वाणिभूतान्यग्नि
होत्रमुपासतइत्यग्निहोत्रमुपासतइति इतिपंचमःप्रपाठकः ५ राम

सर्वाणिभूतान्यत्रादाय्येवंविदोऽग्निहोत्रंभोजनमुपासतेकदात्वसौभोक्ष्यतइति जगत्सर्वंविद्वद्भोजनेनतृप्तंभवतीती
त्यर्थोहिहकिरध्यायपरिसमाप्त्यर्थो इतिश्रीमद्भगवद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्यपरमहंसपरिव्राजकाचा
र्यस्यश्रीमच्छंकरभगवतः छान्दोग्योपनिषद्विवरणेपंचमःप्रपाठकः राम ५

इति विद्वषोवैश्वानरात्मनः सर्वात्मत्वादित्यर्थः २४ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीब्रह्मानंदपूज्यपा
दशिष्यभगवद्दानंदज्ञानकृतांछान्दोग्यभाष्यटीकायांपंचमःप्रपाठकः ५॥

2

ਪ ਖਾਸ

੬ ਧਾਮ

छा
षष्ठी

ॐश्रीगणेशाय नमः ॐवर्तिष्यमाणाध्यायस्यातीतेन संदर्भेण संबंधं बालकप्रतीकं रहस्यं ते प्रतिजानीते श्वेतकेतुरिति तमेव प्रकटयन्नयमंतरितीयेनाध्यायेनास्य संबंधं कथयति सर्वमिति एतद्वक्तव्यं तद्यथैव षष्ठोध्याय आरभ्यत इति सं बंधः अव्यवहितं संबंधमुक्त्वा व्यवहितं तमादर्शयति अनंतरं चेति अध्यायतात्पर्यमुक्त्वा व्यापिकातात्पर्यमाह स्थिते

ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तस्याद्यध्यायसंबंधः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति उक्तं कथं तस्माज्जातादिदं जायते तस्मिन्नेव च लीयते तेनैव चेष्यते तदुक्तं व्यवहितं चैकस्मिन्नुक्ते विदुषि सर्वं जगदात्मभवतीत्युक्तं तदेकत्वे सत्यात्मनः सर्वभूतस्योपपद्यते नात्मभेदे कथं च तदेकत्वमिति तद्दर्शयितुं षष्ठोध्याय आरभ्यते पिता[illegible]ख्या

श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोननूच्य ब्रह्मबंधुरिव भवतीति ॰

पिकाविद्यायाः साविष्टत्वप्रदर्शनार्था श्वेतकेतुरिति नामतो ह इत्यैतिह्यार्थ आरुणेयोः अरुणस्य पौत्र आस बभू व तं पुत्रं ह आरुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्तस्योपनयनकालात्ययं च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतो अनुरू पमनुरूपं कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यं ॥

ति पिता प्रतिवक्ता पुत्रस्य प्रष्टेत्येवं विधेयमाख्यापिका सा च विद्यायाः साविष्टत्वद्योतनार्था पिता हि पुत्राय स्वात्ममेवोप दिशतीत्यर्थः कुलस्यानुरूपमित्यादिवचनात्कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्यमध्ययनार्थमिति विशेषः गावे त्यादिवचनान्माणवकार्थीनमध्ययनमिति सूचितं मा भूदुपनयनमध्ययनं चेत्याशंकाह ॰

नवैतद्युक्तमिति किमितिपितास्वयमेवोपनीयपुत्रंनाध्यापयतित्याह नसेति अतःप्राहुःस्वतद्विषयः अनुमानेक
ल्पंतत्रवत्स्यकमाह येनेति अनूवानोऽनुवचनसमर्थः कर्मव्युत्पत्त्याकरणव्युत्पत्त्याचादेशशब्दोव्याख्यातः किमित्य
नवैतद्युक्तंयदस्मत्कुलीनोहेसोम्याननूच्यानधीत्यब्रह्मबंधुरिवभवतीतिब्राह्मणान्बंधून्व्यपदिशतिनस्वयंब्राह्म
णवृत्तइति तस्मात्ःप्रवासीत्वमीयतेपितुः येनस्वयंगुणवान्सन्पुत्रंनोपनेष्यति सपित्रोक्तःश्वेतकेतुर्द्वादशवर्षःस
न्नुपेत्याचार्यंयावच्चतुर्विंशतिवर्षोबभूवतावत्सर्वान्वेदाःअतरोप्यधीत्यतदर्थंचबुध्वामहामनामहद्गंभीरमनो
यस्याःसमस्मात्मानमन्येमन्यमानेमनोयस्यसोयमहामनाअनूचानमात्मानमन्यतइत्येवंशीलोयःसोः
सहद्वादशवर्षउपेत्यचतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्यमहामनाअनूचानमानीस्तब्धएयायतंहपितोवा
चश्वेतकेतोयन्नुसोम्येदंमहामनाअनूचानमानीस्तब्धोस्युततमादेशमप्राक्ष्योयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमत
मविज्ञातंविज्ञातमिति कथंनुभगवःसआदेशोभवतीतियथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यात
चानमानीस्तब्धोऽप्रणतस्वभावएयायगृहंतमेवंभूतंस्तब्धमनोः ननुरूपशीलंस्तब्धंमानिनंपुत्रंदृष्ट्वापितोवाचस
द्मेवाक्तारचिकीर्षयाश्वेतकेतोयन्विदंमहामना अनूचानमानीस्तब्धश्चासिकस्तेऽतिशयःप्राप्तउपाध्यायादुतापि
तमादेशमादिश्यतइत्यादेशः केवलशास्त्राचार्योपदेशगम्यमित्येतत्येनवापरंब्रह्मादिश्यतेसआदेशस्तमप्राक्ष्यःपृ
ष्टवानस्याचार्यंतमादेशंविशिनष्टियेनादेशेनश्रुतेनाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतंभवत्यमतंमतमतर्कितंभवत्यविज्ञातंविज्ञा
तमनिश्चितंभवतीति सर्वानपिवेदानधीत्यसर्वंचान्यद्वेद्यमधिगम्या अकृतार्थएवभवति यावदात्मतत्त्वंनजाना
धीत्यसर्ववेदमधिगतेतदर्थंचपुत्रमात्मविद्यामधिकृत्यपि तीत्याख्यायिकातोऽवगम्यतेतदेतदद्भुतंमत्वाह
ताश्रुतंतितस्यसर्ववेदाध्ययनादिनैवकृतार्थत्वादित्याशंक्याह सर्वानपीति तदेत मन ः ह श्रुत्वाहेतमंकोविहस्येति ०

छा॰ भा॰टी॰ २

कथन्विति मृन्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति तद्यथा मृत्पिण्डेन विज्ञातेन विज्ञातं स्यात् तथा ऽन्यदपि सर्वं कारणे
न विज्ञाते न तद्विकारजाते विज्ञातं भवतीति योजना अन्यविज्ञानादन्यविज्ञानमदृष्टत्वादसिद्धमिति शङ्कते कथमिति
का. कथं न्वेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं मन्वानः पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आ
देशो भवतीति तत्र शृणु हे सोम्य यथा लोके एकेन मृत्पिण्डेन रुचककुम्भादिकारणभूतेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मय
द्विकारजातं मृन्मयं मृद्विकारजातं विज्ञातं स्यात् कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्यमन्यद्विज्ञातं स्यात् नैष दोष
कारणेनानन्यत्वात्कार्यस्य यन्मन्यसे अन्यस्मिन्विज्ञाते ऽन्यन्न ज्ञायत इति सत्यमेवं स्याद्यद्यन्यत्कारणात्कार्यं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचार
म्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्याद्वा
चारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यम् एवं सोम्य स आदेशो भवतीति न वै नूनं भगवन्तस्त एत
स्यात्त्वेवमनन्यत्कारणात्कार्यं न (दवेदिषुः यद्ध्येतदवेदिष्यन्कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति तथा
यत्तर्हीदं लोके कारणस्य मृदो विकार इति शृणु वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्बनमित्येतत् कोऽसौ विकारो नामधेयं
नामैव नामधेयं स्वार्थे धेयट्प्रत्ययो वागालम्बनमात्रं नामैव केवलं न विकारो नाम वस्त्वस्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव मृ
त्तिकैव तु सत्यं वस्त्वस्ति यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं कटकमुकुटकेयूरादि विज्ञा
तं स्याद्वाचारम्भणमित्यादि समानं यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेनोपलक्षितेन कार्ष्णायसपिण्डेनेत्यर्थः सर्वं कार्ष्णाय
सं कृष्णायसो विकारजातं विज्ञातं स्यात् समानमन्यत्.
कार्यकारणयोरनन्यत्वासिद्धेर्मैवमिति परिहरति नैष
दोष इति तदेव स्फुटयति यन्मन्यस इत्यादिना अनन्यत्वाभावे लोकप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते कथं तर्हीति वाचारम्भणमित्यत्र वा

[illegible]

अनेकेति तं वा इत्यादिप्रतीकमादाय व्याचष्टे भगवंतइति तेषामज्ञानेहेतुमाह यदित्यादिना ननु श्वेतकेतुर्गुरूणामज्ञा
नमाचष्टे गोगुरुद्रोही प्रत्यवायी स्यादित्याशंक्याह अवाच्यमपीति गुरूणामज्ञानमतः प्राप्तार्थः १ यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञा
नं लभ्यते तद्विज्ञानप्रतिज्ञाते प्रकटीकर्तुं प्रथमं सर्वस्य सन्मात्रत्वं प्रतिजानीते सदेवेति सच्छब्दस्य सामान्यविषयत्वमु
दस्यति सदितीति तस्य पृथिव्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति सत्त्वमिति आकाशादिभ्यो विशेषमाह निर्विशेषमिति अ

अनेकदृष्टांतोपादानं दार्ष्टांतिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थं चैवं सोम्य स आदेशो यो भवतीत्युक्तवति
पितर्याहेतरो न वै नूनं भगवंतः पूजावंतो गुरवो मम ये ते एतद्यद्भवदुक्तं वस्तु नावेदिषुर्न विज्ञातवंतो नूनं यद्य
दिष्यवेदिष्यन्निदं विदितवंतः एतत्कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावक्ष्यन्नोक्तवंतस्तेनाहं मन्ये नाविदि
तवंतइति अवाच्यमपि गुरोर्न्यग्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं प्रतिप्रेषणभयात् तो भगवांस्त्वेव मे मह्यं तद्वस्तु ये
सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे स्यात्तद्ब्रवीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति १ सदेव सदित्यस्तितामात्रं वस्तु
सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतमेकं निरंजनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदांतेभ्य एव शब्दोऽवधारणार्थः किं तद
वधार्यत इत्याह इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन संबध्यते कदा सदेवे
दमासीदित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः किं नेदानीमिदं सत् येनाग्र आसीदिति

त्वविशेषव्याहत्यर्थं विशेषमाह सर्व
सदितीति तस्य पृथिव्यावर्तयति एकमिति प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्वं वारयति निरंजनमिति निष्क्रियत्वेन तत्कूट
स्थत्वमाह निरवयवमिति यथोक्तवस्तुनि प्रमाणमाह यदवगम्यत इति विशेषणानुसारेणाशंकते किं नेदानीमिति
वर्तमानदशायामस्य जगतो नास्तीत्याह नेति सदा सत्त्वाविशेषे विशेषणेन निर्वहतीति शंकते ०

छां॰६
भा॰टी॰
२

कथमिति किंविशेषणासामर्थ्यादिदानीमसत्वेनजगतेनस्वोच्यते किंवाविशेषणस्यार्थवत्वेच्छन्नतेनत्राचेदृष्यति ३
दानीमपीति प्रत्यक्षविरोधान्नवर्तमानावस्थायांजगदसत्वसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयेप्रत्याह किंत्विति यथेदंवर्तमानेज
गन्नामरूपविशेषणवदालक्ष्यतेतदिदंशब्दस्यतद्बुद्धेश्चविषयभावेनस्थितंभवतीतिहनेदमिदानीमित्यादिव्यवहि
यतेतदेवत्वग्रेप्रागुत्पत्तेः सच्छब्दबुद्धिमात्रेतावन्मात्रगम्यमेवनत्विदंशब्दस्यतद्बुद्धेश्चविषयोभवतीत्यग्रे सदेवे।
दमग्रआसीदित्यवधार्यतेतस्माद्विशेषणमिदंशब्दबुद्धिव्यावृत्त्यर्थंतत्प्राक्कालीनेजगत्सविरुद्धमित्यर्थः अथावस्था

कथंतर्हिविशेषणं इदानीमपीदंसदेवकिंतुनामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयंचेतीदंचसद्वा तत्प्रा
गुत्पत्तेस्त्वग्रेकेवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेतिसदेवेदमग्रआसीदित्यवधार्यते नहिप्रागुत्पत्तेर्नामवद्

सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं ०

एवंहेदमितिग्रहीतंशक्यंवक्तुंसुषुप्तकालइव यथासुषुप्तादुत्थितः सत्वमात्रमवगच्छतिसुषुप्तेसन्मा
नावस्थायामपिजगतः सत्वेकिमितितत्रेदंशब्दबुद्धीनक्रमे (त्रमेवकेवलंवस्त्विति तथाप्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः
तेन्मतश्चाह नहीति यथासुषुप्तकालेसदपिवस्तुतेदंशब्दबुद्ध्योर्गोचरंतथाप्रागुत्पत्तेः सदपिजगन्नामवत्वेन
रूपवत्वेनचेदमितिनव्यवहर्तुंशक्यं करणोपसंहारस्योभयत्रतुल्यत्वादित्यर्थः सुषुप्तेपिवस्तु
नोतसत्वंमानाभावादित्याशंक्याह यथेति नहितत्रवस्तुनः सत्वमुत्थितस्यपरामर्शा
दनुभूतस्यानुभवितुस्याभावेतदयोगात्रचतत्रविभक्तवस्तुदर्शनेसुषुप्त्यभाव ०
प्रसंगात्तत्त्वत्रकेवलसन्मात्रवस्त्वितियथावगमस्तथाप्रागुत्पत्तेरपिसर्वंसन्मात्रमक्रममेवेत्यर्थः

उक्तमेवार्थं संप्रतिपन्नेनोदाहरणेनतरेण समर्थयते यथेत्यादिना किमिदं सदित्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह एकमिति अव
तारितलक्षणवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह स्वकार्येति सजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः विशेषणान्तरमादाय
व्याकरोति अद्वितीयमिति विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः यदुक्तं सत्तासामानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तत्रारंभवादी

यथेदमुच्यते लोके पूर्वाह्णे घटादिसिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिंडं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामांतरं गत्वा प्रत्यागतोऽप
राह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादिकेवलं पूर्वाह्णे आसीदिति तथेहा
प्युच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति एकमेवेति स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते अद्वितीयमिति

तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवा
द्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत ०

मृद्व्यतिरेकेण मृदो यथान्यद्घटाद्याकारेण परिणमयितृकुलालादि निमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्व्यतिरेके
णसतः सहकारिकारणं द्वितीयवस्त्वंतरं प्राप्तं प्रतिषिध्यते अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वंतरं विद्य
तइत्यद्वितीयं ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्तासामानाधिकरण्यं सर्वस्योपपद्यते द्रव्यगुणादिषु सद्बुद्ध्यनु
वृत्तेः सत्द्रव्यं सन्गुणः सत्कर्मेत्यादिदर्शनात् सत्यमेवं स्यादिदानीं
यं क्रियते नन्विति किं कार्यस्य सत्तासामानाधिकरण्यं
वर्तमानदशायामेव पक्षेऽपि संभवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयं दू
षयति राम ० ॥ ० ॥

छां० ८
४

प्रागुत्पत्तेस्त्विति लक्षणावाक्ये जन्मप्रपञ्चहेतुर्योज्यमित्याह नचेति वाक्यद्वयपर्यालोचनया पक्षद्वयसंभवमुपसंहरति तस्मादिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्याद्दृष्टान्तानां कार्यकारणाभेदनिश्चयाच्च वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह संदादीति वैशेषिकपक्षासंभवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते तत्रैवेति असच्छब्दस्य तुच्छवाचित्वविषयत्वं वारयति अभावमात्रमिति सतोऽन्यदसदिति स्थितेरसदादिनापि प्रतियोगिभिन्नं सदास्थितमित्याशङ्क्याह सदभावमात्रमिति॰

प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् न चैकमेवसदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति तस्माद्वैशेषिकपरिकल्पितात्सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते मृदादिदृष्टान्तेभ्यः तत्तत्र हैतस्मिन्प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसत् अभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाग्रेऽद्वितीयमासीदिति सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः न तु सत्प्रतिद्वन्द्वि वस्त्वन्तरमिच्छन्ति यथा सच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः॰

तदेव वैधर्म्यं दृष्टान्तेन स्फुटयति यथेति सदिति यथाभूतमसदिति च ततो विपरीतं गृह्यमाणं सच्चासच्चेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति यथा नैयायिका वदन्ति हन्त त्वे सदसती भावाभावाविति तैरभ्युपगमान्न तथा बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिष्टं ४
सदसत्त्वताभावोऽसदित्यभ्युपगमादप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभाववत्तया प्रामा
विषाणं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः॰

तमिमं वैनाशिकपक्षं शिष्यमुखेन दूषयति नन्वित्यादिना शिष्योक्तमंगीकरोति वाढमिति भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमस
दित्यभ्युपगच्छतां तेषां पदेन प्रयुक्तः कालसंबंधाद्यसत्त्व इति युक्तमेवान्वयोक्तमित्यर्थः किंच तन्मतेऽपस्य कस्यचिदसत्त्वमिष्टं सर्व
स्यैवेति विकल्प्याद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति असत्त्वेति किमभ्युपगतं यदा कदाचिदभ्युपगंतव्यं किं वा प्रागभावस्य प्रागमपी
ति विकल्प्याद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशंकते इदानीमिति स किं तदानीमसत्त्वाभ्युपगम्यते किं वा तदभ्युपगंतुर
भावान्नाद्य इत्याह न प्रागुत्पत्तेरिति न द्वितीयः प्रागुत्पत्तेर्जगदसदित्यस्याभ्युपगंतासंभवमभ्युपगम्यते तया प्रागभावस्याप्य
मभ्युपगंतासत्त्वस्याप्यभ्युपगंतव्यमिदानीमभ्युपगमसंभवान्नहि प्रागुत्पत्तेस्तत्सत्त्वे मानाभावः विमतः कालोऽतात्सतो

ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेश्चेदभिप्रेतं वैनाशिकैः कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयं चेति कालसंबंधः सं
ख्यासंबंधो द्वितीयत्वं चोच्यते तैः वाढं न युक्तं तेषामभावाभावमात्रमभ्युपगच्छतां असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवा
भ्युपगंतुरनभ्युपगमानुपपत्तेः इदानीमभ्युपगंताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति चेत् न प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्र
माणाभावात् प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः ननु कथं वस्त्वाहृतेः ग्राह्यार्थत्वे सदेकमेवाद्वितीयमिति प
वाक्कालत्वासमत दार्थ्यं वाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् नैष दोषः सद्ग्रहणनिवृत्ति
वदित्यनुमानादित्याह प्रागुत्पत्तेरिति परपक्षं दूषयित्वा वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति नन्विति यथा वत्वाद्वाक्य
योर्हस्य ग्राह्यार्थत्वे सत्यपोह्यवत्त्वे नञ्जदर्थत्वे वाक्यमसदिति ग्राह्यस्यार्थसिद्धिराहृते अमीमांसकप्रक्रियया ग्राह्यार्थत्वे स
त्येकमद्वितीयमिति पदयोराहृतिवाचकत्वात् योग्यादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च पदार्थसंसर्गाख्यात्मनो वाक्यार्थस्यानुपप
त्तिर्वाक्यार्थानुपपत्तौ च तद्विषयमिदं वाक्यमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः सदभिमतिवेद्यानिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तन्मात्रस्यैव साक्षा
दभिधत्ते तन्न वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति नैष दोष इति ॰

छा० भा०टी० ५

तथापिकथमसदादिग्राहणानामगृहीतशक्तिकत्वेवाक्यार्थोपपत्तिरित्याशंक्याह सदित्ययमिति एकमद्वितीयमितिचाह
ह्यवदिदमासीदितिचशब्देसच्छब्देनसमानाधिकरणावेवेत्याह तथेति सदेवेत्यादिवाक्यस्यान्यविषयार्थत्वेपिकथ
मसदेवेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशंक्याह तत्रेति एवमाद्यपहृदस्मिन्नर्थेतद्धेतिह्यकृयोगादित्यर्थः किमितिवाक्य
स्यसदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वंसदभावपरत्वमेवकिंनस्यादित्याशंक्याह नत्विति सदभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्यत
तुच्छत्वात्तुच्छशक्तिगोचरत्वासंभवादित्यर्थः अन्यपरत्वासंभवेसदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वंवाक्यस्यसिद्धमित्यपरह

सदित्येतावच्छब्दः सदादिशब्दवाचकएकमेवाद्वितीयमित्येतौचसच्छब्देनसमानाधिकरणौ तथेदमासीदि
तिचतत्रतत्रसद्वाक्येप्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावलंब्यसद्वाक्यार्थविषयांबुद्धिंसदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवे
लक्षणांततः सद्वाक्यार्थान्निवर्तयत्यस्मात्तुच्छत्वाच्चालंबनोऽयंतदभिमुखविषयान्निवर्तयतीतिचेत् नत
पुनः सद्भावमेवाभिधत्ते अतः पुरुषस्यविपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थपरमिदमसदेवेत्यादिवाक्यंप्रयुज्यते
दर्शयित्वाविपरीतग्रहणंततोनिवर्तयितुंशक्यतइत्यर्थवत्वादसदादिवाक्यस्यश्रौतत्वंप्रामाण्यंचसिद्ध
मित्यदोषः तस्मादसतः सर्वाभावरूपात्सद्विद्यमानंजायतसमुत्पन्नं ०

रति अतइति प्राक्कालेपुरुषस्यसदभिनिवेशनिवृत्तिरत्रविवक्षिताचेत्तर्हिनञ्पदमेवप्रयोक्तव्यंकिमित्यसदेवेद
मग्रआसीदितिप्रयुक्तमित्याशंक्याह दर्शयित्वाहीति अथवासदेवेत्यादिनास्वपक्षमुक्त्वातद्दृढीकरणार्थत्वेना
सदेवेत्यादिनाद्वयवादोयमितितात्पर्यान्तरमाह दर्शयित्वाहीति प्रथमेपक्षेतस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावाद्द्वितीयः
पक्षोगृहीतस्तत्रकारणस्यासत्त्वमुक्तमिदानींकार्यस्यापितद्दर्शयति तस्मादिति ०

अजायतेतिवक्तव्येकथंस्तुत्याजायतेतिप्रयुक्तमित्याशंक्याह अउभावइति कुतस्तुखल्वित्यादिवाकालोचनायामपिद्विती
यपक्षोयासइत्यभिप्रेत्याह तदेतदिति विमतमभावपूर्वकं कार्यत्वादंकुरवदितिशंकते यद्यपीति अप्रसिद्धविशेषणत्वे
सत्यापरिहरति तदपीति बीजोपमर्देनांकुरोपपत्तेरिष्टत्वात्कथमप्रसिद्धविशेषणतेतिशंकते कथमिति किमंकुरोत्प
त्तौबीजावयवाउपमृद्यंतेकिंवाबीजाकारसंस्थानमितिविकल्प्याद्यंप्रत्याह येतावदिति द्वितीयंदूषयति यत्तुनरिति

अउभावस्कोटसः तदेतद्विपरीतग्रहणंमहावैनाशिकपक्षंदर्शयित्वाप्रतिषेधतिकुतस्तुप्रमाणात्खलुहेसोम्य
एवंस्यादसतः सज्जायेतइत्येवंकुतोभवेत्कुतश्चित्प्रमाणादेवंभवतीत्यर्थः यद्यपिबीजोपमर्देंकुरोजायमानोदृ
ष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धंतेषां कथं येतावद्बीजावयवाबीजसंस्थानविशिष्टास्तेंकुरेप्यनुवर्तन

कुतस्तुखलुसोम्यैवंस्यादितिहोवाचकथमसतः सज्जायेतेति ॰

एवनतेषा मुपमर्दोंकुरजन्मनि यत्पुनर्बीजाकारसंस्थानंतद्बीजावयवव्यतिरेकेणवस्तुभूतंनवैनाशिकैरभ्यु
पगम्यतेयदंकुरजन्मन्युपमृद्येताथतदस्त्यवयवव्यतिरिक्तंवस्तुभूतंतथाचसत्यभ्युपगमविरोधः अथस
हृत्याभ्युपगतंबीजसंस्थानरूपमुपमृद्यतइतिचेत ॰

तत्किंपरमार्थंवस्तुकिंवासंहृतिसिद्धंनाद्योभ्युपगमविरोधादित्युक्तंद्वितीयमुत्थापयति अथसंहृत्येति संहृतिंवि
कल्पयति ॥ रामराम
राम ॰ राम
रामः

छां०
गारी
९

केयमिति आद्येभावस्याभावाङ्कुरोत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संहतेरवयवत्वेन च बीजसत्व साधकत्वादित्याह यदेति हितो
मनव्यहरूष्यति यथेति तत्वेयणासंव्रियते आक्राम्यते सा सत् इति लौकिकी बुद्धिः सा चेत्स्यावरूपेष्टा न हि तथा बीजा
वयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः लौकिकबुद्धिमनत्यभिमपरमतमेवाशयशंकते अ

केयंसंहतिर्न किमसावभावउत भाव इति यद्य भावो दृष्टां
ताभावो यद्यभावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्ति बीजावय
वेभ्यो ह्यङ्कुरोत्पत्तिः अवयवास्त्वपमर्द्यन्त इति चेत् न
तदवयवेषु तत्तुल्यत्वात् यथा वैनाशिकानां बीजसंस्था
नरूपोः वयवी नास्ति तथावयवा अपीति तेषामप्युपम
र्दोनुपपत्तिः बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवाः

वयवा इति असत्यवयविन्युपमर्दायोगवदवयवेष्वपि तदयोगस्य तत्तुल्यत्वान्नेदं चोद्यमित्युत्तरमाह नतदवय
वेष्विति तदेवस्फुटयति यथेति नन्वस्मत्पक्षे परमावयवीनास्त्यवयवास्तु सन्त्येवे ९
तिचेत्तत्राह बीजावयवानामपीति ०

तर्हि तेषामंकुरजन्मन्युपमर्दः स्यादिति चेन्नत्राह तदपवानातप्रीति न चांकुरजन्मन्यवयवपर्यवसानविश्रांतिभूमिरू
पपरार्धेनतस्याः शून्यत्वेनडुपमर्दे सत्कारणवादापातादशून्यत्वेपि कार्यं नैकादाचित्कद्रव्यस्वभावपक्वत्वेनेकदोषता
दवस्थादकार्यत्वेभावस्येतडुपमर्दासिद्धिर्भावस्येतडुपमर्दे सत्कारणवादापतिरेवेति भावः असद्वादस्याप्रामाणि

तदवपवानामप्यन्येष्वन्तरावयवाङ्कृत्येवं प्रसंगास्यानिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दोनुप
पत्तिः सद्व्यवृत्तेः सत्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनामन्तरावसङुत्पत्तिः सेत्स

सदेवसोम्येदमग्रआसीत् ॰

ति नत्वसद्वादिनां दृष्टांतोऽस्त्यसतः सङुत्पत्तेः मृत्पिंडाद्घटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वा
दिनां तदभावेभावात्तदभावेचाभावात् यद्यभावादेवघटउत्पद्येतघटार्थिना
मृत्पिंडोनोपादीयेत ॰

कत्वमुक्तासद्वादस्यप्रामाणिकत्व माह सद्वृत्तीति परमतेदृष्टांताभावमुक्तमन्
यस्वमतेतत्सत्वंचसमुच्चिनोति नन्विति घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिष्टत्वाद्दृष्टांतासम्प्रतिपत्तिरित्याशंकाह
पदीति किंचपयसोपादानेदृष्टेनतत्वदृष्टमत्ययोनत्रानुवर्ततेयथातयाभावस्ये घटादेरुपादानेनतत्वदृष्टिपोतन्त्रा
नुवृत्तेस्यात्तानचानुवर्ततेतस्मादसतः सङुत्पत्तिरयुक्तेत्याह ॥

छा०र
भाटी
७

अभावेति भावस्यसतोमृत्पिंडस्यघटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तंतत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धि
मुद्भावयति यद्यपीति तस्मिन्नपिपक्षेनसत्वदनतिप्रसंगमाह तदपीति यदुक्तंसद्रूपायाः बुद्धेः सद्रूपाबु
द्धिप्रतिकारणत्वमितितन्नसिद्धमितिशंकते मृद्घटबुद्ध्योरिति सत्वसिद्धौहि एवंभावित्वकारणत्वंकार्यत्वंचो
त्तरभावित्वमुक्तंबुद्धीनांचासत्वादानंतर्यमात्रेणव्यवह्रियतेतिनिमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः असतीनामपिबुद्धी

अभावः। हेतुर्घटबुद्धिश्चघटादौप्रसज्येतनत्वेतदस्तितोनासतः सदुत्पत्तिः यद्यप्याहुर्मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्नि
मित्तमितिमृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यतेनतुपरमार्थतएवमृद्घटोवास्तीति तदपिमृद्बुद्धिर्विद्यमाना
विद्यमानायाएवघटबुद्धेः कारणमितिनासतः सदुत्पत्तिः मृद्घटबुद्ध्योर्निमित्तनैमित्तिकतयानंतर्यमात्रे
ननुकार्यकारणत्वमितिचेन्न बुद्धीनांनैरंतर्येणगम्यमानत्वेनावैनाशिकानांबहिर्दृष्टान्ताभावात् अतः कुत
स्तुखलुसोम्यैवंस्यादितिहोवाचकथंकेनप्रकारेणासतः सज्जायेतेति असतः सदुत्पत्तौनकश्चिदपि
दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरतिसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिस्वप
क्षसिद्धिः

नामानंतर्येणनिमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्नशाक्यंसंभावयितुंदृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह नबु
द्धीनामिति कुतस्तुखल्वित्यादिवाक्यंव्याख्यानमुपसंहरति अतइति एवमसतः सदुत्पत्तौदृष्टान्ताभावउक्त
इदानींमन्यदुपसंहृतमितिशंकांवारयति असतइति स्वपक्षसिद्धिमुपसंहरतीतिसंबंधः ०

सिद्धांतेपिदृष्टांतासिद्धिस्तस्येतिशंकते नन्विति यद्यपिमृदोघटोत्पत्तिर्दृष्टातथापिनमृदोसदंतरंघटाद्युत्पत्तरमुत्पद्यमा
नमुपलभ्यतेतस्मान्नसतःसदंतरोत्पत्तिरित्यर्थः किंसदंतरस्यसतःसकाशादुत्पत्तिरेववार्यतेकिंवाकारणत्वंसतोनि
राक्रियतेतत्राद्यमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयंनिराकरोति किंतर्हीति तत्रापिदृष्टांताभावमाशंक्याह यथेति कुं
डलीभावेकार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्तीत्याशंक्योदाहरणांतरमाह यथाचेति प्रभेदैरवतिष्ठतइतिसंबंधः सतएवसर्वस्य

ननुसद्वादिनोपिसतःसदुत्पद्यतइतिनैवदृष्टांतोऽस्तिघटाद्युदंत
रोत्पत्त्यदर्शनात् सत्यमेवंनसतःसदंतरमुत्पद्यतेकिंतर्हिसदेव
संस्थानांतरेणावतिष्ठतेयथासर्पःकुंडलीभवति यथाचमृच्चू
र्णपिंडघटकपालादिप्रभेदैः यद्येवंसदेवसर्वप्रकारावस्थंक
स्मात्प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते ननुश्रुतंत्वयासदेवेत्यवधा
रणमिदंप्राहवाच्यस्यकार्यस्य ॥

कारेणावस्थानेप्राक्कालिकंकार्यस्यसत्ववचनमयुक्तंतस्यसर्वदासत्वाविशेषादितिशंकते यद्येवमिति प्रागवस्थं
दिकारणसमाश्रयत्वंचकार्यस्यावधार्यतेतथाचकारणस्येवसतस्तेनतेनाकारेणावस्थानमित्यंगीकारेपिकार्यस्यप्रा
क्कालिकंसत्वावधारणमविरुद्धमित्युत्तरमाह नन्विति कार्यस्यकारणमात्रत्वंचेदवधृतंतर्हिकारणमेवासीन्नकार्यं
तदसदेवेदानींजातमित्यसत्कार्यवादिमतमापातमितिशंकते ॥

व्या॰ भा॰टी ८

प्रागमिति कारणस्यैवकार्यरूपेणावस्थानात्रासत्कार्यवादापत्तिरितिद्दष्टांतेनपरिहरति नेत्यादिना विमतद्युणा
दानाद्भिद्यतेतद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथास्वबुद्धिविलक्षणविषयेभ्यमहिषस्ततोभिद्यतेत यद्येकथंसतएवेदं
धीविषयानिर्वाच्यावस्थायांकारणात्सत्कार्यवादापत्तिसमाधिरितिचोदयति नन्विति विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य
भेदमात्रसाधकत्वेसिद्धसाधनंतात्विकभेदसाधकत्वेद्दष्टांतासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह नेतिकिंचकार्यस्यव्यभिचारित्वे

प्रागंतर्द्धिप्रागुत्पत्तेरसदेवासीन्नेदंप्राहद्वावाच्यमिदानीमिदंजातमितिनसतएवेदंप्राहबु
द्धिविषयतयावस्थानाद्यथास्वदेवपिंडघटादिप्राहबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठतेतद्वत्
नत्वपयामहत्वेवंपिंडघटाद्यपितद्वत्सद्बुद्धेरन्यबुद्धिविषयत्वात्कार्यस्यसतोन्यद्वत्व
तरस्यात्कार्यजातंयथाम्बाद्रौ नपिंडघटादीनामितरेतरव्यभिचारेपिसत्वाव्यभिचा
रात् यद्यपिघटः पिंडंव्यभिचरतिपिंडश्चघटंतथापिपिंडघटौसत्वंनव्यभिचर
तस्तस्मात्सन्मात्रंपिंडघटौव्यभिचरतित्वग्गोरथ्योवागांतस्मात्सदादिसंस्थानमा
त्रघटादयः ॰

नरज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वानुमानादितिर्वा चसंस्थानादेवकार्यबुद्ध्यालंबनत्वंसतोगौकर्तव्य
मित्याह पिंडेतितदेवस्फुटयति यद्यपीति स्वदंतरेणपिंडघटयोः स्वरूपाभावादितितच्छद्यार्थः अव्यभि
चारेणगोत्वमित्यादिद्दष्टांतः अव्यभिचारफलमाह
तस्मादिति ॰

दृष्टांतगतमर्थं दार्ष्टांतिके समर्थयति एवमिति दृश्यतयैव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सन्मात्रत्वमित्याशंक्याह वाचारंभणेति कार्यं
मिथ्यात्वं स्फुटीकर्तुं चोदयति नन्विति यथा विलक्षणेभ्यो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्यमिष्टं तथा श्रुतिजनितजगत्का
रणत्वबुद्ध्युपपत्त्या कल्पितेभ्यः सतो मायोपाधिकस्य सावयवेभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते तेन तस्मादयं द्वैतप्रपंचो ब्रह्मविवर्तः संभव
तीति परिहरति नैष दोष इति ब्रह्मविवर्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलयति वाचारंभणमिति प्रपंचमिथ्यात्वफलितमुपसंहरति

एवं संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति वाचारंभणमात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य ननु निरवयवं सदिति
निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनं दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकार
संस्थानमुपपद्यते नैष दोषो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः
वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति केवलमेव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुते एकमेवाद्वितीयं परमार्थतः इदं बुद्धिकालेऽपि

एकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ०

तत्सत्तरोत्तनेऽस्तां दर्शनं कृतवत् अतश्च न प्रधानं सांख्यपरिकल्पितं जगत्कारणं प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमादिदं तस्
च्चेतनमीक्षितृत्वात् तत्कथमेतदित्याह बहु प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय यथा मृद्घटाद्याकारेणाय
था रज्ज्वादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेन असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याकारेण न सत एव द्वैतभेदे
नान्यथा गृह्यमाणत्वात् नासत्त्वं कस्यचित् क्वचिदिति ब्रूमः ० यत्समर्थनार्थं श्रुतवाक्यमुपाख्याय व्याचष्टे त
एकमेवेति अद्विती
त्सदिति सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तदप्येतेन निरस्तमित्याह अतश्चेति ईक्षापूर्वकारित्वादिति यावदचेतन
त्वाभ्युपगमात्तत्सदीक्षापूर्वकं स्रष्टृत्वमिति शेषः परिणामविवर्तवादाभिप्रायोदाहरणद्वयं बहु स्यामित्यादिश्रुतितात्पर्यं वदन्नि
रस्तमेव चोद्यमुद्भावयति असदेवेति बहु स्यां प्रजायेयेत्यनेनाद्वितीयस्य कार्याकारापत्तिवचनेन वैशेषिकादिमतमेतान्निरस्तमिति
स्फुटिततात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह नेत्यादिना ०

छां० भा० ९

तदेवप्रपंचयति यथेत्यादिनाप्रतिज्ञातमर्थमनद्वयानुसारेणाहष्टांताभ्यांस्पष्टयति यथारज्जुरिति अज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्ज्वा
पीदेरज्ञानमयत्वेचहेताभिनिवेशास्यसन्मात्राविवेकेसत्येवोत्पत्तेर्विचारेणातद्विवेकेचानुपपत्तेर्द्वैतमप्यज्ञानमयमेवतस्यततत्वेस
न्मात्रमयिष्ठानंवाङ्मनसातीतमित्यर्थः तस्यवाङ्मनसातीतत्वेप्रमाणमाह यतइति अस्तुदेवंतद्धितत्वादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः
तैत्तिरीयकश्रुतिविरोधमाशंकते नन्वितितथापिकथंविरोधधीरित्याशंक्याह इतिविरुद्धमिति अस्मात्मनोसतः सकाशादेव

यथासतोऽन्यद्वस्त्वंतरंपरिकल्प्यपुनस्तस्यैवप्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमसत्वंब्रुवतेतार्किकास्तथास्माभिः कदाचित्क्व
चिदपिसतोऽन्यदभिधानमभिधेयंवावस्तुपरिकल्प्यतेसदेवतुसर्वमभिधानमभिधीयतेचयदन्यद्बुध्यायथारज्जुरेव
सर्पबुद्ध्यासर्पइत्यभिधीयतेयथावापिंडघटादिमृदोन्यबुद्ध्यापिंडघटादिशब्देनाभिधीयतेलोकेरज्जुविवेकद

तत्तेजोऽसृजततत्तेजऐक्षत ॰

र्शिनांतुसर्पाभिधानबुद्धीनिवर्तेतेयथाचमृद्विवेकदर्शिनांघटादिशब्दबुद्धीतद्वत्सद्विवेकदर्शिनामन्यविकार
शब्दबुद्धीनिवर्तेतेयतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासहेति अनिरुक्तेऽनिलयनइत्यादिश्रुतिभ्यएवमीदित्यात
तेजोऽसृजसृजततेजः सृष्टवत् ननुतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशः संभूतइतिश्रुत्यंतरआकाशाद्वायुस्ततस्त
तीयंतेजः श्रुतमिहकथंप्राथम्येनतस्मादेवतेजः सृज्यतेतत्तदावचाकाशइतिविरुद्धंनैषदोषः आकाशवायुसर्ग

तेनवैतत्सत्तेजोऽसृजतेतिकल्पनोपपत्तेः तरेतत्तस्मादेवसतः सकाशादाकाशं
प्राथम्येनतेजः सृज्यमानमुच्यतेश्रुत्यं
प्राथम्येनसृष्टमित्युपदिष्टंतथाचकथमिदंमिथोविरुद्धंसिध्यतीत्यर्थः तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेणच्छांदोग्यश्रुतेर्व्याख्यानंसं
भवान्नविरोधोऽस्तीतिपरिहरति नैषदोषइतिसृष्टिक्रमस्याविवक्षितत्वमंगीकृत्योक्तंतदेवनास्यद्वितीयत्वंतसतोविव
क्षितमितिपदांतरमाश्रित्याह ॥

अथवेति तत्रगमकं दर्शयति मृदादीति मृदादिकार्यस्य तदतिरेकेणानास्तित्ववदेवं सत्यमिति दृष्टांतोपादाना
द्दृष्टांतः तेजोवन्नादिकार्यं तदतिरेकेणानास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दार्ष्टांतिकेपि विवक्षितं प्रतिभातीत्यर्थः तत्तेजो
ऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यांतरमाह अथवा त्रिवृत्करणस्येति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादौ त्रिवृत्करणस्येष्ट
त्वात्त्रयाणामेव भूतानामिह सृष्टिरुच्यते न चैवं पंचीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्रयसृष्टिश्रुतेरुपलक्षणत्वं तत्र सिद्धाकाशा
दिसृष्टेरुपलक्षणवत् त्रिवृत्करणश्रुत्या पंचीकरणं पलक्षणान्न्यायावसृष्टं तत्र सिद्धयोराकाशवायोस्तेजः प्रभृतिष्वंतर्भाव

अथवा ऽविवक्षितं सृष्टिक्रमः सत्कार्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितं मृदादिदृष्टांतात् अथ
वा त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तेजोवन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे तेजस इति प्रसिद्धं लोके दग्धपक्वप्रकाशकं रोहितं

बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्वच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायंते तामा
परो ऽक्षंत बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजंत तस्माद्यत्र क्वच वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव त

दध्यन्नाद्यं जायते ०

चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत तेतो रूपं स सृष्ट्वा ते सदैक्षत तेत्यर्थो बहु स्यां प्रजायेयेति सर्ववत
दपोऽसृजत आपो द्रवा स्निग्धाः स्यंदिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धा लोके ॥

मभिप्रेत्य लघूपायेन सर्वस्य सन्मात्रत्वं मंतव्यमिति मन्वाना श्रुतिस्त्रिवृत्करणमेवाचक्षाणा तदनुरोधेन त्रयाणामेव सृष्टिमा
हेत्यर्थः तेजसोऽचेतनस्य कथमीक्षितृत्वमित्याशंक्य वाक्यार्थमाह तेजोरूपेति अथ तेजः
कार्यत्वे लोकानुभवमनुकूलयति ०
राम ०

छां० भा० १०

यस्मादिति पृथिव्यामनशाहप्रयोगेहेतमाह पार्थिवंहीति अपांकार्यमन्नमित्यत्रापिलोकप्रसिद्धिंदर्शयति यस्मा
दिति तावन्नमसृजंतेत्यत्राप्सोन्नस्यहितरूपदिशाहष्टांतेपिताभ्मस्नन्स्यहितरूपदिशपतेतथाचपोनरूतामित्याशंका
यविशेषंदर्शयति अन्नमितितत्तेजपेहनेत्यादौयथाप्सुतमर्थंरहीत्वाचोदयंति नन्विति प्राणिषुहिंसाप्रतिषे

यस्मात्तेजसःकार्यभूताआपस्तस्माद्यत्रक्वचदेशेकालेवाशोचतिसंतप्यतेस्वेदतेप्रस्विद्यतेवा
पुरुषस्तेजसएवतदापोधिजायंतेताआपरोहंतेतिपूर्ववदेवावाकारसंस्थितंसंदेहंतेत्यर्थोव
यप्रभूताःस्यामेभवेमप्रजायेमह्यत्यचेमहीतिता अन्नमसृजंतपृथिवीलक्षणंपार्थिवंयस्मातेय
स्मात्पृकायंमतेतस्माद्यत्रक्वचवर्षतिदेशेतत्तत्रैवभूयिष्ठंबहुतरमन्नंभवति अतोऽद्भ्यएवतदध्याद्यम
धिजायतेतिताअन्नमसृजंतेतिपृथिव्युक्तापूर्वमिहत्वदृष्टांतेऽन्नंचतदर्थंचेतिविशेषणाद्व्रीहियवाद्या
उच्यंतेअन्नंचगुरुस्थिरंचधारणात्मकंसंवरूपतःप्रसिद्धंनचतेजःप्रभृतिक्षीदानांनरवश्यतेहिंसादिप्रतिषे
धाभावात्ग्रासादिकार्यानुलंभाच्चतत्रकथंतत्तेजरोहंतेत्यादि नैषदोषईक्षितृकारणपरिणामत्वात्तेजः
प्रभृतीनांसतएवेक्षितृनियतक्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चतेजःप्रभृतीक्षांतनरश्चेक्षिततस्पृश्यतेभूते॰

थवद्रव्यग्रहविधानवच्चतेजःप्रभृतिषुतदभावात्तेक्षीदणकार्यदृष्टिवदेनेषुतदृष्टभावाच्चनैतेक्षीदणंग्रामा
णिकंतथाचप्रकृतंवाक्यंप्रमतगीतमित्यर्थः तेषांगौणमीक्षितृत्वमुपेत्यपरिहरति नैषदोषइति ॰

सतोपिगौणमीक्षणमुपचारप्रायपाठादितिशंकते नन्विति सन्निधेः पाठस्यवलीयस्त्वमुपेत्यपरिहरति नसदीक्षण
मिति तत्तेजः प्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमीक्षणस्येतिचेन्नेत्याह तेजःप्रभृतीनांत्विति विमतमीक्षितृनभवत्य
चेतनत्वात्कुंभवदित्यनुमानात्तेजोमुख्येजगतीक्षणासंभवात्तस्मात्तेनदौपचारिकमुचितमित्यर्थः सांख्योऽनुमाना
वष्टंभेनशंकतेनन्विति अचेतनस्यकथमीक्षणमित्याशंक्याह अतइति अनुमानंकल्पयितुमितियावत् कथं

ननुसतोप्युपचरितमेवेक्षितृत्वं नसदीक्षणस्यकेवलशब्दगम्यत्वान्नशक्यमुपच
रितंकल्पयितुंतेजःप्रभृतीनांत्वनुमीयतेमुख्येक्षणाभावइतियुक्तमुपचरितंकल्पयि
तुंननुसतोपिमृद्वत्कारणत्वादचेतनत्वंशक्यमनुमातुं अतःप्रधानस्येवाचेतनस्यसतश्चेतना
र्थत्वान्नियतकालक्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चेक्षत ईक्षतइतिशक्यमनुमातुमुपचरित
मेवेक्षणंदृष्टंलोके चेतनेचेतनवदुपचारोयथाकूलंपिपतिषतीतितद्वत्सतोपिस्यात् न
तत्सत्यंसआत्मेतितस्मिन्नात्मोपदेशात् आत्मोपदेशोप्युपचरितइतिचेत् ०

मचेतनेचेतनवदुपचारस्तत्राह दृष्टस्येति आत्मशब्दावष्टंभेनपरिहरति नेत्यादिना आत्मोपदेशोपियथा
नेगौणोभविष्यतीतिशंकते आत्मोपदेशोपीति तामेवशंकांदृष्टांतद्वाराविवृणोति
रामराम ० ० ॥

छांद
भा टी
११

यथेति दृष्टं परिहरन्नस्मिन्नात्मोपदेशे गौणोऽनभवतीत्यविषममोक्षोपदेशादित्युक्तमाह नेत्यादिना मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शंकते सोऽपीति शंकामेव विवृणोति प्रधानात्मेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति नयेनेति उक्तमेव विवृणोति सत्येकस्मिन्निति सतोऽन्यस्य ज्ञातव्यस्याभावमाशंक्य वाच्च सतो ज्ञानेन सर्वज्ञा

यथा ममात्माभद्रसेन इति सर्वार्थकारिण्यनात्मन्यात्मोपचारः कृतः न मदन्योऽस्तीति एवं तस्याभिसंधस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् सोऽप्युपचार इति चेत् प्रधानात्माभिसंधस्य मोक्षावसानमीप्सवतत इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव यथा लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रूयात् त्वरापेक्षया तद्वत् न येन विज्ञातेनाविज्ञातं भवतीत्युपक्रमात् सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति तदनन्यत्वात्सर्वस्याद्वितीयवचनाच्च न चान्यद्विज्ञातव्यमवशिष्टं श्रावितं श्रुत्यानुमेयं वा लिंगतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश उपचरितः स्यात् सर्वस्य च प्रपाठकार्थस्योपचरितत्वपरिकल्पनायां वृथाश्रमः परिकल्पयितुः स्यात्

नोपदेशोऽप्युक्तिमाह न चेति संप्रति हि प्रधानज्ञानेन तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं न तस्य च पुरुषार्थत्वान्न ज्ञानेन पुरुषार्थमपि ज्ञानमुपचर्यते तस्मादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशान्न मोक्षोपदेशे मुख्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह सर्वस्य चेति

कथमुपनिषदारंभो हृष्येत्युच्यते पुरुषार्थसाधनतत्त्वार्थत्वादित्याशंक्याह पुरुषार्थेति तस्मादनुमानवादिनः सांख्यस्य मते युक्ति।
हेतोर्ज्ञानस्य जडाजडयोरैक्यानुपपत्तिरित्यादिना तर्केणाबसिद्धत्वादुपनिषदारंभो व्यर्थ एवेत्यर्थः श्रुतेर्युक्त्यर्थत्वबाधकाभा
वात्त्वविरुद्धाया योगादीनामप्यधिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसंहरति तस्मादिति प्रधान
वादस्यासंभवे परिशेषाद्याते स्वमतेन निगमयति अत इति महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता संप्रति जीवाविष्टानां भौ
तिकानामपि परंपरया ब्रह्मकार्यत्वे वेतिवक्तुं तान्यनुवदति तेषामिति पूर्वाध्याये येषां गत्यागतिर्दर्शिता तत्तीये च स्था

पुरुषार्थसाधनविज्ञानस्य तर्केणाबाधितत्वात्तस्मादेतदप्रमाणत्वेन युक्तः श्रुत्यर्थपरित्यागः अत

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवंत्यांडजं ०

स्वेतनावत्काचरोजगतः इति सिद्धं २ तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पद्मादीनां भूतानां पक्षामिति प्रत्यद
(निर्देशात्तत्तेजःप्रभृती ०

न युक्तं तानि तत्त्वहेन परामृश्यंते तेषां प्रसिद्धयोतनार्थं खल्वित्युक्तं भूतानां
त्रीण्येव बीजानि भवंतीत्यनन्तरसंबंधः भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषामिदं ग्रहणं किं न स्यादित्याशंक्याह पक्षा
मितीति भूतानां प्रत्यक्षत्वमेषामिति निर्दिश्यते संभवति च पद्मादीनां प्रत्यक्षत्वेनैतानि तान्येवामभूतानि द्विदलितानि त
त्तेजःप्रभृतीनि तेषां प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेषामिति निर्दे
शानुपपत्तिं समर्थयति

छां० भा० १२

तेषामिति तेषां प्रत्यक्षत्वेन यानिर्देशासंभवे हेत्वंतरमाह देवताशब्देति देवतानां परोक्षत्वप्रसिद्धेः वेदेषु च देवताशब्द
प्रयोगान्न तेषां प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः तस्मान्महाभूतानामत्र भूतशब्देनोपादानायोगादित्यर्थः अंडजं पक्ष्यादीत्येत

तेषां त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वाद सति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः दे
वताशब्दप्रयोगाच्च तेजः प्रभृतिष्विमास्तिस्रो देवता इति तस्मात्तेषां खल्वेषां भूता
नां पक्ष्यादिस्थावरादीनां जीवानां त्रीण्येव नान्यानि बीजानि कारणानि भवन्ति कानि
तानीत्युच्यते आंडजमंडाज्जातमंडजमंडजमेवांडजं पक्ष्यादि पक्षिसर्पादिभ्यो हि
पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते तेन पक्षी पक्षिणां बीजं सर्पः सर्पाणां तथान्यद
प्यंडाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ननु अंडाज्जातमंडजमुच्यते तोंडमेव बी
जमिति युक्तं कथमंडजं बीजमुच्यते सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातंत्रा श्रुतिः स्या
त्स्वतंत्रा श्रुतिर्यतस्त्वाहांडजाद्येव बीजं नांडादीति

त्स्यत्वेनोपपादयति पक्षिसर्पादिभ्यो हीति अन्यदपीति गोधाद्युच्यते अंडाज्जातमिति व्युत्पत्त्यनुसारेणांडमेव बी १२
जं न त्वंडजमिति शंकते नन्विति योरुक्षेपी श्रुत्यतिः श्रुत्या बाध्येति परिहरति सत्यमित्यादिना

नकेवलंग्रतेरेषाव्यवस्था किंतु प्रपतेश्चेत्याह द्रप्रपतेवेति सत्येवांडजादौतज्जातीयमंडजादिसंतत्याजायतेतदभावे
तदभावइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामंडजाद्येवांडजजातिकारणंयद्यप्यंडाद्यभावेनांडादिजायतेतथापि ग्रंडादिभवेडजा
द्यभावेपितद्भवतीतिनान्वयस्तस्मादंडजादीनामंडजान्येवबीजानिनांडादीनीत्यर्थः धानाप्राहोबीजविषयं नतुस्वेद
जसंशोकजमितिबीजद्वयमवशिष्यतेतत्किमितिनसुत्पाद्यतेतत्राह स्वेदजेति स्वेदउद्भिद्यजायमानेदंशम

द्रप्रपतेत्वांडजाद्यभावेतज्जातीयसंतत्यभावोनांडाद्यभावेः तोंडजादीन्येवबीजान्यंडजादी
नातथाजीवाज्जातेजीवंजजरायुजमित्येतत्सुरूपपश्चादुद्भिज्जउद्भिनतीत्युद्भित्स्थावरं

जीवजमुद्भिज्जमितिसेयंदेवतैक्षततहंताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मना

ततोजातउद्भिज्जंधानावोद्भित्ततोजायतइत्युद्भिज्जंस्थावरबीजंस्थावराणांबीजमित्यर्थः
स्वेदजसंशोकजयोरंडजोद्भिज्जयोरेवयथासंभवमंतर्भावः ॥

शाकादितउद्भिज्जेंतर्भवतिसंशोकादेर्शाज्जायमानंयूकादितदंडजेंतर्भवति यद्वास्वेदजंयूकादितदंडजेंतर्भ
तसंशोकादौस्थाद्भूमिमुद्भिद्यजातंमशाकादितस्योद्भिज्जेंतर्भावस्तथाचनतयोरस्तिप्र
थककुत्पादनायेदेत्यर्थः स्वेदजादेरंडजादावंतर्भाव
मप्राप्यकमाह ॥

छां० भा० १३ एवमिति जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकरणप्रामाण्यादुक्तमिदानीं जीवानां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेऽपि
न स्वरूपेण तत्कार्यत्वं ब्रह्मैवोपाधिप्रविष्टं जीवव्यवहारास्पदमित्यंगीकारात् तथा च ब्रह्मणि विज्ञाते जीवविज्ञा[illegible]मिति तस्मि
न्जीवानां च भोगायतनानि भौतिकानि कार्याणि तेषां नामरूपनिर्माणं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योत्तरग्रंथम[illegible]व्याकरो

एवं स्वव्याख्यानं त्रीण्येव बीजानीत्युपपन्नं भवति सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोबन्नयोनिर्देवते
क्षतेक्षितवतीयथापूर्वं बहु स्यामिति तदेव बहुभवनं प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तमित्यतः ई
क्षां पुनः कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य कथं हंतेदानीमहमिमास्तेज
आबन्नाख्यास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनेति स्वबुद्धिस्थं पूर्वसृष्टिष्वनुभूतं प्राणधारणमात्मानं
स्मरंत्याह अनेन जीवेनात्मनेति प्राणधारणकर्त्रात्मनेति वचनात्स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन
चैतन्यस्वरूपतयाऽविशिष्टेनेत्येतद्दर्शयति ॥

तिसेयमित्यादिना यथा बहु स्यामिति पूर्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरैक्षत प्रयोजनाभावादित्याशंकायां तदेवेति
इदानीमहम्भूतसृष्टेरनंतरमिति यावत् ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य कारणत्वान्मायोपाधिवशात्सर्वसृष्टावनुभूत १३
त्वेन तत्संस्कारस्य बुद्धिस्थत्वे स्मरणं चेत्यादि न विरुद्धमिति द्रष्टव्यं आत्मनेति विशेषणस्य तात्पर्यमाह प्राणेति०

निर्विकल्पा चिन्मात्ररूपा देवता मायावशात् महाभूतानि सृष्ट्वा तेषु यदा प्रविष्टा तदा तदाव्येषु सूत्रविराट्प्रभृतिषु सम
ष्टिव्यष्ट्यात्मसु देहेषु प्रविश्य तत्तद्देहाभिमानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेण च श्रोत्रादिना संयोज्य पिंडं व्याकरोतीत्याह अनु
प्रविश्येति देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारित्वात्त्वात्तेषां सुसंकल्पप्रवेशावयुक्ताविति शंकते नन्विति किं साक्षादनुप्रवे

अनुप्रविश्य तेजोबन्नभूतमात्रासंसर्गेणालब्धविशेषविज्ञाना सती नाम च रूपं च नामरू
पे व्याकरवाणि विस्पष्टमाकरवाणि असौ नामायमिदं रूप इति व्याकुर्यामित्यर्थः ननु न
युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया बुद्धिपूर्वकमनेकशतसहस्रानर्थाश्रयं दे

अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॰

हमनुप्रविश्य दुःखमनुभविष्यामीति संकल्पितमनुप्रवेशश्च स्वातंत्र्ये सति सत्यमेवं न
युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविकृतेन रूपेणानुप्रविशेयं दुःखमनुभवेयमिति च संकल्पितव
तीन त्वेवं कथं तर्ह्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् ॰

शादि विरुध्यते किं वा जीवद्वारापीति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति साक्षादनुप्रवेशादिना लिप्येत हि कथं त
द्वितीयं दूषयति कथमिति देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्यविरुद्धमिति शेषः अविरोधमे
वर्णयितुं जीवस्वरूपमाह ॰

स्वा॰ भा॰टी॰ १५

जीवो हीति आभासत्वेनाहमित्यपरोक्षेणाभासत इत्याभासः स्वतोऽपरो लक्ष्यत इति विवेकमात्रं जीवो नामेत्यर्थः तस्य
स्वरूपेणानादित्वेपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति बुद्ध्यादीति बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्गस्तेन ज
नितस्तत्त्वतः इति यावत् ननु चिदात्मा कूटस्थोऽसंगोऽद्वितीयश्चेष्यते स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च संसृज्यते तत्राह
अचिंत्येति सत्त्वादिप्रकारैरशक्यचिंतनीयानादिरनिर्वाच्या सम्यग्ज्ञानेन संतत्वेन नाश्याशून्याद्दृश्यमानाया [illegible]याशक्ति

जीवो हि नाम देवताया आभासमात्रं बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्ग
जनितमादर्श इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिंबो जलादिष्विव
चंद्रसूर्यादीनां अचिंत्यानंतशक्तिसत्याद्देवताया बुद्ध्या
दिसंबंधः चैतन्यावभासो देवतास्वरूपवि
वेकाग्रहणनिमित्तः ॥

सत्याविषयत्वेनाश्रयत्वेन च परा देवतावतिष्ठते तस्याश्च स्वनिष्ठमायाशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मनः संबंधः सि
द्धतीत्यर्थः बुद्ध्यादिसंबंधफलमाह चैतन्येति तदाभासो जीवशब्दवाच्यः सिद्ध्यतीति शेषः बुद्ध्यादिभिरात्मनः सं
बंधे मायाशक्तिरुपादानमित्युक्तं तत्रैव निमित्तकारणमाह देवतेति आवरणविक्षेपशक्तिसंपन्ना हि मायाशक्ति
स्ततोऽविद्योत्थदेशकालाद्यनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽहमिति विशेषाग्रहणमावरणं १५
निमित्तं कृत्वा बुद्ध्याद्यध्यासः सिध्यतीत्यर्थः ०

बुद्ध्याद्यथास्तस्यकार्येनैरंदर्शयति सवीति परैवतर्हिदेवतासंसारिणीस्यादिति चेत्तत्रैतान्यद्वाराबुध्यादिसंबंधमत्रभ
यजीवत्वंप्राप्यैवसंसरतीत्याह छायामात्रेणेति परस्यादेवतायाः स्वतः संसाराभावदृष्टान्तेनस्पष्टयति . यथेत्यादिना त
स्यास्वतोदुःखाद्यसंबंधेश्रुतिप्रमाणयति सूर्यइति उपाधिद्वारातस्याः संसारित्वेचश्रुतिरस्तीत्याह ध्यायतीति प्रतिविंबे

सुखीदुःखीमूढइत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः छायामात्रेणजीवरूपेणानुप्रविष्टत्वा
द्देवतानैहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः संबध्यते यथापुरुषादित्यादयश्चादर्शोदका
दिषुछायामात्रेणानुप्रविष्टाश्चादर्शोदकादिदोषैर्नसंबध्यंतेतद्वद्देवतापि सूर्योयथास
र्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मानलिप्यतेलो
कदुःखेनबाह्यआकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइतिकाठके ध्यायतीवलेलायतीवेतिचवा
जसनेयके नतुछायामात्रस्यजीवात्मत्वेपाप्मः नघ्यापरलोकेहलोकादितस

छायामात्रस्ययोगात्मिथ्यात्वमिष्टमितिमन्वानः शंकते ननुवितितत्त्वप्रयात्वमिष्टमेवेत्याशंक्याह नघेतिजीव[illegible]स्यात्वे
स्वीकृतेसतितस्यैहलोकपरलोकौतद्धेतुभोक्तृत्वहेतुश्चेतिसर्वंमृषास्यादित्यर्थः विशिष्टरूपेणमिथ्यात्वेपिस्वरूपे
णासत्यत्वाज्जीवस्यब्रह्मास्मीतिज्ञानान्मुक्तिः संभवतीतिसमाधत्ते ॥

ब्रा॰ भा॰ १५

नैषदोषइति यत्तुपरलोकेहलोकादिरूपास्यादितितत्राह सर्वंचेति कथंतर्हितस्यमिथ्यात्वोक्तिरित्याशंक्याह स तिपथाप्रपंचोब्रह्मात्मनासत्योपिस्वरूपेणमिथ्येत्युक्तंतथाजीवशब्दवाच्योपिब्रह्मात्मनासत्यस्वरूपेणमिथ्येतिस्वीकर्तव्यमित्याह तथेति अथभोक्तास्वरूपेणापिसत्योस्तुभोग्यप्रपंचस्यैवमिथ्यात्वमिष्यतामित्याशंक्याह सदात्मे॥

नैषदोषः सदात्मनासत्यत्वाभ्युपगमात् सर्वंचनामरूपादिसदात्मनै
वसत्यंविकारजातं स्वतस्त्वनृतमेववाचारंभणंविकारोनामधेयमि
त्युक्तत्वात् तथाजीवोपीति यदात्वरूपोदिवलिरितित्यापप्रसिद्धिः
अतः सदात्मनासर्वव्यवहाराणांसर्वविकाराणांचसत्यत्वंस
तोन्यत्वेचानृतत्वमितिनकश्चिद्दोषस्ताकिकैर्विहाउ
वकंपाकोपपत्तेनरेतरविरुद्धहेतवादाः स्वबुद्धिवि
कल्पनामात्राभ्रतत्वनिष्ठाइतिशक्यवक्तुं

पोपीतिलौकिकन्यायानुसारेणभोग्यप्रपंचस्यमिथ्यात्वेभोक्तरपिविभक्तस्वरूपेणतत्प्रसिद्धिरतोजीवशब्दवाच्यस्यमि ॐ
थ्यात्वेपितल्लक्ष्यस्यसन्मात्रस्यसत्यत्वमितिव्यवस्थेत्यर्थः यच्चताकिकैरुच्यतेप्रपंचस्यमिथ्यात्वेमोगानमनाप्तमतिः सप
त्वेचाद्वैतमाहतिरितितदप्युक्तन्यायेननिरस्तमित्याह अतइति अद्वैतवादेदोषाभावंवैधर्म्यदृष्टांतेनसमर्थयतियथे

आकरवाणीत्येतदंतेवाक्यंव्याख्यायतदनुप्रतासामित्यादिव्याचष्टे सैवमित्यादिनाव्याकरवाणीत्येतदंतेनसंक्षेपः कथंपुन
रिदंत्रिवृत्करणमित्याशंक्यप्रथममेकैकांदेवतांद्विधाद्विधाविभज्यपुनरेकैकंभागंद्विधाकृत्वातदितरभागयोर्निक्षिप्यत्रि
वृत्करणंविवक्षितमित्याह एकैकस्या इति गुणप्रधानभावानंगीकारेसमानपरिमाणसूत्रत्रयनिर्मितरज्जुवत्त्रिवृत्क

सैवंतिस्रोदेवताअनुप्रविश्यस्वात्मावस्थेबीजभूतेअव्याकृतेनामरूपेव्याकरवाणी
तीदित्वातासांचतिसृणांदेवतानामेकैकांत्रिवृतंत्रिवृतंकरवाणि एकैकस्याः त्रिवृ

तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकांकरवाणीति सेयंदेवतेमास्तिस्रोदेवता अनेनैव
जीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरोत्तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोद्य
थातुखलुसोम्येमास्तिस्रोदेवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहीति ३

त्करणेएकैकस्याः प्राधान्यंद्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथाहिरज्ज्वाइवैकमेवत्रिवृत्करणं
स्यात् नतुतिसृणांपृथक्पृथक्त्रिवृत्करणमिति ॰

रणमेकमेवस्यादित्याह अन्यथेति एवकारार्थंदर्शयतितत्रेति गुणप्रधानभावेनत्रिवृत्करणमु[illegible]दर्शितमिति
ग्राहः उक्तस्यगुणप्रधानभावेनत्रिवृत्करणमेष्टव्यमित्याह ॰

॥

छां० भा० १९

एवंहीति पृथग्ग्रामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशंक्याह पृथगिति सेयमित्यादिव्याचष्टे एवमित्यादिना सत्तेय
हृत्करणं प्रतिज्ञायोदाहरणतः स्फुटिकर्तुमारभमाणो देहे त्रिहृत्करणस्याग्रे स्फुटिकर्तव्यत्वाद्दृष्टान्तविके प्रथमं त

एवं हि तेजोवन्नानां पृथग्ग्रामप्रत्ययलाभः स्यात्तेन त्विदमिमाश्चाप्योन्नमिदमिति च सति च पृथग्नामप्रत्यय
लाभे देवतानां सम्यक्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अने
नैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्यबिंबवद्दतः प्रविश्य वैराजं पिंडं प्रथमं देवादीनां च पिंडाननुप्रविश्य यथासं
कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासां च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्तमेकैकां स
करोत् कृतवती देवतानिष्ठनतावद्देवतादिपिंडानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोवन्नरूपत्वेन त्रि[illegible] यथा
तु खलु वहिरिमाः पिंडेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमव
धारयोदाहरणतः ३ यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते उदाहरणं नामैकदेशप्र
सिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति

इदानीं तृणमुपक्रमते तिष्ठतु ताव दिति उक्तमुदाहरणतो वं धारणमिति
त्याशंक्यानंतरवाक्यमवतारयति यदग्नेरिति उदाहरणग्राह्यमुत्पादयति ९
उदाहरणं नामेति

तत्रैवं श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे तदेतदित्यादिना अत्रिवृत्कृतानां रूपमिति विवक्षितमिति संबंधः तत्राग्नेरूपत्रये पूर्वोक्तरीत्यापृ
थक्कृते सतीति यावत् इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः उक्तार्थमुक्त्वा वाक्यतात्पर्यार्थमाह प्रागिति रूपत्रयविवेकाः

तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि तथा यच्छ
क्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि

यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नि
त्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं यदादित्यस्य रोहितꣳ रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं यच्चन्द्रमसो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्रा
च्चन्द्रत्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छु
क्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं

तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतं प्राग्रूपत्रयविवेकवि
ज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्ते साग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः

प्रागवस्थायामग्निशब्दबुद्धी तद्विवेकादूर्ध्वं तन्निवृत्तिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते ॥

व्या० यथेत्यादिनाग्निविषयेऽप्यनंतर्हितत्वादि|ककल्पनायांनास्तिनिर्बंधनमितिशंकते नन्वितिरोहितादिरूपत्रयविवे
भा० तयेरग्नित्वमपगच्छतीत्यत्रदृष्टांतमाह यथेतिग्राह्यबुद्धिभेदेपिनस्फुटत्यागोस्तीतियविहरति नैवमिति तत्र
८७

यथाऽऽदृश्यमानरक्तोपाधिसंयुक्तः स्फटिकोगृह्यमाणः पद्मरागोयमितिग्राह्यबुद्धेः प्रयोजकोभ
वतिप्राग्यथानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्तद्विवेकविज्ञानेतुपद्मरागग्राह्यबुद्धीनिवर्त्तेतेतोहि
वेकविज्ञानस्तद्वत् ननुकिमत्रबुद्धिग्राह्यकल्पनयाक्रियते प्रागरूपत्रयविवेककरणादग्निरे
वासीत्तदपेदग्नित्वंरोहितादिरूपविवेककरणादपागादितिप्रयुक्तं यथातंत्वपकर्षणेपटाभा
वोनैवंबुद्धिग्राह्यमात्रमेवयदग्निरितग्राह्यवाचारंभणमग्निर्नामविकारोनामधेयंनाममात्रमितिस
र्थीतोग्निबुद्धिरपिमृषैवतर्हिकिंतत्रसत्यंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंनाममात्रमपिरूपत्रयव्यतिरे
केणसत्यमस्तीत्यवधारणार्थः तथायदादित्यस्यचंद्रमसोयद्विद्युतइत्यादिसमानं ननुयथा
तुखलुसोम्येमास्तिस्रोदेवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहीत्युक्तानेजसएववचनेभि
रप्युदाहरणेरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणंदर्शितंतेनावत्रयोरुदाहरणंदर्शितंत्रिवृत्करणे ०

माणत्वेनानंतरवाक्यमादायव्याचष्टेयतइतिअग्रेनग्निमात्रमतःग्राह्यार्थःअक्रमपर्यालोचनायामुदाहरणे
अनृतत्वमस्तीतिशंकतेनन्विति ०

यद्वापीवृषादेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्येत्यत्र हियदग्नेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छु
क्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्येत्युदाहरणासंभवान्नन्ननेतिपरिहरति नैषदोषइतितर्हितेजोविषयमप्युदाहरणमूहनी
यंकिमित्युदाहृतमित्याशंक्याह तेजसइति यदिकिंचिदपिनोदाहरणमुच्यतेनोपलक्षणमेवसिद्धेदतस्त्रयाणांरूप
वत्त्वेनयथोक्तरूपविभागस्यतेषुस्फुटत्वसंभवात्तेजसोदृष्टांतप्रदर्शनमन्नादिविषयोदाहरणोपलक्षणार्थंतेननोपे

नैषदोषः अन्नविषयाण्यप्युदाहरणान्येवमेवच
द्रष्टव्यानीतिमन्यतेश्रुतिः तेजसउदाहरणमुपल
क्षणार्थंरूपवत्त्वात्स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च गंधरस
योरनुदाहरणंत्रयाणामसंभवात् ०

हितमित्यर्थः अन्नयोरपित्रिवृत्करणमुपलक्षितंचेत्तर्हितत्ररसगंधयोरसाधारणत्वात्तयोस्त्रिवृत्करणमुदाहर्तव्य
मित्याशंक्याह गंधरसयोरिति यथायदग्नेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्येति
शक्यतेरूपंविवेक्तुं नतथाशुक्लोरसोगंधोवातेजसोपामन्नस्यास्तीतिज्ञातुंशक्यमित्यनुदाहरणंतयोरित्यर्थः त्रिवृ
त्करणेत्रिष्वपिरूपवद्गंधरसौसंभाविताविति तत्कथंतयोस्त्रयाणामसंभवोक्तिरित्यत्राह ॥

छा॰ भा॰ २८

नहीति संभावितावपि तौ त्रिवृत्कृतविवेकमशक्याविल्यत्तुदाहरणानि यावित्यर्थः नहि सर्वेष्वपि मंतेषु संभावितयोः रूपया

रूपत्रयरूपेण किं न स्यादित्याशंक्याह स्पर्शग्राह्ययोरिति यथा लोहितादि रूपत्रयं त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा

ग्राह्यत्रयं च त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं नोखल्वेकत्रोष्णप्रतीतानुष्णप्रतीतस्पर्शत्रयं हृष्यते नापि वक्तुं मधुरमध्य

ग्राह्यत्रयमेकत्रोपलब्धमित्यर्थः सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे फलितमाह यदीति यथाग्न्यादि त्रिवृत्कृतं तथा सर्वमेव जगद् यदि

नहि गंधरसौ तेजसि स्तः स्पर्शग्राह्ययोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयि

तुमशक्यत्वात् यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रीणि रूपाणी

त्येव सत्यमेवं रग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्वं तथान्नस्यापि त्र्यपृष्ठत्वा

त्वादापश्त्येव सत्यं वाचारंभणमात्रमन्नं तथापामपि तेजः शुंगत्वा

द्वाचारंभणत्वं तेज इत्येव सत्यं तेजसोपि सच्छुंगत्वाद्वाचारंभणत्व

सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितो ॥

त्रिवृत्कृतमित्यग्नीकृतं तदाग्नेरग्नित्ववज्जगतो जगत्वमपगातं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति योजना तथापि कथं

सन्मात्रं परिशेषः स्यादित्याशंक्याह तथेति रूपत्रयव्यतिरेकेण जगतोऽभाववत्तस्यापि रूपस्य पृथिवीशब्दि

तस्य शुक्लरूपमात्रजलकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण सत्त्वं पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहितरूपमात्रतेजोवि

कारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततोभेदेनासत्वं सन्मात्रमेव परिशिष्टमित्येतत्त्रिवृत्करणप्रकरणे

त्रिवृत्करणपक्षेनैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंसिध्यतिपरिशिष्टविज्ञेयसद्भावादितिशंकतेनन्विति इतिपदंकथमित्यादि
नावबुध्यतेगंधादयश्चशब्दांतागुणागुणिष्वंतर्भूताःसंतीतितेनसद्विज्ञानेनतद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह गंधेतितद्विज्ञाने
सद्विज्ञानेनवाय्वादिविज्ञानंतत्प्रकारांतरंतत्कार्यत्वादितिकिमितियावत् आकाशादेस्त्रिष्वंतर्भावसंभवान्नैषपरि
शिष्टविज्ञेयमस्तीतिपरिहरति नैषदोषइतिकथंतेजोवन्नेषुसर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह कथमितितत्रशब्दस्पर्श

ननुवाय्वंतरिक्षेतुत्रिवृत्कृतेतेजःप्रभृतिष्वनंतर्भूतत्वा
द्विशिष्येतेएवंगंधरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टाइतिक
थंसताविज्ञातेनसर्वमन्यद्विज्ञातंविज्ञातंभवेत्तद्विज्ञानेवाप्रका
रांतरंवाच्यंनैषदोषोरूपवद्द्रव्येसर्वस्यदर्शनात् कथं तेजसिता
वद्रूपवतिशब्दस्पर्शयोरप्युपलंभाद्वाय्वंतरिक्षयोस्तत्रस्पर्शशब्द
गुणवतोःसद्भावोनुमीयतेतथाऽब्वन्नयोरूपवतोरसगंधांतर्भावइति

योराकाशवाय्वोश्चभूतत्रयेप्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिंदर्शयति तेजसीति तेजोग्रहणमबन्नयोरुपलक्षणंतत्रा
पिस्पर्शाद्युपलब्धेरविशेषायतत्रगंधादिर्वैयांतरमितितत्राह तथेति भूतत्रयेस्पर्शादे
तर्भाववदितियावत् त्रिष्वेवांतर्भावेफलितमाह ॥ ०

छा०६ भा०टी० १९

रूपवतामिति भूतत्रये रूपवत्त्वाकाशादेस्तदभावव्यतिरेकदृष्टान्तसमर्थ्यते नहीति अन्तर्भावोक्तिप्रयासं परिहरन्नेव
हेतोरसमाह अथवेति प्रदर्शनार्थं पंचीकरणस्येति शेषः कथं पंचीकरणे तन्मात्रपरिशेषः सिध्यतीत्याशंक्याह य
थेति यदा पंचान्यपि भूतानि प्रत्येकं द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा स्वभागातिरिक्तेषु चतुर्षु भागेषु

रूपवतां त्रयाणां तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदंतर्भूतं सद्वि
कारत्वात् त्रीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः नहि मूर्तं रूपवद्द्रव्यं प्र
त्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयोर्गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति अथवा
रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः य
थातु त्रिवृत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पंची
करणेपि समानो न्यायइत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्स
तो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वि
तीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति ०

काशो निक्षिप्यते तदा पंचीकरणं श्रुत्युपलक्षितं लभ्यते तत्रापि पंचानां भागानां पृथक्करणे पंचैव तन्मात्राण्यवशि
ष्यंते तान्यपि पृथिव्यादीन्यबादिकार्यत्वात्तत्कारणव्यतिरेकेण न सिध्यंतीति त्रिवृत्करणवत्पंचीकरणेपि न्यायसामा
न्यात्सर्वस्य सद्विकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावात्तेन विज्ञातेन तदपि विज्ञातमेव स्यात् तस्मात्तत्परमार्थसत्यं परिशिष्टं भ

१९

उक्तन्यायेनैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसंहरतितदेकस्मिंस्त्रिवृत्करणपक्षेप्येकविज्ञानेनसर्ववित्ता
नश्रुतिरविरुद्धेत्युपपादयितुंत्रिवृत्करणोदाहरणंतत्रेणादर्शयितुमारभतेएतदितित्रिवृत्करणमितियावत्. तेष्वनि

तदेकस्मिन्सतिज्ञातेसर्वमिदंज्ञातंभवतीतिस्मृतंएतद्विद्वांसोविदित्वंतुः पूर्वेतिक्रांतामहाशा
लामहाश्रोत्रियाश्चाहुर्हस्मवैकिलकिमुक्तवन्तइत्याहननोऽस्माकंकुलेऽद्येदानींयथोक्तविज्ञान

एतद्धस्मवैतद्विद्वांसआहुःपूर्वेमहाशालामहाश्रोत्रियाननोऽद्यकश्चनाश्रुत
ममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीतिह्येभ्योविदांचक्रुर्यदुरोहितमिवाभूदितितेजस
स्तद्रूपमितितद्विदांचक्रुर्यदुशुक्लमिवाभूदित्यपांरूपमितितद्विदांचक्रुर्यत्कृ
ष्णमिवाभूदित्यन्नस्यरूपमितितद्विदांचक्रुर्यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेवदेव
तानांसमासइतितद्विदांचक्रुःयथानुखलुसोम्येमास्तिस्रोदेवताःपुरुषंप्राप्यत्रि
वृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहीति ४

वतांकश्चनकश्चिदप्य श्रुतममतमविज्ञातमुदाहरि
ष्यतिनोदाहरिष्यतिसर्वंविज्ञातमेवास्मत्कुलीनानांसद्विज्ञानवत्त्वादित्यभिप्रायः तेपुनः

त्रिवृत्करणविज्ञानवन्तोलिंगदर्शनेनतेवेदनप्रकारमेवाकांक्षापूर्वकंप्रकटयति ॥

छांदो
भाटी

कथमित्यादिनाऽन्यदग्न्यादिभ्यः सकाशादिति शेषः यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण संदिह्यमानमेतद्रूपं तेषामसि
त्व.पोतादिस्वरूपेषु किंचिद्रोहितमिव रूपं गृह्यमाणं पूर्वेषामासीत्तत्तेजसो रूपमिति ते विदितवंत इति योजना यदुत
दुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यामुक्तानां ह्रीयंतरादागतं पदार्थादीत्यर्थः अगृह्यमाणमितिच्छेदः यथानु खल्वित्यादिवाक्यमा

कथं सर्वं विज्ञातवंत इत्याह एभ्यस्त्रिभ्यो रोहितादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यन्यच्छिष्ट
मेवमेवेति विदांचक्रुर्विज्ञातवंतो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा एव सद्विज्ञानात्त आसन्नित्यर्थोऽथवैभ्यो विदांचक्रु
रित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टांतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदांचक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण संदिह्यमाने कपोता
दिरूपे रोहितमिव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्तेजसो रूपमिति विदांचक्रुः तथा यच्छुक्ल
मिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां रूपं यत्कृष्णमिव गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदांचक्रुरेवमेवात्यंतदुर्लक्ष्यं यत उ
अप्यविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतासामेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति वि
दांचक्रुः एवं तावद्बाह्यं वस्त्वग्न्यादिवद्विज्ञातं तथेदानीं यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं
शिरःपाण्यादिलक्षणं कार्यकरणसंघातं प्राप्य पुरुषेणोपयुज्यमानास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजा
नीहीति निगदत इत्युक्ताह ०

नुवादपूर्वकमवतारयति एवं तावदिति यथा खल्वेकैका देवता पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृद्भवति तथेदानीमध्यात्मि
कं त्रिवृत्करणमेवमेवेति जानीहीति संबंधः अध्यात्मं त्रिवृत्करणमिति शेषः ॥

कथंत्रिधाविभज्यमानत्वंकथंवातस्यविनियोगइतिप्रश्नपूर्वकंविवृणोति कथमित्यादिना रसादीत्यादिग्रहणेनरुधिरादि।
गृह्यतेहितस्यकर्मफलस्यनाडीचयोभोक्तेतिहितानाम्नानाड्यःस्वावित्रियावत कथमन्नोपयोगात्त्यागोवमनसःसिद्धत्वात्तन्न

अन्नमशितंभुक्तंत्रेधाविधीयतेजाठरेणाग्निनापच्यमानंत्रिधाविभज्यतेकथं तस्यान्नस्यत्रियाविधीयमानस्य
यःस्थविष्ठःस्थूलतमोधातुःस्थूलतमंवस्तुविभक्तस्यस्थूलोंशस्तत्पुरीषंभवति योमध्यमोंशोधातुस्तन्न

अन्नमशितंत्रेधाविधीयतेतस्ययःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषंभवतियोम
ध्यमस्तन्मांसंयोणिष्ठस्तन्मनआपःपीतास्त्रेधाविधीयन्तेतासांयः
स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्रंभवति योमध्यमस्तल्लोहितंयोणिष्ठःसप्राणस्तेजो
शितंत्रेधाविधीयतेतस्ययःस्थविष्ठोधातुस्तदस्थिभवतियोमध्यमःसम
ज्जायोणिष्ठःसवाक् ॰ योणिष्ठोणुतमोधातुःसऊर्ध्वंहृदयंप्रा
प्यतद्रसादिक्रमेणपरिणामंसंभवति
प्यहृदयात्हितानाम्नाताडीष्वनुप्रविश्यवागादिकरणसंघातस्यस्थितिमुत्पादयन्मनोभवति मनोरूपेणवि
(परिणामन्मनसउपचयंकरोति ॥
नोभवतीत्युच्यतेतत्राह मनोरूपेणेति मनसोऽन्नोपचितत्वव
चत्वारोहेशोपिकपरिभाषापिहृषितावेदितव्येत्याह ॥ रामरामराम ॰ ॐराम ॰ ॥

स्वाद
भाटी

ततश्चेति मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह यद्यपीति केनाभिप्रायेणैतर्हि विशेषणमित्याशंक्याह किं तर्हीति नहि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्यत्वमित्याशंक्याह यच्चेति यद्वा चक्षुरादिषु सर्वविषय

ततश्चात्मोपचितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतंत्रोक्तलक्षणं नित्यं निरव
यवं चेति गृह्यते यदपि मनोस्य दैवं चक्षुरिति वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया
किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वेंद्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया यच्चान्ये
द्रियविषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः सदेकमेवाद्वितीय
मिति श्रुतेः तथापः पीतास्त्रेधा विधीयंते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भव
ति यो मध्यमस्तल्लोहितं भवति योणिष्ठः स प्राणो भवति वक्ष्यति ह्यापोमयः प्रा
णो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति तथा तेजोशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधी
यते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा यः सूक्ष्मतमः स्ने हो
योणिष्ठः सा वाक् ॥

नसः सत्वोपलंभात्तदपेक्षयात्मस्तित्व त्वमेष्टव्यमित्याशंक्याह यच्चेति आत्मवन्मनसो २१
नित्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह सदिति भुक्तस्यान्नस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह तथेति कथं ते
जसो ग्रासादित्वादेरशनमित्याशंक्य विशिनष्टि तैलेति मज्जाशब्दार्थमाह यस्तीति •

मिश्रीभावेपिसत्वभागस्यदध्नएवकार्यकारणत्वेदृष्टांतमाह दध्नइति दृष्टांतमनूद्यदार्ष्टांतिकमाह यथेति एवजो
मेथ्यास्तेनमथ्यमानस्यदध्नोयथाणिमातथाश्यमानस्यान्नस्ययोणिमेतियोज्यं कथंतन्मनोभवतीत्युच्यते अन्नोपिमनसः
सिद्धत्वादित्याशयेनाह मनोवयवैरिति मनआदेरन्नादिमयत्वमुपसंहरति अन्नमयंहीति अतोभवदभिप्रायादितिया

दध्नःसोम्यमथ्यमानस्ययोणिमाणुभावःसऊर्ध्वःसमुदीषतिसंमथ्योर्ध्वंनवनीतभावेनगच्छतितत्सर्पिर्भवति य
थायंदृष्टांतएवमेवखलुसोम्यान्नस्यौदनादेरश्यमानस्यभुज्यमानस्यौदर्येणाग्निनावायुसहितेनखजेनेवम
थ्यमानस्ययोणिमासऊर्ध्वःसमुदीषतितन्मनोभवति मनोवयवैःसहसंभूयमानउपचिनोतीत्येतत्रयापा

दध्नःसोम्यमथ्यमानस्ययोणिमासऊर्ध्वःसमुदीषतितत्सर्पिर्भवत्येवमेवखलुसोम्यान्नस्याश्यमानस्ययो
णिमासऊर्ध्वःसमुदीषतितन्मनोभवत्यपां७सोम्यपीयमानानांयोणिमास ऊर्ध्वःसमुदीषतिसप्राणो
भवतितेजसःसोम्याश्यमानस्ययोणिमासऊर्ध्वःसमुदीषतिसावाग्भवत्यन्नमयं५हिसोम्यमनआपो
मयःप्राणस्तेजोमयीवागिति भूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्विततथासोम्येतिहोवाच ६

सोम्यपीयमानानांयोणिमासऊर्ध्वःसमुदीषतिसप्राणोभवतीत्येवमेवखलुसोम्यतेजसोऽश्यमानस्ययोणिमासऊ
र्ध्वःसमुदीषतिसावाग्भवति अन्नमयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोमयीवागितियुक्तमेवमयोक्तमित्यभिप्रा
तोऽपिनसोऽवस्य एतत्सर्वमेवं मनस्त्वमयमित्यत्रानेकांतेनममतिस्थ्वयोजातोभूयएवमाभगवान्मनसोन्नमयत्वंदृष्टां
तेनविज्ञापयत्विति तथासोम्येति
वत् एतत्सर्वमितिप्राणस्यापोमयत्वंवाचस्तेजोमयत्वंचोच्यते हृदयप्रदेशे प्राणादि
सन्निधानाविशेषेकथंमनस एवान्नरसेनोपचयइत्येतन्नाद्यापिसमाहितमित्याह मनस्त्विति मनसोविशेषतोन्नमयत्व
मुपपादयितुमन्तरंदृष्टान्तंप्रस्तापयति तथेति

छां०वि०प०

छां० टी० ५

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसोऽन्नरसोपचितत्वं दर्शयितुमन्नरसजनितां शक्तिं कलात्वेन कल्पयति अन्नरसेनाहिता षोडश
दि नावच्छेदेन षोडशधा कृत्स्नं तत्स्वं तथापि पुरुषं कथयेत् षोडशकलत्वमनन्यत्राह तथेति तामेव प्रकृतामन्नरसकृतां
शक्तिं विशिनष्टि यस्यामिति तया संयुक्तः पुरुषः षोडशकल इति पूर्वेणासंबन्धः अन्नरसजनितं मानसशक्तिषड

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातुः स मनसि शक्तिं यथास्यान्नोपचितां मनसः शक्तिं षोडशधा प्रविभज्य पुरु
षस्य कलात्वेन निर्दिदिक्षिता तया मनसोऽन्नोपचितया यावत्षोडशधा प्रविभक्तया पुरुषस्य कलाहान्या कार्यक
रणसंघातलक्षणो जीवविशिष्टः पुरुषः षोडशकल उच्यते यस्यां सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञाता

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पंचदशाहानि माशीः काममपः पिब
आपोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति स ह पंचदशाहानि नाश
अथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूंषि सामानी
ति स होवाच न वै मा प्रतिभांति भो इति

सर्वक्रियासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां च यस्यां सामर्थ्यहानिः वक्ष्यति चान्नस्यापीदृशेत्यादि सर्व
स्य कार्यकरणसंघातस्य सामर्थ्यमन्नः कृतमेव ॥

कसंघातस्य सामर्थ्यमित्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति वक्ष्यति चेति आपो लाभोऽस्याशीत्यापो यावदन्नं प्राप्यातामभ
वति तावदेवास्य द्रष्टेत्यादि व्यवहारः संभवतीत्यर्थः उक्तेऽर्थे लोकानुभवमप्युक्तलय २२
ति सर्वस्येति तदेव स्पष्टयति

मानसेनहीति किंचकेषांचिन्मानसेनैवबलेनध्यानाहाराद्दृश्यंतेतच्चध्यानमन्नपरिपाकविनिष्पन्नमनसैवदेहादि
पोषणमित्यनन्नत्वादित्याह यानेतिएवंपानेनिकोऽत्रत्वात्षोडशकलस्याह्यर्थमाह अतइति यतोऽन्नकृतंमानसंवीर्यमतस्तदेव

मानसेनहिबलेनसंपन्नाबलिनोदृश्यंतेलोके ध्यानाहाराश्चकेचिदन्नस्यसर्वात्मकत्वा
त् अतोऽन्नकृतंमानसंवीर्यंषोडशाकलाःपरस्यपुरुषस्यसोयंषोडशकलःपुरुषस्तत्
त्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसिचेद्दशाहान्याकाशादुपवासंइतिमाशीश्चशनमाकार्षीःकाममिच्छतोऽपः
पिब यस्मान्नपिबतोऽपप्राणोवि च्छेत्स्यतेविच्छेदमापत्स्यतेयस्मादापोमयोऽब्विकारः
प्राणइत्यवोचाम नहिकार्यंस्वकारणोपष्टंभमंतरेणाविभ्रश्यमानंस्यान्इत्युक्तःसह
श्वेतकेतुर्मनसोऽन्नमयत्वंप्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन्पंचदशाहानिनाशनाशानेनकृतवानथषोडशेऽ
हनिहैनंपितरमुपससादोपगतवानुपगम्यचोवाचकिंब्रवीमिभोइतितंचपिताह ऋ
चःसोम्ययजूंषिसामान्यधीष्वेतिचउक्तःपित्राह नवैमामाम्नातानीतिप्रति...तिनप्रति
भांतिमनसिनदृश्यंतइत्यर्थोभोभगवन्नित्येवमुक्तवंतंपिताहस्मए ॰

षोडशाथविभज्यकलाःपरस्येतियोजना एतच्छुल्केनान्नकृतंमानसंवीर्यंपरास्पदपतेविच्छेत्स्यतेविच्छेदमापत्स्यते यस्मात्
त्तस्मादपःपिबेतिशेषस्तस्यार्थः अपांपानमपिविनायेनप्राणाविच्छेदकारणमाह यस्मादिति प्राणस्याप्रमयत्वेपिकिमित्यत्राप

ऋगाद्यप्रतिभाने तत्रेदुच्यते । दग्धदपि न दहेत्ततो बहु दहेदिति योजना । आहुतिर्व्यतिरेकः अन्नोपयोगाभावे मनसः

तत्र कारणं येन ते तान् ऋगादीन् न प्रतिभांतीति । तं होवाच यथा लोके हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्यो
पचितस्येंधनैरग्नेरेकोंगारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः शांतस्याग्नेः परिशिष्टोवशिष्टः स्यात्तेनांगारे
ण ततोपि तत्परिमाणादीषदपि न बहु दहेदेवमेव खलु सोम्य ते तवान्नोपचितानां षोडशानां कलानामेकाक

तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोंगारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोपि न बहु दहे
देवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञा
स्यसीति स हाशाथ हैनमुपससाद तꣳ ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वꣳ ह प्रतिपेदे तꣳ होवाच यथा सोम्य म
हतोऽभ्याहितस्यैकमंगारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोपि बहु दहेदेवꣳ
सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्सान्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभव
स्यन्नमयꣳ हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॰

लावयवोतिशिष्टावशिष्टा स्यात्तया खद्योतमात्रांगारतुल्यया तयैतर्हीदानीं वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च
मे मम वाचं मयाशेषं विज्ञास्यसि अथानंतरं भुक्त्वा तावत् हैतस्यैवाशा भुक्तवान् अथानंतरं हैनं पितरं शुश्रूषुरुपससाद तं हो
पागतं पुत्रं यत्किंचर्गादिषु पप्रच्छ ग्रंथरूपमर्थं जातं वा पिता स श्वेतकेतुः सर्वं ह तत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो ग्रंथतश्च

सामर्थ्याभावः अन्नहतिरन्वयोऽन्नोपयोगे मनसः ॥

सामर्थ्यमिति भेदः मनसोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमुपक्रांतमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते तत्राह यथैतदिति वि

तं होवाच पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादि समानमेकमंगारं शांतस्याग्नेः ख
द्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैर्घृष्टैरुपसमाधाय प्राज्वलयेद्वर्द्धयेत्तेनेद्धेनाग्निना ततोऽपि
बहुपरिमाणाद्दहेदेवं सोम्य ते षोडशानामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलाति
शिष्टाभूदिति शिष्टासीत्सा चेद्दृष्टाहस्त्वभुक्तवतस्तवैकैकेनान्नेनैकैका कला वर्द्धमाना परप
देदीप्यमानातिशिष्टा कला तवान्नेन भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत्तदेद्धं
द्धं संप्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः तया वर्द्धितयेतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभस एवं व्याहृत्य
नुहृतिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसंहरति अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि यथैत
न्मनसोऽन्नमयत्वं तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि सिद्धमेवेत्यभिप्राय
तदेतद्धास्य पितुरुक्तं मनआदीनामन्नादिमयत्वं विजिज्ञौ विज्ञातवान् श्वेतकेतुः द्विरभ्या
सस्त्विहत्वकरणप्रकरणसमाप्त्यर्थः ०

यासमाप्तिसंतरेण कथं द्विर्वचनमित्याशंक्याह द्विरभ्यास इति ७ ॥

छा०

भा०टी

४५

ज्ञिहत्करणनिर्णयविषयमवांतरप्रकरणं परिसमाप्य महाप्रकरणं सद्विषयमेवानुवर्तयन्मनसो लये स्वप्ने जी
वस्य सत्संपत्तिं वक्तुं मनउपाधिकत्वमुक्तमनुवदति यस्मिन्निति उपाधेः स्वरूपमुक्तं संचारयति तन्मनइति उपाधे
र्जीवत्वकार्यकरत्वं दर्शयति यन्मयइति मनसो भावे जाग्रत्स्वप्नव्यवहारसिद्धिरित्युक्तं तदभावे सुषुप्तिमिव नारय

यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवता दर्शद्रष्टृत्वक्तृत्वं प्रतिबिंबेन जलादिष्विव सूर्यादयः प्र
तिबिंबैः तन्मनोऽन्नमयं तेजोमयमप्मयं वाक्प्राणाभ्यां संगतमधिगतं यन्मनोऽयस्य स्वप्नजीवोमन्नं दर्श
नश्रवणादिव्यवहारायकल्पते तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते तदुक्तं स्वप्नांतेवेध्यायतीव

उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नांतं १

सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयइत्यादि स्वप्नेन शा
रीरमित्यादि प्राणानेव प्राणेनामभवतीत्यादि च ॥

ति तदुपरमे इति आत्मनि मनोवसानदेवदर्शनादिव्यवहारोपरतस्वावस्थेनेत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति तदु
क्तमिति द्वितीये वाक्ये सधीरित्येतदुपयुज्यते तृतीयेतु विज्ञानमयो मनोमयइति च पदद्वय २४
यमुपजीव्यते एवं भूमिकां कृत्वा समनंतरं वाक्यमादत्ते

तस्येति तस्यत्रापेत्यत्र तस्यां देवतायां तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः तत्रेति द्वितीयपदोक्तिः अर्थादिति स्वप्नस्य द्विका
र्थस्य सतत्वं कारणं तत्सुषुप्तमेव सुषुप्तमाख्येतमोज्ञाने बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगमनात् द्वितीयव्याख्याने

तस्यास्य मनःस्थस्य मनआख्योपगतस्य मनउपरमे द्वारे इन्द्रियवि
षयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां परस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रा
याचिख्यासुरुद्दालको ह किलारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् स्वप्नांतं स्वप्न
मध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यानं तस्य मध्यं स्वप्नांतं सुषुप्तमित्येतत् अथवा स्व
प्नांतं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः तत्रापि अर्थात्सुषुप्तमेव भवति स्वमपीतो भवतीति
वचनात् न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वमपीतिं जीवस्येच्छंति ब्रह्मविदः तत्र ह्यादर्शाप
नयने पुरुषप्रतिबिंब आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं
मन आद्युपरमे चैतन्यप्रतिबिंबरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा
नामरूपव्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीवरू
पतां मनआख्यां हित्वा

सुषुप्तमेवार्थवशात्फलतीत्यर्थः इतश्च स्वप्नांतशब्देन साक्षादर्थाद्वा सुषुप्तमेवोक्तमित्याह स्वमिति नन्ववस्थांतरेऽपि
स्वमपीतो भवतीति वचनमविरुद्धमिति चेन्नेत्याह नहीति तत्रापि कथं स्वाप्ययः स्यादित्याशंक्याह तत्रेति

छां० स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यात्सिद्धमर्थंनिगमयति यत्रइति नन्वस्मिंनाम्नोर्बुद्धानशाहूवह्यदात्स्वप्नेवावाव
भा०टी० धेजाग्रदापिस्वमपीतोभवतीत्यविरुद्धं सर्वदाजीवस्यसद्रूपब्रह्मात्मत्वादनत्र्याह यत्रेति स्वप्नदर्शनस्य
२५

अतःस्वप्नएवस्वप्नांतशब्दवाच्यइत्यवगम्यते यत्रैतस्वप्नःस्वप्नान्यपश्यतितत्वाप्सद
र्शनंसुखदुःखसंयुक्तमितिपुण्यापुण्यकार्यं पुण्यापुण्ययोर्हिसुखदुःखारंभकत्वम

मेसोम्यविजानीहीतियत्रैतत्पुरुषःस्वपितिनामस
तासोम्यतदासंपन्नोभवतिस्वमपीतोभवतितस्मा
देनंस्वपितीत्याचक्षते ॥

सिद्धं पुण्यापुण्ययोश्चाविद्याकामोपष्टंभेनैवसुखदुःखतद्दर्शनकार्यारंभकत्व
मुपपद्यतेनान्यथेत्यविद्याकामकर्मभिःसंसारहेतुभिःसंयुक्तएवस्वप्नइतिनस्वम
पीतोभवति ०

हीति नकेवलंपुण्यापुण्याभ्यामेवस्वप्नेसंयुज्यते २५
ण्यापुण्यकार्यत्वंप्रकटयति पुण्यापुण्ययो
किंत्वविद्यादिभिश्चेतिनतत्रस्वाप्ययःसंभवतीत्याह ॥ ०

अनन्यागतमिति सतिजीवरूपेकथंदेवताभावः संभवतीत्याशंक्याह मनसीति तस्मादित्यस्योत्तरं ग्राह्योव्याख्येति
लेनपरामृष्टंतमेवस्पष्टयति स्वमात्मानमिति स्वपितिनामनिर्वचनफलंदर्शयति गुणेति स्वशब्देस्वरूपाव

अनन्यागतंपुण्येनानन्यागतंपापेनतीर्णोहितदासर्वाञ्छोकान्हृदयस्यभव
ति तद्वास्यैतदतिछंदापहपाप्मपरमआनंदइत्यादिश्रुतिभ्यः स्वशब्दएवस्वदे
वतारूपंजीवत्वविनिर्मुक्तंदर्शयिष्यामीत्याह स्वप्नांतंमेममनिगदतोहेसौम्य
विजानीहिविस्पष्टमवधारयेत्यर्थः कदास्वप्नांतोभवतीत्युच्यते यत्रयस्मिं
न्कालेएतन्नामभवतिपुरुषस्यस्वपतःप्रसिद्धंहिलोकेस्वपितीतिगौणंचेदंना
मेत्याह यदास्वपितीत्युच्यतेपुरुषस्तदातस्मिन्कालेसतासच्छब्दवाच्ययाप्रकृतयादे
वतयासंपन्नोभवतिसंगतएकीभूतोभवति मनसिप्रविष्टंमनआदिसंसर्गकृतंजी
वरूपंपरित्यज्यस्वंसद्रूपंयत्परमार्थसत्यमपीतोअपिगतोभवति अतस्तस्मात्स्व
पितीत्येनमाचक्षतेलौकिकाः स्वमात्मानं हियस्मादपीतोभवति गुणनामप्रसि
द्धितोपिस्वात्मप्राप्तिर्गम्यतइत्यभिप्रायः कथंपुनर्लौकिकानांप्रसिद्धास्वात्मसंपत्तिः

स्थानस्यशुभत्वस्यासंभवात् भाक्तत्वेनात्रस्थानप्रसंगात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तंवक्तव्यमितिशंकतेकथंपुनरि
ति ०

काप
भाटी
२९

जरादिरोगग्रस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः श्रमाभावः सुषुप्ते च श्रमापनोदावस्थानं तथा च तत्र स्वरूपस्थितिरिति सिद्धिरि
विरुद्धेत्याह जाग्रदिति संगृहीतं समाधानं विवृणोति जागरिते हीति करणानामनेकव्यापारनिमित्तां ग्लानिं ... वती
सत्त्वमानमाह श्रान्तेश्चेति अनुभवस्तु चपार्थस्य प्रकारः सुषुप्तावस्थायां करणानामुपरतौ श्रमशमनमाह तथा वेति स

जाग्रत्क्रमनिमित्तोद्भवत्वात्तापस्येत्याह जागरिते हि प्राणपाणिपादनिमित्तः खेदः स्वा
यनेकायासानुभवाच्छ्रान्तो भवति ततश्चायस्तानां करणानामनेकव्यापारनिमित्त
ग्लानानां स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति श्रुतेश्च श्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुरित्येवमा
स्वप्स्यन्तो भवति यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायत
नमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्य
दितथा च गृहीता वाग्गृहीतं च (त्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते । तद्गृहीते एव प्राणे गृ
हीतं मन इत्येवमादीनि करणानि प्राणग्रस्तानि प्राणापकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्ति
तदा जीवः श्रमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिपद्यते
दिवडपसंहृतत्वमाशंक्याह
सुषुप्ते प्राणस्यापि वागा
करणानीति अन्यथा सन्तिभ्रान्तिः स्यादिति भावः जीवस्यापि वह्निव्यापारः स्यादिति चेन्नैवं करणाभावादित्याह तदेति २९
तत्र सुषुप्ते श्रमापनोदमात्रेण स्वरूपावस्थानं तत्कृतो लोकिकी प्रसिद्धिरित्याशंक्याह ॥

नान्यत्रेति उक्तमर्थंलौकिकदृष्टांतेनसमर्थयति दृश्यतेहीति बृहदारण्यकस्मृत्यालोचनायामखिलश्रुत्यवस्थायाम

नान्यत्रस्वरूपावस्थानात्क्लमापनोदःस्यादितिप्र
क्ताप्रसिद्धिर्लौकिकानांस्वरूपावीतोभवतीति दृ
श्यतेहिलोकेज्वरादिरोगग्रस्तानांतद्धितिर्मो
केस्वात्मस्थानांविश्रमणंतद्वदिहापिस्यादिति
युक्तं तद्यथाश्येनोवासुपर्णोवाविपरिपत्य
श्रांतइत्यादिश्रुतेश्चतत्रायंदृष्टांतोयथाकेचिंस
यथाशकुनिःपतीशाकुतिश्चातकस्सदृत्स्यग
तेनसूत्रेणप्रबद्धःपाशितोदिशंदिशंवंपन

वस्याद्दयंजनितश्रमापोहार्थंबन्धनीडप्राप्तिर्गम्यतइत्याहतत्

का॰
मोटी
२

पद्येतितन्नेतिसूक्ष्मसवस्योच्यतेयथोक्तोर्थादिजीवसब्रह्मणएवस्यानेतस्मिन्नितियावत् समाहोदृष्टांतविषयः श्रुत

मोक्षार्थीसन्प्रतिदिशंपतित्वान्यत्रबंधनादायतनमाश्रयंविश्र
मनाद्यालब्ध्वा॰प्राप्यबंधनमेवोपश्रयते एवमेवयथायंदृष्टांतःखलुहे
सोम्यतन्मनतत्प्रकृतंषोडशकलमन्नोपचितंमनोनिर्दिष्टमितितन्नविहस्तन्स्यस्त
डुपलक्षितोजीवस्तन्मनइतिनिर्दिश्यतेमंचाक्रोशनवत्स [illegible] प्राणोपाधिर्जी
वोःविद्याकामकर्मोपदिष्टांदिशंसुखदुःखादिलक्षणां [illegible] स्वप्नयोःप्रति
लागत्वानुभूयैतस्यौन्यत्रसदाख्यात्स्वात्मनआयतनंविश्रमस्थानमलब्ध्वा
प्राणमेवप्राणेनसर्वकार्यकरणाश्रयेणोपलक्षितामाणइत्यच
तेसदाख्यापरादेवता ॥ ० ॥

• [illegible]

निर्विषयोवा अप्राप्येतिखेदःयथामंचाक्रोशनेनमंचस्थोदेवदत्तोलक्ष्यतेतथातन्मनइतिमनसिस्थितोजीवोलक्ष्योभवती

नकेवलंप्रकरणात्प्राणशब्देनपरादेवतालक्ष्यते अन्यत्रप्रयोगादर्शनाच्चेत्याह प्राणस्येति प्राणशब्देनपरादेवतालक्षणा

यांफलितमाह अतइतिप्राणमेवोपश्रयतेविज्ञानात्मेत्यर्थः देहेतमाह प्राणबंधनमिति हृतमनुध्यानेनत्ववाक्यश्रुत्यापर्य।

एवमिति अशनापिपासेसोम्येत्यादौग्रंथः किमभिप्रायः सन्पितापुत्रंप्रत्येवमाहेत्याकांक्षायामाह अन्नादीति अन्नादी

निकार्याणिकारणान्यवादीनितेषांपापरंपरातयापिजगतोयत्सत्त्वंतत्सन्मूलत्वंदर्शयितुमिच्छन्पितापुत्रंप्रत्यशनेत्या

प्राणस्यप्राणंप्राणशरीरोभारूपइत्यादिश्रुतेः यतस्तांदेवतांप्राणंप्राणाख्यामेवोपश्रयतेप्राणेबंधनंयस्यमनसस्

तत् प्राणबंधनंहि यस्मात्सोम्यमनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयंमनइतितदुपलक्षितोजीवइति एवंस्वपितिनाम।

प्रसिद्धिद्वारेणजीवस्यसत्स्वरूपंजगतोमूलंपुत्रस्यदर्शयित्वाह अन्नादिकार्यकरणपरंपरयापिजगतोमूलं

प्राणबंधनंहिसोम्यमनइत्यशनापिपासेमेसोम्यविजानीहीतियत्रैतत्पुरुषोशिशिषतिनामापएवतत्

सद्दर्शयितुमशनापिपासे अशितुमिच्छाशनाअसनयन्नोयेनपातुमिच्छापिपासातेअशना (दर्शितेतनपंते०

पिपासेअशनायापिपासयोः सतत्त्वंविजानीहीत्येतनयत्रयस्मिन्कालेएतन्नामपुरुषोभवतिकिंतदशिशिष

त्यशितुमिच्छतीतितदातस्यपुरुषस्यकिंनिमित्तंनामभवतीत्याह यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नंकठिनंपीतंचापोद्रव

त्वंनीत्वाद्रवीकृत्यरसादिभावेनविपरिणमयंतितदाभुक्तमन्नंजीर्यते अथचभवत्यस्यनामाशिशिषतीतिगौणंज

दिकंवाक्यमाहेत्यर्थः अशनेत्यस्यसत्त्वंतत्त्वाभावेपिकथंतदर्थोव्याख्यायतेतत्रा (लोसेवेः शितुमिच्छतिसर्वोजनः

ह सत्तिनिपकारस्यलोपेनास्मिन्प्रयोगेक्यच्प्रत्ययः प्रयुक्तःकयाचतदर्थोक्तिरविरुद्धेत्यर्थः अशनायापिपासयोः एत

त्वविज्ञानायप्रवृत्तियत्रेतिसामान्येनोक्तंनामविशेषतोज्ञातुमिच्छति किंतदिति यत्कठिनमन्नंपुरुषेणाशितंतदापो

छा॰
भाटी
२२

तद्यथेत्यत्र तच्छब्दार्थमाह तत्रेति एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उच्यत इति शेषः अशनायेति कथमपामाख्यानमशनाया इति
हि वक्तव्यत आह विसर्जनीयेति तत्रेत्यस्य व्याख्यानमेवं सतीत्यपामशितनेतृत्वे सतीत्यर्थः अद्भिः पीताभिरशितमिति शेषः

तत्रनापामशितनेतृत्वादशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येतस्मिन्नर्थे यथा गोनायो गा नयती
ति गोनाय इत्युच्यते गोपालस्तथाश्वनायोऽश्वान्नयतीत्यश्वनायोऽश्वपाल उच्यते पुरुषना
यः पुरुषान्नयतीति राजा सेनापतिर्वैवं तत्तदाप आचक्षते लौकिका अशनायेति विस
र्जनीयलोपेन तत्रैवं सत्यद्भी रसादिभावेन नीते नाशितेनान्नेन निष्पादितमिदं शरीरव

तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्ग
मुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्ना
त् एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्वि
च्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ

टकणिकायामिव शुङ्गोऽङ्कुरो त्पतितमुद्गतमिदं शु
ङ्गकार्यं शरीरं वटादिशुङ्गवदुत्पतितं हे सोम्य विजानीहि किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते शृणु इदं शु
ङ्गवत्कार्यत्वाच्छरीरं नाऽमूलं मूलरहितं न भविष्यतीत्युक्त आह श्वेतकेतुर्यद्येवं समूलमिदं शरी
रं वटादिशुङ्गवत्तस्यास्य शरीरस्य क्व मूलं स्यादित्येवं पृष्ट आह पिता तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्ना
दन्नं मूलमित्यभिप्रायः

तत्रेति शरीरनिर्देशः अन्नस्य देहमूलत्वमाक्रान्ता एवकं सम्पादयति ॥

कथमित्यादिना तथा प्रकृतमप्युक्तार्थवदिति यावत् तथापि कथं सतो मलस्य सिद्धिरित आरब्धवानिति सतो मलस्य वास्त

कथमसितस्यान्नस्य द्विर्द्वीकृतं जाठरेणाग्निना पच्यमानं रसभावेन परिणमते रसाच्छोणितं शोणिता
न्मांसं मांसान्मेदो मेदसः अस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जायाः शुक्रं तथा योषितां च रसादिक्रमेणैव परिण
तं लोहितं भवति ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेनाप्यायमानाभ्यां
माणाभ्यां देहमिव मरुत्पिंडैः प्रत्यहमुपचीयमानो नमलो देहस्तु वाः पचितिष्यन्तरत्यर्थः एवं देहसं
गस्य मलसत्वं निर्दिष्टं तदपि देहवह्निना शोत्पत्तिमत्वात् कस्माच्चिन्मलादुत्पत्तिं संसर्गमेवेति हृत्वा
आह यथा देहसंसर्गोन्नमल एवमेवाव्वलसोमयोर्न्नसंसर्गेन कार्यमन्नेनापि मलमन्नसंसर्गसा
न्निष्कप्रतिपद्यस्वाः पामपि विनाशोत्पत्तिमत्वाच्चतुर्गत्वमेवेत्यग्निः सोमसंसर्गेन कार्यं
णाकारणं तेजोमलमस्विष्ट तेजसोपि विनाशोत्पत्तिमत्वाच्चतुर्गत्वमिति ते
जसा सोमसंसर्गेन सम्मलपक मेवाहितीयं परमार्थसत्यं यस्मिन्स
र्वविदं वाचारंभणं विकारो नामधेयमनृतं रज्ज्वा
मिव सर्पादिविकल्पजातमध्यस्तं ०

देहरूपं दर्शयति एकमिति तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परिणामवादं च्छुद्दर्शयति यस्मिन्निति ०

व्या॰ अथास्य मूलकारणमाह अविद्ययेति प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायतनाश्चेत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते नहीति सत्प्रति

भा॰टी॰ ष्ठाः सदायतनाश्चेत्यनयोरर्थभेदाभावमाशंक्याह अन्ते चेति प्रतिष्ठाशब्दस्य लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयवाचि

२२ त्वान्नपौनरुक्त्यमित्यर्थः लयशब्दस्य सत्वगुणादिविषयत्वं वारयति समाप्तिरिति सम्यगाप्तिरिति समाप्तिरर्थो न त्विति

अविद्यया तदस्य जगतो मूलमतः सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्थावरजंगमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः न के
वलं सन्मूला एवेदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्रया एव न हि मृदमनाश्रित्य घटादेः सत्वं स्थितिर्वा
स्त्यतो मृद्वत्सन्मूलत्वात्प्रजानां सदायतनं यासां ताः सदायतनाः प्रजाः अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः सदेव प्रतिष्ठा लयः स

सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पी
तं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुंगमुत्पतितं सो
म्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भ्यः ०

माप्तिः अवसानं परिसमाप्तिर्यासां ताः सत्प्रतिष्ठाः अथेदानीमपां शुंगद्वारेण सतो मूलस्यानुगमः कार्य इत्याह यत्र
यस्मिन्काल एतन्नामापिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवत्यशिशिषतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति

आशंकां वारयति अवसानमिति तस्याभावत्वेन नबद्धरूपत्वं निरस्यति परिशेष इति अन्नाद्यशुंगद्वारा सतो मूलस्या
धिगतेरनंतरमित्यस्य शब्दार्थः पिपासतीत्येतन्नामा पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना कथं पिपासतीत्येतन्नाम पुरु
षस्यै गौणमित्याशंक्याह ॥ ० ॥

द्रवीकृतेति भवत्यपां तेजसा शोष्यमाणत्वे किं तावत्तेजसा शंकाह नितरां चेति तदा पानेच्छावस्थायामित्यर्थः तेजसो यदुद
कत्वेनत्वगुक्तं तत्प्रतिमवतार्य व्याचष्टे तदेतदाहेति उदन्यमितिवक्तव्ये कथमुदन्येत्युक्तं तत्राह उदन्येतीति तत्रापि

द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र्य आपोऽन्नशुङ्गे देहे क्लेदयन्त्यः शिथिली
कुर्वन्त्यश्चाब्बाहुल्याद्भवन्ति तेजसा न शोष्यन्ते नितरां च तेजसा शोष्यमाणाः
स्वयं देहभावेन परिणममाना अपां पातुमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पु
रुषः पिपासति नाम तदेतदाह तेज एव तत्तदा पीतमबादि शोषयद्
देहगतलोहितप्राणभावेन नयते परिणमयति तद्यथा गोनायइ
त्यादि समानमेवं तत्तेज आचष्टे लोक उदन्येति उदकं नयतीत्युदन्य
मुदन्येतीति छान्दसं तत्रापि पूर्ववत् अपामप्येतदेव शरीरारम्भकं शुङ्गं
नान्यदित्येवमादि समानमन्यत् ०

तेजसः पीत्येतत् यथा यातेति छान्दसं तथा तेजस उदन्येत्यपि छान्दसमेवेत्याह पूर्ववदिति अन्नाहारा सतोमलस्याधेय
मवदेवहारापि तस्याधिगतिरस्तीत्याह आपामयीति

छा० ८ तेजःशुंगाद्धारापि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह सामर्थ्यादिति त्रिवृत्करणादवशादिति यावत् शरीरस्य भूतत्रयकार्यत्वम
भाषी तएवाहार्थः यथापूर्वमत्र शुंगेन देहेनान्नाख्यं मूलं गम्यत इति व्याख्यातं तथा तेजःशुंगेन देहेन तेजो मूलं गम्यत इत्यादि व्याख्ये
३० यमित्याह एवंवदिति हृतानुवादपूर्वकं यथेत्यादिवाक्यमादत्ते एवं हीति उक्तयारीत्यानामद्वयप्रतिहिद्वारेण यो तो
देहाख्यशुंगादन्नादिकारणपरंपरया सदाख्यं मूलं तत्कविशेषणस्य सत्सत्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेन स्मृतकेन यापयित्वा देय

सामर्थ्यात्तेजसोप्येतदेव शरीराख्यं शुंगमतोऽप् शुंगेन देहेनापो मूलं गम्यते । अद्भिः शुंगेन तेजो मूलं गम्यते तेज

अद्भिः सोम्य शुंगेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदे
कैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवति ॥

सा शुंगेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत् एवं हि तेजोऽबन्नमयस्य देहशुंगस्य वाचारंभणमात्रस्यानृतादि परंपरया

याशरीरमेकैकभूतारब्धमित्याद्येषामस्मिन्नकरणे तेजः प्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण
यान्तस्योपचयकरत्ववक्तव्यं प्राप्तं तदिह सर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्योपलंभाद्व्यवस्थायां प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने स
त्यनेकस्य भूतस्य किं यत्कार्यमित्यपेक्षायामत्र प्रसिद्धमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति
एवोक्तं व्यपदिशतीति योजना सतो मूलस्य व्यवहारसत्यत्वे वारयति ० ३०

परमार्थेति वस्तुतो नाविद्यासंबंधस्तस्यास्तीत्याह अभयमिति अविद्याकार्यसंबंधोपि परमार्थतो न तस्यास्तीत्याह
असंगमिति उभयसंबंधाभावे सकृत्त्वान निखिलदुःखत्वेन परमानंदत्वं तस्य सिध्यतीत्याह निरायासमिति पूर्वो

परमार्थसत्यममलं अभयमसंगमसंनिरायासंस
स्मलमलिन्निक्तेतिपुत्रगासपित्वामिशिवनिपिपासतीति
नामप्रसिद्धिद्वारेण यदन्यद्विहास्मिन्नकरणोतेजोवृत्तानां पुरुषेण
पच्यमानानां कार्यकरणसंघातस्य देहगंधस्य सजात्यसांकर्येण यच्चयकत्वं
वक्तव्यमास्मिन्नादिहोक्तमेवद्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति यथान्नं खलु येन प्रकारेण
माल्लेनो वनाख्यास्ति सोदेवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृद्भिद्भिन्ने केकाभवति तदुक्तं पुरस्तादेव
भवत्यन्नमशितं त्रेधाविधीयत इत्यादि तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां येमध्यमाधातव
स्तेसामधातकं शरीरमुपचिन्वंतीत्युक्तं मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवति अस्थिभ
वति ये त्वणिष्ठाधातवो मनः प्राणं वाचं देहस्यांतःकरणसंघातमुपचिन्वंतीति चोक्तं त
स्मनो भवति स प्राणो भवति सा वाग्भवति ॰

तमेव व्यक्तिकरोति तत्रैवेति किंतदन्नमशितमित्याद्याकांक्षायामाह अन्नादीनामिति साम्प्रतं केवलाः स्थूलास्ते
दोमज्जास्थिशुक्राख्याः समधातवस्तेषां स इतिरूपमित्यर्थः

व्याद
भाषी

तेजोवत्तत्कार्यभूतदेहस्य शुंगद्वारा सन्तत्वं निरूपितमिदानीं मरणक्रमेणापि तन्निरूपयितमारभते सोयमिति तदाह स्वक्रमस्य
उन्नेतदित्यर्थः वाग्व्यापारस्य मनसि लये हेतुमाह मनः पूर्वकोहीति प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदर्थोनेति मनोव्यापारनिवृत्त्यव
स्थानेदेहस्युच्यते प्राणस्ततदेहविज्ञानावस्था कथ्यते कथं प्राणस्य स्वात्मन्युपसंहृतत्वात्सकरणत्वं तदाह संवर्गविद्यायामि
ति तदाहप्राणा संहृत्ते वागादीनीति दृष्टमतो युक्तेन स्वस्वात्मन्युपसंहृतकरणत्वमित्यर्थः तेजःसीति भौतिकमात्रमित्ति
सोयंप्राणः करणसंघाते देहे विशीर्णे देहांतरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्युतो गच्छति तदा तस्य हे सोम्य
पुरुषस्य प्रयतो म्रियमाणस्य वाङ्मनसि संपद्यते मनसुपसंह्रियते अथ तदा ह ज्ञातयो न वदतीति मनः पूर्वको हि
वाग्व्यापारोयं हे मनस्याव्यापतितत्त्वाद्वा चाव वदतीति प्रत्युतेर्वा चोपसंहृतायां मनसि मनो मननव्यापारेणैव केवलेन वर्तते
मनोविषयदोपसंह्रियते तदा मनः प्राणे संपन्नं भवति सुषुप्तकाल इव तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानातीत्याह प्र
अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां
णश्च तदेवोर्ध्वं ज्वासी स्वात्मन्युपसंहृतवाह्यकरणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्धस्तपादादीन्विक्षिपन्मर्मस्थानानि निहं
तन्न नश्वोत्सर्जनक्रमेणोपसंहृतः तेजसि संपद्यते तदा ह ज्ञातयो न चलतीति म्रतो नेति वा विचिकित्सन्तो देहमालभं
माना उष्णं चोपलभमाना देहउष्णो जीवतीति यदा पुरोषालिंगं तेज उपसंह्रियते तदा तत्तेजः परस्यां देवतायामात्मनि
तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते स्वमूलं प्राणे च मनसि तत्स्वो जीवोपि सुषुप्तकालवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणं सन्न
वदे जो रश्यते जीवतीत्याहुरितिसंबंधः सकरणस्य सामिसंधिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते स देवं संपद्यते न पुनर्देहांतरायस
सप्राणस्य च भूतात्मनः परस्यां देवतायां सक्रमेणोपसंहारेपि जीवस्य किमवधानमित्याशंक्याह तदेवमिति तस्यां परस्यां दे
वतायां सक्रमेण तेजसुपसंहृते म्रतोनीयावत स्वमूलं मनसा मूलं भूतपंचकं निमित्तोपसंहारादिप्रनिमित्तमतो

परमार्थेति वस्तुतो नाविद्यासंबंधस्तस्मात्तीत्याह अभयमिति अविद्याकार्यसंबंधोपि परमार्थतो न तस्मात्तीत्याह
असंत्रासमिति अभयसंबंधाभावे समुत्त्रासनिमित्तदुःखत्वेन परमानंदत्वं तस्य सिध्यतीत्याह निरायासमिति एवं

परमार्थसत्यं सकलं अभयं असंत्रासं निरायासं स
सकलसत्विद्धेति पुंस्त्वगमयित्वाशिताशिषति पिपासतीति
नामप्रसिद्धिद्वारेण यदन्नादिद्वाशितन्नकरणेन तेजोवन्नानां पुरुषेण
प्रयुज्यमानानां कार्यकरणसंघातस्य देहस्य गंस्यस्वजात्यसांकर्येणोपचयकर्तृत्वं
वक्तुं प्राग्मनदिहात्मकमेवइदमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति यथा तु खलु येन प्रकारेण
मास्तिस्रो देवतास्त्यास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव
भवत्यन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादि तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये मध्यमा धातवः
ते स्त्रसां यथा तत्के शरीरमुपचिन्वंतीत्युक्तं मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवति अस्थि भ
वति ये त्वणिष्ठा धातवस्तु मनः प्राणो वाक् च देहस्यांतःकरणसंघातमुपचिन्वंतीति चोक्तं त
न्मनो भवति स प्राणो भवति सा वाग्भवति ०

तमेव व्यक्तिकरोति तत्रैवेति किं तदन्नमशितमित्यादाकांक्षायामाह अन्नादीनामिति साम्प्रतं तेषां [illegible] स्थ्यातं
दो मज्जास्थिशुक्राख्याः सप्तधातवस्तेषां स इति रूपमित्यर्थः

सत्संपन्नस्य सत्याभिसंधेर्न पुनरुत्थानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति अभयं देशं प्राप्तो न पुनः सभयं देशं गंतुमि
च्छतीति शेषः यद्वदनृताभिसंधो यथोक्तप्रकारीत्यान सत्संपन्नस्तत्राह इतरस्त्विति अस्येति षष्ठ्याः सर्वं जगदुक्तमसंसारी
संसारीवेतिच्छेदः मूलादेर्विशेषं दर्शयति परमार्थेति कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमनतान्विकमितिशेषः कोवार

यथा लोके सभये देशे वर्तमानः कथंचिदेवाभयं देशं प्राप्तस्तद्वत् इतरस्त्वनात्मतत्त्वस्तस्मादेव मूलात्त्व
मादिवोत्थाय श्चत्वा पुनर्देहजालमाविशति यस्मात् मूलादुत्थाय देहमाविशति जीवः सर्वः सदाख्यषष्ठ
कोशमात्रभावो जगतो मूलमेतदात्म्यमेतत्तस्य दात्माय स्य सर्वं तदेतदात्मा तस्य भावः ऐतदात्म्यमेतेन सदा

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग
वान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ८ यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति

त्येनात्मनात्मवत्सर्वमिदं जगत्तान्योऽस्यास्त्यात्मा संसारी नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रित्यादिश्रुतेस्तं ते
नात् येन चात्मनात्मवत्सर्वमिदं जगत् तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थसदतः स एवात्मा जगतः प्रत्य
क्स्वरूपं सतत्त्वं याथात्म्य

यति सतत्त्वमिति तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशंक्याह याथात्म्यमि
ति कथमेवमर्थमात्मशाह स्वलभ्यते तत्राह ॥

रामरामरामराम

॥

॥

छा० आत्मपादस्येति सतोभवत्वात्मतत्वेममकिंस्यादित्याशंक्याह अतइति संदेहास्पदमेवविशिनष्टि अहमस्मीति
भा०टी० संदेहहेतुमाह येनेति तेनसंदिग्धमेतदितिपूर्वेणासंबंधः संदेहव्याहतिस्तर्हिकथमित्यतआह अतइति एव
४२ आमसंदेहापोहार्थमुत्तरग्रंथमुत्थापयति एवमिति ८ यथेत्यादिदृष्टांतमवतारयति यत्रकुसीति एतदुक्तं

आत्मपादस्यनिरूपपदस्यप्रत्यगात्मनिगवादिपादवन्निरूढत्वात् अतस्तत्व
मसीतिहेश्वेतकेतोइत्येवंप्रत्यापितः पुत्रआह भूयएवमाभगवान्विज्ञापय
त्वियद्भवतुक्तंतत्संदिग्धंममअहन्यहनिसर्वाःप्रजाःसुषुप्तेसत्संपद्यन्तइत्येत
त्वयेनसत्संपद्यनविदुःसत्संपन्नावयमिति अतोदृष्टांतेनमांप्रत्यापयत्वि
तीयं एवंसुकसम्यथासत्सोम्येतिहोवाचपिता ८ यत्रकुसुमरसहरन्त्यहनिसत्संप
न्नविदुःसत्संपन्नाःस्मइतितत्कस्मादित्यत्रसमाणदृष्टांतेयथालोकेसोम्यम
धुकृतोमधुकुर्वंतीतिमधुकृतोमधुकरामक्षिकामधुनिस्तिष्ठन्तिमधुनिष्पा
दयंतितत्पराःसन्तः

इमेसर्वाःप्रजाःसत्संपद्यसत्संपन्नाः स्मोवयमिति यन्नविदुस्तदज्ञानेकस्मात्कारणादिति
एतन्नोप्रच्छसितत्रसुषुप्तादावुक्तानेककारणभूतंदृष्टान्तमुच्यमानंश्रृणुत्वमितियोजना यथादृष्टान्तःस्पष्टोभवतितथो
च्यतइत्याह यथेति एतन्मधुपदंक्रियापदेनसंबंधप्रदर्शनार्थं

मधुकृतो मधुनिष्पादकत्वमाकांदाहरणंवकं दर्शयति कथमित्यादिना नानागतीनां नानाफलानामित्येतद्वृक्षाणां रसा
नां कथमेकतेत्याशंक्याह मधुत्वेनेति तदेव स्पष्टयति मधुत्वमिति ते यथेत्यादिव्याचष्टे ते रसा इति उक्तमर्थं वे

कथं नानात्ययानां नानागतीनां नानादिक्कानां वृक्षाणां रसान् समवहारं समाहृत्य समाहृत्यैकता
मेकभावं मधुत्वेन रसानगमयंति मधुत्वमापादयंति ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र म
धुनि विवेकं न लभंते कथमहममुष्याहमाम्रस्य पनसस्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति व यथाहि लोके बहू
नानात्ययानां वृक्षाणामर्थे रसान् समवहारमेकतार्थं रसान्गमयंति ते यथा तत्र न विवेकं
लभंते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा
पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवंति तदाभवंति ०
नां चेतनावतां समे तानां प्राणिनां विवेक
लाभो ममवत्यमुष्याहं पुत्रोऽमुष्याहं नप्तास्मीति ते च लब्धविवेकाः संतो न संकीर्यंते न तथेहानेकप्र
कारवृक्षरसानामपि मधुराम्लतिक्तकटुकादीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको न
स्त इत्यभिप्रायः ०

धर्मं दृष्टांतेन स्पष्टयति यथा हीत्यादिना इदेतिप्रकृतं दृष्टांतोक्तिं दृष्टांतमनूद्य दार्ष्टांतिकमाह ०

छा०६
भ०टी
३३

यथेति यमनासचेतनत्वेनाविवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामेवदृष्टांतःस्यादित्याशंक्याह यस्माद्वेति एवंयथोक्तसदृष्टां
तवशानेनेतियावच्चेतनानामपिसत्सुसमादौजाड्यात्किंदितनयावसतत्वप्रत्वात्तेषांविवेकानर्हीवस्थापत्तिमात्रेप्रकृतत्वादाह

यस्मायंदृष्टांतस्तस्मादेवमेवखलुसोम्येमाःसर्वाःप्रजाअहन्यहनिस
तिसंपद्यसुषुप्तकालेमरणप्रलययोश्चनविदुर्नविजानीयुःसतिसं
पद्यामहइतिसंपन्नाइतिवायस्मादेवमात्मनःसद्रूपतामज्ञात्वैवसत्संप
द्यंतेःतस्मादिहलोकेयत्कर्मनिमित्तांयांयांजातिंप्रतिपन्नाआसुर्व्याघ्रादीनां
व्याघ्रोहंसिंहोहमित्येवंतेतत्कर्मज्ञानवासनांकिताःसंतःसत्प्रविष्टाअपि
तद्भावेनैवपुनराविर्भवंतिपुनःसतआगत्यव्याघ्रोवावृकोवावराहोवाकी
टोवापतंगोवादंशोवामशकोवायद्यत्पूर्वमिहलोकेभवंतिबभूवुरित्यर्थः
तदेवपुनरागत्यभवंतियुगसहस्रकोट्यंतरितापिसंसारिणोजंतोर्यापुरा
भाविताबासनासाननश्यतीत्यर्थःयथाप्रज्ञंहिसंभवाइतिश्रुत्यंतरात्

रणमविरुद्धमितिभावः सतांसंपन्नानामपिपुनरुत्थानेमुक्तानामपिनस्यादित्याशंक्याह संसारिणइति ०

स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति ताः प्रजा इति इतः सद्विज्ञानरहितेभ्यः सकाशादिति यावत् यमग्रभावमिति तच्छद्रोऽध्या
हर्तव्यः प्रश्नांतरं दृष्टांतबलाढ्यस्थापयति यथेति सतो ह्यागम्योऽस्मीत्यपि तस्य ज्ञानाभावं दृष्टांतेनोपपादयितुं

ताः प्रजा यस्मिन्नपि विषये पुनराविर्भवंति येत्विति अन्ये सत्यात्माभिसंधाय मग्रभावं सदात्मानं प्रविश्य नाव
र्तंते स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं यथा लोके स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय ग्रामांतरं गतो जानाति स्वगृहादागतो

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग
वान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ९ ॥ इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यंदंते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः
समुद्रात्समुद्रमेवापियंति स समुद्र एव भवंति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीत्येवमेव ख
लु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा व
राहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवंति तदा भवंति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं
सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति हो
वाच ॥ १० ॥

रमीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जंतूनां कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूय एव मा भगवान्विज्ञापय
त्विति

नरश्रेष्ठमुत्थापयति ॥

व्या॰ इत्यात्मइति ९ आगमनाः वयमपरिज्ञानेन तत्रेत्युक्तं भ्रान्ततरे व्याघ्रे हष्टमिति विनष्टा इति लोके दृष्टमिति संदेहः जीवा
षाठी
३१

त्वस्यस्त्व सोम्येति होवाच पिता ९ अत्र एतत्रदृष्टान्त यथा सोम्येमा नद्यो गंगाद्याः पुरस्तात्पूर्वां दिशं प्र
तिप्राच्यः प्रागंचनाः स्पंदन्ते स्रवंति पश्चात्प्रतीचीं दिशं प्रतिसिंध्वाद्याः प्रतीचीमेवंति गच्छंतीति प्रतीच्य
स्ताः समुद्रात्अंभोनिधेः जलधरैरादिमाः पुनर्वृष्टिरूपेणापतिता गंगादितदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमंभो
निधिमेवापियंति समुद्र एव भवंति ता नद्यो यथा तत्र समुद्रात्मनैकतां गता न विदुर्न जानंतीयं गंगाह
मस्मीयं यमुनाहमस्मीति चैवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति संपद्य न विदुस्तस्मात्सत आ
गम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा तत्र इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत् दृष्टं लोके
जले वीचीतरंगफेनबुद्बुदादयः उत्थिताः पुनस्तद्भावं गता विनष्टा इति जीवा
स्तत्कारणाभावं प्रत्यहं गच्छन्तोपि सुषुप्तेमरणप्रलययोश्च न
विनश्यंतीत्येतद्रूपमेव मा भगवान्विज्ञापयत्वदृष्टान्तेनेत
था सोम्येति होवाच पिता १०

णप्रलययोश्च कारणभावं गच्छंतोपि न विनश्यंतीति य ३१
त्सुषुप्ते सुषुप्त्यवस्थायां मर
देतद्वदिति योजना जीवविनाशशंकमानस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति तथेति ०

जीवस्य नाशाभावं वक्ष्यमाणो दृष्टान्तमाह स्यादिति ननु रोगग्रस्तो यो वा तेनोपहतो यो वा शस्त्राद्याघातेन प्राणोपसंहारेऽपि कृते जीवोपसं
हारः संभवति तत्राह वा इति ननु इह देहे जीवस्य सद्भावेन जीवोपसंहारात्तु उपसंहारो दृष्टो येन तत्र तस्य सत्वे तत्कृतस्य मतमाह जीवेन चेति
स्थाणुदृष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्य वृक्षस्य अस्येत्यनेन स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह यदि कश्चिदस्य मूलेऽभ्याह
न्यात्तेन स्वादिना सकृद्घातमात्रेण न शुष्यतीति जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्तथा
योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत् स एष वृक्ष इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतो व्याप्तः पेपीयमानोऽत्यर्थं पिबन्नुदकं भौमांश्च रसान्
हृष्यन्मोदमानो हर्षं प्राप्नुवंस्तिष्ठतीति तस्यास्य यदेकां शाखां रोगग्रस्तामाहतां वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विप्र
सृतमात्मांशमथ सा शुष्यति वा अन्तः प्राणकरणग्रामानुप्रविष्टो हि जीव इति न उपसंहारे उपसंह्रियते जीवेन च

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवे
त्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठत्यस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥

प्राणाशुके नाशितं पीतं च रसतां गतं जीवच्छरीरं वृक्षं वर्द्धयत् रसरूपेण जीवस्य सद्भावे लिंगं भवति अशितपीताभ्यां
हि देहे जीवस्तिष्ठतीति ते चाशितपीते जीवकर्मानुसारिणी इति तस्यैकां शाखां वैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा
जीवः एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति अथ तदा सा शाखा शुष्यति जीवस्थितिनिमित्तो रसो जीवकर्मो ६
द्विमो जीवोपसंहारेण तिष्ठति रसापगमे च शाखा शोषमुपैतीति तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं जहाति तदा सर्वोऽपि वृक्षः शुष्य
रसरूपेण वर्द्धयतीति संबंधः वृक्षशरीरे जीवस्य सत्वेऽपि किमिमसो कदाचित्तदीयामेकां शाखां जहातीत्याशंक्याह अशितेति
जीवोपसंहारे किमिति शाखा शुष्यति तत्राह जीवस्थितीति जीवस्य स्थितिर्निमित्तं यस्येति विग्रहस्तया शाखाया उपसंहारकाले

छा०
भा०टी०
३५

यत्तु वैशेषिकैर्वैनाशिकाभ्यां स्थावराणां निर्जीवत्वेनाचेतनत्वमुक्तं तदेतन्निरस्तमित्याह वृक्षस्येति अभिद्विशोहोद्दिमोह्वादिः प्रहार्यः
समपवहन्तो जीवेनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः श्रुतिदृष्टान्तेन विवक्षितमर्थमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह यदेकामित्यादिना जीवस्य सद्भावे
नाशाभावे हेत्वन्तरमाह कार्यशोषे चेति तस्मिन्नतिस्तुभमाभूत्वा पुनरस्य तस्य कार्यस्य शेषोऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममासमाप
मिति स्मरत्वात्तस्य समापनदर्शनात्तस्माद्यजीवो न नश्यतीत्यर्थः मरणकालेऽनन्तराभावे हेत्वन्तरमाह जातमात्राणामिति प्राग्

वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलिङ्गाज्जीववत्त्वे दृष्टान्तश्रुतेश्च चेतनावन्तः स्थावरा इति बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्थावरा इ
त्येतदसावमितिदर्शितं भवति यथास्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो वृक्षोऽशुष्को रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते त
देतन्म्रियतेत्युच्यते एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं जीवविप्रयुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो म्रियत

एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं
सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥

इति कार्यशेषे च रसोऽस्ति न स्यममेदं कार्यशेषमपरिसमाप्तमिति स्मरत्वात् समापनदर्शनात् जातमात्राणां च जन्तूनां स्त
न्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मान्तरानुभूतस्तनपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते अग्निहोत्रादीनां चैदिकानां कर्म
णामर्थवत्त्वाच्च जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमेत्यादि समानं कथं पुनरिदं सत्यतस्थूलं पृथिव्यादिनामरूपवज्जगदत्यन्त
सूक्ष्मात्सद्रूपान्नामरूपरहितात्सतो जायत इत्येतदृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच पिता ॥

द्वितीयोऽवधारणे जीवस्य प्रलयादावविनाशे कारणं तत्रमाह अग्निहोत्रादीनामिति इति शङ्को जीवस्येति ३५
प्रकारः सद्बुद्धे
त्वोपसंहारार्थः यदुक्तं सन्मूलाः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति कथं पुनरिति बिलक्षणयोर्न कार्यकारणत्वमिति प्राक्रमान्न प्र
निबोधयितुमनेर्थवाकाशुपादते नयेति

स्थूलस्य कार्यस्य सत्त्वं तु व्यकारणाभावे न तदित्युच्यते अस्य सोम्य महतो वृक्षस्येति प्रकृतं वृक्षं परामृशति अत इति यमेतम
णिमानं न पश्यसि एतस्याणिम्नो बीजस्येति संबंधः तथापीति अत्यंताणुत्वाददर्शनेपीत्यर्थः अत्यंतमल्पाहीनादत्यंत

घयेतन्नयत्वदीकर्तुमिच्छसि अतोस्मान्महतो न्यग्रोधात्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार सत्यदं भगव उपहृतं फल
मिति दर्शितवंतं प्रत्याह फलं भिंधीति भिन्नमित्याहेतरस्तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्व्योऽणुतरा इवेमा
धाना बीजानि पश्यामि भगव इत्यासां धानानामेकां धानामंग हे वत्स भिंधीत्युक्त आह भिन्ना भगव इति यदि भिन्ना

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिंधीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भग
व इत्यासामंगैकां भिंधीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति तं होवाच यं वै सो
म्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति स य ए
षोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ १२

धानानामस्यां भिन्नायां किं पश्यसीत्युक्त आह न किंचन पश्यामि भगव इति तं पुत्रं होवाच
वटधानायां भिन्नायां यं वटबीजाणिमानं हे सोम्य एतं न निभालयसे न पश्यसि तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष मह
न्यग्रोधो बीजस्याणिम्नः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य कार्यभूतः स्थूलः शाखास्कंधफलपलाशवान्स्तिष्ठत्युत्पन्नः सन्
ष्ठतीति चोच्छ्रोध्याहार्यौतः ०
स्थूलस्य वृक्षस्योत्पत्त्युपलंभात् श्रद्धार्थः सन्नला सोम्येत्यादि श्रुत्याहस्पतेत्विति नाधे
तत्त्वनगतः सत्कार्यत्वमिह श्रद्धामंतरेणापि तत्त्वनिर्णयसंभवात्किमिति श्वेतकेतुः श्रद्धत्स्वेति पित्रानुशिष्यतेतत्राह ॥

छां० टी०

यद्यपीति सत्यामपि श्रद्धायां कथं वा सविषयासक्तमनसोऽस्तं तस्मिन्सूक्ष्मेऽर्थे स्ववगमः स्यादित्याशंक्याह श्रद्धायां त्विति
मनःसमाधानं च यतो बुभुत्सितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिसंवादयति अन्यत्रेति प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमा

श्रद्धत्स्व सोम्य यस्तत एवाणिम्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्न
मिति यद्यपि न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्य
त्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां गु
रुतरायां श्रद्धायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह श्रद्धत्स्वेति श्रद्धायां तु स
त्यां मनसः समाधानं बुभुत्सितेऽर्थे भवेत्ततश्च तदर्थावगतिः अन्यत्र
मना अभूवमित्यादिश्रुतेः स य इत्याद्युक्तार्थं यदि तत्स जगतो मूलं क
स्मान्नोपलभ्यत इत्येतद्दृष्टान्तेन मा भगवान्भूय एव विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

न त्वान्नास्तीति मन्वानः शंकते यदीति अनुपलभ्यमानस्यापि सत्त्वमाशंक्याह इत्येतदिति अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूल ३९
स्यास्तित्वं प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति तथेति ॥ १२ ॥

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति शेषः इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं यदीक्षसि तर्हि दृष्टान्तमत्र पश्येति योजना रात्रेर्न्यस्यानेतर्थमयधा
ह्यर्थं जगन्मूलेस्वतोः प्रत्यक्तमपि प्रत्यक्षमुपायान्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थः स्वप्रत्यक्षीचिकीर्षुः यद्यदावुदके पिंडरूपं लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य
तदस्यान्तरे प्रातःकाले पितुः समीपं श्वेतकेतुर्गतवानित्याह सहेति यथातत्पिंडरूपं लवणं प्रक्षेपात्प्रागभूत् तथा न विज्ञातवान्
विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेणोपलभ्यत इति दृष्टान्तं यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पिंडरूपं
लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति सहपित्रोक्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमि
च्छन् तथा चकार तं होवाच पितुः प्रातः पल्लवणं दोषा रात्रावुदकेऽवाधानिक्षिप्तवानसि तदङ्ग तदाहरेत्युक्तः सल्लवणं
मानिनीषुर्ह किलावमृश्योदके न विवेद न विज्ञातवान् यथा तल्लवणं विद्यमानमेव सत् अप्सु लीनं संश्लिष्टमभूत् य
लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तं होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग
तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथ
यावलीनं लवणं न वेत्य तथापि तत्त्वक्चक्षुस्पर्शनेन च पिंडरूपं लवणमगृह्यमाणं मिति लवणमिति अन्तादाचामेति कथमिति
विद्यत एवाप्युपलभ्यते चोपायान्तरेणेत्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहाङ्गास्योदकस्यान्तादुपरि गृहीत्वाचामेत्यु
क्त्वा पुत्रं तथा कृतवन्तं पृष्टवान् कथमिति इतर आह लवणं स्वादु इति तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाचामेति कथमिति लवणमि
ति संबंधः उदके प्रक्षिप्तं लवणं विस्पष्टापि न त्वापने चेत्सदेव तर्हि दितिदिना मिति तथान्तादधोदेशाद्गृहीत्वाचामेति कथ
मित्याह विद्यमानमेवेति किमिति तर्हि चक्षुषा स्पर्शनेन वा नोपलभ्यते तत्राह अप्स्विति कथं तर्हि तस्य विद्यमानत्वमवग
तमत्राह यथेति यद्यपि पिंडरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां नत्वं वेत्थापि तत्तत्र विद्यत एव यतः स्वाद
गृह्यमाणमपि नवोपायान्तरेणोपलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमनरवाकमित्यर्थः यथोक्तं होपद्यपीत्यर्थः १

छा०
भा०
३

तदेतदादिश्य सचेष्टे लवणमिति संवर्तते इत्यनेन वचनेनोक्तवन्त्रां जगन्मूलमिति संबंधः दृष्टांतमनुक्त्वा दार्ष्टांतिकमाह इत्येवमुक्तवं
तमित्यादिना सतो जगन्मूलस्यास्मिन्देहे सत्त्वेत्यपाकथमवगतमतस्त्वाह उवाचेति अत्र वाचेत्यादिना अत्रैव किलेत्यसंपेयान्

लवणमितियद्येवमभिप्रास्य पश्चिमस्यैतदुदकमाचम्याथमोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार लवणप्रक्षिप्यमपि तत्स
मीपस्थं जगाममेत्यर्थः इदं वचनं श्रुत्वा तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके पत्नी यात्रा त्रैकालिकमामानित्यसंवर्तते विद्यमानमेव स
त्सम्यग्वर्तते इत्येवमुक्तवंतं ह उवाच पिता यथेदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं गृहीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृ
ह्यमाणमपि विद्यमानमेवोपायांतरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वादेवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजोवन्नादिकार्ये भूतदेहे वाव

लवणमित्यभिप्राप्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तं होवाचात्र वाव किल सत्
सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतके
किलेत्याचार्योपदेशास्मरणार्थः तो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच १३ ०
प्रीनाद्यैः सते जो वन्नादिशुंगकारणं वटबीजाणिमवद्विद्यमानमेवेंद्रियैर्नोपलभसे न निभालयसे यथात्रैवोदके
दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वयोपलब्धवानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्जग
न्मूलमुपायांतरेण लवणाणिमवदुपलप्स्यस इति वाक्यशेषः स य इत्यादि समानं यद्येवं लवणाणिमवदिंद्रियैरनुप
लभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायांतरेणोपलब्धुं शक्यते यदुपलंभात्कृतार्थः स्यामनुपलंभाच्चाकृतार्थः स्यामहं तस्मे
रुतामाशंसाय विशेषं दर्शयति यथात्रेत्यादिना उपायांतरजिज्ञासया पृच्छति वोपलब्ध्यौक उपाय इत्येतद्भूय एव मा भग
यद्येवमिति तर्हि तदेतत्ख्याहन स्पतसेत्यादिना संबंधः सतो मूलस्योपलंभेऽनुपलंभे वा किं स्यादित्याशंक्याह यदुपलंभादि

यथा यदुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदर्श्यते दृष्टांतेनेत्याह यथेति तमेव दृष्टांतमाचष्टे हे सोम्येति यथा दिग्भ्रमोपे
तो यत्किंचिद्दिगभिमुखो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे प्राक् शब्दं कुर्यादिति संबंधः प्राङित्यस्यार्थमाह प्रागंचन इति न
सैव विवक्षितम्

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कंचिद्गंधारेभ्यो जनपदेभ्योऽभिनद्धाक्षं बद्धचक्षुषमानीय द्रव्यहर्ता तस्करस्तमभि
नद्धाक्षमेव बद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगतजनेऽत्यंतविगतजने देशे विसृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो
यथा प्राङ्वा प्रागंचनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः तथोदङ्वाधरङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीत शब्दं कुर्यात् विक्रोशेत् अभि

यथा सोम्य पुरुषं गंधारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाधरङ्वा
प्रत्यङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टस्तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दि
शं गंधारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पंडितो मेधावी गंधारानेवोपसंपद्येत ०

नद्धाक्षो गंधारेभ्यस्तस्करैरानीतोऽभिनद्धाक्ष एव विसृष्टः तस्यैवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बंध
नं प्रमुच्य मुक्त्वा कारुणिकः कश्चिदेतां दिशमुत्तरतो गंधारा एतां दिशं व्रजेति प्रब्रूयात्स एवं कारुणिकेन बंध
नान्मोक्षितो ग्रामाद्ग्रामांतरं पृच्छन्पंडित उपदेशवान्मेधावी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थः सन्
गंधारानेवोपसंपद्येत ०

र्थं कथयति प्रमुच्येति वक्ष्यमाणप्रकारैर्विकल्पार्थो वाशब्दः यथाबंधनं
बंधनमनुसृत्येति यावत् पंडितो मेधावीति विशेषणाद्युपसमर्थवच्छेदं दर्शयति ॥

कांड
गोदी

नेतरइति आख्यानेदृष्टांतेसोपस्करमनुवदति यथेत्यादिना दार्ष्टांतिकेव्याचष्टे एवमिति आदिशब्देनबाह्याकाशे ग्टचेते मयपट्टविकारार्थैः देहारण्यप्रवेशानेकानर्थसंकटत्वंकथयति वातेति पीतोस्मादीत्यादिपदेनरागद्वेषादिद्वंद्वहीतंतेनानेकेनद्वंद्वेनत्तानेस्तुखेदुः खंचतद्रूपेतमिदंदेहारण्यमित्येतत् वंध्यादीत्यादिपाद्योमित्रदेशादिविषयः

नेतरोमूढमतिर्देशांतरदर्शनतृष्णा यथायंदृष्टांतोवर्णितः
स्वविषयेभ्योगंधारेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनद्धाक्षोः विवेको
दिग्मूढोऽशनायापिपासादिमान्व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थ
व्रातयुतमरण्यंप्रविशतोदुःखार्तोविक्रोशन्बंधनेभ्योमुक्त
स्तिष्टतिसकथंचिदिवकारुणिकेनकेनचिन्मोचितः स्वदेशा
न्गांधारानेवापन्नोनिर्वृतः स्यात्सुखीस्यात् एवमेवसतोजगदा
त्मनः स्वरूपात्तेजोवन्नादिमयंदेहारण्य वातपित्तकफरुधिर
मेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषवन्हीतोस्माद्यनेक
द्वंद्वसुखदुःखंचवेदमोहमदैः विद्यापदाभिनद्धाक्षोभार्यापु
त्रपशुबंध्वादिदृष्टानेकविषयेतस्मात्पाशितः पुण्यापुण्यादि
कर्मतस्करैः प्रवेशितो ० ३८

पुण्यापुण्यादीत्यादिपदमविद्याकामवासनासंग्रहार्थं ० ॥ ॥ ०

देहाद्यात्मप्रविष्टस्य जंतोर्विक्रोशतः प्रकारं सकारणं सूचयति अहममित्यादिना तस्य सदा दुःखित्वशोको वारयति कथंचिदेवेति आ
चार्यतो ब्रह्मवित्वमात्रेण तु कबंधनं तत्वासिद्धेर्विधिना हि ब्रह्मिष्ठमिति यद्वा सद्यनितदा ब्रह्मवीस्यादित्य तत्र संबंधः संसारविषयं
दोषदर्शनं तस्य स्पिस्त्वादिना नेनस्य मार्गो विवेकः सयस्याचार्याणादर्शितो विद्यानः संदर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गः
आचार्येण साधनचतुष्टयसंपन्नस्याधिकारिणः संसारान्मोदितनत्वप्रकारं दर्शयति नासीति यद्यपि वा कार्यज्ञानेनवाकर्म

अहममुष्य पुत्रो ममैते बांधवाः सुख्यहं दुःखी मूढः पंडितो धार्मिको बंधुमान् जातो मृतो जीर्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे
नष्टं हा हतोस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे त्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवान्विक्रोशन् कथंचिदेव पु
ण्यातिशयात्परमकारुणिकं कंचिद्ब्रह्मात्मविदं विमुक्तबंधनं ब्रह्मिष्ठं यदासादयति तेन च ब्रह्मविदा कारुण्याद्दर्शि
तसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसारविषयेभ्यः नासि त्वं संसार्यमुष्य पुत्रत्वादिधर्मवान् किं तर्हि सद्यत्तत्त्वमसी

एवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति॰

त्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मोक्षितो गंधारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसंपद्य सुखी निर्वृतः स्यादित्येतमेवार्थमाह आ
चार्यवान्पुरुषो वेदेति तस्यास्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावानेव कालः क्षेपः सदात्मस्वरू
पसंपत्तेरिति वाक्यशेषः कियान्कालः क्षेप इत्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यत इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन सामर्थ्यात् ये
न कर्मणा शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः अथ तदैव सत्संपत्स्ये संपत्स्यत इति पूर्ववत् नहि दे

वोपपन्नस्तथाप्याचार्योपदेशजनितातिशयदर्शनात्तदुपदेशोवगत्यंतवाकार्यज्ञानेप्रथमो हेतुरुपदेशमात्राद्यस्य नावगतं
तेवा सर्वधीस्तस्य प्रमाणाद्यसंभावनानिरसनसमर्थो विचारो मेधाविग्राहेन विहितस्तस्य प्रत्तातिशयवत्तिप्रयोगादिति भाव
पुरुषवत्तयेदेतमाह सामर्थ्यादिति अस्य ह्युपपदेः सत्पुनमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थितस्य तु गपपतेर्वेत्यर्थः पावदित्या

इमोसौ सत्संपतेः कालक्षेपो हि येनाथ
शब्द आनंतर्यार्थः स्यात्॰

दिव कार्यस्य हेयपिति येने निर्विवदि ... मर्षणी ... व्यत्यये तत्तपनि
अथ शब्दस्य संपतेर्दु ... आनंतर्यार्थः ... विप्लुतीत्यासंकाह
तत्नीति

छार
गीती

अथ संपन्नस्य तु तिविदेहस्य मुक्तिमुक्तामाक्षिपति नन्विति अप्रवृत्तफलानीति छेदः उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः विमतानि कर्माणि ब्रह्म
ज्ञानेन न क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्यर्थः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्कालात्यया
पदिष्टत्वमिति शंकते अथेति श्रुतिप्रसंगान्न श्रुतिस्मृत्योर्यथाश्रुतार्थत्वमिति परिहरति तदेति ज्ञानस्यानर्थकत्वे ऽक्षेपदोनन्तरमाह देशा
न्तरेति यथा ग्रामप्राप्त्युपायोऽध्वाऽरण्योवेति ज्ञानेन सत्यसंपत्त्यर्थैकस्य चिदेव ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वेतरायप्रवृत्तस्य ज्ञानेपि तत्प्राप्तिर्यथे

ननु यथा सहि ज्ञानानन्तरमेव देहपातः स तस्य पतिश्च न भवति कर्मशेषवशात् तथा प्रवृत्तफलानि प्रारब्धानीत्यर्थः तेषां कर्मान्तर
संचितान्यपि कर्माणि सन्तीति तत्फलोपभोगार्थं यतिते स्मिन्नशरीरे शरीरान्तरमारब्धव्यम् उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं विहितानि
नित्यप्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करोत्येवेति तत्फलोपभोगार्थं वाऽवश्यं शरीरान्तरमारब्धव्यम् ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तर
मिति ज्ञानानर्थक्यं कर्मणां फलवत्त्वात् अथ ज्ञानवतः क्षीयन्ते कर्माणि तदा ज्ञानप्राप्तिसमकालमेव ज्ञानस्य सत्त्वं पतेत्
हेतत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् तथा चाचार्याभावः त्याचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुत्यनुपपत्तिः ज्ञानान्मोक्षाभावप्रसं
गश्च देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनैकान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य न कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्तफलवत्त्वविशेषोपपत्तेः यदुक्तमप्र
वृत्तफलानां कर्मणां ध्रुवफलवत्त्वाद्विदुषः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्धव्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्येतदसत्
विदुषस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् ननु प्रायो वैगुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव समम् वं

यात तथा संप्रत्यन्न ज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भोगेन क्षीणकर्माशयस्य मोक्षो न ज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमित्यर्थः कर्मत्व
हेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नुत्तरमाह न कर्मणामिति संग्रहवाक्यमेव प्रपञ्चयन्नादौ न त्वर्थं स्फुटयति यदुक्तमिति तत्र हेतुमाह विदु
षइति प्रामाण्याद्देहान्तरारंभे तद्विरोधप्रसंगादिति शेषः श्रुत्यन्तरमाश्रित्य शंकते नन्विति तथा चानारब्धकर्मवशाद्विदुषो
पि देहान्तरमारब्धव्यमिति शेषः तत्प्रामाण्यमंगीकरोति सत्यमेवमिति नहि विदुषोपि देहान्तरमनारब्धकर्मवशादारब्धव्यं ने

तथापीति विशेषमेवाकांक्षाद्वारा विषदयति कथमित्यादिना प्रकृतफलत्वमेवस्फुटयति येनेति उक्तमर्थं दृष्टांतेनस्प
ष्टयति यथेति लक्ष्यस्यव्याधोभेदनेन तत्समकालमेवेष्वादेरूर्ध्वं गतिप्रयोजनं नास्तीति न स्थितिर्लक्ष्यमुद्दिश्य मुक्तस्य त
स्यारब्धवेगस्याप्रतिबंधेन तेन वेगेन आपातादितस्तमुक्तस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्दृष्टांतवद्विद्यार्थे देहे विद्यालाभानंतरं।

तथापि प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानां च कर्मणां विशेषोस्ति कथं यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि येर्विद्वच्छरीरमा
रब्धं तेषामुपभोगेनैव क्षयो यथारब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तेष्वादेर्वेगक्षयादेव स्थितिर्न तु लक्ष्यव्याधसमकालमेव

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भू
य एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ३ ॥

प्रयोजनं नास्तीति तदृत यस्मानित्वप्रवृत्तफलानीह प्राग्ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च कृतानि वा क्रियमाणानि वातीतजन्
मांतरकृतानि वा अप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यंते प्रायश्चित्तेनैव [illegible]

फलेनास्तीति न कर्माणि निवर्तंते किंतु भोगक्षयादेव तस्य लब्धत्वादित्यर्थः प्रवृत्तफलेभ्योऽप्रवृत्तफलानां कर्मणां वि
शेषमाह अन्यानि त्विति न चाप्रवृत्तफलानां कर्मणां प्रक्षयोऽप्रसिद्धस्तथाविधस्यैव पापस्य प्रायश्चित्तेनैव प्रक्षयोपपत्तेरि
त्याह प्रायश्चित्तेनैवेति आरब्धफलातिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निवृत्तौ
श्रुतिस्मृती दर्शयति ०

ब्र
भा.टी
५०

ज्ञानाग्निरित्यादिना अप्रवृत्तप्रवृत्तफलेषु कर्मसु न सिद्धे विशेषे फलितमाह अत इति जीवितादीत्यादि शाह्येन पुत्रकलत्रादि-
रक्षणे शुक्तस्याप्रतिबंधे स्यादेर्यावद्देहगात्तयंगातिशोकव्यवहारश्चवदारब्धकर्मणां फलभोगोवश्यमेव स्यादिति संबंधः य
तश्चारब्धकर्मणो भोगादेव दयस्तत्तस्येत्यादिना यच्चिरत्वं सत्तस्यानेककर्मणानुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सय
शरीरपातादित्वात्तस्या शंकानुपपत्तिरित्युपसंहरति इतीति आहस्येति आह स्पत्तस्येत्यनेन संबंधः यद्यपि त्वेषि ज्ञाने

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्वस्तेऽस्य दीयंते
चास्य कर्माणि तिचाथर्वणे अतो ब्रह्मविदो जीवितादि प्रयोजनाभा
वेपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्यमेव फलोपभोगः स्यादिति युक्तं प्रवृत्तस्य
तावदेव चिरं इति युक्तमेवेति चोक्तं यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः ज्ञानोत्प
त्तेरूर्ध्वं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम अब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति त्यक्तत्वं च स
र्वमर्हति स एष इत्याद्युक्ताथा आचार्यवान्विहान्येन क्रमेण सत्त्वं पद्यते तेन क्र
मेण दृष्टान्तेन भूयः पवमान भगवान्विज्ञापयन्निति तथा सोमस्येति होवाच ४४

यावज्जीवं विहितानि करोत्येवेतिनत्याह ज्ञानोत्पत्तेरिति ज्ञानस्यानर्थकस्मविद्यातत्कार्यं निवर्तते न सत्संपत्तिर्हे ५०
तत्वात्तात्पर्यं नैकांतिकफलत्वमंतरायाभावादित्युक्तं इदानीमर्चिरादिमार्गप्राप्त्यावा त्रेवाविद्यानिवृत्तिमात्रेण वा सत्सं
पत्तिरिति संदिहानः शंकते आचार्यवानिति संपद्यानस्य संबोधनार्थं पुनरेवाक्रमवतारयति तथेति ४४

नत्वेषसंसारिणोमरणक्रमोनतुविदुषःसत्संपत्तिक्रमस्तयोर्विशेषस्यवक्तव्यत्वादतआह संसारिणांइति करणोपरमे
तेजःसहचरितमृतस्योपसंहारेचविशेषविज्ञानाभावःसमानएवविद्वदविदुषोरित्यर्थः कस्तर्हितयोर्विशेषस्तु

पुरुषंहेसोम्योतोपतापिनंज्वराद्युपतापवंतंज्ञातयोबांधवाःपरिवार्योपासतेमुमूर्षुंजानासि मांतवपितरंपु
त्रंभ्रातरंचेतिपृछंतस्तस्यमुमूर्षोर्यावन्नवाङ्मनसिसंपद्यते मनःप्राणेप्राणस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायामि
त्येतदुक्तार्थं संसारिणोयोमरणक्रमःसएवायंविदुषोपिसत्संपत्तिक्रमइत्येतदाहपरस्यांदेवतायांतेजसिसंप

पुरुषꣳसोम्योतोपतापिनंज्ञातयःपर्युपासतेजानासिमांजानासिमामितितस्ययावन्नवाङ्मनसिसंपद्यते
मनःप्राणेप्राणस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायांतावज्जानात्यथयदास्यवाङ्मनसिसंपद्यतेमनःप्राणेप्राणस्ते
जसितेजःपरस्यांदेवतायामथनजानातिसयएषोणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वे
तकेतोइतिभूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितितथासोम्येतिहोवाच १५ ०

तेऽथनजानाति अविद्वांस्तुततउत्थायप्राग्भावितंव्याघ्रादिभावंदेवमनुष्यादिभावंवाविशतिविद्वांस्तुशास्त्रा
चार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितंसद्ब्रह्मात्मानंप्रविश्यनावर्तततइत्येषसत्संपत्तिक्रमो अन्येतुमूर्धन्यनाड्या
उत्क्रम्यादित्यादिद्वारेणसद्गच्छतीत्याहुस्तदसद्देशकालनिमित्तफलाभिसंधानेनगमनदर्शनात्

दाह अविद्वानिति ततस्तस्माद्तानात्सदात्मनःसकाशादितियावत् एकदेशिमतमुत्थाप्यप्रत्याचष्टे अन्येत्विति भव
तविदुषोपितदभिसंधिपूर्वकंगमनमित्याशंक्याह ॥

छा॰द
भा॰टी

नदीति आदिमाह न गत्यागतिरहस्येते सद्विज्ञानवतो गमनायोगो हेत्वन्तरमाह अविद्येति विदुषो ऽविद्याकामकर्मणा
समभावे प्रमाणमाह यथाप्रकामस्येति नन्तु कामप्रविलयपयवाञ्चभूयते नाविद्याकामकर्मनिमित्तकस्तत्राह नदीति यथान
द्यो गंगाद्या नामरूपे विहाय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं पुरुषमुपैतीति दृष्टान्तश्रुतिकायाः श्रुतेर्नाम
रूपबीजावस्थाविद्याया लयो गम्यते न वाविद्याकामघोरभावे कर्मोपपत्तिस्तस्मान्न विदुषो गतिः पूर्विकास्तस्यैपतिविल्य

न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसंधस्य देशकालनिमित्तफलाथ
सत्याभिसंधिरुपपद्यते विरोधात् अविद्याकामकर्मणां च गमन
निमित्तानां सद्विज्ञानहुताशनविप्लुष्टत्वाद्गमनानुपपत्तिरेव यथा
प्रकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा इत्याद्याथर्व
णे नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च स परइत्यादिसमानेयदिमविष्णतोड
गुणत्तेश्च तत्याः सत्संपत्तिस्तत्र विद्वांस्तत्संपन्नो नावर्तते आवर्तते
विद्वानित्ययमकारणोदृष्टान्ते नेष्टुयथवभगवान्विज्ञापयतिविनित
यासो म्येति होवाच ॥ १५ ॥ निसत्संपन्नत्वान्मरणकाले सत्संपन्नवद्विम
र्षः विमतः सत्संपत्तः पुनराहृतिमर्हे ॥ सविदुषो विशेषविज्ञानाभावत्वान्मरणकालीनविशेषविज्ञानाभाववद्वितयतु
तोवाविशेषविज्ञानाभावो नान्यतिकोविदुषो विशेषविज्ञानाभावत्वान्मरणकालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यतु नत्राह्व तामिसंधत्वनाहगमिसंधि
मानांहि हदविदुषो विशेषं मन्वानः शंकते यदीति तत्राह नत्वाभिसंधत्वेनाहगमिसंधि
मानांहिहद विदुषो विशेषमन्वानः शंकते यदीति तत्राह्वतामिसंधत्वनाह गमिसंधि
मन्तिष्टत्वं चो पाधिविस्पनुमानहुयं हृष यितं मुन्तरग्रंथमुत्थापयति तथेति ॥ १५ ॥

परीक्षणायधृत्वाहरणरक्षणार्थमितियावत परस्वग्रहणमात्रेणबंधनेप्रतिग्रहीतर्यपिबंधनप्रसंगान्नतन्मात्रेबंधनकारण
मणद्ययासोम्यपुरुषंचौर्यकर्मणिसंदिह्यमानंनिग्रहायपरीक्षणायवोतापिहस्तगृहीतंबद्धहस्तमानयंतिराजपुरु
षाः किंकृतवानयमितिपृष्टाश्चाहुरपहार्षीद्धनमस्यायंतेचाहुः किमपहरणमात्रेणबंधनमर्हतिमन्यथादत्तेपिध
नेबंधनप्रसंगादित्युक्ताःपुनराहुःस्तेयमकार्षीच्चौर्येणधनमपहार्षीदितितेष्वेवंवदत्स्वितरोपह्नुतेनाहंतत्कर्ते
तितेचाहुःसंदिह्यमानास्तेयमकार्षीस्त्वमस्यधनस्येतितस्मिंश्चापह्नुवतिह्युःपरशुमस्मैतपतेतिशोधयत्वात्मानमि
ति सयदितस्यस्तैन्यस्यकर्ताभवतिबहिश्चापह्नुतेसएवंभूतस्ततएवानृतमन्यथाभूतंसंतमन्यथात्मानंकुरु
पुरुषंहेसोम्योतहस्तगृहीतमानयंत्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मैतपतेतिसयदितस्यकर्ताभवति
ततएवानृतमात्मानंकुरुतेसोनृताभिसंधोनृतेनात्मानमंतर्धायपरशुंतप्तंप्रतिगृह्णातिसदह्यतेथह
न्यतेअथयदितस्याकर्ताभवतिततएवसत्यमात्मानंकुरुतेससत्याभिसंधःसत्येनात्मानमंतर्धायपरशुंतप्तं
प्रतिगृह्णातिसनदह्यतेथमुच्यते ॥
तेसतथानृताभिसंधोनृतेनात्मानमंतर्धायव्यवहितंकृत्वापरशुंतप्तं
मंमोहात्प्रतिगृह्णातिसदह्यतेथहन्यतेराजपुरुषैःस्वकृतेनानृताभिसंधिदोषेणाथयदितस्यकर्मणःकर्ताभव
ति ततएवसत्यमात्मानंकुरुतेसतथास्तैन्याकर्तृतयात्मानमंतर्धायपरशुंतप्तंप्रतिगृह्णातिसत्याभिसंधःसन्नदह्य
तेसत्यव्यवधानादथमुच्यतेचमृषाभियोक्तृभ्यः तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्यतुल्यत्वेपिस्तेयकर्त्रकर्त्रोरनृताभि
संधोदह्यतेननतुसत्याभिसंधः ॥ धत्वादेवेत्यर्थः ततएवेतिस्तैन्यस्यकर्मणः
मित्याह ग्रस्पयेति ततएवानृताभिसं
कर्तृत्वादेवेत्यर्थः दृष्टांतेविवक्षितमंशमवदतितमेति ॥

छां० भा० टी० ५२

तदनुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमाह सयथेति संपन्नयोगिनमित्यादिना आचष्टे यदायेति तत्त्वमसीति त्वमर्थो देशेन तदर्थभावोऽव
धीयते तेन देशस्य शरीरहृदयविशिष्टस्य विरोधाद् शरीरब्रह्मात्मत्वविधानमशक्यमिति मन्वानो नोदयति कं पुनरिति त्वप
देनवाच्यस्य तस्य ब्रह्मत्वायोगस्तत्त्वयोर्व्यतेनाद्योगीकारान्न द्वितीयः शरीरहृदयवैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रोत्रत्वाद्यध्यासाम

सयथा सत्याभिसंधः तप्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वान्न दह्यते तस्मात्तदेवं सद्ब्रह्मसत्याभिसं
धीतस्य शरीरपातकाले च तत्स्यां सत्संपत्तौ विद्वान्स पुनर्जन्म देवादिदेहग्रहणायावर्त्तते अविद्वांस्तु विका
रानृताभिसंधः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं वा यथाकर्म यथाश्रुतं प्रतिपद्यते यदात्माभिसंध्यनभिसंधिकृते मोक्ष
बंधने यच्च मूलं जगतो यदायतनाः यत्प्रतिष्ठाश्च सर्वाः प्रजाः यदात्मकं च सर्वं यच्चाजममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्स
त्यं स आत्मा तवातस्तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृद्वाक्यं पुनः सौम्य श्वेतकेतस्त्वं शास्त्रार्थो यो हे श्वेतकेतरुद्दा

सयथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजिज्ञाविति विजि
लकस्य पुत्र इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतममतमविज्ञातं विज्ञातं पितरं पप्रच्छ ज्ञाविति १६
कथं नु भगवः सत आदेशो भवतीति स एवाभिहितः श्रोता मन्ता विज्ञाता तेजोबन्नमयं कार्यकरणसंघातं प्रविश्यापरैव
देवतानामरूपव्याकरणायादर्श इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ प्रतिबिंबरूपेण स आत्मानं कार्यकरणेभ्यः प्रवि
भक्तं सद्रूपं सर्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञावथेदानीं पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीति दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पित
दस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मत्वविधाने वि रस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजिज्ञौ विज्ञातवान् द्विर्वचनमध्यायपरिसमा
रोधाभावं वर्णादिति परिहरति योऽहमिति विज्ञाय च वेदेति हार्दैण सह संबंधस्तस्य सतः सकाशाद् औपाधि सर्वं०१६ ५२
कोऽभेदो वस्तुतस्त्वेकमिति मत्वाह तेजोबन्नमयमिति त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्दिश्य तद्धास्येत्यादिव्याचष्टे आत्मानमिति ०१६

अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपपत्तिरिति मन्वानश्चोदयति किंपुनरिति अत्रात्मनीति संबंधः
स्वप्रकाशे प्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासंभवेप्यध्यसलब्धाहृत्तिलब्धफलं भविष्यतीत्युत्तरमाह कर्तृत्वेति अश्रुतस्य श्रवणा
न्मतस्य मननाद्यविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये चाधिकृतं यमर्थं त्वं यदवाच्यमवोचामतस्य स्वात्मनि क्रियाकर्तृत्वे फलभो

किंपुनस्त्वत्पक्षे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलमात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वविज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं व
यमवोचाम त्वमाह वाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुं चाधिकृतमविज्ञानविज्ञानफलार्थं यद्येनमाहविज्ञानादहमेवं क
रिष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमत्राधिकृतः एषां च कर्मणां फलमिदानीममुत्र च भोक्ष्ये कृतेष्वा कर्मसु
कृतं कर्तव्यं स्यामित्येवं कर्तृभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि यद्विज्ञानमभूत्तस्य यत्तज्जगतो मूलमेकमे
वाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्तते विरोधात् नह्येकस्मिन्नद्वितीय आत्मन्ययमहम
स्मीति विज्ञाते ममेदमनेन कर्तव्यमिदं कृत्वा अस्य फलं भोक्ष्य इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते ०

क्तृत्वे च यन्निष्ठेवाधिकृतत्वविज्ञानं तन्निवृत्तिर्मानफलमिति योजना यथोक्तं मानफलमेव प्रपंचयति प्राक्चेति अह
मेवाधिकृतश्चेति चकारस्य संबंधस्तस्येत्यज्ञस्येत्यर्थः विरोधमेव स्फोरयति नहीति
प्रमाणफलमुपसंहरति ०

छां०८
भा०टी
५३

तस्मादिति तत्त्वमसीतिवाक्यं मुख्यैकत्वपरमिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्षं शंकते नन्विति आध्यासिकमेकत्वं सामानाधि
करण्यालंबनमिति स्वपक्षे दृष्टांतेनोक्तासिद्धांतं दूषयति नन्विति श्वेतकेतोः सन्मात्रत्वे तदज्ञानायोगाद् सकृदुपदे
शासिद्धिरित्यर्थः किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यालंबनं किं वा मुख्यैकत्वबाधकस
द्भावादिति विकल्प्याद्यं दूषयति नेत्यादिना यथा लोके शुक्तिका रजतमिति प्रत्येतीत्यादाविति शाब्दं परं सामानाधिक

स तस्मात्सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विकारानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्तत इति युक्तं ननु तत्त्वमसीत्यत्र त्वंशब्दार्थवद्ये
दे सद्बुद्धिरादिश्यते यथादित्यमनआदिषु ब्रह्मबुद्धिर्यथा च लोके प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्धिस्तद्वत् ननु
सदेव त्वमिति यदि सदेव श्वेतकेतुः स्यात्कथमात्मानं न विजानीयात् येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते नादित्या
दिवाक्यवैलक्षण्यादादित्यो ब्रह्मेत्यादाविति शब्दव्यवधानान्न साक्षाद्ब्रह्मत्वं गम्यते रूपादिमत्त्वाच्चादित्यादीना
माकाशमनसोश्चेति शब्दव्यवधानादेवात्र ब्रह्मत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरंकुशं स
दात्मभावमुपदिशति ननु पराक्रमादिगुणैः सिंहोसि त्वमिति तत्त्वमसीति साम्यात्॰

रण्येन वस्तुनिर्देशः एतयाध्यासवाक्यानामप्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेशा इत्यादीनामिति शाब्दं परं सामानाधिकरण्यं वशाद
वस्तुनिर्देशं गम्यते न तथा तत्त्वमसि वाक्यस्यावस्तुनिर्देशत्वमिति शाब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपपर्यव॰
सायित्वनिश्चयादित्यर्थः इहत्विति प्रकरणोक्तिः इह प्रवेशं दर्शयित्वेत्यत्र तेजोवन्नमयसंघातमिहेति व्यपदिशति जी
वब्रह्मणोर्भेदग्राहिप्रमाणविरोधान्न मुख्यमेकत्वं किं तु चेतनत्वगुणयोगाद्गौणमिति द्वितीयं शंकते नन्विति॰

यथा मृदादिकारणमेव घटादिकार्यं न पृथगस्ति तथा सर्वमिदमाकाशादिकार्यं सन्मात्रं तत्र सर्वप्रकारभेदरहितमेकत्व
मबाधितमित्युपदेशाद्दर्शनान्नगौणमेकत्वमित्युक्तमाह नैतमादिना ऽश्वेतस्वेनोपचरितमेकत्वमित्याह नचेति श्रौप
चारिकविज्ञानस्य मृषात्वे दृष्टान्तमाह त्वामसि किंच गौणत्वमेकं त्वं वदतास्तु सर्वथैव विधिपरत्वं वाक्यस्य वक्तव्यमाद्ये
पि श्वेतकेतोः सतो वा वस्तुनः स्तुतिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति नापीति उपास्यत्वात्ततोऽस्तुतिरिति द्वितीयमाशं

नमृदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमित्युपदेशात् नचोपचारविज्ञा
नात्तस्यतावदेवचिरमितिसत्संपत्तिरूपदिष्यते मृषात्वाद्युपचारवि
ज्ञानस्य त्वमिन्द्रोयमइतिवत् नापिस्तुतिरनुपास्यत्वात् श्वेतकेतोः
नापिसतः श्वेतकेतुलोपदेशेन स्तूयेत न हि राजादासस्त्वमितिस्तुत्यः
स्यात् नापिसतः सर्वात्मनएकदेशस्तुतिर्योयुक्तः त्वमसीतिदेशाधि
पत्येविधामाथ्यत्वमिति नचान्यागतिरिह सदात्मत्वोपदेशादर्था
तरम्भतासंभवति ०

कादूषयति नापिसदिति इतः श्वेतकेतोः त्वोपदेशेन सतो न स्तुतिरित्याह नापि
सतइति श्वेतकेतोरनुपास्यत्वेन स्तुत्यसंभवेपि कर्तृत्वात्कर्मस्तुतत्वावकार्त्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशंक्य कर्मविध्य
सन्निधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतेश्च नैवमित्याह नचेति विकल्पातरसंद्भाव
यति ॥

छा० ६
आ० टी
५५

नन्वसदस्मीतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्याशङ्क्याह नन्विति सोपायत्वेऽपित
त्यानुपपत्तिरित्यपेरर्थः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्नैव विरोधोऽस्तीति पूर्ववाक्यादाह नेतिनेदमेकविज्ञानेन सर्ववि
ज्ञानं दृष्टिविधिपरत्वेऽपि कार्यकारणानन्यत्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वाद्दृष्टिविधिपक्षे चासंभावनादिनिरासमर्थाचार्य
वत्त्वोपदेशानर्थक्यादोपदेशिकं ज्ञानमात्रेण विध्यनुष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितस्य च तेनैवाप्राप्तेरित्याशङ्क्याह नाचार्य

नन्वसदस्मीतिबुद्धिमात्रमिह कर्तव्यतया चोद्यते न तज्ज्ञानं सदस्मी
तिज्ञाप्यत इति चेत् नन्वस्मिन्पक्षेऽपि अश्रुतं कृतं भवति त्याद्यनुपप
न्ने न सदस्मीतिबुद्धिविधेः स्वार्थत्वात् नाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरमित्युपदेशात् यदि हि सदस्मीतिबुद्धिमात्रं कर्तव्यतया
विधीयेत न तु त्वंपदवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव तदा नाचार्यवान्वेदेति ज्ञा
नोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् यथाग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्त
मेवाचार्यवत्त्वमिति तन्न ॥

वानिति तदेव विवृणोति यदि हीति आचार्यवत्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टिविधिप ५५
रमेष्टव्यमित्याह न सेति सदात्मत्वसाक्षात्कारादृतेऽपि सकृदनुष्ठितपरो
क्षबुद्धिमात्रान्मोक्षसंभवाद्विलंबाभिधानमनर्थं ०

तस्य तावदेवा ... रमिति च देहे करणं न पुलं स्यात् सदा ... तेऽपि ... तोऽपि सकलं बुद्धि करणे ... संगतेः

मापद्येत यथा सकृदनुष्ठितात् दर्शपूर्णमासाद्यागाद्भवेति स्वर्गोऽस्तु इहैव चिरमिति तेन यकरणं मोक्षमेतन्नितु स्मातेदं दृष्टविधे
परमित्यर्थः किंच विधिवादिनाप्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्याप्रमाण्यं विपर्यासलक्षणमनुत्पत्तिलक्षणं वा वाच्यं तदुभयं दू
रे चास्येत्याह नचेति तत्त्वमसीत्यधिकारिणं प्रत्युक्ते सति प्रमाणभूतेन तेन वाक्येन जनितात् सद्ब्रह्माहमिति प्रमातस्य बु
द्धिः तां निवर्तयितुं नाहं सदिति बलवती बुद्धिः कुत्यन्ने तिन शक्यते वक्तुं विवेकवतः श्रुतवाक्यस्य तथाविध बुद्ध्यनुत्पादात्
चाधिकारिणः श्रुतवाक्यस्य सद्ब्रह्माहमिति बुद्धिर्नोत्पन्ने ति वक्तुं शक्यमधिकारिणः प्रमितिजनकोवेदइति न्यायात्
भेदप्रत्ययो यथार्थोऽथापि बुद्धेर्बाधिकस्तस्य स्वाप्रभेदप्रत्ययवन्मिथ्यात्वानुमानादित्यर्थः इतश्च तत्त्वमसिवाक्यवत्त्वेन
नचतत्त्वमसीत्युक्तेनाहंसदिति प्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्तयितुं शक्या नोत्पन्ने ति वा शक्यं वक्तुं सर्वोपनि
षद्वाक्यानां तात्पर्यवत्त्वेनापत्तयात् यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्तव्यता बुद्धीनामेतथार्थत्वम
नुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् यदुक्तं सदात्मानेकथं न जानीयादिति तनासोदोषः कार्यकारणसंघातव्य
तिरिक्तोहं जीवः कर्ता भोक्तेत्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् किमुतस्य सदात्मविज्ञान
मेवेत्याह सर्वोपनिषदिति तत्त्वमसिवाक्यान्नाय यथार्था बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह यथेति
जीवेभासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावोब्रह्मेत्युक्तमनुद्यदूषयति यदुक्तमिति लोकायतादिविकानां देहादति
रेकोजीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथाब्रह्मस्वभावोऽपि तस्यागमजनितविद्यात्ताजसामर्थ्यादेवनावभासिष्यते तथा
च तस्मिन्भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्ययुक्तं व्याप्त्यभावादित्याह कथमिति नन्वदेहव्यतिरिक्तात्मवादिना
मात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति व्याप्तिसिद्धिरिति शंकायाह

छां.६ कथमिति देहादिसंघातादतिरिक्तोहमित्येवंव्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभवति नहि संज्ञाता
भा.टी भिमानविगमे तद्युज्यते न च तन्नाश्यं वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह तद्वदिति देहाद्यतिरिक्तस्य
सतोप्यप्रतिभानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतोर्देहादिष्वात्माभिमानित्वात्सदात्मनि ब्रह्मणि विज्ञाने तस्मादतत्त्वंभा
वस्यापि ब्रह्मभावस्याप्रतिभानमज्ञानकृतमित्यर्थः वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासंभवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति

कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभवति दृश्यते च तद्वत्तस्यापि दे
हादिष्वात्मबुद्धित्वान्न स्यात्सदात्मविज्ञानं तस्माद्विकारानृताभिसंधिकृतजीवात्मत्वविज्ञा
ननिवर्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्वमसीति सिद्धमिति इतिश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्य
स्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ छांदोग्योपनिषद्विवरणे
षष्ठः प्रपाठकः संपूर्णमस्तु ६ ॥ रामानुज ९०

महावाक्यस्योक्तया विधयार्थान्तरपरत्वासंभवात् विकारेनृताभिसंधिकृतात्पं जीवात्मेत्येवंरूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य
सनिदानस्य निवर्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्येन त्वं भ तत्प्रादुर्भावफलमित्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं
सिद्धमित्यर्थः ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायां श्रीशंकरभ ५५
गवत्कृतछांदोग्यभाष्यटीकायां षष्ठोध्यायः समाप्तिमगमत् ६ ॥

७ ध्याय

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ षट्सप्तमयोरध्याययोः संबंधं वक्तुकामः षष्ठे वृत्तं कीर्तयति परमार्थेति तन्मात्रिकाणां प्रतिवादिनमत्र बोधयन्न
नेतन्नारोऽनीतोऽध्यायः समस्तोऽग्रहणाः प्रत्यग्भिन्नं ब्रह्म परत्वेनैव व्याख्यातमित्यर्थः अभ्यासादानन्दभूमिकामारचयति तमेतमिति मा
ध्यममधिकारिणां प्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मणस्तत्त्वं ज्ञापयितुं सप्तमप्रपाठक प्रहतिनिरित्यर्थः नन्वत्रापि ब्रह्मात्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टं चेत्किमि
तिनिर्दिष्टं नामादीनि तत्त्वानीति निर्दिश्यन्ते तत्राह प्रतिनिर्दिष्टेति वा गम्यः शंकानिरासार्थः षष्ठसप्तमयोरध्याययोः द्वितीयत्वं ब्रह्मात्मविषय

परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठोऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरत्वेनैवोपयुक्तो नसतोऽन्योऽविकारलक्षणानि तत्त्वानि
दिष्टानीत्यतस्तानि नामादीनि प्राणान्तानि क्रमेणानिर्दिश्यन्ते द्वारेणापि भूमाख्यं निरतिशयं तत्त्वं निर्देक्ष्यामीति प्रवृत्ता
श्रुतिः पूर्ववदितीमं सप्तमं प्रपाठकमारभते प्रतिनिर्दिष्टे षष्ठे सतोऽन्यो विकारतत्त्वसन्मात्रे वर्तिनिर्दिष्टैः न्यसद्विकृतं तत्पादि
त्यांशंका कस्यचित्स्यात्सा माभूदिति वा नानिर्दिष्टानीति अथवा सोपानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च
द्विविषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति नामादीनि निर्दिष्टानीति अथवा नामाद्युत्तरोत्तरविशिष्टानि
तत्त्वानि तेषां चैतेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं तत्त्वमिति तत्प्रत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः अन्याधिकारानपरविष
त्वाविशेषोऽपि सालाम्यादेवैतदध्यायमध्योन्नतक्रमके संप्रतिनामादीनामुत्तरोत्तरभूयस्त्वविशिष्टत्वं सप्ताविद्यानेनाविद्याना
देवविज्ञाने न सर्वविज्ञानमत्र युक्तमित्याशंकाब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं स्तुतिकसर्वतरयथानारमारभ्यमाह प्रतिनिर्दिष्टेषिति
... दिसंकीर्तनमस्य नान्यथेति नरमाह अथवेति अधमोऽयं कारीनामादीनि ब्रह्मत्वेनोपास्यतः फलं च भुक्ताक्रमेणासाक्षात्
... गंवप्राप्तोवीति प्रदर्शयितुमुत्तरोत्तरग्रहणमित्यर्थः साक्षाद्ब्रह्मनिर्देशेनमयाधेनमध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसाहित्यं कामार्थम
ध्यमस्याधिकारिणोऽपि न तथा वा नामादिसंकीर्तनमित्यर्थः नीमतममेवाधिकारिणामभिधित्सुमभूयस्त्वमसंनामादि
... मध्यो देवं नारदो देवर्षिः ... सर्वविद्योऽपि सन्नात्मतत्त्वाकुशोवेवकिं सर्वज्ञ ... त्वविज्ञानेन कृतं अपणानिश

द्वितीयमाख्यायिकामात्मत्वं प्रपंचयति । अधीहीत्यादिना सर्वं ख्यापितं यस्याद्वितीयमानेन सप्तसाधनं प्रकाश्य नेतनं स शास्त्रं यथेष्टं वेद
ऽप्यवाप्तमेवेति । अथायं संबंधस्तत्काख्याख्यायिकासंबंधमाह । आख्यायिकामिति । स्तुत्यर्थन्तु संबंधप्रदर्शनं कथक
रयति । कथमित्यादिना । तथाच परविद्यायाः स्तुत्यर्थत्वात्तस्याः स्तुतिरत्रैव विवक्षितेति प्रपंचः । सर्वोत्कृष्टत्वाद्धि स्तुत्य
त्वं विज्ञानादन्येदेवदेवतायाः सर्वं मोक्षसाधनमित्यात्मकानतिशयेन सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दृष्टांतकृत
माख्यायिकाशब्देनेति पद्यानन्तरमाह । अथवेति । येन सर्वविज्ञानसाधनशक्तिसंपन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः श्रेयो न बभू
व येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्तिसंपत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमारमुपससा
द श्रेयःसाधनप्राप्तये ततः प्रख्यापितं भवति निरतिशयप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इत्यर्थः । अधीहि । अधीह
अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तं होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स ।
होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं ।
भगवन्निति ह किलोपससाद । अधीहि भगव इति मंत्रः सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मिष्ठं नारद उपसन्नवान् तं यथाशा
उपसन्नं होवाच यदात्मविषये किंचिद्वेत्थ तेन तत्प्रख्यापनेन मा उपसीद इदमहं जाने इति ततो भवतो विज्ञानादूर्ध्वं
स ऊर्ध्वं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारदः ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि यद्वेत्थेति विज्ञानं पृष्टस्तत्कथयति यजुर्वेदं
सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पंचमं वेदं वेदानां भारतपंचमानां वेदं व्या
करणमित्यर्थः व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायंते पित्र्यं श्राद्धकल्पं राशिं गणितं दैवमुत्पात
ज्ञानं निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रं वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रमेकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां निरुक्तं ब्रह्मविद्या

छां

नेसदाचरणं । शुक्तिच श्रवणाध्यानादि साधनशक्तौ नान्यसौ धर्मसाधनस्य कृतार्थीरयशक्तेः संपत्तिश्च जन्मादत्पन्निमित्तं ।
मस्तामिमानस्य नस्यकं निःयावत् । इति नास्त्रो ध्यायाव्याख्यामिकर्थः सत्र्योनि सम । स्यर्थः श्रुत्या यत्रेन नन्ता नन्तवेनलतः ।
ते । तथा चार्थोश्वत्तायेच्यः मंत्राचसदनस्याति शेषः साधनः सामिन्यामितिं व्रतादि शास्त्राक्तविशिष्टता द् क...
मूर्ध्वं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि यदेस्यति विसानस्य ... यजुर्वेदं ।
सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं शाहूस्य पञ्चकृतिनां इतिहासपुराणं पंचमं वेदं वेदानां भारतपंचमानां वेदं व्याकरणं ।
मित्यर्थो व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते । पित्र्यं श्राद्धकल्पं राशिं गणितं दैवमुत्पातज्ञानं नि-
धिं महाकालादिनिधिशास्त्रं वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रं एकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां निरुक्तं ब्रह्मणा ऋग्यजुः

छं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां छं सर्पदे-
वजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मवित् ०

साम...ख्यस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां शिक्षाकल्पः छंदश्चितयो भूतविद्यां भूततंत्रं क्षत्रविद्यां धनुर्वेदं नक्षत्रविद्यां ज्यो-
तिषं सर्पदेवजनविद्यां गारुडं देवजनविद्यां गंधयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि एतत्सर्वं हे भ-
गवोऽध्येमि सोऽहं भगवः एतत्सर्वं जानन्नपि मंत्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः सर्वो हि श-
ब्दोऽभिधानमात्रमभिधानं च सर्वं मंत्रेष्वंतर्भवति मंत्रविदेवास्मि मंत्रवित्कर्मविदित्यर्थः मंत्रेषु कर्माणीतिहि वे-
दितावत् । न त्वात्मवित् आत्मानं वेत्रथा कथं व्याख्यानमित्याशंक्याह यदेस्येति गंधयुक्तिः ऋक् कर्माणि संपादनं तादि
नवेत्ताः स्वेनैव ... नकृत्तो सोऽस्यामाशंकाह सोऽहमिति कथं मंत्रविदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशंक्याह आ

मंत्रविदेवज्ञात्माविदित्यत्रविरोधंद्योतयति नान्विति मंत्रवित्वेनप्रकाशयात्मवित्वमपिस्यात्तदभावेमंत्रवित्वंभ्यपिनग्र
तस्मिन्नर्थः अभिधानमभिधेयमित्येवंरूपस्यभेदस्यविकारत्वेनमिथ्यात्वादात्मनश्चाविकारत्वान्नगोचरत्वं
प्रकाश्यत्वाभावाच्चविरोधइतिपरिहरति नाभिधानेति आत्मनोविकारत्वाभावप्रभिधीयत्वमेष्टव्यमितिसंकं

नन्वात्मापिमंत्रैःप्रकाश्यतएवेतिकथंमंत्रविच्छेनात्मावित् नाभिधानाभि
धेयभेदस्याविकारत्वाच्चअविकारआत्मनेष्यते नन्वात्माप्यात्मशब्देनाभिधी
यते नयतोवाचोनिवर्तंतेयत्रनान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेः कथनस्यात्मनोबाध
त्वात्तस्यात्मन्यादिशब्दात्आत्मानंप्रत्यापयंति ०

न शंन्विति कथंतर्हिआवष्टंभेनतिरावष्टेनेत्यादिना आत्मशब्देनात्मनोभिधेयत्वाभावेवाक्यस्यबोधो विरोधः स्यादि
त्याशंक्याह कथंतर्हीति आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मनस्तेवलक्षणयाअभिप्रेतिसंभवाज्ञोपक्रमोपसंहारविरो
धोस्तीत्युत्तरमाह ॥ ७० ॥

नैषदोषइति विशिष्टदृष्टेनशास्त्रोविशेषणोपसृजके यस्मान्मात्रपर्यसाहणत्वाचापिलक्षणावाक्षोपयन्नीमर्थः केव
लात्मविषयस्यात्मशाहस्यनदृशा नसंनतश्रणविशिष्टात्मदृष्टिमात्रेणकर्तव्ययोगः कथंवानन्ययोगोपनतोविवर्त्ति।
नात्मधीर्निन्यात्यांशात्मदृष्टानेनपरिहरति यथेत्यादिना आत्मनोमुख्यवद्द्व्यामंत्रप्रकाशपत्नाभावकुलितमाह तस्मा।

नैषदोषः देहवत्तिप्रत्यगात्मानिभेदविषयेप्रयुज्यमानःशाह्नोदेहादेनात्मात्मनेप्रमात्व्याप्यमानेयस्तोविशिष्टसद।
वाक्येमपिप्रत्याएवेति यथासराजिकायांदृश्यमानायांसेनायांछत्रध्वजपताकादिव्यवहिते दृश्यमानेपि
राजनिएषराजाहृश्यतइतिभवतिशाहप्रयोगःतत्रकोसौ राजेतिराजविशेषतिरूपणायांदृश्यमानेतरप्र।
त्याख्यानेनापिअदृश्यमानेपिराजनिराजप्रतीतिर्भवेमदत तस्मात्सोदंमंत्रविकल्पभविदेवांसिकमेकार्यंच॰
सर्वोविकारइतिविकारस्तपवात्मिनात्मविज्ञात्मप्रकृतिस्वरूपत्तरत्नर्थोप्रतपदोक्तमाबाधवा
स्वरूपोवदेति यतोवाचोनिवर्तंतेइत्यादिस्फुतिभ्यश्च॰

हिंति शाहार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्वंनभवतीत्यनेनाचार्योपदेशज्ञानिनत्स्नानवतपवात्मवित्वमित्युक्तं तत्रप्रमाणमाह
तपवेति स्रोपदेशिकज्ञानविषयत्वंवर्दिहस्रोक्तनमित्याशंक्याह यतइति ॰

मानोहं नवात्मविद्याभ्यां मा शोकशोकनिवृत्त्युपायेनेन तरपेतां मूच्छ्यीति। अतमिति आत्मज्ञानोडुपेनात्मज्ञानाय्वेन

श्रुतमागमज्ञानमस्त्येव हि यस्मान्मम भगवद्दृशेभ्यो युष्मत्सदृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति शोकं सन्तराय

मकृतार्थबुद्धिर्नामात्मविदित्यतः सोहमनात्मविद्वान् हे भगवः शोचाम्यकृतार्थबुद्ध्या सन्ततमतः समवेदाने।

मामां शोकस्य शोकसागरस्य पारमन्तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोडुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयतु अभयं

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छो

कस्य पारं तारयत्विति तं होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् नाम वा ऋग्वेदो यजु

र्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पंचमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो नि

मयाधीतमित्यर्थः तमेवमुक्तवन्तं होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा अधीतवानसि अध्ययनेन तदर्थज्ञानं चोपलक्ष्यते ऋ

तं कानसीत्यनन्नामैवैतत् वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः नामैव ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिनाम

वैतत् नामोपास्स्व ब्रह्मेति यथा ब्रह्म

सर्वेनेति यावत् कथं मदीयमध्ययनं सर्वं नाममात्रमित्याशंकाह ऋ

ग्वेदमारभ्यापीति उक्तमुपपादयति नामवा ऋग्वेद इति नडउपसंहरति नामैवेति केन हेतुनोपास्यं नामेत्याशंकाह ना

छां॰

उपास्तिप्रकारं दर्शयन्नेतेन नमस्कृदयति यथेति नाम्नि ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमाने किं स्यादित्याह स यस्त्विति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते

वैनन्नाम ब्रह्मेत्युपास्य ब्रह्मेति वक्तेति ब्रह्म यथा प्रतिमां विष्णुबुद्ध्योपास्ते तद्वत् स यस्तु नाम ब्रह्मेत्युपास्ते तस्य यत्
फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं नाम्नो गोचरं तत्रास्य नामविषयेऽस्य यथाकामचारः कामच
रणं यथा राज्ञ इव स्वविषये भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्युपसंहारः किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयो

धिको कोवाकस्मैकापनेदेवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्
नामे[illegible]स्वेति स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मे।
त्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ।

धिकं नवं चतुर्दशस्थानं तद्वयत्संध्यभिप्रायः सनत्कुमार आह नाम्नो वाव भूयोऽस्त्येवेत्युक्त्वाह यद्यस्ति त
न्मे भगवान्ब्रवीत्विति १ ॥

सपैनत्क्रमित्याशंक्याह योनामेति ०० ॥ ०० ॥

वाग्वावनाम्नोभूयसीनन्वेकवाङ्नाम्नोऽनेकत्वात्व्याप्यव्यापकत्वानुपपत्तिरित्याशंक्याह वागिंद्रियमिति जि
ह्वामूलादिस्थानाभिघातेन उरःकंठशिरोदंतोष्ठनासिकातालूनि गृह्यंते वागिंद्रियस्यवर्णेभ्योभिव्यंग्येभ्यो

वाग्वावेतिवागिंद्रियंजिह्वामूलादिष्वष्टसुस्थानेषुस्थितंवर्णानामभिव्यंजकं वर्णाश्चनामेतिनाम्नोवाक्
भूयसीत्युच्यते कार्यात्कारणंभूयोदृष्टंलोकेयथापुत्रात्पितातद्वत् कथंचवाक्नाम्नोभूयसीत्याह

वाग्वावनाम्नोभूयसीवाग्वाऋग्वेदंविज्ञापयतियजुर्वेदꣳसामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहास
पुराणंपंचमंवेदानांवेदंपित्र्यꣳराशिंदैवंनिधिंवाकोवाक्यमेकायनंदेवविद्यांब्रह्मविद्यांभूत
विद्यांक्षत्रविद्यांनक्षत्रविद्याꣳसर्पदेवजनविद्यांदिवंचपृथिवींचवायुंचाकाशंचापश्चतेजश्चदे न
वाꣳश्चमनुष्याꣳश्चपशूꣳश्चवयाꣳसिचतृणवनस्पतीꣳश्वापदान्याकीटपतंगपि

वाग्वाऋग्वेदंविज्ञापयतीत्यत्रऋग्वेद इतितथायजुर्वेदमित्यादिसमाने हृदयंगमंहृदयग्राह्यंतद्विपरीत
महृदयंच यदिवाङ्नाभविष्यद्वागभावेऽध्ययनाभावोऽध्ययनाभावेतदर्थश्रवणाभावस्तच्छ्रवणा।

भूयस्त्वेपिनाम्नस्तुवाचोभूयस्त्वंकुतन्न्याय्यमित्याशंक्याह वर्णाश्चेति तयोर्व्यंग्यव्यंजकभावेपिकथंव्याप्य।

छां
प

व्यापकत्वमित्याशंक्याह कार्यहेतीति वाचो नाम्नो भूयस्त्वं प्रथमस्त्वं कं प्रपंचयति कथं चेत्याह दिवा ३ तत्त्ववाचोम

भावेयमर्थमाह न व्यज्ञापयिष्यद्विज्ञानमभविष्यदित्यर्थः तस्माद्वागेवैतदुच्चारितं न सर्वं विज्ञापय।

पीलकं च धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न
धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं
विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भ
वति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति

मनो भूयसी वाङ्मनस्तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्स्व समानमन्यत् २ ॥

यस्त्वमेष्वत्यमित्याह यद्यदीति प्रव

यत्नातिरेकाभ्यां तस्या भूयस्त्वं सिद्धं फलितमाह तस्मादिति स यो वागित्याद्यर्थमुक्तं व्याख्याते २ ॥

मनः शाहूस्य हूतिमात्रविषयत्वं व्याप्नोतीति मन इति कथं तस्य वाचो भूयस्त्वं तत्राह वहतीति वाचो मनसं प्रति भावे।
पिकत्वो मनसस्तस्याः भूयस्त्वं तत्राह यद्वेति मनसो वाग्गाद्रीं व्योमि दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेत्यादिना इतस्ततः।
मनो मनस्यन्तर्विशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः तद्धि मनस्यत्वव्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति तेन वाग्मन-
स्यन्तर्भवति यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो भूयो भवति यथा वै लोके द्वे वामलके द्वे वा
कोले द्वौ वाक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिना ते फले व्याप्नोति मुष्टौ हि ते अन्तर्भव-
तः एवं वाचं नाम चैतन्मनोऽनुभवति संपरायणार्थं यस्मिन्काले मनसान्तःकरणेन मनस-
मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनु-
भवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्रांश्च
पशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्र
ति मनस्यत्वं विवक्षाबुद्धिः कथं मन्त्रानधीयीयेत्येवं विवक्षां कृत्वाथाधीते तथा कर्माणि कु-
र्वीयेति विवक्षां बुद्धिं कृत्वाथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेति प्राप्त्युपायं कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेन ता-
निच्छते तथेमं च लोकममुं च प्राप्त्युपायेन च्छेयेति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेन तानिच्छ-
मनसोऽस्तित्वं भूयस्त्वमित्याह स यदेति विवक्षाबुद्धिसंलाकरोतीति शेषः तस्यास्मनः स्थूलपादयति मानस इति

तस्माल्लोकत्वेसाधयति सेत्स्वेति २ संकल्पशाहार्थमाह संकल्पोपीति कारणानः करणाहीनियो संकल्पाहिते।
टी० त्याशाकाह कर्तव्येति हिविधोविषयेतिभागेनसमर्थितोयेकं च्यवयोऽस्य संकल्पमनसोभूयस्त्वमित्याशंक्या।

नेत्याहेति मनोहियात्मा आत्मनः कर्तृत्वेभोक्तृत्वे च सति मनसिनान्यथेति मनोह्यात्मेत्युच्यते मनोहि
लोकः सत्येवहिमनसि लोकाभवंतितस्मात्पापात्पुण्याच्चेति मनोहि लोकोपयस्मात्तस्मात्मनोहि
लोकः एवंतस्मात्मनउपास्स्वेति मयोमनउपास्त इत्यादिसमानं १ संकल्पोवावमनसोभूयान् संकल्पोपिम
नसोभूयान् संकल्पोपिमनस्यनवटेनाकरणाहीनिः कर्तव्याकर्तव्यविषयविभागेनसमर्थनेनविभा

गमनउपास्वेति सयोमनोब्रह्मेत्युपास्तेयावन्मनसोगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवति योमनोब्र
ह्मेत्युपास्तेस्तिभगवोमनसोभूयइतिमनसोवावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति १ संकल्पो
वावमनसोभूयान्यदावैसंकल्पयतेथमनस्यत्यथवाचमीरयति

गेनहिसमर्थितेनविषयेविकीर्षोऽहमिमनस्यनानंतरंभवति कथंयदावैसंकल्पयतेकर्तव्यादिविषयानवि
भज्यतस्कर्तुम्इच्छामीति अथमनस्यतिमननान्धीयेपीत्याह अथानंतरंवाचमीरयति मंत्राद्युच्चारणे

२ विभागेनहीनिति संकल्पस्यकारणत्वात्मनसश्चकार्यत्वात्तोभूयस्त्वमित्यर्थः कार्यकारणभावेनयोगाका ९

मनसः सकाशाद्वाचोऽनेनभेदं विनेव विशेषं दर्शयति नोचेति नाप्तिमंत्राणां मनभावं समर्थयति सामान्येहीति क
थमेते च उपलब्धकर्माणां मनभावस्तत्राह मंत्रेति कथं कर्मनामंत्र कर्मस्तोत्रस्य च्यते अत्राह नातिदिष्टस्यापि कर्मणो
द्रष्टिनादिरूपाशाकाराद् यद्वाहीति अत्राणामस्मंत्र व्याख्यानेन रूपत्वादिति स एव मंत्राणामुपलब्धिः कल्प्यते मंत्रो कवामि।
तद्धेः एतेश्च प्रपंचयति पापोऽस्मादिति नाप्रकस्याशास्त्रावायावन्कर्ममंत्रे श्रुतेऽपलब्धेन तद्ध्यावोनरीति मंत्रप्रकाशितेन
कर्मवाच उनाप्तिनामो ह्याराणानिमित्तेविवक्षितोऽह्वे रूपति नाप्तिनामसामान्येमंत्रः शाह्रविशेषाः सतएव क
र्मवमेतनभवे सर्वधः सामान्येदि विशेषो न भवति मंत्रे श्रुत कर्माण्येकं भवति मंत्रप्रकाशितानीति कर्माणा किंच
तेनाः मंत्र कर्मत्ति कर्मे यदि मंत्रप्रकाशनेनोपलब्धस्यनाकस्य कर्मप्राप्नोतेर्क तेन्यसस्य फलापादनविधौ हे
नाप्रनामत्वारयति नाप्तिमंत्राण्येकं भवति मंत्रे श्रुत कर्माणां नर्थेन ह्वापनानि संकल्पैकापनाति संकल्पा त्मा
ने यात्रुमतिशोहत्वाणां श्रुत कर्माणां द्रष्टपते मापि मंत्रे श्रुलब्धसत्ताकानामेव कर्माणां स्पृष्टीकरणं नाह मंत्राप्रका
शितकर्मेति किं विद्राशलोऽतस्य च द्रष्टपते अर्थोविहितकर्मेति प्रसिद्ध लोक अर्थाशाहृष्टापिञ्जः सामसमाख्या मंत्रे
श्रुत कर्माणां कवशोपात्र्यपश्यन्ति वाक्यवेलोन स्माश्रुतं मंत्रे श्रुत कर्माण्येकं भवेतीति नानिह्वापनानि म
नपाटीति संकल्पैकापनानि संकल्पपकोः एवनामनपलयोयवान्नेन संकल्पैकापनानि संकल्पात्मको
भविष्यतीमत्र देवनवमाह अर्थोति नयापि कथं मंत्रप्रकाशितनवेतनयाह अर्थाशाहृष्टेति मंत्रेश्रुत कर्माण्येन भवंतीस
रूपस्य नताश्रुमानिक द्रष्टपते नेत्रोविति नयापि कथं संकल्पस्य भयस्य नास्त्यपेक्षाह नानीति श्रय नपर्यापते

छां॰ भा॰

लोकगमनस्य क्रियात्वेन्यायवत्वेयति प्रलयइति इतश्च संकल्पस्याध्यात्मम् अहंत्वसिद्धेः समक्लृपमायाति द्यनो द्यावापृथिवी
दिश्च महत्त्वापि संकल्पात्तत्त्वं निर्दिष्टाद्धेतोश्चनोपि नस्य महत्त्वगम्येतेन केवलं कारणत्वाद्वेनस्यर्थः इतश्च नस्य महत्त्वमेहसामि।

स्वरूपतो संकल्पे प्रतिष्ठितानि निश्चितानि समक्लृपतां संकल्पं कृतवत्याविव द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ निश्च
ले लक्ष्यते तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च एतावपि संकल्पं कृतवन्ताविव तथा समकल्पन्तापश्च तेजश्च

नि संकल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च समकल्प
न्तापश्च तेजश्च तेषां संक्लृप्त्यै वर्षं संकल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नं संकल्पते १

स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यन्ते यतः तेषां द्यावापृथिव्यादीनां संक्लृप्त्यै संक्लृप्तेः संकल्पनिमित्तं वर्षं संकल्प
ते समर्थीभवति तथा वर्षस्य संक्लृप्त्यै संकल्पनिमित्तमन्नं संकल्पते ॰

स्याद् तेषामिति वष्टेश्च लोकादिकार्यत्वान्न दोषः संकल्पस्य नित्यमननोपचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ ॰

वृष्टिवत्त्वात्त्वं समर्थो भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति वृष्टेर्हीति यत्रायोनेः प्राणसामर्थ्यमिमवदेत्तमाह अत्र स यथा।
दीति प्राणेषु प्राणादन्नस्य क्लृप्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशंक्याह अन्नोपष्टंभकत्वादिति नन्वन्नाज्जातस्येव पक्वकृतिश्च।
माणयति यज्ञमिति प्राणानां मंत्राध्ययनकारणत्वं युक्तमाह यत इति प्राणवानिति नेतो मंत्रप्रकाशितानकर्म
वृष्टेर्यदन्नं भवत्यन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते अन्नसंपाद्यत्वात्प्राणानां अन्नोपष्टंभकाः प्राणा हीति
हिंस्रा इति तेषां संक्लृप्त्यै मंत्राः संकल्पन्ते प्राणवान्हि मंत्रानधीते नाबलः मंत्राणां हि संक्लृ-
प्त्यै कर्माणि अग्निहोत्रादीनि संकल्पन्ते अनुष्ठीयमानानि मंत्रप्रकाशितानि समर्थानि भवन्ति फलाय ततो लोकः
अन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानां संक्लृप्त्यै मंत्राः संकल्पन्ते मंत्राणां संक्लृप्त्यै लोकः संकल्प-
न्ते लोकः संकल्पते लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वं संकल्पते स एष संकल्पः संकल्पमुपास्स्वेति स यः संक-
फलं संकल्पते कर्मकर्तृसमवायिनया समर्थो भवतीत्यर्थो लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वं जगत्संकल्पते स्वरूप-
वैकल्याय एतद्धीदं सर्वं जगद्यत्फलावसानेनत्सर्वं संकल्पमूलं अतो विशिष्टः स एव संकल्पः अतः।
संकल्पमुपास्स्वेत्युपासकस्य फलमाह नद्युपासकस्य स यः संकल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्योपास्ते क्लृप्तान्वै धाता
वधारितान्यावत्कर्मफलं तावज्जगतः सर्वस्या वैकल्येऽपि कथं संकल्पस्य महत्त्वमित्याशंक्याह एतद्धीति
तन्महत्त्वफलमाह अत्र क्लृप्तानिति क्लृप्तानां लोकानां कथं नित्यत्वमत आह ध्रुवानिति लोकान्।

कर्माणि संकल्पन्ते
कर्मणां संक्लृप्त्यै

मेवध्रुवत्वमथ्यनां किमितिलोकिनस्तदृव्येनेनचार लोकिमोरीनि करुपुष्पकरणोध्रुप्रतिष्ठितमाहोभवतीत्यर्थः।

छां॰ टी॰ ८

सेमेलोकाः फलमितिकृत्वात्मस्मर्थितानांसंकल्पितानांसविद्वान्भवात्रिभ्यान ग्रन्थेनाधुवाघेलत्यधुवत्वा।
लोकिनोसंधुवत्वेलोकेधुवकृत्वामिव्यार्थलिधुवाः सम्प्रतिष्ठितात्रपकरणांसंपन्नसनित्यर्थः पञ्चवृत्ता।
दिभिः प्रतितिष्ठतीतिदर्शनात्स्वयंचप्रतिष्ठितप्रात्मीयोपकरणसंपन्नोऽव्यथमानानभिजादिज्ञासा

लक्षणलोकप्राप्तेकृत्वान्तेसलोकानधुवान्धुवःप्रतिष्ठितास्वीति
ष्ठि तोऽव्यथमानानव्यथमानोभिसिध्यतियावत्संकल्पस्यगतेन।
ज्ञास्ययथाकामचारोभवति॰

रहितानाःव्यथमानस्त्रस्वयमभिसिध्यत्यभिप्रायेनोत्यर्थः यावत्संकल्पस्यगतेसंकल्पगोचरं तत्रास।
यथाकामचारोभवति ॥

कार पञ्चपञ्चादिभिरिति यावत्संकल्पस्येत्यादिकृतेः ॥

विषयसंकोचं दर्शयति आत्मन इति संकल्पस्य यावद्गोचरस्तत्रास्य कामचारो भवतीति संबन्धः निरङ्कुशे संकल्पशब्दे काष्ठा।
निविषयसंकोचादृष्टत इत्यत आह इतरेति यद्वा संकल्पमात्रस्य गोचरे संकल्पोपासकस्य कामचारो भवतीति नहि सर्वसंकल्पस्याविचिवनः
या सर्वेगोचरत्वसंभवोऽयावस्थितस्य गतमित्यादि तावत्समाप्तफलो विरुद्ध्येत नहि संकल्पोपासनो हि सर्वत्रास्मिन्फले।
सिद्धे विनाशुपासनतस्फलवाहुल्यं कथं स्यादित्यतो यावत्संकल्पस्येत्यादि श्रुतेरुक्तः संकोचाद्युक्तस्तत्र ४
आत्मनः संकल्पस्यैतेन सर्वेषां संकल्पस्येति उक्तफलाविरोधायेति संकल्पब्रह्मेत्युपास्त इति दृष्टवत् ४
चित्तेवाक्संकल्पस्योरूयोरस्ति चित्तेवतोपि स्तव ग्रामकालादरूपवायवन्त श्रुतीनानागतविषयत्वेपि
नोतिरूपणासामर्थ्यं च नतत्संकल्पादपि भूयः कथं पदार्थं ग्रामं वाक्समं ग्रामं मिति चेत्तपनेन दाहनाय प्र
यः संकल्पब्रह्मेत्युपास्तेस्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्वावभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
४ चित्तंवाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेथ संकल्पयतेथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति
वाच्यर्थो हाय वाच्य संकल्पयतेथ मनस्यतीत्यादि दृष्टवदेव तानि संकल्पादीनि कर्मफलानि तानि चित्तैक
यनानि चित्तात्मानि चित्तेप्रतिष्ठितानि चित्तस्थितान्यपि दृष्टवदेव किंचास्ति तस्मात्तस्य
३ स्माच्चित्तं संकल्पादिमूलं तस्माद्यपि बहुविदशास्त्रविद्यो तावत्रासमर्थः चित्तो भवति नायमस्तीति चेतनायावास
चित्तशरीरस्य मनः प्राहुनपमवसौ किंपरिहरति चित्तं चेतोपवन्त्वामिति नस्यात्मानं आचनेयति प्राम्नोत ऽदृश्यस्वेवमामा
चि ग्रामकालवस्तु नावस्तु तेषां चेतनात्सौहार्द्विशेषमकरत्वा चित्तमित्यर्थः श्रुतीन भोजनेनातिसाधनेनदृष्ट भवा

वाहानामित्रोपितस्यनद्वप्रयोजनमिति निरूपणासामर्थ्यं चिंतामिति शंकितमित्याह यतोति यथोक्तस्याविवक्षा ...।
त्यादृश्यत्वस्याममदृष्टवत्वं तुतत्स्वरूपयति कथमित्यादिना संकल्पकरणाणस्वरूपयति इदंतदिति यथासंकल्पयतिते
ननेसतिस्वत्मध्येसविकल्पकरणात्वप्रवृत्तेतन यांचितस्यविभक्तस्यसंकल्पात्प्रवृत्ति मितेत्वापित्वमर्थत्वमेवमदृशीय
मर्थ्याविशदितोभवतितेतिवृणालौकिकानायमीत्वाविषमानोप्यसत्वमण्वेत्येनमाहर्यद्वापर्यंतिकिञ्चित्स्वा।
स्वाहिवैरक्तनवामत्रपण्मंहूर्यवतिकथयति कस्मात्पर्यविदान्यादित्यमेवमोत्रतेनानस्यातंस्मारस्य।

नान्निमयापकंभवतिमंदेषुकर्मोणितानिदृष्टापतानिविनैकापनानिचिनामातियितेप्रतिनिष्ठितां।
नितस्याघयापिवद्दविरचितोभवतिनापमस्तीत्येवेनमाहर्ययवेदयद्याप्यंयविहातेत्यमविनास्या
दिस्यप्यघस्याविचितवान्भवतितस्मापवेनतश्रुष्ववेते ०

श्रुतसेवेत्याहरितसर्थ्योत्र्यपाल्पाविरोपिविनवान्भवतिततसैपतसैवतहकार्थंग्रहणातैवामापिश्रूयंतेश्रोत
मित्रोति

रणात्वपार्तानीति स्तवश्चावितस्याल्विवैविाप्यमित्याह किंचेति यद्यपिवहुधासार्थपरिज्ञानवान्स्ततथापिपवितोभव
नीतियोजना श्रुवितस्यासत्समतन्न्कृतवेषोच्छवेसकेपमवहाणविह्यणोति कस्मादित्यादिना श्रुतमपीत्यापरोहेन
सत्वेष्वहतेविनाणावेक्षनारवैष्णोत्रैस्थानेहृशिक्षमारिहमिहानीतहैमिहेहतेतमाह यथेति ०

चित्तवतो कार्यग्रहणार्थं योगीनमिकालोकस्य भवतीत्यत्र हेतुमाह नस्मादिति ५ किं तत् ध्यानमित्यपेक्षायामाह ध्यानेनात्मेति ।
प्रचलतेः साधयति भिन्नजातीयैरिति कथं तस्य चिद्रूपस्तत्त्वमित्यपेक्षायामनेकाग्रतादोषोपहतस्यात्मेत्याहैकलिरूप
तेन तस्यामध्यात्मदृष्टिमात्मैकाग्रतारूपो ध्यानपदार्थो योगिनामपि तत्त्वस्य कामात्मात्मनो भूयानेवेत्यभिप्रेत्याह एकाग्रतेति
तस्माच्चित्तं ह्येवैषां संकल्पादीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् चित्तोपचितान्बुद्धिमद्गुणैः स चित्तोपासको ध्रुवा
नित्यादि चोक्तार्थः ५ ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवतालंबनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनंतरितः प्र
त्ययसंतानः एकाग्रतेति यमाहुः दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं फलतः कथं यथा योगी ध्याने निश्चलो भवति ध्यान
चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्ध्रु
वान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भव
ति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ५ ध्यानं वाव चि।
नलाभे एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् देवाश्च मनुष्याश्च देवम।
नुष्या मनुष्या एव वा देवसमा देवमनुष्याः शमादिगुणसंपन्ना मनुष्यदेवाः स्वरूपं न जहतीत्यर्थः यस्मादेवं विशिष्टं
ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव धनैर्विद्यया गुणैर्वा महत्त्वं प्राप्नुवन्ति महत्त्वहेतुं लभन्ते [illegible] ध्यान

रतस्माच्चित्तस्य भूयस्त्वमित्याह दृश्यते चेति फलद्वारा तन्माहात्म्यं प्रपञ्चयति पूर्वोक्तदर्शनेन स्पष्टयति कथमित्यादिना [illegible]
वपी[illegible]दार्थ्यमपह्नुवानतामाह मनुष्या एवेति मनुष्याणामेव सतां कुतो देवत्वमित्यपेक्षायामाह शमादीति ध्याना[illegible]ने।

श्रुत्वान्नु न्मन्नु हषिबिद्यारिशुङ्गुनयाचनद्वैमिश्रामिन्थुः नत्रैवद्विनेनरमाह यस्मादिति धनादिभिमंहा ...न
स्राह्न एकमैनिषावयानस्यापारनमन्त्रमानेनेननत्कललाभोलस्यत्वेन स्याशोधेषामत्तिनेन्नषा। ध्यानफल।

पाद्रोपात्स्वध्यानस्यापादानमपापादेध्यानफललाभस्त्मेननस्याशोऽश्वयवः कलाकविद्यानफल
लाभकलावेनउन्नथः नेभवेति निश्रलाश्वलत्वने नत्तशव श्रयेषुनरल्पाः त्वङ्गः किंचिद्दोषधन

नान्यः ध्यायतो वसुधिवो ध्यायतीचांनतेिल्ले ध्यायतो वचौध्यायेनोवाषो
ध्यायेनोवपवेना ध्यायेनोवदेवमनुष्यास्तस्यापरःरुमनुष्याणांमहतोषो
भवेति ध्यानापाराथं शास्त्रेवनेभवंत्यपेल्पाः फलदिनापिशुनाउपवा
दिनस्ते ॥

दिमहनैवकदेश मपामालेश्वैनाक्कविपरीताः कलहशीलाः पिशुनाः परदोषोद्गामकाउपवादिनः परदोष
समीपपक मेवतोदनं शीलेयेषानेउपवादिजश्चभवेति ॥

लाभकलावत्वमेवस्फुटयति निश्चलायति एवकारार्थमाह नेति मनुष्यपुरुषेषुध्यानफलानुहानिर्दृष्टमन्वयस।

अतिरेकं दर्शयित्वाथस्य उपसंहरति अथ ये परमत्वमिति महत्त्वनैवाल्पदर्शनमतः प्राहार्थी महत्त्वफलमाह उपास्वेति ६ वि
ज्ञानं ध्यानाद्भूयस्त्वं अथ सर्वं करणानि कथमित्याह । यद्यपि प्रमाणानयानं ध्यानं शास्त्रार्थज्ञानं सर्वं कृतध्यायि कथं ।
अथ य महत्त्वं प्राप्य ... नारादिति विमतं ते न्यानाद्यतिभवंतीति प्रभवो विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इवैवमायुक्ता
ध्वं अतो हे प्रयत्नेन ध्यानस्य महत्त्वफलतोऽतो भूयस्त्वात्तदुपास्स्वेत्याह मुनिराः ६ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो वि
अथ ये प्रभवो ध्यानापादांशं शा इवैव ते भवंति ध्यानमुपास्स्वेति स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ६ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथ
र्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म
विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च
मनुष्यांश्च पशूंश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकं धर्मं चाधर्मं च
ज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं तस्य ध्यानकारणत्वाद्ध्यानाद्भूयस्त्वं कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह विज्ञानेन वा ऋ
ग्वेदं विजानात्ययमृग्वेद इति प्रमाणतया यस्यार्थज्ञानं ध्यानकारणं तथा यजुर्वेदमित्यादीनि
तस्मात्तद्भूयस्त्वमवचार यस्मैव ज्ञानस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह किंचेति भूयस्त्वफलमाह उपास्व ६

ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदं कथयति विज्ञानमिति तथापि लोकानामचेतनानां कुतस्तद्भयाद्यत्वमिदं ।

किंच पश्यादीस्थधर्माधर्मौ प्राप्यास्मिन्देशे साध्वसाधुनी लोकनस्मार्त्तदेवादृष्टंविषयंच सर्वं विज्ञानेन [illegible] विज्ञाना

नीत्यर्थः तस्मान्मुक्तेष्वानर्ह ज्ञानमभूत्सत्त्व ग्रन्थे विज्ञानमुपास्वेति प्राप्य मनफलं विज्ञानवतो वि ।

सत्यंचानृतंच साधुचासाधुच हृदयंत्तेवाहृदयंत्तेवान्नंच रसंचेमंच लोकममुंच

विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेति स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स

लोकान्ज्ञानवतोभिसिध्यति यावद्विज्ञानेयो स्मीति तत्र भगवान्ब्रवीत्विति ।

ॐ तत्र ज्ञानस्य कार्य चारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञा[illegible]

ज्ञानवतो विज्ञानं ये षु लोकेषु तान्विज्ञानवतो लोकान्ज्ञानवतश्चाभिसिध्यति प्राप्नोति विज्ञानस्य

[illegible] ज्ञानमस्य विषयेनेप्सितं तदृष्टिरुक्ता लोकान्प्राप्नोति यावद्विज्ञानस्य [illegible]

कार्य बद्धिरिति ७ ॥ ॥ ४ ॥

यथोक्तेबलसामर्थ्यं स्वेन केन वाक्यप्रमाणएवेति अनशनादिति कथं वदेद्योगीरसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगान्नवाद शरीरेपीति न
देवस्य दोषप्रयोगजनितमेवेत्यर्थः न केवलं कारणान्नादेव बलं विज्ञानाद्भूयस्त्वं किंतु प्रत्यक्षेण स्वनेनो भूयस्त्वमित्याह

बलं वाव विज्ञानाद्भूयो बलमित्यन्नोपयोगजनितं मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यं अनशनादृगादीनि न वै मां प्रतिभां
ति भो इति श्रुतेः शरीरेपि तदेवोत्थानादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमप्येकः प्राणी बलवानाकंपयते यथा हस्ती
मत्तो मनुष्याणां शतं समुदितमपि यस्मादेवमन्नाद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा बली बलेन त

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकंपयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता
भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता भव
ति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनांतरिक्षं बलेन द्यौ
र्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकी

हात्मबलस्योत्थातोत्थानस्य कर्तोत्तिष्ठन् गुरूणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः कर्ता।
रिचरन्नुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरंगः प्रियो भवतीत्यर्थः उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकाग्रतयाचार्यस्याम्

विज्ञानवतामिति तस्माद्बलस्य विज्ञानाद्भूयस्त्वमिति शेषः सहस्रादिनमप्येकं पयते तथा मनुष्यापि दृष्टमित्येवं

श्री
५

॥ः तस्मादेवं बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्मान्न तस्य रूपत्वमित्येतन्नित्यत्वं कार्यकारणभावमेतयोः। इत्यथ

सत्वोपदेशे योगेश्वरो भवतीत्यर्थः ननु तस्य कस्यचिन्नाभवति ननु इदमेवमित्युक्तमेव सुपपद्यते इत्युच्यते तेनोक्तं
नाभवति मन्त्रानुष्ठानेन भवति एवमेवेदं स्मिन्निति ननु एवं निश्चित्य ननु कार्यस्य कर्ता बहुत्वं नाभवति विज्ञानात्।

इत्यतं गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वेति स यो बलं ब्रह्मेत्यु
पास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
ऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ८

नुष्ठानफलस्यानुष्ठानफलस्यानुभवतीत्यर्थः किंच बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठतीत्याद्युच्यते ८

इत्यन्तं यस्मादित्यादिना इतश्च बलरूपं भूयस्त्वमेव ब्रह्मेत्याह किंचेति ८ ॥

अथ यदादि सोऽयं ज्ञानोपि कथं विज्ञो वेन दृश्यो भवति सोऽयं इत्येतत्सर्वथा कथमभ्यासेन स्वस्य स्वज्ञो वेनो भिन्यास्यकार इत्यत आह दृश्यं न दृश्यति
अत्रोपयोगाभावे वलदानि रीतिनिश्यानि रेकस्त्रकान्नरूपयोगावलेभवनोऽन्वयं व्याचष्टे अथेति अथ्यासे वसतःयेरस्यपिपा।
अयं वाववलादृश्यो वललेदनन्वाकथमत्र स्ववलेदनन्वामिमन्त्र्यतेयस्मादृलकारणमत्रेनस्माययथोपकस्विर
शरीरनोथोयान्सोऽत्रोपयोगानिमिनस्यवलस्यहान्याच्चियते नवेनाम्त्रियतेपयुरजीवेत दृश्यनेदिमात
मथ्यन यनेजीवेनेः स्वव सज्जीवत्रमघ्यरूशाभवति रागापिननपवाद्यानोन्यादि दृष्टिविपरीते सर्वैदवति अ
अयं वाववल्लादृयस्वस्मायययपिरशरागीनोयोपाययुरजीवेदयवारदृश्योनामनावोधाकनौविसे
नाभवत्ययत्रस्यायदृशाभवतित्रोनाभवतिवोधाभवतिकर्ताभवतिविज्ञानाभवति अत्र मृयापावति
सर्वे वृत्तेस्तपारत्नभवतोवेमलोकाद्यानवनोभिसिध्यतियावदनस्यरानेनजास्य यथाकामचारोभ
वतियोमेवत्तेस्तुपास्तेस्तिभगवैत्राद्दृययमघादावभूयास्तीतितस्मैभगवानब्रवीदिति ९
यथदावदस्यहानः नमिानोरर्यनादिकियामुःसमर्थःसत्रस्यापी आगमनमायोत्रस्यआमितिस्मृर्थः सायस।
विघवैसोचस्यत्रापी आपेःस्यनदाशान्यवन अथान्सापे इत्यपिपादेपवमेवार्थो इत्येत्यादिकादेस्त्रवणान
दृयत्नेःस्येपयोगोदर्शनादिस्तामथ्रोवेनदप्रामावनोनमुपास्वेतिफलंवावत्ततः प्रभूनान्नेस[illegible]कास्या।
नवतः प्रभुनादकाश्रानयापानयोत्रिनसंवधा लोकानभिसिध्यति सत्यमसमन ९
डोल[illegible]नस्यापरस्यनदेवपरमत्रस्याभिपरतयाख्याख्यायमेकारमीकाखेनविपरिणमय्यइणावन्यागीकार[illegible]

व अयं नित्योऽविदित इत्यत्रोतेन्याविश्रकार्यस्य पूर्वत्वाभावादिप्रागभावो न भवत्यभाविस्परत्वाद्व्याख्येयमित्याह इत्येत्याहीति कथं
नेत्रकार्यमित्या या काव्यत्वव्यतिरेकौ रर्थायन्ति इत्यतिरीति ५ अयं कदाचित्वनानाद्यस्वमन्वयत्वे काभ्यासा

अयं वा अजानस्य योनकारणत्वाद्यस्मायदाय स्मिकाले सद्वृष्टिः सस्वाद्विनाशो भवाद्वृष्टिर्न भवतीति तथा।
येते प्राणाः उःखिनो भवन्ति किंचिमित्यमित्याह्यानमोस्मन्त्वं व सत्वे नः कनी यो ल्यते र भविष्यतीत्यथ उनयेद

अयं वा जायमानस्तस्माद्दा मृतिर्न भवति यथा येते प्राणा अनेक
नीया भविष्यन्ती न यथा दासृतिर्भवन्त्यान्तेर्नः प्राणा भवन्त्ययं वद।
भविष्यतीति अपरा वेमा मन्नीयेयं धोपवीपदे तद्विद्व ७

मृतिर्भवति न तत्तेदिनः सृष्टिनो दृष्टः प्राणिनो भवन्त्यव्रवृत्त भूत्वा भविष्यतीति अयं भवत्वान्न तस्या
यपदंसाम तामन्तेभेदाकारयोविनाशनिम्नतीयेयं धोपवीपदेतद्विदे ॥ ८

धर्यति यस्मा नित्या दिनाश
यो सर्वे जगदात्मकत्वाजायमानस्य स्त्रविनमित्याह अयं भवत्वादिति दीपपयः अस्मान्नाहंतिपरीणाममत्वादंतवि।

अपां सर्वं मूर्तात्मकत्वमुपसंहरति आपाद्यीनि १ इति प्राक्सूत्रस्य राडर्वनेन संबध्यते वेदार्थस्य दर्शयति प्रोत्साहयामीति अपस्तेजसोऽहं कं।
कार्यकारणत्वमुपजीव्य फलितमाह तेज एवेति अपां तेजसो विधानेन कार्यकारणत्वं दर्शयति किंचाग्रेऽदीति तेदेवोप
इत्यादि श्रापयद्वेवमाम्नाते अनेन उपास्वेति फलं स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आप्नोति स सर्वान्कामान्कामयाक्लृप्तिमतो विषया
नित्यर्थः अपस्तु भवत्वाच्चत्रमेवेदं रूपासनात्तस्मिन्सा तु भवति समानमन्यत् १ तेजो वाव अद्भ्यो भूयस्तेजसोऽपां कारणत्वात्
कथं कारणत्वमित्याह यस्माद्योनिस्तेजः तस्मात्तदेतत्तेजो वायुमाहृत्य सावष्टभ्यमाकाशमानादि स्रुलोहेत्वावाप
यत्तैजसं यत्सर्वं जनायदेवमनुष्या यत्पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकमाप
एवेमा मूर्ता अप उपास्स्वेति स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आप्नोति सर्वान्कामांस्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इति अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
१ तेजो वाव अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इ
ति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादा
हुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तेज उपास्स्वेति स यस्ते।
काशमभिव्याप्नुवत्तपति निदाघे लौकिका निशोचति संतपति समन्तेन जगदित्यपीति देहा मनो वा विष्य
ति वृष्टि प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यते दृष्टवतः कार्यं भविष्यतीति विज्ञानं तेज एव तत्स्वं मा... पूर्वक्ते
पत्त्यर्थं ... त्वात्रोमिति तेजसो भूयस्त्वफलमाह तेजस्वीति तमसः प्राहार्थमाह ० ॥

तेजेति तानमः प्राप्तंवैशेषिकमाध्यात्मिकमज्ञानरागादि ... भयमदतमस्कानित्यत्र तमः शब्देन मित्यर्थः अपरं तथा

वा

दृशविद्युदाघानेनरमयःसजनेमोऽपस्त्वाद्योऽभ्रसेजर्यंकिंचान्यत्तेजएवमस्तनयित्नुरूपेणवर्षणेनभवतिके

थे ऊर्ध्वाभिस्रोऽर्ध्वगामिनीभिर्विद्युद्भिःस्तनयित्नुभिश्चाभिस्तनयन्वाभिश्चमदाह्लादाः सन्तनेन शाह्लाः सर्वेतेनस्मात्तदर्शना

दाह लौकिका विद्यानेनेत्सनयोनवर्षिष्यति वा रम्याघुकार्थमनः तेज उपास्स्वेति तस्य तेजस उपासनफलं ।

तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतो लोकान्भास्वतो

ऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचा

रो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो

वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ०

लतेजोवतश्च लोकान्भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् बाह्यानध्यात्मिकाज्ञानाद्यपहततमस्का

नपि अपगता वाह्याध्यात्मिकादितमस्कानभिसिध्यत्यस्य ज्वर्थमयम ० ॥

ह्यार्थमाह अपनीतेति ० ॥

वायोः प्रकाशादाकाशो भूयानिति चेत्कथं तेजसो भूयानित्यत आह वायुरपीति कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य वायु
सहितात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह कारणं हीति तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वे प्रमाणमेवं प्रकाशनेनोक्तमाह श्रूय
ते कथमित्यत आह ना शब्देनाकाशस्यातिभूयस्त्वमित्याह किंचेति न ह्येवं तत्फलमाह अतएवेति कथमाकाशोपासक।
आकाशो वाव तेजसो भूयान् वायुसहितस्य तेजसः कारणत्वाद्योन्यो वायुश्च माहूयेति तेजः सहेतस्य वायोरपीति ह
यो हि तेजः कस्य तेजसः कारणं हि लोके कार्याद्भूयो दृष्टं यथा घटादिभ्यो मृत्तस्मादाकाशो वायुसहितस्य तेजसः कारण
मिति ततोऽपि भूयान् कथमाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निश्च तेजोरूपाण्याकाशे
आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशे
न शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजाय
त आकाशमुपास्स्वेति स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान् प्रकाशवतोऽसंबाधा
नः यच्च यस्मात्तेनेति तरत्वं भूयस्त्वं तत् किंचाकाशेनाह्वयति चान्यमन्यः आहूतश्चान्य आकाशेन शृणो
ति प्रत्युक्तं च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते क्रीडन्त्यन्योन्यं सर्वे तथा न रमते चाकाशे बंध्वादि
वियोगे आकाशे जायते न मूर्तेनावरुद्धे न तथाकाशमभिलक्ष्याङ्कुरादि जायते न प्रतिलोमम् अत आ
काशमाकाशं ब्रह्म लोकास्तानभिसिध्यति प्रकाशवतः आकाशवतो हीति नपुंसकलिङ्गश्रुते उलिङ्गान्तेन।
कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्याह ब्रह्मलिङ्गोपक्रमे आह लिङ्गव्यत्ययमेवेति कथं पुनः स्मरणस्याकाशा

रणत्वमित्याशंक्याह स्मरणादीति प्रत्यक्षादिक्रियाणामेकदेशोयतीति प्रसक्तीति आकाशादेःस्मरणाभावेपिसत्वमेषो।

१५ काशत्वपाश्वेतिफलस्पर्शादाकाशावतोवैविस्तारप्रकाश्चविद्यानलोमकाशादनःप्रकाशाकाशायोनिम
सर्वधान्त्रकाशावतश्चलोकानसंवाधानसंवाधनेबाधोन्योन्यपीडानद्रष्टिनानसंवाधानहगायवतोगवकी
गागतोत्विस्लीलाप्रचारानलोकानामभिसिध्यतियावदाकाशस्मिन्यायुक्ताथे ११ स्मरेवाप्याकाशामुपास्स

यात्रहगायवतोभिसिध्यतियावदाकाशोगोवंस्यगतेनतत्रास्ययथाकामचारोभ
वतिययाकाशंब्रह्मेत्युपास्तेस्तिभगवआकाशाद्भूयइत्याकाशाद्वावभूयोस्ती
तितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ११ स्मरोवावाकाशाद्भूयः ॥

येनःकरणधर्मःसकाशाद्भूयानितिद्रष्टव्यं लिंगाद्यत्यपेक्षस्मर्त्तःस्मरणोदिमतिआकाशादिसत्वेधस्म
रणावतोभोग्यत्वात् असतिनस्मरणेसदप्यसदेवसत्वकार्याभावात्तेनापिसत्वेस्मरणभावेआकाशमाकाश
दीनामवगन्तुमित्यतःस्मरणस्याकाशाद्भूयस्त्व ०

कामभोग्यत्वाभावादानर्थक्यमत्रस्मरणेसत्वमेवनास्तीत्याह नापीति ॥ ५५

स्मरणभूयस्त्वमत्र भवान्तु स्मरेणास्याधीयत इति दृश्यते हीति हि शब्दार्थो यस्मादित्यर्थः स्मरणाभावे श्रवणाद्यभावं व्यतिरेकतो

दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदितास्तावद्बहव एकस्मिन्नासीरन्नुपविष्टाः संहता आसीना अस्मो-

स्मभामिनमपि न स्मरन्तस्ते अस्मरन्तः नैव ते कंचन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्मन्तव्यं मननं न मन्वीरन्यदा मन्वीरन्मन्तव्यं स्मा-

वन्ता न मन्वीरन्नथा न विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ मन्तव्यं विज्ञानं विज्ञातव्यं श्रोतव्यं चावगच्छेयुरथ म-

तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृ-

णुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्स्मरमुपास्स्वेति स यः स्मरं ब्रह्मे-

त्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति

स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मराद्भूयस्या-

आशेद्ध शेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपा-

न्वीरन्नर्थं विजानीरन् तथा स्मरेणैव मम पुत्रा पशवश्चेति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् अतो भूयस्त्वात्स्मरणस्यो-

पास्स्वेत्युक्तार्थमन्यत् ॥ आशा वाव स्मराद्भूयसी अप्राप्तवस्त्वाकांक्षा आशा तृष्णा काम इति यामाहुः पर्यायैः

सा च स्मराद्भूयसी कथमाशया ह्यन्तःकरणस्थया स्मरति स्मर्तव्यमाशाविषयरूपं स्मरन्नसौ स्मर्ता भवति अत आशा

[illegible]वद्ब्रह्मवत्सर्वमन्त्रयमाह यथेति ३ तस्मात्स्मरणाद्भूयस्त्वमित्याह तथैव तद्भूयस्त्वे फलितमाह अत इति ॥

ऽऽपयिता भू एत्तमा कां ला हा रां अस्मा रयति कथ्यमिन्यौरिवो. २४ ॥

हुः या प्रयोभि वरिहनः सरभूनः सरस्नगारी अंग्रानथीनेः थीनवनहृथं अालगोभ्योवि थीस्रक्षल्लाक सौगाहुक्र नेनम्कलोगा येव प्रजा सूम्भूस्रक में फल भूनानिद्धनेः भिबाद्वनि यो गायेवननसाधनाम्य वानिष्टनि मे चलो कमांगा हूएव संरन लोक संग्रहहे नभिवि सने स्वलोक मांगहः सरननसाधनाकुशले नेछुनेयापारस नाव रसस रा का गारि नाम पर्यंत जगा बक्री भूनंने पानिपा गिगा प्रन या गा या या सरा हारि पभू य सबमिन्यंतेपाग।

सोऽनि सयः आगं अलेन्नुपा सौसिलभगा वप्रा या या भूय
रन्याप्रा या वा वभूयो स्मीति नमे भगवान्ब्रवीत्विति. २४ ॥
२१ आगायाश्चसर्वे कामाः समृथ्यं नमसे पाहा स्पाशि षोम
वंनियावर्गा वागनेन ना स्पयथाकाम सबो भवंनिय

सुणास्व यस्मांगं वलेस्नुपास्ते एगाने सफल आगापासहो पासिनृ पोसक सयसर्वे कामाः समृथंनि समरहिंगा। क्षेति अप्रेगाहा स्याशिषः आध्यनाः सर्वा भवेनि यस्मार्थिन सर्वे नदवरूं भवनीन्यर्थः यावदाशापाग नं। कि सोदिहर्वंवन २४ ॥ नारायणायनमः ॥

प्राणस्य सर्वास्पदत्वेन भूयस्त्वं कथयति नाम्नोपक्रमेमिति प्रकृतस्यानिवर्त्तनानन्तरं पक्केशस्य नरानोक्तिनन्तरपाठक्रमे
णाशिप्याशाधांतेयस्यातिनञ्जगनेयोनिविशदः कार्यकारणत्वेन क्वाविनस्मृपारानोपादयत्वनिमित्तनैमित्तिकत्वेमपिक
विन्नाभेवोत्तरोत्तरभूयस्त्वया एवं सामान्यं वस्तामामाहरुत्तरोत्तरस्वामाहिभूयस्त्वेनेति यावत् स्वविनिमित्ताः सङ्गावोवस्त
वेया। अशाब्धेरशनापाशोः सर्वतोविपाशितामित्यवदृष्टान्तमाह विशेमवोतिविमशाहोमशाणालविषयः यथोक्तेनगद
नाम्नोपक्रममाशान्तेकार्यकारणत्वेन निमित्तनैमित्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्त्वपावस्थितेनस्वनिर्निमित्तसङ्गावम
पारस्पताणाशोविपाशितेसर्वं सर्वतोविसमिवर्नत्वभिर्यस्मिन्प्राणे समर्पितं येनवसर्वतोव्यापितं प्रतंवदितोतो
न स्तवेमतिणाणाः एवस्तत्त्रेणायितंताविप्नेनचसहूषणाणोवैप्राणपाभूयस्त्वमित्याहदृष्टान्तेनस्मयंयस्वेदृष्टमव्य
प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः प्राणेन याति
यथा वै लोके रथचक्रस्यारा रथनाभौ समर्पिता संप्रोता संप्रवेशिता इत्येतदेव मस्मिन्लिङ्गसंघातरूपे प्राणे प्र
ति देहिके वाक्ये यस्मिन्नारादेवनानानामरूपव्याकरणायादर्शादौ प्रतिबिम्बजीवेनात्मनानुप्रविष्टाय स्वयम्
हाराजेश्वरसर्वाधिकारीः स्वारस्यकस्मिन्नवरस्त्रकान्तेरक्रान्तोभावविषयात्मिके स्मिन्प्राणे प्रतिष्ठिते प्रतिसहस्रासो।
स्मिन्नर्पितं सर्वं एवं भूयानिति संबंधः सर्वस्य जगतस्तस्मिन्नर्पितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति येन चेति सर्वतोव्याणि।
तेनस्यवस्फुटीकरणमनवादिशनेनेति प्राणस्याशायास्मकाशाद्यस्मात्कोत्ताद्एवं केसमर्थयते कथमित्याह
क्रियाणां व्यष्टीनां समष्टानां समुदायस्तद्रूपे समस्तास्मनीति यावत् उपार्पितइत्येतत्काभिप्रायोधिपानीरूपत्तामा

आशाया [illegible]
५३

१ प्र॰ भा॰ ८ पत्र॰

सोर्विवसितेवाध्यात्मसमर्पिते एवं चावस्थाने सत्व यन्ति रश्मिरूकरश्मिप्राणान्ते व्यावर्तेयन्ति सुखायेति यथोर्केस्मिन्नाले सर्वे सम।
पितमित्यनरत्र संबंधः एतान्मनोनि परमात्मापाधिन्वं प्राणान्स्योक्ते तत्र पद्पादयन्ति यस्मिंश्चिनि नस्मिन्स्तव सम पितमि
ति सर्व वन्नं संबंधः किमिनि वत्तं यादिश्रावियुमानेक्ष सुन्वा सेव प्राणास्य परमात्मा पाधिकं तत्र सुपगनमिन्नापोर्कादि
यश्चेति प्राणास्य संप्रेनि सर्वोपिकाव नेक्ष प्रेतनं प्रमाणायन्ति कसमिन्निति इस्थं प्रेनि प्राणस्यैवो पाधिकतवे देवं तत्प्र

निसन्नाणामसज्जनेनेति श्रुतेः यन्मन्त्रकायेवात्तुगानंरस्वं तयथा रथस्यावरे श्रुनेमिरर्पिता नाभावस्यर्पिता
वमैवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोर्पिताः सएषप्राणएव प्रज्ञात्मेति कोशा
नकोयानामतं एवमात्मिन्प्राणेसर्वं यथोर्के समर्पिते अतः सएषप्राणाः पुरनेवप्राणोनस्व
शरीवयानिनाम्यहृतेगमनाग्निदिक्रियासमस्यमामर्थ्यानिन्यर्थः ॥
रामायनमः ॥ ४

द यन्त्विनि अत्रापिएवंवदन्वयः प्राणाः छायावदीश्वरमनुगच्छनीमनुकृत्वं तं प्रमाणायन्ति नयथेति मूलमात्राः
शाद्वाद्यः इन्द्रियमादयश्चविषयाः प्रज्ञामात्रासुशाद्वादिवदिक्षनजनकं इन्द्रियञ्चवेत्यर्थः भवतुनाम प्राणोर्पिताः
वनयापिकथं प्राणास्यछायावदीश्वरं प्रमनुगनिस्तत्राह सएषइति कोषीतकीपनिषुविदितितिशेषः प्राणस्यए
षात्कत्ति शेषणावैत्तिष्ठमतः शाद्वार्थः व्याख्यातेभागमनुयावत्प्रिहमंशं व्याकरोति एवमिति प्राणः प्राणेनप्र

प्राणः प्राणेन यातीत्यादेः प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भूतानीत्यन्तस्य वाक्यस्यार्थं संगृह्य प्रकटयति सर्वमिति दाने देयस्य संप्रदा-
नस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति प्राणः प्राणं ददातीति दीयमानस्य चानेन स्वस्य संप्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात् प्राणस्यैव स्वक-
प्राणस्य सर्वात्मत्वमतः स प्राणाह्यर्थः प्रसिद्धिरनेनेत्यक्षमर्गीयेति शंकते कथमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दा-
नां प्राणविषयत्वान्न प्रसिद्धिरहल्लंघनमित्याह उच्यत इति अन्वयव्यतिरेकावेव प्रपञ्चयति कथमित्यादिना
सर्वं क्रियाकारकफलभेदजातं प्राण एव च न प्राणाद्बहिर्भूतं नमस्तीति प्रकरणार्थः प्राणः प्राणाय ददाति यद्ददाति
तत्स्वात्मभूतमेव यस्मै ददाति तदपि प्राण एवातः पित्राद्याख्योऽपि प्राण एव कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्ध्यर्थो
प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः
स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा किंचिद्भृशमिव प्रत्याह धिक् त्वास्त्वित्ये-
वैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि
शब्दानां प्राणविषयत्वमिति उच्यते सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दप्रयोगान्नरुत्क्रान्ते तु प्रयोगाभावा-
त् कथं तदित्याह स यः कश्चित् पित्रादीनामन्यतमं प्रति भृशमिव तदननुरूपमिव किंचिद्वचनं त्वंकारादि प्र-
कं प्रत्याह तदनन्तरमेवास्य ग्राह्यविवेकिनोऽप्यकालपितृत्वादिनामविपरीतत्वेनैव पितृहेत्यादिप्रयोगेन।
पित्रादिषु प्राणोऽस्तीति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा वा प्रयुज्यमानत्वं तदिहोच्यते त्वंकारादियुक्तमित्याह
पृथक्त्वेन रक्षार्थमभेदोऽयं तेन पित्रादिशब्दप्रयोगवादेरनेन प्रतीत विवेकिनाधिकारवत्त्वेनेदमाह पितृहेति सर्वेन प्राणो।

ि..तिरिक्तोपि आत्मशरीरादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह एवंविधेति सम्यक्प्रज्ञो ऽहमस्म्यात्मसो भावयन्नात्मन्येव
र्थः। एवंधीसूपकारेण मपीत्येतन्नव्यापीत्यमित्यन्तेषुरुष्टेन तरेवानित्युरेक यैविशिनोष्टि सम्यासेत्र प्रवंयंवेविभेजन्न।
तादिशब्दाश्च: नरेदसवदामित्यत्र तदृक्षः रूपपिशरीरविषयः एषोपत्रकप्राणाश्चापि देहे स्यपि शरीरशब्दो देहरूपस्थापि

तेवोत्क्रांतप्राणाश्चक्रदेहनाचाम्ययापि स्थूलेन समासंसमस्य व्यानिषंदेहे नव्यानस्य सदेहे देवमातिक्रूरे मापि।
केमसमासादिप्रकारेण दहनलक्षणानदेहसंबंधमेवकुर्वाणानैवैनेतत्र पुः पिनदेह्यार्शरीरतस्मादन्वयत्त्व।

नान्तरा वैन मसि न दिवा वैन मसा नाचापि दिवा वैन मसि न ग्रामा नगरा वैन मसी न्यग्यपर्वतो नात्राक्रांतं
प्राणा न च बलं न समा संख्यानि घटे देवे वेन न भूः। पिन रहासीति न माता रहासीति न भ्राता रहासीति न
भ्रातरहासीति न सख सरहासीति नाचार्यं रहासीति न ब्राह्मणा रहासीति प्राणा से वैनानि समवेतानि भव

निरेकाभ्यामवगम्यते एतन्नित्य चापागात्मायोपि प्राणापवैतिनस्मात्प्राणो वै नामानि पिताद्रीनि सर्वाणि भवन्ति
चलानि स्थिराणि च सर्वाणि प्राणा वित ० नासौ प्रत्यक्तत्त्वविषयं कृत्वा कर्मी ब्रह्मणेपि विशेषार्थं दृष्टेति
भावः उक्तान्वयव्यतिरेकफलमुपसंहरति तस्मादिति प्राणस्य रूपि शरीरस्त तत्कल्पे किं स्यादित्याशंक्याह तस्मात्।
तोऽहेति प्राणस्य भूपत्वामि त्वं प्रत्यग्मायनाहिज्ञानफलमाह सवा इति प्राणाविदाति वादी भवतीति संबंधः ॥०

कृत्स्नपाणां विना मिमपेतायामाह एवमिति सर्वात्मत्वं यथोक्तप्रकारः फलतोऽनुभवः स्वरूपत्वेन साक्षात्कारः न तु दृष्टो नैव प्राणाव
वमिस्युतिसमिति किमिति मननविज्ञानेरुपपद्यस्पतेनाह मननविज्ञानाभ्यामिति उक्ताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपत्तिसहकृ
ताभ्यां श्रवणाविषयज्ञानेनाप्यनेनरूपेविज्ञानेविवक्षितेनफलसाक्षात्कारदर्शनमितिभेदः मननमेवितैविज्ञानादृशो
एवं यथोक्तप्रकारेणापश्यन्फलतोऽनुभवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिः श्रवणयत्नेवं विजानन्नुपपत्तिभिः संयोजयन्नेव।
निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः मननविज्ञानाभ्यां दृढं संभूतः शास्त्रार्थे निश्चितो दृढोऽभवेदनपवेयप्राप्नोतीवादो भव
ति नामादयपानमतोऽतीत्य वदनशीलो भवतीत्यर्थः तं चेदुपदत्तं यदि एवमतिवादिनं सव्वेदासदैः प्राहुर्नामायया।

एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसी
त्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत १५

श्यन्मन्वानः सर्वेमानप्राणमेव वदन्नेवं पश्यन्नतिवादिन ब्रह्मादिस्तंभपर्यन्तसमष्टिजगतः प्राणात्मताह मिति।
ब्रुवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति वादुमतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् नापह्नुवीत कस्माद्धेतोर्नापह्नुवीत प्राणं सर्वे।
श्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः १५ ॥

नासंभवात् शास्त्रार्थः एवं मननादिद्वारेणेति यावत् अतिवादित्वमुपाश्रयन्ति नामादीति नापह्नुवीतेत्युक्तं व्याख्यानं करो
ति कस्मादिति यद्यस्माद्ध्येयविज्ञानात्मत्वेन सर्वेश्वरप्राणोऽस्मीत्युपगतवान् तस्मादपह्नवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादि
त्वं नापह्नुवीतेत्यत्रप्राणानुरूपेणोपनत्वात्तावदस्य नत्स्योभावे किं कारणमित्याशंकायामाह सप्तदशेति कथं तस्य।

प्राणंनरघ्नतोस्मीत्याशंक्याह नशवंदहति किंतर्हि प्राणमात्रापाशेन्यत्सायामेवाश्रयीभूत्वाद्ध्यनीत्याशंक्याह एवमेवा मि
ति एतस्मात्सर्वंप्राणाइतिश्रुत्यन्तरात्माप्राणस्यविकारत्वेनात्ततोवाचारंभणोविकारोनामधेयमित्युक्तंतस्मिन्नित्येषा।
सोऽत्वनोवाविज्ञानेनेवेनियावत् पविन्नइएवंकृथमकृतार्थत्वमित्याशंक्याह मिथ्याज्ञानेप्राणेनिन्याद्दित्याह परमार्थेति

सएषनारदःसर्वातिशयंप्राणंस्वमात्मानंसर्वात्मानंश्रुत्वानातःपरमस्तीत्युपरराम नपूर्ववत्किमस्तिभगवः
प्राणाद्भूयइतिपप्रच्छयतःतमेवंविकारानृतब्रह्मविज्ञानेनपरितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादित्वेनात्मा
नंमन्यमानंयोग्यंशिष्यंमिथ्याग्रहविवेकादिवचावयन्नाहभगवान्सनत्कुमारः एषतुवाअतिवदतियसदेव।

सएषतुवाअतिवदतियःसत्येनातिवदतीति ॥

सत्येनातिवदति

स्यामिनप्राणविदतिवादीपरमार्थतः नामाद्यपेक्षंतत्तस्यातिवादित्वं यस्तुभूमाख्यंसर्वातिक्रान्तंतत्त्वंपरमार्थ
सत्यंवेदसोऽतिवादीत्यतआह एषतुवाअतिवदतियःसत्येनपरमार्थसत्यविज्ञानवत्तयाऽतिवदतिसोऽहंत्वाभगव
न्नोभगवन्सत्येनातिवदानि ०

नचतस्यापेक्षाऽहंत्वमित्याह योग्योऽसीति मिथ्याग्रहविशेषःनास्तिप्राणात्मस्वमित्यभिमानःकश्चनंहिप्राणविदोऽतिवा
दित्वंमुक्तंनत्वाह नाम्नादीनि कस्तर्हिपरमार्थेनातिवादीत्याशंक्याह यस्त्विति सोऽतिवादीनियतःसनत्कुमारस्याभि।

न्यं नारदस्य नाप्यपि सत्यापि सत्यविज्ञानमप्रश्नस्यैकत्वं सत्येनातिवदतीति निरुक्तिमित्याह नेषेति १५ यदा वै विजानातीत्या।
दिवाक्यं व्याकुर्वंस्तु नरमाह यदेति यदि विशेषसद्रूपापरत्वेन नारितं तत्र मम सदेव सत्यं यदि तद्भिन्नं सत्यत्वमेव परमार्थसत्यमिति
दिति परमार्थतः सत्यं यदेव विजानातीत्यर्थः विज्ञानप्रकारमभिनयति इदमिति तत्र सत्यत्राऽन्यन्नं विकारजातं नामरूपं वा
सत्यमिति कृत्वाय वदति न तदेव वदतीति योजना सत्यविज्ञानस्य तदुक्तं मित्यमिति विज्ञानविवयानतनाथ्याऽध्यशोहं भिन्नत्वेन सत्यं भव
तथा मोतिप्रतनक भगवस्तथा सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायो यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तत्तावद्विजिज्ञा
सितव्यमित्युक्त आह नारदः तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि तेनोक्तमिति १६ यदा वै सा।
म्यं परमार्थतो विजानाति इदं परमार्थतः सत्यमिति तत्तोऽन्यत्तेन विकारजातं वाचारंभणमिति ज्ञात्वा सदेव विकारान्तं सत्य
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति १६ यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति ना
विजानन्सत्यं वदति ॥
सदेवैकं सत्यमिति तदेवाथ वदति यद्वदति ननु विकारोऽपि सत्यमेव नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राण इति श्रुतेः प्राणा
वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् सत्यस्य सत्यमिति सत्यत्वश्रवणेन विकारस्य न तत्परमार्थापेक्षयोक्तं किं त
भेदाभेदवादी शंकते नन्विति किं युष्मद्वादे कथं तत्र विकारस्य सत्यत्वमुक्तमिदमेतावता न बुध्यते किंवा परमार्थसत्य
त्वमिति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयं दूषयति नन्विति भेदाभेदयोर्विरोधात् एकोपाधावयोगादिदं कार्य
चरणे सत्यवाक्यं त्याज्यमानात्मनावाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वश्रवणं न नित्यत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः कथं तर्हि प्राणादेः।

बो॰ टी॰ २०

तामत्त्वस्तुकमित्याशंक्याशोकात्स्फारयति किंतदिति ॥ इदं यत्तनिनसद्गुहादिविषयत्वापेक्षं भूतवचसोदिस्मुच्यते तद्विषय।
त्वापेक्षं भूतदृश्यादिविध्यवक्रियते तेन व्यावभूतपंचकं सत्त्वमथैतिज्ञत्वाच्यं सत्यमितिप्रथाकंतत्यात्सोऽत्रभूतत्वेऽत्र सद
पर्याप्तस्तदात्मकत्वाच्च प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारिकमिहइमित्यर्थः ॥ इतच्च प्राणादिकुमिथ्याभूतेषु एपि सत्यत्वमितीदृशि
देत्याह तद्राेतेति प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वात्तद्वादहारेणाध्यारोपस्य वाहृत्मार्थेन परमार्थसत्यत्वमपस्तुते कुत्र
नातेविवक्षितेनेतिकृत्वात्तेषामपि सत्यत्वं चरुनिरवविकृद्धमित्यर्थः ॥ यथा नेकोऽर्थौ विवक्षितो नाहृद्दरागपकस्त्वनाविसंयगा।

दिः यविषयत्वापेक्षं सद्व्यसदेतिसत्यमित्यंकेनतदारोपाच परमार्थसत्यस्यो
पलब्धिविवक्षितेति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चोक्तं ॥ इहापि तदि
दमेव ॥ इदं तत्प्राणादिविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानातेश्चस्यापना
रः यत्सदेवसत्यपरमार्थतो भूमात्पंतदितापयिष्यामीतेषविशेष

सकमाह प्राणाद्वाइति तद्रूपंतथेति ॥ नाविवक्षितोऽर्थः नाविजानन्सत्यं वदति॰ कारस्यापिभावग्राहिकेतस
त्वमिदंप्रकृतेन तन्नतद्दिष्टनेभूतत्पत्वसमत्वांगीकारमन्याविरोधनादवस्यमतथाह इहापीति यदि प्राणसत्यमपि एव।
नारतासत्तत्वपगतोऽविंतदिस्मन्कृमारस्याविवक्षितमित्याशंक्याह इदातिति यदिवाविज्ञानामस्य सत्यं वदतीति । १॰
व्याख्यातत्वस्वयथेतिरेकाभावात् दयत्तोदेपतिरेकमाह नाविजानन्निति ॥

रमार्थसत्यमविज्ञानतोपि वदत्यग्न्यादीनित्याशंक्याह यदा वै विजानाति अथ सत्यं वदति परमार्थसत्यमिति नहनोऽभाषो सीदति मामा
न्याह नाविजानन् सत्यं वदति तर्हि रूपाणि इत्येव यते नेत्याह तथाहि अग्नेरग्नित्वमपागादिति सत्यमेवेद्यमस्य रूपं इति इत्यत श्रुति बा
रेकं रूपत्रयमात्रमेव विज्ञानं त्वेवेति अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानं एवेकमेव वादित्वमित्याशंक्याह न चैति यदेव वै सत्या
य सत्यं विजानन् वदति सोऽग्न्यादिरूपाभावेनाग्न्यादीन् परमार्थसद्रूपात् सत्यमात्रमेव वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्न्यादि प
रमार्थतः सन्ति तथा नामादिरूपाणि सद्रूपेत्यपि न वसन्ति इत्यतो नाविजानन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं व
दति न चैतत्सत्यविज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति
विज्ञानमेव सत्यं वदतीति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ यदा वै
मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो वि
जिज्ञास इति ॥ १ ॥ यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्ये
ति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां कारणानां पूर्वपूर्ववदेतत्त्वं व्याख्येय ॥ १ ॥ य
दा वै मनुत इति मतिर्मननं तर्कोऽमन्तव्यविषय आदरः ॥ १ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १ ॥ निष्ठा गुरुशुश्रूषा ।
द्यात्मसत्यविज्ञानं तेषामित्येवमिष्टं चेदिमर्थः सत्यवदनं प्रति सम्यग्विज्ञानस्य यथोक्तकारणानन्तरकं तथा सर्वस्य हेतो ।
रकं कारणानि नरहणमभिप्रायं निर्दिष्टानि ॥ १ ॥ एवमिति विज्ञानकारणीभूतामतिव्याख्यातेष्टे मतिरिति मननं तर्के ।

तामुद्रांव्याकरोति फालिकोति १९ श्रदारेनोनिष्ठांव्याचष्टे निष्ठेति २० निष्ठानिदानंकृतिंविभजते.कृतिरिति क

दिस्तस्पानेवबसाविज्ञानाय २० यदावैकरोति कृतिर्विंहि यंसयमःविनैकाग्रता.

निष्ठांभगावोविजिज्ञासइति १९ यदावैनिस्तिष्ठत्यथश्रद्दधातिनानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति
निष्ठेवश्रद्दधातिनिस्तिष्ठन्नेवविजिज्ञासितव्येतिनिष्ठांभगवोविजिज्ञासइति २० यदा
वैकरोत्यथनिस्तिष्ठतिनाकृत्वानिस्तिष्ठतिकृत्वैवनिस्तिष्ठतिकृतिस्त्वेवविजिज्ञासितव्ये
तिकृतिंभगवोविजिज्ञासइति २१ ॥ नारायणायनमः ॥ नारायणाय०

करणंच सन्यादिलक्षणंनिष्ठादीनिप्रयोक्तानिसंभवंतीतिविज्ञानावसानानि २१ २२

ऐषुनेतेनेषामुत्तरसूत्तरस्यसर्वस्यपूर्वस्यकरणीभवतिनतत्रोर सम्यादीति २१ २२ २२ ॥ ४ ॥ २१

ष्ठानि सतीदं कृतो भवतीति तत्राह सापीति यदा सुखं लभते तदा भवतीति संबंधः ननु सुखलाभस्यादि य सयमादिस्योतिरेकस्या
भावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशंक्याह सुखमिति वक्ष्यमाणसुखलब्धव्यत्वाभिमानादेव यथोक्ता कृतिः स्यादिति
मर्थः सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति यथेति दृष्टफलं अत्र पश्वादि तज्जन्यसुखोदयाद् ऊर्ध्वं कालो लोके दृष्टः।

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धव्यं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः यथा दृष्टफल
सुखार्थं कृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोतीति भविष्यदपि फलं लब्ध्वैव सुखं वानेन तद्दृष्टं स्वस्वप्रयोगैः सुखार्थिना।
लोकप्रसिद्धं तत्रोत्तरभ सतस्य सत्यस्य स्वयमेव प्रतिभासत्वेन तद्विज्ञानाय प्रयत्नः कार्य इति प्राप्ते तत्र सुच्यते स्म

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्य
मिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजि।
ज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥

सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्याद् सुखं भगवो विजिज्ञास इति अभ्युपगम्य भूमानमाह ॥ यो वै भूमा महन्नि
रतिशयं बहुरिति पर्यायास्तत्सुखं ततोऽर्वाक् सातिशयत्वादल्पमतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति अल्पस्याधिक
तथाल्पमपि सुखं लब्ध्वैव करोति न तु विना तद्देशामित्यर्थः नन्विंद्रियाणां मनसश्च संयमस्यैकं सुखं भवति तत्
थाच कथं सुखं लब्ध्वा करोतीत्यस्य व्यावृत्तेनाह भविष्यदपीति उत्तरग्रंथमाकांक्षांशत्वेकसमर्थ्यापयति अथेत्यादिना ॥

छां. टी. २२

भूम्नोवापिवैषयिकंसुखमस्तीत्याशंक्याह नतोवोपीति कथमल्पत्वेपिसुखत्वंबाधयनेनेत्याह अल्पस्येति दुःखरूपे
तस्याप्यल्पस्यसुखस्यहेतुत्वेपिकथंसुखत्वंनभवतीत्याशंक्याह नहीति अल्पस्यसुखस्यदुःखत्वोनभोवेसिद्धेफलित

थिकत्स्मरेतत्वात्सुखदुःखवीजेनादिदुःखवीजेसुखविरहेत्स्वर्गादिलोके नस्मात्सुकेनाल्पेसुखमस्ती।
ति अतोभूमैवसुखविरस्सादिदुःखवीजत्वासंभवात्सुखः २३ किंलक्षणोसौभूमेत्याह यत्रयस्मिन्

यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोति ॥ १

मितत्वेनाद्रष्टव्यमन्येनकरणेनद्रष्टान्योविभक्तोदृश्यान्नपश्यतितथानान्यच्छृणोति ॥ ११

माह अन्तरिति २४ भूम्नःसविशेषत्वंनिर्विशेषत्वंवेतिप्रश्नपूर्वकंनिर्विशेषत्वंनिर्धारयति किमित्यादिना नान्य।
च्छृणोतिसभूमेतिसंबंधः ॥ नारायणायनमः ॥ रामजीसहाय० ॥ ॥ ४

किमिति स्पर्शनादिष्वपि सन्त्वदर्शनश्रवणयोरेव निषेधस्तेनात्र यदुक्तमिन्द्रियाभावाद् नामेति यद्वक्ष्यमाणेनास्पर्शादेर्नाम्न।
उपलक्षणार्थं तेनात्र दृश्ययोर्ग्रहणं स्पर्शनादीनां विषयत्वस्यापि भूम्न्यभावादित्याह अन्येषामिति यद्वेति लक्षणाक्षेपे।
किं न चेदेवमाह प्रायश इति यस्मिन्नधिकरणे नान्यविचारणायामन्योपत्रपश्यतीति न शृणोति न मनुते नान्यं जाना।
ति स भूमेति स्पर्शनादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वापत्तेस्तत्र विकल्पाविषयत्वमेव भूमलक्षणमि

नामरूपयोरेवान्योन्याभावादिष्वपि भेदस्य तद्ग्राहकयोरेव दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणं अन्येषामप्युपलक्षणार्थं तेन।
मननं तु बोधकत्वेन नाम्नस्तत्र इति प्रायशो मननस्यैकत्वाद्विज्ञानस्य तथा नान्यद्विजानाति एवं लक्षणो।

नान्यद्विजानाति स भूमा १

यः स भूमा किमत्र प्रसिद्धान्यदर्शनाभावो भूम्न्युच्यते नान्यमपश्यन्नीत्यादिना अथवान्यत्र पश्यत्यात्मानं पश्य।
तीत्येतत् किं चातो यद्यन्यदर्शनाद्यभावमात्रमिहोच्यते तदा द्वैतसंव्यवहारविलक्षणो भूमेत्युक्तं भवति
यथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनान्यमनपश्यन्नीत्युच्यते नेहैकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदो ऽभ्युपगतो भवे

त्प संहरति एवमिति उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विभजते किमत्रेति लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भू
म्नो लक्षणं नविशेषेण स्वत्रेय चेवेति विमर्शार्थः कस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोषः इति शिष्यः स्फुटमिति किं चातः इति
साध्यतत्त्वयत्नलाभं दर्शयति यदीति अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विषयत्वं भूम्नि नास्तीत्येतावन्मात्रं तल्लक्षणमि

ब्रं टी २३

स्वात्मेतेष्वनर्थविकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भेदेनप्रसमन्ततासिद्ध इत्यर्थः ॥ द्वितीयपादमनूद्य तस्मिन्दोषमस्य यति प्रथमेन्यादिना
नमेवदोषपश्चाद्देवकं स्फुटयति यद्येवमित्यादिना सति क्रियाकारकफलभेदेकत्वसंसारानिवृत्तिस्तत्राह क्रियेति क
तिभेदे क्रियादेः संसारत्वे लोकेदृष्टे नहेतलयापादेकास्मिन्नेव क्रियाकारकभावसंभवेन संसारनिवृत्तिं चोदयति आत्मैकत्वे

न यद्येवं को दोषः स्यात् नन्वयमेव दोषः संसारानिवृत्तिः क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति आत्मैकत्वे
त्वेक्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति चेत् न ह्यात्मनो निर्विशेषकत्वाभ्युपगमे
दर्शनादिक्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य ह्यसंभावत्वात् अन्यदर्शना
द्यभावो क्रियते यदि यत्रेत्यन्यत्र पश्यतीति च विशेषणो
अनर्थके स्यातामिति चेत् ०

ति एकस्मिन् क्रियादिभेदस्यासंभवं दर्शयस्तत्र समाह नात्मन इति द्वितीयपादस्य तत्त्वे स्पष्टीकृतेन प्रथमपादस्या
पि समानं तत्त्वमिति शिष्यः शंकते अन्येति अन्यपश्यतीत्येनाविनैव दर्शनायभावलाभाय यत्रेत्यन्यादि
ति च विशेषणे व्यर्थे स्यातामित्यर्थः ॥ नारायणाय नमः ॥ २४

अर्थमेवेदं शास्त्रवचनमित्याशंक्याभिप्रायः स्वयमेवाहने दृश्यतेहीति लोकोऽहं ब्रह्मेत्येव देहेनात्मत्वमपश्यन्ति न तदेवं दृश्यतेति यामित्यभिप्रायो
गो दृश्यते वचनस्यैवेत्यर्थकमिदं अवहारगतत्वाद्यथा लोके यतन्यायदर्शनेपि स्तम्भादीन दृष्टं च तेन पश्यतीति कृत।
स्यैवेत्यर्थकं न गम्यते किं न तत्र स्तम्भादीनां तस्य च दर्शनमिदं तथायत्र तावस्त्वमपश्यतो न ब्रह्माविर्विशेषणात्स्वैवया पा। प
धाने वक्तव्यमित्यर्थः किं विशेषणार्थं वत्वापपत्याभूत्वाधिकरणाधिकत्वेन भावः स्वात्मदर्शनेन वाच्यमित्त।

दृश्यते हि लोके यत्र ब्रह्मेत्यहं देहत्वमपश्यतोऽस्त्वके स्तम्भादीनामात्मत्वेन च न पश्यतीति गम्यते एवमिह
पीतिचेन्न तत्त्वमसीत्येकत्वोपदेशाद्धीपिकरणाधिकत्वे भेदानुपपत्तेः तथास्मदेकमेवाहेतो
यं सत्यमितिषष्ठे निर्दिष्टत्वात् श्रुतेषु ज्ञास्य न संदृशोति दृष्टिरूपमस्य विज्ञातारमरे के।
न विजानीयादित्यादिश्रुतिभ्यः स्वात्मनिदर्शनाद्युपपत्तिः यद्येतिविशेषणामनर्थकं पा।

स्त्यते किं चाकृतस्यागति वैरूप्येति एकत्ते चेतन्नाधं दूषयति नेत्यादिना तथा तत्त्वमसीति वाद्यर्थः
निर्दिष्टत्वाद्धीपिकरणाधिकत्वे भेदानुपपत्तेरिति विशेषं यस्मात्त्वमपश्यतीति विशेषणा
दात्मनः स्वदर्शनेन वाच्यमिति तत्राह श्रुतम्य इति ०

छां॰ वो॰ २५

द्वितीयत्वमस्यागतिमाह यथेत्यादिना परिहारभागं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति एकस्मिन्नेव भूम्नि यद्येको निर्विशेष आत्मा सन्।
द्वैतमपि प्रयुज्यते प्रोमित्याद्यनुवादेन ताकिकशाणादिविकल्पविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्याविवक्षितत्वादित्याह ए
वमिति यदविद्यावस्थमन्यदर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेषणं च भूम्नि न विरुध्यते दर्शनाद्यविषय।

भोमिति चेदविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् यथा सन्यैकत्वाद्वितीय
त्वश्रुतिः द्रष्टृत्वमपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति संख्यावचनं द्वै
प्रयुज्यते एवं भूम्न्येकस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणं अविद्यावस्थाया
मन्यदर्शनाद्यनुवादेन च भूम्नस्तदभावत्वलक्षणस्याविवक्षितत्वा
न्नान्यत्पश्यतीति विशेषणं तस्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्ती
तिसमुदायार्थः ० ॥

स

त्वलक्षणस्य भूम्नोलक्षणाविवक्षितत्वादित्याह अविद्येति लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति दर्शना २५
दिसकलसंसारिकव्यवहाराभावोपलक्षिततत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥

ग्रथयद्देस्यादिवाक्यं व्याकरोति यत्रेति योऽच्छिन्नस्योविद्याकालभाविवंद्दृश्यंतेनेनविद्दृणोतीति यत्रेति नान्यत्पश्यति
छिन्नत्वादिलिंगावनकथंतद्दमन्नतमितिभूषितच्छब्दप्रयोगात्सत्यार् नत्वश्रूद्रेति भूम्नःसर्वत्रवचनात्सत्यवाच्यग्रहत्वः

ग्रथयत्राविद्याविषयेऽन्योऽन्येनान्यत्पश्यतीतितदल्पमविद्याकालभावीत्यर्थः यथास्वप्नदृश्यंवस्तुवा
कतिवोधात्तत्कालभावीतितद्वदेवतन्मर्त्यंविनाशिस्वप्नवस्तुवदेवतद्विपरीतोभूमायस्त्वमुक्तः त
छेह्योऽमृतत्वपरः सनत्येवलक्षणोभूमाहेभगवोभगवन्कस्मिन्प्रतिष्ठितइतिः एवमुक्तवंतंनारदंप्राह

ग्रथयत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानातितदल्पं योवैभूमातदमृतमथयदल्पंतन्मर्त्यंस
भगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नियदिवा नमहिम्नीतिगोअश्वमिहमहिमेत्याचक्षते

सनत्कुमारःस्वेमहिम्नीतिस्वआत्मीयेमहिम्निमहात्म्येविभूतौप्रतिष्ठितोभूमा यदिप्रतिष्ठामिच्छसिक
चिद्यदिवापरमार्थमेवपृच्छसीतिनमहिम्न्यपिप्रतिष्ठितइतिब्रूमोऽप्रतिष्ठितोऽनाश्रितोभूमाक्वचिद

ति सनत्वोति व्यवहारदृष्ट्याश्रयोवस्तुदृष्ट्यावेतिविकल्प्याथप्राह एवमुक्तवंतमिति द्वितीयमनूद्यनिराकरोति।
यदीति स्वेचापरंविनाप्रमाणेकमथीत्स्वतिः यदीमाहिम्नोभूम्नःसर्वत्रस्मिन्प्रतिष्ठितत्वाभावेऽपिच्छति तज्जात्यो

छां. टी.

दीयात्रित्कुमारस्य सनत्कुमारेण नानेन व्यवहितेन नारदमेवं ब्रवीमीमस्य संप्रश्नमिति यो जनाकांक्षं नारदे ब्रवीति सर्वानिस्मा।

इत्येतस्यैयोपादेस्वमहिम्नि प्रतिष्ठितो भूमा कथं न इति प्रश्ने एतदुच्यते यत्र गोअश्वादि इह महिमे
त्याचक्षते गावश्वा इत्यादि गोअश्वं इहैकवस्तावः सर्वत्र गवाश्वादि महिमेति प्रसिद्धेन दाष्टान्तेन

हस्तिहिरण्यं दासभार्ये क्षेत्राण्यायतनानीति नारदमेवं
ब्रवीमीति वावान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति २४

स इति हस्तेन सोऽभवति यथा नारदमेवं स्वतो स्वमहिमा न साध्यो नो भूमावेवं ब्रवीति ब्रवीमि
इहेतत्वनान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन संबन्धः किं त्वेवं ब्रवीमीति होवाच स
एवेत्यादि २४

पंत्यादि किं त्विति २४ ॥ ० ॥

एवमितीत्येवं वाक्यं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याचष्टे कस्मादित्यादिना। उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोतीति सतीति ओंका-
रात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह यथेति कोसावोंकारेणाभिधेयस्यात्मनः सामान्ययोजनात्तद्वारा एवमेकमाह उभेति यदे-
कत्वानन्तः कल्पितनामधेयत्वेन इत्युच्यते यस्मात्प्रपञ्चमात्मत्वान्न व्यतिरेकेणाभिधेयनेयोऽस्ति व्यतिरिक्तेनःस्या-
दपरिच्छिन्नादित्यादिसमाने स्वभिन्नत्वेऽसिद्ध्यमाह पतिहितःस्यात्तन्नतद्विनस्य वस्तुसवस्तुत्वमस्मादेनान्त-
स्यनिहितः एवमनात्मप्रपञ्चस्यापि कल्याणाविकल्पनेयत्वान्निर्दिष्टात्मप्रपञ्चाभावाद्दितिव्यपदेशानिर्देशाने। एकजीवादमा
सप्रपञ्चमात्मत्वानुपपत्तेरित्यात्मप्रपञ्चात्मस्वरूपात्मरूपत्वानः सजातीयः सप्रपञ्चः सर्वोऽस्मिन्प्रपञ्चः ओंकारादेशात्
तदेवमपञ्चात्मादृष्टश्रुतिसारदृष्टप्रपञ्चादेहो उपरम्भात्प्रदृष्टात्मनोऽद्वितीयस्येवेदः सर्वमिन्प्रपञ्चमप्रात्मा
देशप्रव ॰ भूमात्माहित्यांशकाकल्पविद्याभूरिति अथात्मोनेनरूपमोंकारादेशो ओंकारेणाभिधेयसेमोंकारादेशो
कारादेशोत्तरत्वात्प्रपञ्चस्यानात्मत्वमेवानिर्दिष्टमोंकारेणाभिधेयमेवाप्रस्तादित्यादिना ओंकारेणादेशादित्यसंवा-
तोपदेशप्रपञ्चः एवोकिंभिर्विन्यत्नवेदाशकामामाभिरप्यथानन्तरमात्मादेशशब्दात्मनेवकेवलेन सन्त्वहरूपेणानु-
देशनादिप्रपञ्चे आत्मैव सर्वतः सर्वमिदमेवमेकमजं सर्वेनोव्यामवस्थानमन्यप्रपञ्चानुपपत्तेवेदप्रविद्यात्मनेनविता
तारादप्रास्थमात्मात्मभावात्प्रपञ्चनामधेयमाह ओंकारेणेति उक्तात्मविज्ञानवतः कृतनकृत्यतामाह आत्मैवेति एकमिति
सजातीयभेदरहितमद्वयमिति विजातीयभेदरहितमनन्यमात्मेत्यात्मकोऽद्वयोरवोनरोमेददर्शयानि देह।

मात्रेति. द्वितीयावासमाधानेस्यत्रलोकसंमतिमाह लोक इति. देहस्यजीवनंचभोगस्यारोग्यादिनिमित्तंवासर्वत्रसर्वं
निरपेक्षोयदृच्छालाभसंगवर्जितोविद्वानित्याह देहेति जीवन्मुक्तिसुखंकांविदेहमुक्तिरपेयाति सदृति. स्वा

त्मभावात्मरतिरमणंयस्यसोयमात्मरतिः तथात्मक्रीडो देहमात्रसाधनारतिर्वाह्यसाधनाक्रीडा लोके
स्त्रीभिः सखिभिश्चक्रीडनीतिदर्शनात्तत्तथाविशेषः किंतत्सोत्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयंभवतीत्यर्थः मिथु
नेदंद्वजनितंसुखंवनदीपेदहनिवपेत्तयस्याविशेषस्तथात्मानंदः शब्दादिनिमित्तः आनंदोविशेषोनतथात्म

आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टात्मानंदः सस्वराड्भवतितस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति॰

विशेषः किंतत्सोत्मनिमित्तमेवसमंवैसर्वंसर्वदासर्वप्रकारेणच देहजीवितभोगादिनिमित्तंवासर्वत्र
निरपेक्षत्वमित्यर्थः सएवलक्षणोविद्वानजीवन्नेवस्वाराज्येभिषिक्तः पतितेपिदेहेस्वाराडेवभवति यतएवंभ
वतिततएवतस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति ०

राज्यंतिमिनोक्तंस्वफलंतस्मात् यतएवमिति ॥ ० ॥ २६

स्वाराज्यसर्वलोककामचारयोस्तात्पर्यमाह प्राणादिभिरिति यावद्ध्यात्मनोऽनेन ज्ञातस्य यथाकाममवाप्तिर्भवतीत्यादिना प्रतिष्ठि
तेष्वनेष्वेव पदेष्वेभूमिष्ठफलश्रुतकमेवपरमानन्दप्राप्तौ नत्याहंनिरूच्यते नैव सोपाधिकरूपमित्यर्थः। फलप्रदर्शनेन ह्य
प्राणादिषु एवं भूमिष्ठ नत्रास्येति नावश्यमात्रेणापि क्वचित्कामचारित्वश्रुतकर्मस्वराजत्वेवाप्यर्थप्रासंसात्तिशायन्वायथा
प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वात्तद्वारेणनमांविहन्तीति दोष्यभेसवराड्मादिना अथपुनर्येऽन्यथातउक्तदर्शनाद्व्य
थावैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यक्। विद्वांस्ते स्वराजानो भवन्ति अन्यः यथाराजानस्ते किंवत् क्षय्यलोकाः क्षय्यो लो
अथ येऽन्यथातोविदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति २५ तस्य
हवाएतस्यैवंपश्यतएवंमन्वानस्यैवंविजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्म
तस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्या
का। भेददर्शनस्यात्मविषयत्वादस्य वतन्त्रस्य मिथ्यात्वबोधायनस्मायहैतेदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः स्वदर्शनात्तु
तृप्यत्वैवभवत्येतद्वतेषां सर्वेषु कामचारो भवति २५ तस्य हवा एतस्येत्यादिस्वाराज्यप्राप्तस्य सत्कृतस्यादि।
यदस्यार्थः। प्राक्तनात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्मनः प्राणादेर्नामान्तस्योत्पत्तिप्रलयावभूतां सत्तात्मविज्ञानेन
देणात्मनाविवामीत्यहविदाहाप्यनात्मेति अथेत्यादिना नेस्त्य्यलोका भवन्तीति संबंधः। भेददर्शिनां विजानीयाफ
लवत्वेदंतमाह भेददर्शनस्येति पदेऽहि स्वविनाशित्ववचनतस्मादिति परामर्शति २५ उत्तरविद्यास्तुत्यर्थमे।

वविदुषः स्त्र्यत्वमाह तस्यैतेन यथाविदुषः सकलत्वमवदारवाहित्यर्थः श्रौताद्विज्योत्यवहारः न केवलं तात्पाकमिर
विद्याफलं किंतु मे स्यात् किंचेत्याह किंचेति नष्टद्वार्थः समस्यामिति रुपमेव संवेवविद्याफलरूपः तयायतु निमेवमाद्यं यदा

सतीरांनीस्यात्मनएवं संहृतैौत यथा सर्वोप्यस्मात्व हारः आत्मनएव विदुषः किंचतदेतत्स्मि चर्यंपंच यागौ कौ
को पिभवति तपश्च यः पशुपतीति पशवो यज्ञो कदर्थीवि दुनित्यर्थः समस्यमताणो गंत्वादि दुःख मानुःखभावे

मनात्मनश्चित्तमात्मनः संकल्प आत्मनोऽन्न प्राणात्मनो वागात्मनो
मात्मतो मेचा श्रात्मनः कर्माण्यात्मनएव वेदथं सर्वमिति तदेषश्लो।
कोनयएणो मस्तुपशुणाति तदेगतो तदुःखनाथं सर्वथं हपशवः पशुः।
तिसर्वमाप्नोति सर्वथा इति ०

णपितपश्यति सर्वंसर्वमेव सर्वपशुः पश्यत्यात्मानमेव सर्वं तमः सर्वमाप्नोति सर्वथाः सर्वप्रकारैरिति ०

वहे एषात्मनोत्पादिना सर्वमाप्नोतीति शर्मातापावेव्छेद्वसमस्या वर्तनेन नविवर्तितानन्तर्क्षिमिवाहंकारादिभावोऽहं

विद्यास्तुतये कल्प्यते सगुणविद्याफलमपि निर्गुणब्रह्मविदो मोक्षोस्याह किंचेति विद्यावेत्तोच्चरूपेण प्राकृस्य पूर्वे

गाहशाहार्थः विद्यानन्तफलं नरूपेतिनाश्नोति चाभिधायाहारशुद्धाविद्याहेस्तान्सर्वमाह अथेति रागद्वेषादिदोषके

किंच सविद्वान्प्राक्सृष्टिप्रभेदादेकधैव भवत्येकधैव सन्त्रिधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो भवति सृष्टिका-
ले पुनः संहारकाले मूलमेव स्वं पारमार्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते स्वतन्त्र एवेति विद्याफलेन स्तौति च य-
नैस्ताभि सर्वदानी यथोक्तापाविद्यायाः साक्षादवभासकारणं शुद्धस्यावभासकारणं संचारशोधाविशु-
द्धिकारणं साधनमुपदिश्यते आहारशुद्धाविति आक्रियत इत्याहारः शब्दादिविषयविज्ञानं भोक्तुर्भोगाय

सएकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतं च दश चैकश्च सह-
स्राणि च विंशतिः आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्र-

क्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टं विज्ञान-
मित्यर्थः तस्यामाहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोन्तःकरणस्य सत्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति सत्वशुद्धौ च सत्यां यथा-
वगते भूमात्मनि ध्रुवाविच्छिन्ना स्मृतिरविस्मरणं भवति तस्यां च लब्धायां स्मृतिलंभे सति सर्वेषामवि-

त्तविषयानिंदिंसे ब्रह्मग्रंथिस्यात्मस्थानिसांस्थिस्यापराशहृद्याकरोति प्राक्रियतशंतिकथंतमाक्रियमाणा वनवा-
दभोकेरविकेच्यै वीतसशुद्धेरिस्याशेकाद गतेति आहारशुद्धिफलमाह तस्मादिति अनेन स्फुरणशुद्धिः

छां॰

२८

फलेदर्शयति मत्वेति प्रतिलाभेदर्शयति तस्याचेति भवतीत्याद्युक्तेरर्थादित्येतिशेषः प्रकृतवाक्यानामर्थमुपसंह
रति यन्नइति तस्मैमृदितकषायायेत्यादिवाक्येभवनायेत्यादिवाक्येसर्वंमिति स्मिन्निति शेषमातृवत्यथो मसृणंवर्णा
याकृतानर्थपाशरूपाणामनेकजन्मान्तरानभवभावनाकठिनीकृतानामाहारस्याशुद्ध्यर्थमात्रोंपयोक्तव्यप्रमो
क्षोविशेषणायमोक्षविनाशोभवतीतियतएतदुक्तंतस्यायथोक्तमाहारशुद्धिमूलंतस्मात्सर्वकार्यमर्थः
सर्वशास्त्रार्थमशेषतउक्त्वास्याप्युपसंहरतिश्रुतिः तस्मैमृदितकषायायपक्वानाराधिविवकषायोवा
रागद्वेषादिदोषःसत्त्वस्यरञ्जनारूपत्वात्तंतानेववराग्यात्मरूपत्वाद्रोगात्तालिनोमृदितोविनाशितोयस्मैता
मोक्षस्तस्मैमृदितकषायायतमसःपारंदर्शयतिभगवान्सनत्कुमारस्तंस्कन्दइत्याचक्षतेतंस्कं
दइत्याचक्षते २६ इतिसप्तमप्रपाठकः ७ ॥ इत्यतस्मैयोगयामृदितकषायायतमसोविद्यालक्ष
णात्पारंपरमार्थतत्त्वंदर्शयतिदर्शितवानित्यर्थः कोऽसौभगवानुत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंविद्यां
मविद्यांचसवाच्योभगवानितिमेवंधर्मासनत्कुमारः तमेवसनत्कुमारंदेवंस्कन्दइत्याहुर्वेदविदः
वेदवेदस्वयापपरिसमाप्त्यर्थः २ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य
ष्यानंदात्मनः तमेवेति २६ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानगि
रिकृतछांदोग्यभाष्यटीकायांसप्तमोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ७ ॥ २८

सा॰ ३॰ ॐश्रीगणेशायनमः पूर्वस्मिन्नध्यायद्वयेनिर्विशेषमात्मतत्वमनवच्छिन्नंसदानंदैकज्ञानमात्रेरितं तथाचोपनिषद्वाक्यैरभेवरि
प॰ १ र्थः किमर्थमशिष्यतेयदर्थंसगुणप्रायोपासनमित्याशंक्याह यद्यपीति केवलमितितदधिगमायविशिष्टोदेशाउपदेष्टव्यइतिसंब
धः मंदबुद्धीनांनहिपरमार्थवस्त्ववगमयोग्यताविरहितेत्यर्थः नकेवलंमंदाधिकारिणांवस्त्वधिगमसाधनंभद्रदय
देशएवात्रकर्तव्यः किंतुपूर्वंप्रागुक्तगुणाध्यानोपदेशश्चकार्यइत्याह यद्यपीति प्रवशिष्टमर्थांतरमुपदेष्टव्यमतो

यद्यपिविदितंदेशकालादिभेदशून्यंब्रह्मसदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदंसर्वमितिषष्टसप्तमयोःप्रपाठकयोर्निर्णीतंतथापीहमंदबु
द्धीनांदिग्देशादिभेदवद्वस्त्विदंसर्वंभाविताबुद्धिनेशक्यतेसहसापरमार्थविषयाकर्तुमित्यनधिगम्यचब्रह्मनपुरुषा
र्थसिद्धिरिति तदधिगमायदहरपुंडरीकदेशाउपदेष्टव्यो यद्यपिसत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयंनिर्गुणंचात्मतत्वंतथा
पिमंदबुद्धीनांगुणवत्वस्येष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्वंचवक्तव्यं तथायद्यपिब्रह्मविदांस्त्र्यादिविषयेभ्यःस्वयमे
वोपरमोभवतितथाप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यासजनिताविषयविषयातृष्णानसहसानिवर्तयितुंशक्यतइति
ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषोविधातव्यः तथा ॥ राम
वेद तथेति मंदधियांब्रह्मणोनिःशेषत्वेनदेशाविशेषवत्तयाविशेषवच्चब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषोविधातव्यइतिसंबंधः
याहेत्यब्रह्मज्ञानवतोविधिंविनापिविषयवैमुख्यसंभवात्किंविधिनेत्याशंक्याह यद्यपिब्रह्मविदामितियथासाधनवि
शेषोवक्तव्योवशिष्यतेतथोपासकानांगतिश्चवक्तव्येत्यवशिष्टमर्थांतरमाह ॥ राम छ ॥
राम छ ॥ राम

तथेति एकत्वदर्शिनां गंत्रादि सर्वभेदप्रपञ्चस्मरणादविद्यादिशेषसंदेहास्थितिनिमित्तस्य सुषमनि स्वात्मन्येव निवृत्तिं क्षिप्रं भवन्तु
तो गतिविकल्पस्याशंकामाह यद्यप्यात्मैकत्वविदामिति अविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तत्वेन स्वात्मन्येव निवृत्तिस्तस्य तेषां समदर्थः
स्वात्मनिर्वाणोऽपि कृतकरूपत्वागेन स्वाभाविकं स्वरूपावस्थानमित्यत्तरत्तमेतमाह रागानश्वेति अनेकार्थादागोपादानेन तु

यद्यप्यैकत्वविदां गत्यागमनं गतस्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तत्वेऽयं गतानरश्वविप्रुडङ्गतस्ववाञ्छदे।
गेऽप्यनश्वात्रिः स्वात्मन्येव निवृत्तिः तथापि तां तु गामनादिवासितबुद्धीनां हृदयदेशगुणाविशिष्टब्रह्मोपा
सकानां मूर्द्धन्यपानाड्या गतिर्वक्तव्येमत्र मः रूपाठकस्यारभ्यनेदिदेशगुणगतिफलभेदश्च स्वेदिपर
मार्थमदद्वयंब्रह्मसंदेहादीनामसदिवप्रतिभातिसम्मार्गस्यास्तावद्ध्वंतत्तः पात्रैः प
अराणिपी मार्थमदपिध्यामीतिममतेश्रुतिः राम ४ ॥

हि सोऽकुर्योऽर्थं उक्तमेवाध्यायनात्यर्यं संदिह्यदर्शयति दिग्देशेति दिग्गादेशेन गुणोगंस्याफलभेदेन चाश्रुमंतद्वनवद्धि
मितिप्रायत तस्यादिगायनवाश्रित्वे हेतुमाह अद्वयमिति नहिं तेषां भ्रमापोदार्थं परमार्थसदद्वयंब्रह्म ग्राहयितु
वं किंमिति स्याप दिशन्तेतन्नाह सम्मार्गस्यात्इति राम ४

छा० भ० टी० २

अध्यायसंबंधं संक्षेपविस्तराभ्यां दर्शयित्वा अन्यद्गतीर्गा आकरोति अथेत्यादिना उक्तमबुद्धीन्यतिनिर्विशेषब्रह्मोपदेशानंतरे तद्बुद्धीनां सविशेषब्रह्मोपदेशारम्भ इत्यर्थः तत्र तावदुपास्यायतनं निर्दिशति यदिदमिति हृदयपुंडरीकं वेश्मसादृश्यात्तस्मादस्माद् द्वारपालादीति तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पंच देवसुषय इत्यादिश्रुतेः दहनं सिद्धमस्य ब्रह्मपुरत्वं दर्शयति अस्मिन्निति शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टांतेन साधयति राजेति तद्वोक्तवेश्मदृष्टांतेन स्पष्टयति पुरेवेति कथं पुनः सर्वगतस्यैतद्धेयप

अथानंतरं यदिदं दृश्यमाणं दहरमल्पं पुंडरीकसदृशं वेश्मरूपवेश्म द्वारपालादिमत्त्वात् अस्मिन्नाद्यपुरे ब्रह्मणः पुरे राज्ञोऽनेकप्रकृतिमत्पुरं तथेदमनेकेंद्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्मपुरं पुरेव वेश्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं वेश्म ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः यथा हि विष्णोः शालग्रामो अस्मिन्हि सविकार

अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः ॥ राम

संसारे देनामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदाख्यं ब्रह्म जीवेनात्मनेत्युक्तं तस्मादस्मिन्हृदयपुंडरीके वेश्मनि उपसंहृतकरणोऽसौ विषयविरक्तो विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यसाधनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणब्रह्माध्यायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति प्रकरणार्थः दहरोऽस्मिन्दहरे वेश्मनि वेश्मनोऽल्पत्वात्तदंतर्वर्तिनोऽल्पतरत्वं वेश्मनो अंतराकाशः आकाशनिर्देश्यस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेश्मनि ष्ठितत्वमित्याशंक्याह ब्रह्मण इति तत्संसारिणो व्यतिरिक्तस्य सकर्मणो [illegible] शरीरत्वस्वामित्वमेव यानद्ब्रह्मणस्तदसंबंधित्वात्कथं तत्रोपलब्धिरत आह अस्मिन्निति ब्रह्मणो जीवात्मना प्रविष्टकार्यं जलार्कवद्वेश्मदहरपुंडरीकस्य ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानत्वं लौकिकमविरुद्धमित्याह तस्मादिति अंतराकाशस्याल्पतरत्वे हेतुमाह वेश्मन इति आकाशवत्सर्वभूताकाशविषयत्वं व्यावर्तयति आकाशाख्येति ॥

कथं वा सर्वदोषघ्नाकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्ततेनेनत्याह आकाश इवेति तस्मिन्यदंतस्तदा[illegible]ष्यणा स्व[illegible]न्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वे महिम्नि यदंतस्तदाकाश
ख्ये ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा दहरपुंडरीकावच्छिन्ने नभसि यदंतराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथा
श्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्थापयति तं चेदिति तदेव चोद्यमाकांक्षाद्वाराविष्करोति कथमित्यादिना भवतु परिछिन्ने शरीरे पुंडरीका
कारस्य हृदयस्याल्पत्वेन तदंतर्वर्तिनश्चाकाशस्य ततोऽप्यल्पतरत्वं तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशंक्याह पुंडरीकमेवेति किं[illegible]स्य प्रश्न।

आकाशस्य शरीरत्वात्स्वल्पत्वं सर्वगतत्वमसामान्याद्वतस्मिन्नाकाशाख्ये यदंतर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं तद्वाव तदेव च विशेषेण जिज्ञासितव्यं
गुर्वाश्रयणश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्करणीयमित्यर्थः नैवं देवमस्मत्कृतमाचार्येण यदि ब्रूयुरंतेवासिनश्चोदयेयुः कथयदिद
मस्मिन्नव्ययपुरे परिछिन्ने तदहरे पुंडरीके वेश्मन्यतोऽप्यल्पतरः प्रकाशः पुंडरीकमेव वेश्म तितावत्किं स्यात् किं ततोऽल्पतरे विघद्र

तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽ
स्मिन्नंतराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥ १म

वेश्माहुः दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः किं तदत्र विद्यते न किंचन विद्यत इत्यभिप्रायः यदि नाम बदरमात्रे किमपि विद्येत किं तस्या
न्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञासितुः स्यादतो यदत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन प्रयोजनमित्युक्तवतः स आचा
र्यो ब्रूयात् इति श्रुतेर्वचनं शृणुत तत्र यद्धृदयपुंडरीकांतः खस्याल्पत्वान्नत्स्यमल्पतरं स्यादिति २म २ २म३

विषयत्वं यावत्तेषामिति न किंचनेति हृदयपुंडरीकांतर्वर्तिनमाकाशमपेक्ष्याचक्षयति यदि नामेति फलानुपलंभात् पदार्थः ते
तर्वर्त्याकाशोक्तेः शिष्याचार्यव्यतिरिक्तस्यात्राप्रस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याशंक्याह इति श्रुतेरिति किमाचार्यो ब्रूयादित्य
पेक्षायाम् समाधिर्येणापि पाणिना नः समाधानमाहोपाध्यायतद्वत्वात् शृणुतेति श्रोतव्यमेव दर्शयितुं [illegible] हृदय[illegible]त्र वदति [illegible]त

छां० भा० टी०

किमाकाश[illegible]स्य[illegible]मा[illegible] अकं दहरत्वमेव स्योपयते किं वा परमात्मा[illegible]निर्मितमिति विकल्प्याह ब्रूयादिति तदस्मिन्निति तत्र स्वरूपस्या[illegible]भाविकं दहर
त्वमात्म[illegible]निस्वकाशमिति विशेषः कथं नास्ति दहरत्वोक्ति राकाशस्येत्याशंक्याह किं तद्धीति तस्मिन्विशुद्धे ता[illegible]स्मान्त्र[illegible]काशांक विषया
योगिना विषयभूतो विमर्शीकृतानस्वकरणानामनुपलभ्यत इति संबंधः अन्तःकरणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह स्वच्छत्वेति [illegible]
[illegible]मानस्य प्रतिबिंबरूपमिवस्वदादर्शे प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुदाहरणान्तरं ब्रह्मणोनैसर्गिकमाग[illegible]नकंचबुद्धयवधानेन[illegible]मुपलब्धि

तदस्मिन्हृदि विप्रपुंडरीकवेश्मगते पुंडरीकादल्पतरं मत्वा वो चेद्दहरोस्मिन्नन्तराकाश इति किं तर्हि पुंडरीकमल्पं तदनुविधायित
त्वमन्तःकरणपुंडरीकाकाशापरिच्छिन्नत्वतस्मिन्विशुद्धे संदृष्टकरणानां योगिनां स्वच्छत्वादर्शे प्रतिबिंबरूपमादर्शरंरवब्रह्म

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते ॥ सम

स्वच्छे विज्ञानज्योतिः स्वरूपावभासं तत्त्वमात्रं ब्रह्मोपलभ्यत इति दहरोस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचामान्तःकरणोपाधिनिमित्तं ।
स्वतस्तु यावान्वै प्रसिद्धः परिमाणतोयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोन्तर्हृदयाकाशो यस्मिन्न अष्टाविजितामितव्याववो
वामनाप्याकाशतुल्यपरिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्य ॥ सम

हार्यं विशिनष्टि सत्वमिति तादृगेव दहरत्वमादाय वोय
नेचेदनोपाधिमहत्त्वमत्रेयसमाधिः संभवतीति निरस्यति स्वतस्त्विन्त्वे [illegible]माश्रयेणा सदेतिशेषः यावांस्तावानिति वचनादाकाशेनतु
ल्यपरिमाणत्वे ब्रह्मणोभिप्रेते तथा च ज्यायानाकाशादिति विरुद्धमित्याशंक्याह नापीति केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत आ

ह ॥ राम [illegible] ॥ राम

किं तर्हीति न तस्य व्यतिमात्रमित्याकाशादि येन व्याप्तं लोको भवति तस्मिन्नन्तरे देशे ... आदि समाहितः इत्यर्थः कार्यकारणयो
रत्यल्पपरिमाणत्वप्रसिद्धस्तु नाकाशसमता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह तस्मादिति आधाराधेययोरत्यल्पपरिमाणत्वाच्चैवमित्याह एत।

किं तर्हि ब्रह्मणो मेरूपमस्य दृष्टांतो न तस्याभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव ब्रह्मे
त्यवगम्यते येनाहुर्नतं विचदिवं मही च तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः
एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः किंचोभयत्र
स्मिन्द्यावापृथिवी व्याकाशेत्तुह्यपि विशिष्टं तरे
वमस्य गादितेस्थिते ॥ राम ७

स्मिन्निर रत्स्याकाशस्य तस्याभाविकं द्रष्टव्यमित्याह किंचेति कार्यं द्यावापृथिव्यादि कारणे समाहितं तच्च हृदयेऽपि
मित्यवहृद्यपि विशिष्टमित्युक्तम ॥ राम ७ ॥

प्याकाश[illegible] वाह्याकाशवदेः समाहितं वेभूभविद्यासंवादं[illegible]ति यथोवेति नचिचेनेमवें नदस्मिं समाहितमितिसंबंधः ताकिंश व स्या

नासदि[illegible]च्छेद्यावतेयति [illegible]मिति [illegible]ग्न्यपनाशादाश्रितनाशः स्यादितिन्यायमाश्रित्य शोकेनेनवेति यच्छस्मिन्नेनेमसाहितं तनो

नाशात्किमवशिष्यतइतिसंबंधः शिष्याणामेथिकावायंदोषमाशंकेनेक[illegible]मितिशंकिनेदोषपरिहरन्ति नैव दोषप्रसक्ति [illegible]

[illegible]प्रयत्नाभाविस्तकेदिति यो भावग्निश्चवायुश्चेत्यादि समानेयश्चोस्यात्मनस्यात्मा पन्वेनन्देव तोस्मि विषय[illegible]लोकेन

पञ्चात्सीयत्वेननविघनेनष्टभविष्यच्च नास्तीत्युच्यते तत्वन्यतमेवास्मन्नस्यदहाकाशसमयानात्रुपपन्नः नेदं देवसमतत्वेन

वृषः पुनरेतेवास्मिन्नास्मिन्निष्टं यथाकेदं दिव्रस्यपुरोपलक्षितो नान्तराकाशस्यार्थः इदं सर्वं समाहितमेवास्मिंश्च भूतानि सर्वे च का

माः कथ्यमाचार्येणानुक्ताः कामास्त्येनेवास्मिन्नभिरुच्यते नेषदोषो यच्चास्येदात्मपञ्चनास्तीति उक्तायवस्था [illegible]नार्थेषु कार्येः प

उभावग्निश्चवायुश्च सूर्याचंद्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति तं चेद्ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे

सर्वं ९८ समाहितं ७ सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदेनं जरावाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोतिशिष्यत इति स[illegible]स ज ८

पिंच सर्वंशब्देनचोक्ताः एवकामाः यदायस्मिन्कालेएतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं जरावलिनादिलक्षणा वयोहानिर्वा प्रा पञ्चमी पं

प्नोति शस्त्रादिनावा हृक्रणोपध्वंसते विध्वंसते विनश्यतीत्किंततोन्यदतिशिष्यतेवदाश्रितं तदीरदार्येत्र्यसदादिवत् वटनाशेपि दे

हाश्रयमनुनतेनानंतर्भूर्वेमूर्वे नाशात्रयकीन्यभिप्रायप्रवेशनेनाशे किंततोमवथोक्तादतिशिष्यते भवतीष्टतं न किंचनावशिष्टते

त्यभिप्रायः एवमनेनचास्मिन्नभिप्रोदितः स आचार्यो ब्रूयात्तन्मतिमपनयन् कथमस्यदेहस्यदेहस्यजरया एतद्यथोक्तमंतराकाशंभि

न्समाहितमित्युक्तेन सर्वशब्देनातिशेषः शिष्याणामुपायिकावायंदोषपरिहरन्नयपर्यन्ते वा पविद्रूणानियदन्यादिनाश्राकाशस्य शिष्य

माणत्वनात्याद्वटतिततोयथोक्ताश्राकाशादितिसंबंधः कथापुनरोस्याशृन्यविषयात्शिष्य मतिरपनेतव्यति प्रश्नस्त्वेवं केवि द्रूणातिक

यभिस्यादिना देहादिविक्रियया ब्रह्मणो न विक्रियास्तीतिप्रत्यक्षेण तिक[illegible] नवेति ॥

देहादिभिन्नात्मनःस्थितं चेदिह स्थितं दोषैरसंस्पृष्टमित्ययुक्तमित्याशंक्याह कथमिति प्रकृतदहरोपासनानंतरव्यासंगोविद्वाय: यदिदे
हादिदोषसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेदेते च क्वचिदुपपद्यते तर्हि तद्विवदतिनमेवमादित्याशंक्याह इंद्रेति नास्मिन्नादित्योके
शरीरेत्वमाह एतदिति कथयपेयाकं ब्रह्मण: पुरमविनश्यंयस्मादित्याशंक्याह ब्रह्मैवेति समपशब्दसामानाधिकरण्यात्कर्मधारयसमासि
द्वितियार्थ: कथं तर्हि शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमतआह शरीरात्वित्विति तेरव स्फुटयति शरीरस्य मिथ्यात्वे संप्रमाणदर्शयति न

कथंदहेंद्रियादिदोषैर्नस्पृश्यत इत्येतमिन्नवसरे वक्तव्यंप्रासंगिकमुक्तमासंगोमाभूदिति नोच्यते इंद्रविरोचनाख्यायिका
प्राक्परिहृतदस्यामोक्षुक्तितः एतत्समादितिनश्यंब्रह्मपुरं ब्रह्मैवपुरं ब्रह्मपुरं शरीरात्वित्वन्तब्रह्मोपलक्षणार्थत्वात तत्वस्तृत

नवधेनास्यदृत्मनन्तस्यं ब्रह्मपुरं अस्मिन्कामा: समादितायषआत्मापहतपाप्माविजरोवि
मृत्युर्विशोकोविजिघत्सो:पिपास: ॥ राम ७

मेववाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुते: तद्विकारे:न्तेपिदेहसंगेब्रह्मोपलभ्यतइतिब्रह्मपुरमित्युक्त ॥ राम

त्विति त्रयमिथ्याभूतस्यतस्यकथंब्रह्मपुरत्वमतआह तद्विकारइति किंचत्भावदाविकंसत्यमिदंशरीरंब्रह्मपुरं त
तस्यापिब्रह्मणउपलब्ध्यधिष्ठानस्यब्रह्मपुरत्वमित्याह ॥ राम ७ ८ ॥ रामगोपालोपनल

राम ७ । ८ ॥

यावद्वा अयमाकाश इति ब्रह्म तप आर्षिसत्यम तस्मै तदेव ब्रह्म पुरमित्याह सर्वमिति ब्रह्मणः समस्तोपि ब्रह्मतायोग
कतो ब्रह्मपरत्वमित्याशंक्याह सर्वं तद्वदाकेति दहराकाशस्याल्पत्वे विनाशित्वमित्याशंक्य किं तदुपपरि हृत्वो प्राश्य स्वत्वमिति
पातन्निकां करोति एतदिति अस्मिन्सर्वकामसमाधानेन फलितमुपासनमुपदिशति एतत्सदिति यथोक्तदहराकाशो
यावदाशिकं समस्तं ब्रह्मपुरमितदेव ब्रह्म सर्वस्य वदाशस्यत्वात् अतोस्मिन्पुंडरीकोपलक्षिते ब्रह्म... रे सर्वे का
मास्त्वेवदिभेवाद्धिः प्राप्यन्ते तेस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः अतस्तमात्मानमाश्रयमेवानुतिष्ठत वाह्यकामविषय
तृष्णांम्त्यजेत्यभिप्रायः एष आत्मा भवतां स्वरूपभूतः एतत्तस्य लक्षणं अपहतपाप्मा अपहतः पाप्माधर्माधर्मा
ख्यो यस्य सोयमपहतपाप्मा तथा विजरो विगतजरो विमृत्युस्तदुक्तं एवमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं
पुनरुच्यते यद्यपि देहसंबंधिभ्यां जरामृत्युभ्यां न संबध्यते तथापि संबंधः ताभ्यां स्यादि
त्याशंकानिवृत्यर्थं विशोको विगतशोकः शोको नामेष्टादि वियोगनिमित्तो मान
स संतापो विजिघत्सो विगताऽशनेच्छोऽपिपासोऽपानेच्छः ॥

इत्युपासनं कर्तव्यमित्यपेक्षायामहं ग्रहेणेत्याह एष इति पुनरुक्तिशंकते तदुक्तमिति नोपविदत्ति यद्यपी
ति अन्ययात्देहसंबंधं विनाशस्वभावतोपीत्यर्थः निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्वेण संबंधः ॥ राम ॐ ॥
गोविंदायनमः ॥ परमात्मनेनमः ॥ १६

प्रकारांतरेणपुनरुक्तिंचोदयति नन्विति शोकस्यांताः किंविशुद्धव्याधपिपासायेक्षुत्पिते शोकांताः तेषांजरादीनामपहत
पाप्मत्वेनप्रतिषिद्धत्वेहेतुमाह कारणेति कथंधर्माधर्मप्रतिषेधेजरादिविकारप्रतिषेधस्तत्राह धर्मेति व्यतिरिच्यकार्यनिषे।
धोनर्थकःस्यादितिसंबंधः जरादिप्रतिषेधेधर्मस्यार्थवत्त्वमंगीकृत्यपाप्मप्रतिषेधस्यैवैयर्थ्यमितिपक्षांतरमाह जरादी
ति धर्माद्देजरादेर्वानिषेधादितरनिषेधःसिद्धातीत्यंगीकरोतिसत्यमेवेति नहिंकिमिमपहतपाप्मेत्युक्त्वाविजरोवि

नन्वपहतपाप्मत्वेनजरादयःशोकांताः प्रतिषिद्धाएवभवंति कारणप्रतिषेधात् धर्माधर्मकार्यादितेइति
जरादिप्रतिषेधेनवाधर्माधर्मयोः कार्याभावेविद्यमानयोरप्यसत्समत्वमितिपृथक्प्रतिषेधोनर्थकः सत्यं सत्य

सत्यकामःसत्यसंकल्पो ॥ राम

मेवं तथापिधर्मकार्यानंदव्यतिरेकेणस्वाभाविकानंदोयथेश्वरे विज्ञानमानंदमितिश्रुतेः तथाधर्मकार्य
जराद्यव्यतिरेकेणापिजरादिव्यतिरेकेणापिजरादिदुःखस्वरूपेस्वाभाविकंस्यादित्याशंकेन ध्रुतायुकमस्त्रे
हतेधजरादीनांधर्माधर्माभ्यांपृथक्प्रतिषेधो जरादिग्रहणंसर्वदुःखोपलक्षणार्थं ॥ राम ४

मृत्युरितिविस्मृत्युच्यतेतत्राह तथापीति तथापिदुःखप्रतिषिद्धेकिमितिजरादिप्रतिषिध्यतेतत्राह जरादीति धर्म
कार्याभावेसतोपिधर्माधर्मयोरुत्थानंदेतोरगावदकिंचित्करत्वादपहतपाप्मेतितत्पृथगवतत्त्वमितितत्राह ॥ राम
५ राम श्रीगोपालायनमः ५ ॥

यापर्णामितनाना अति ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति वितथादीति यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा संकल्पाश्च सत्यास्तथा न
थेति स्वाभाविकरूपाणां ब्रह्मणामहैश्वर्यादिविधानकत्वेन संभावितत्वेऽपि कथं भावरूपायुर्माः संभवेत्पुरिस्थाशंक्याह संकल्प
इति शुद्धसत्त्वरजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्रिगुणामायामायाः संभूतं तत्तदेवोपाधिनिमित्तानिमित्ते तेषां तेन तथा संसाभाविद्धा ॥

पायनिमित्तानां नत्तु दुःखानामानंत्याग्रसेकं च तन्निषेधस्याशक्यत्वात्सर्वेऽदुःखप्रतिषेधा
र्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनमस्त्येतस्याभ्रवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामो वित
थादिसंसारिणां कामा ईश्वरस्य तद्विपरीतः तथा कामहेतवः संकल्पा अपि स
त्या यस्य स सत्यसंकल्पः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य
चित्रगुवत् नस्वतो नेति नेतीमुक्तत्वात् ॥ सम ७

नां संकल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वे दृष्टांतमाह चित्रगुवदिति यथा चित्रा गावोऽस्वाभाविका चित्रगोर्देवदत्तस्य वि
शेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादयः परस्यार्थः किमिति कामादयो ब्रह्मणः स्वाभाविका न भवंतीत्याशंक्यौपचारिके वोपचारादेः
तच्छ्रुतेरूपपत्तेश्चेत्याशंक्याह नस्वत इति ॥ राम ७ ८

वाक्यांतरमवतारयितुं पातनिकां करोति यथोक्तेति ज्ञानप्रकारं निमित्ताधिकारिप्रदर्शनपूर्वकं दर्शयति गृहमध्यादिति प्रश्नपू
र्वकं यथा ह्रीन्यादिवाक्यमाह नवेदिति यथा कामान्मा परित्तानमत्रेति पराम् शमदरोन्य मर्थे यथा ह्येवमेनेनरष्टा।

यथोक्तलक्षणएवात्माविज्ञेयो गृहमध्यः शास्त्रनष्टात्मसंवेयत्तपास्त्रारात्मकामैः नवेदिज्ञायतेको दोषः स्यादि
ति सृणुविस्त्रत्रदोषं दृष्टांतेन यथा ह्येवेहलोके प्रजा अन्वाविशन्त्यनुवर्तन्ते यथानुशासनं यथेह प्रजा स्वस्वामि।

यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमंतमभिकामा भवंति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजी
वंति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रज
न्त्येतांꣳश्च सत्यान्कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य
व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान्कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति

राम ꣳ ॐ

तोयथानुशासनं तथा तथान्वाविशंति किं यं यमंतं प्रत्यंतं जनपदं क्षेत्रभागं वाभिकामा यथि यमभिवं
छंतमनुगनुग यं तं तमेव च प्रत्यंतादिमुपजीवंतीति ॥ राम ꣳ ॐ राम ꣳ ॐ

तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति यथा ह्येवेति श्रममर्थं प्रश्नपूर्वकमन्वावष्टे किमित्यादिना उक्तं दृष्टांतेन ति
त्तितं सं श्रममनु वदृष्टांतोनरसतात्पर्यमाह ॥

राम ꣳ ॐ

छां॰ उ॰

एवं तर्हि केषामेष दोषो भवतीत्याकांक्षायामाह उच्यते कर्मसाध्यस्य क्षयित्वं तयिस्त्वं च ज्ञानहीन कर्मसाध्यविषयत्व

७ एवं दृष्टांतोऽस्वातंत्र्यदोषप्रतिपत्तये पुण्यफलोपभोगे तथान्योऽपि दृष्टांतः क्षयित्वं प्रति तद्यथेत्यादि तत्रेह लोके नाम यथा
स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत एवान्भवति अयं दृष्टांतो
दार्ष्टांतिकमुपसंहरत्येवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत एवेति उक्तो दोष
एषामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिना तत्र य इहास्मिंल्लोके ज्ञानकर्मणोरधिकृता योग्याः संत आत्मानं य-
थोक्तलक्षणं शास्त्राचार्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनुस्वसंवेद्यतामकृत्वा व्रजंति देहादस्मात्प्रयंतीति यथा
तांश्च यथोक्तान्सत्यान्सम्यक [illegible]कार्यांश्च स्वात्मस्थान्कामाननुविद्य व्रजंति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽ-
स्वतंत्रता भवति यथा राज्ञानुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः अथ ये त्विह लोके आत्मानं शास्त्राचा-
र्योपदेशमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजंति यथोक्तांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति
राज्ञ इव सार्वभौमस्येह लोके ६॥

लोपासकानामेष दोषो भवतीति दर्शय स्तुतिर्वाक्यमित्यर्थः अविदुषा
मेवास्वातंत्र्यदोषमुक्त्वा विदुषां स्वातंत्र्यफलं कथयति अथेत्यादिना ६॥ रामः ॥ ॥ रामः ॥ ॥ ॥

उक्तमेवार्थमाकालात्पूर्वमुपपादयति कथमित्यादिना स्वदेहस्थभूतात्मनिक्रान्तोविशेषणमित्याशंक्याह ॥

कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते यस्त्वात्मानं यथोक्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान्ब्रह्मचर्यादिसाधन
संपन्नः सन्तत्स्थांश्च सत्यान्कामान्सत्यवदेहो यदि पितृलोककामः पितरो जनयितारः तेषां स्वादेतत्वेन भोग्यत्वाल्लो
काउच्यंते तेषु कामो यस्य तैः पितृभिः संबंधेच्छा यस्य भवति तस्य संकल्पमात्रादेव पितरः समुत्तिष्ठन्त्यात्मसंबंधितामा
पद्यंते विशुद्धसत्वतया सत्यसंकल्पत्वादीश्वरस्येव तेन पितृलोकेन भोगेन संपन्नः संपत्तिरिष्टप्राप्तिस्तया ...हीयमा

अथ यदि भ्रातृलोक
अथ यदि स्वसृलोक
कामो भवति ३

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते
॥ अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते॥
अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते॥
अथ यदि गंधमाल्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गंधमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गंधमाल्यलोकेन संपन्नो
महीयते॥ अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोककामो
भवति ॥

हीयते पूज्यते वर्द्धते वा महीयमानं मत्र भवति समानमन्यत मातरो जनयित्र्यो तीनाः स्वदेहस्थाः ॥ ॥

सामर्थ्यादिति तदेवमस्फुरयति न हीति तेन तान्समाहात्म्येनेति यावत ॥ २ ॥

सामर्थ्यात् नहि दुःखहेतुभूता संग्रामस्थकर्यादिजन्मनिमित्ता नास्मादृशविशुद्धसत्त्वस्य योगिनस्तस्मात्संकल्पादेवा
क्तोयं यमंतं प्रदेशमभिकामो भवति यं यं च काममपेते यथोक्तव्यतिरेकेणापि सोस्यात तः शास्त्रमिष्टः कामः संकल्पा
अथ लोकेन संपन्नो महीयते अथ यदि गीतवादित्रकामो भवति ॥
संकल्पादेवास्य गंधमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गंधमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते अथ यद्यन्नपानलोककामो
भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ऽ यथ यदि
स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठंति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते यं यमंत
मभिकामो भवति यं कामं कामयते सोस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥

देवसमुत्तिष्ठति अस्य तेनेच्छाऽविघाततयाभिप्रेतार्थप्राप्त्या च संपन्नो महीयते अत्याद्युमाहात्म्येनेतियावत ॥ २ ॥

तेइमेसत्याःकामाइत्यादेस्तात्पर्यमाह यथोक्तेति आहसमनंतरा श्रुतिविशेषः तमेवानुक्रोशंदर्शयति कष्टमिति अ
नृतमपियानमिवापिधानंतेनामितिसंबंधः किंतदनृतंतदाह बाह्येति कथंतदपिधानमात्मस्थानांकामानामित्याशंक्या

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानंप्रतिसाधकानामनृतादननर्थमनुक्रोशंत्याह कष्टमिदंखलुवर्ततेयत्स्वात्म
स्थाःप्राक्प्राप्याअपितइमेसत्याःकामाअनृतापिधानाःतेषामात्मस्थानांस्वाश्रयाणामेवसतामनृतं बाह्यवि

तइमेसत्याःकामाःअनृतापिधानास्तेषा ꣳ सत्याना ꣳ सतामनृतमपिधानं योयोह्यस्येतःप्रैतिनतमिह
दर्शनायलभतेअथयेचास्येहजीवायेचप्रेतायच्चान्यदिच्छन्नलभतेसर्वंतदत्रगत्वाविंदतेअत्रह्यस्यैतेसत्याःकामा
अनृतापिधानाः ॥

यथेष्टस्त्रीअन्नभोजनाच्छादनादिषुत्व——————हानतन्निमित्तेचस्वेच्छाप्रचारस्तन्मिथ्याज्ञाना॰मित
त्वादनृतमित्युच्यते तन्निमित्तंसत्यानांकामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानं ॥

२ तन्निमित्तमिति उक्तमर्थमाकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यसंगत्योपपादयति ॥ एषः ॥ ॥

च. प्र. ...यमित्यादिना तेद्रदयाकाशे स्वात्मनि सेतन मापद्रष्टुमिच्छा। विपयस्मा...भेतेन स्वामदनृतापिधानं निमित्तं हृ...दत्तामि
भवतीति योजना उच्यते षामसलाभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह अथ पुनरिति यथोक्तेन विधिना त्वा...मकारो भिः
टी. प्राप्तस्यानीकामानामनृतापिधानत्वमुक्तं निगमयति अत्रेति यस्मादविद्वद्भिरलभ्याः विद्वद्भिर्लभ्याः सत्या कामाः

कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते यो यो हि यस्मादस्य जंतोः पुत्रो भ्राता वा इष्टः इतोस्माल्लोकात्प्रै
ति म्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनाय पेच्छन्नापि न लभते अथ
पुनर्ये चास्य विदुषो जंतोर्जीवा जीवंतीह पुत्रा भ्रात्रादयो वा ये च प्रेता मृता इष्टाः संबंधिनो यच्चान्यदिह लोके
वस्त्रान्नपानादि वा वस्त्विच्छन्न लभते तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन विधिना विंदते लभते अ
त्रास्मिन्हार्दाकाशे हि यस्मादस्यैते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्त्तंते अनृतापिधानाः कथमिव तदनाय मित्युच्यते
तत्तत्र यथा हिरण्यनिधिं हिरण्यमेव पुनर्ग्रहणाय निधीयते भूमिरिति निधिस्तं हिरण्यनिधिं निहितं भूमेरध
स्तान्निहितमित्यर्थः अक्षेत्रज्ञा निधिशास्त्रेण निधिक्षेत्रमजानंतस्ते निधेरुपर्युपरि संचरंतोपि निधिं न विंदेयुः एवमेव
नमपि एवमेवमा इमाः अविद्यावंत्यः सर्वा इमाः प्रजाः यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोकस्तमहर
सर्वाः यदित्यनिशं गच्छंत्यपि सुषुप्तकाले न विंदंति न लभंते ॥
अहः ब्रह्मणि स्वात्मन्यनृते वर्तंते तस्मा
अनृतापिधानाः सत्यामविद्यायाम अनुपलंभा हि यथा तमसा न वोपलंभा इत्यर्थः यद्ब्रह्मणि स्वात्मनि कामाः

नोपितोपलभ्यंत इत्यतस्तायमितितत्रदृष्टांतमप्रश्नपूर्वकमस्याप्यव्याचष्टे कथमिवेत्यादिना तत्रस्वायनस्याप्यप्रमोहृष्टांतोनिर्दिष्टः
नरतिशेषः दृष्टांतिकंव्याकरोति एवमेवेति अलाभप्रकारमभिनयति एषोहमिति तत्रहेतुमाह अनृतेनेति यथोक्तेनमिथ्याज्ञान
शद्वितः साधननिर्वर्त्याज्ञानकृतेनान्तस्साप्रभेदेननत्रिमितेनेच्छाप्रचारेणेत्यर्थः तस्मात्प्रत्यगात्मस्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभइतिशेषः स्व

एषोहंब्रह्मलोकभावमापन्नोस्मीत्येति अनृतेनहियथोक्तेनदियस्मात्प्रत्यादृताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदोषैर्बहिरपकृष्यत
इत्यर्थः अत... इमिदंवर्ततेजन्तूनांयत्स्वायतमपिब्रह्मनलभतइत्यभिप्रायः सवैएषआत्मापहतपाप्मेतिप्रकृतोवैशाद्वेनतस्मादय
नेषविवक्षितआत्मादिहृदयपुण्डरीकेआकाशशद्वेनाभिहितः तस्यैतस्यहृदयस्यैतदेवनिरुक्तंनिर्वचनंनान्यत् हृद्ययमात्मावर्त
तइयथापिहिरण्यनिधिंनिहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरिसंचरंतोनविंदेयुरेवमेवेमाः सर्वाःप्रजाअहरहर्गच्छन्त्यएतंब्रह्मलो
कंनविंदंत्यनृतेनहिप्रत्यूढाः सवाएषआत्माहृदितस्यैतदेवनिरुक्तंहृद्ययमितितस्माद्धृदयमहरहर्वाएवंवित्स्व
तइतियस्मात्तस्माद्धृदयंहृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्यापिस्वहृदये आत्मेत्यवगंतव्यइत्यभिप्रायः अहरहर्वे (र्लोकमेति॥ एवं
प्रत्यहमेवंविद्धृद्ययमात्मेतिजानन्स्वर्गंलोकंहार्दंब्रह्मेतिप्रतिपद्यते नत्वेनेवंविदपिसुषुप्तकालेसतासोम्यतदासंपन्नोभवति

हृपाटस्तेवाहृतत्वमेवस्फोरयति अविद्यादीनि प्रकृतमाक्रोशमुपसंहरति अनइति अन्वयेऽर्थाहारणाययोक्तब्रह्मप्रस्तानेष्वप्रक
रणोक्तमनोक्तं संप्रतिनामादाविवरहस्यमारोपमाणमितिप्रावतारयतिइति सनंतरवाक्यसमस्तार्थंव्याकरोति सवाइत्यादिना कथमाः
...यथोक्तोहृदयेलीतियावनेतत्राह तदेहेदिति यथोक्तावन्तिफलमाह ...हरिति एवंविदितिविशेषणमसम्यगुणाः प्रक

…ते विदोऽपि सुषुप्तिकाले ब्रह्मप्राप्तिं गच्छतीति वाढमेवमेवेति तर्हि कोऽनयोर्विशेष इत्याशंकायाह तथापीति विद्वदवि-
दुषोर्विशेषमेव दृष्टान्तेन प्रदर्शयति यथेति तत्त्वमसीत्याचार्येण प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव भवत्यन्यस्त्वविद्वान् तत्त्वमसीति वेदादिकं श्रुत्वापि न स
देव भवतीति योजना देहपातेऽपीत्यपिशब्देन जीवदवस्थायां दृष्टान्तेन संप्रसादस्य विदुषो यत्… …

वाढमेवं तथाप्यस्ति विशेषः यथा ज्ञानानन्तानां सर्वो जन्तुः सद्गत्वैव तथापि तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव नान्यो ऽस्मीति विज्ञा-
नात् सदेव भवति एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्तौ यद्यपि सत्संपद्यते तथाप्येवं विद्वान् स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते देहपातेऽपि विद्याफलस्या-
वश्यंभावित्वादित्येष विशेषः सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता संपन्नः सत्संपन्नः स्वमपीतो भवति स्वपितीति जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयेन्द्रियसंयोगात्…

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥ रामः ॥

एवं जहातीति संप्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येवं वित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेष संप्रसाद इति सन्निहितत्व-
यत्नविशेष… मिदं शरीरं हित्वास्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः न त्वासनादिवत्समुत्थायेतीह युक्तं
स्वेन रूपेणेति विशेषणात् न ह्यन्यतः समुत्थाय स्वरूपं संपन्नं स्वरूपमेव हि तन्न भवति प्रतिपन्नं व्यचेत्स्यात्परं परमात्मलक्षणं
…विज्ञानमिव स्वभावं ज्योतिरुपसंपद्य स्वात्म… परामेत्येतत्त्वेनात्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते
यास्यत्सांति संप्रसादप्राप्त्यर्थं कथय
ति सुषुप्तेति सम्यक्प्रसीदतीति संप्रसादो विद्वानिति शेषः स्वाभाविकमेवात्मनः स्वाप्ये कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति विशेषयन्तं तत्राह
…यादिति जहातीति सुषुप्तः पुरुषः संप्रसाद इति विशेषणस्योत्पत्तिबलेन संप्रसादशब्दः सोऽपि सर्वजीवसाधारणस्तत्कथमेव

[illegible]म्यगात्स्रुतिसन्निहितविहृत्यगामर्शस्तत्राह संप्रसाद एषाहू इति तस्य सो ऽयमसर्वजीवस्याथ रणातेपिप्रक्रमेवप्राहिहृानैवैषप्रकृतः [illegible]

सादश्रुतिव्यपदिश्यते यथा सन्निहिता यो पन्नविशेषादेष इति शाहू शक्तिवशाद्गच्यते तथैवहापीत्यर्थः यएष एवेविस्त्रकृतः संप्रसादः संवि

हानि विद्यावत् विवेकानंतर्यमथशब्दार्थः समत्यान्त्रशाहूस्मसाव्यार्थत्ववास्यति ना[illegible]ितिदेहाद्वात्थिनस्वाधिमेनरूपेणाभि[illegible]प्रतिभ

विष्यतीत्याशंकाह नदीति कुतोयंस्वरूपेणाभिनिष्पद्यतिप्रयोगस्तत्राह प्राणि[illegible] एतत्कृतः सम्यग्ज्ञानविषयः अनात्मस्वरूपप्राप्तेर्यं

प्राग्गतस्य [illegible]रूपसंपत्तेरविद्यापादेहमेवापरंरूपमात्मत्वेनोपगतः इति तदपेक्षयेदमुच्यते स्वेनरूपेणेति अशरीरतात्मा

नः स्वरूपं यत्तत्परंज्योतिः स्वरूपमापद्यते संप्रसाद एष आत्मेति होवाच सब्रूयादिति यः श्रुत्वानिष्क्रांतेवासिभ्यः किंचैत

एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य

मिति तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति ॥ रामः ॥ ॥

दमृतमविनाशि भूमा यो वै भूमा तदमृतमित्युक्तमत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावात् अत एव ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य[illegible]णो नामाभि

धानं किं तत्सत्यमिति तत्सत्यं हि वितथं ब्रह्म तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तम् किमर्थमिदं नाम पुनरुच्यते तदुपासनविधिस्तु[illegible] नानिह ।

तानिह वा एता[illegible]रूपं सम्पत्तिरूपं चरितेत्यर्थः किं तत्स्वरूपमिति तदाह अशरीरतादीति यथा मिथ्या रूप्य[illegible]दात्मनि ह तौ स्वात्म[illegible]केना

रूप्यात्मना शुक्तिरवतिष्ठते तथा शरीरत्वादा[illegible]त्मनि निवृत्ते तदभावोपलक्षितं स्वकं स्वरूपं तदेवावशिष्टं भवतीत्यर्थः एष आत्मेति हो

वाचेत्यत्रैषशब्दार्थमाह यत्त्वमिति [illegible]नमात्रशक्तिवर्तेत्याद[illegible]त्रायामाह सब्रूयादिति न केवलमात्मानमेव पृष्टेभ्य[illegible]षः कि

[illegible]शब्दार्थमाह किं तदिति एतदि[illegible]तमाह भीमेति तथापि क[illegible]विनाशिता तत्राह यो वा इति अतिशायी इत्यर्थः

य[illegible]यथोऽल्लदानां ब्रह्मनग्रात्तदुपासनमर्हतीत्यर्थः उपास्यस्य ब्रह्मणो नामा[illegible]याति तस्येति उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह [illegible]
इति किमर्थमित्यादिना उपास्यस्य[illegible]र्थं नामोक्ता नाटर्थेनैव नामाक्षराणि प्रस्तौति तानीति तानिकानीत्यपेक्षायामाह [illegible]तानीति व
र्यंतदक्षरत्रयमुच्यते ईकारस्यापितत्र भावादिति शंक्याह ईकार इति तत्र हेतुमाह ह्रस्वेनेति दीर्घमिकारमुद्दिश्य ह्रस्वेन पुनरनुवा[illegible]व
इति तत्त्वमेवन मात्रेण तस्य स्वयतीत्यर्थः त्रयाणामक्षराणामवांतरभेदं दर्शयति तेषामिति निर्दिशति षष्ठी अविभागेन [illegible]मथप्र

मिदनामपुनरुत्तेनेमद्उपासनविधित्सार्थं तानिहवाएतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीणि सतीयमिति सकार[illegible]ोय
मितिच ईकारस्तकारस्योच्चारणार्थोऽनुबंधो ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः प्रतिनिर्देशात तेषामक्षरयस्तत्सकारः तदमृ[illegible]
तपद सकारस्तकारांतो निर्दिष्टः अथयत्तितकारस्तन्मर्त्यमथयद्यमक्षरं तेनाक्षरेणाम्रतमर्त्यावित्युभेदेउ भेअक्षरेव[illegible]ति

तद्यत्सत्तदमृतमथयत्तितन्मर्त्यमथयद्यंतेनोभेयच्छतियदनेनोभेयच्छतितस्माद्यमहरहर्वाएवंवित्स्वर्गंलोकमेति॥

यमयतिवशीकरोतीति आत्मनस्तेषां यद्यस्मादनेनयमित्येतेनोभेयच्छतितस्माद्यं संयतेऽक्षरमिति एतेनयमात्मदेते व॥
स्वर्गमाह[illegible]स्यापि[illegible]दमम्रतत्वादियमेवतत्वमहाभाग्यंकिमुतनामवत उपासनाययस्यतेब्रह्मनामनिर्वचनेनैव नामव

हार्थः तकारस्याक्षरस्यामान्यामर्त्यत्वं कथमक्षरेएवैयमित्यक्षरे (तोवेनाएवंवित्अहरहर्वाएवंवित्स्वर्गंलोकमेतीत्यकार्थः॥२
णामयोक्तानियमयतीत्याकांक्षायांनियमनस्वाभाव्येनेत्याह आत्मनेति यमित[illegible]स्यनियमनस्वाभाव्यमेवसाधय[illegible]ति यद्यस्मा
दिति तस्यतत्स्वभावत्वे[illegible]मेवप्रत्यक्षलयति संयतदवेति यमायमित्यक्षरोऽत्यर्थः तस्यस्वर्वीप्यामपरिगणनाविवित्तत्रियामकते
देवगतिमत्वाह एतेनेति लक्ष्येतेनपूर्वेअक्षरेइतिशेषः ब्रह्मणः सत्यमितिनामतस्यानिर्वचनेकृतेतस्यप्रयोजनमाह वह्नेति फल

लोकांतरमारब्धे अथेति तस्य तात्पर्यमाह उक्तलक्षणइति प्रकारांतरेणस्तुतिप्रारंभार्थीवावस्थो ऽथशब्दः किमितिस्तुतिरित्यपेक्षायामाह
त्येवब्रह्मणाधारेब्रह्म व्यस्यसाधनस्यसंबंधविधानार्थमित्याह ब्रह्मचर्येति यथामरुदादिमयः सेतुर्व्यवस्थादेतरसेद्रंक्षेत्रमिति
तथायमपिव्यवस्थादेतु रित्याह सेतुरिति सेतुत्वंसाधयति विधृतिरिति विधारकत्वमुपपादयति अनेनेनिवर्णाश्रमादीनामादिशा
होधर्माव्यवस्थाविषयः फलादीत्यादिशाहस्ततदवांतरजातीयविषयः कर्त्रनुक्र क्रियादिभेददिषयनियमैः सहवर्णादिव्यवस्थानयन

अथयआत्मेति उक्तलक्षणोयः संप्रसादस्तस्यचरूपंवक्ष्यमाणेहकैरुक्तैश्चगुणैः पुनः स्तूयतेब्रह्मचर्यसाधनसंबंधार्थमय
यथोक्तलक्षणआत्मासेतुरिवसेतुः विधृतिर्विधरणोनेनहिसर्वंजगद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः
कर्तुरनुरूपंविदधताविधृते आधियमाणमीश्वरेणेदंविश्वंविनश्येत् यतस्तस्मात्ससेतुर्विधृतिः ॥ किमर्थंससेतुरित्याह ए
अथयआत्माससेतुर्विधृतिः एषांलोकानामसंभेदायनैतं ७ ॥
षांभूरादीनांलोकानांकर्तृकर्मफलाश्रयाणामसंभेदायाविदारणायाविनाशायेत्येतत् किंविशिष्टस्यास्यसेतो
दनैतं सेतुमात्मानमहोरात्रेसर्वस्यजनिमतः परिच्छेदकेसतीनैतंतरतो यथान्येसंसारिणःकालेनाहोरात्रादिलक्ष
णेनपरिच्छेद्यानतथायंकालपरिच्छेद्यइत्यभिप्रायो यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्ततइतिश्रुत्यंतरादतएवेनतज
रांतरतिनमृत्युर्नशोकोनसुकृतंनदुष्कृतं सुकृतदुष्कृतेधर्माधर्मौपाप्मानः सर्वेपाप्मानोऽतोनिवर्तन्ते नातिक्रम

रमेश्वरेणसर्वंजगद्विधृतमितिसंबंधः अन्वयमुखेनोक्तमेवव्यतिरेकमुखेनाह आधियमाणं ह्येति उक्तमेवार्थंप्रपंचयंकंविशद
ति किमर्थमित्यादिना नैतमिति अनीकगृहणोपनस्थाच्छे सेतुमित्यादिना सदेववैधर्माहत्वेनेनस्यव्यनियचेत्यादिना ए

भा.
१८
कार्यकारीति कार्यस्य कारणानतिक्रमणं माभूदहोरात्रादेस्तत्त्वात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याशंक्याह अहोरात्रादिचेति नन्वेतेनातिक्रमणसामर्थ्यत्वमेवोक्तम्
कृत्यापि निषिद्धे हेतुमाह प्रयेनेति नरतिवाक्यस्यापदेशात्पाप्मांवा केनेयोनत्कामाशंक्यपरिहरति पयोयोऽति विशेषणानामानन्यस्य स्वातंत्र्यसंकंप्रति
कारणाश्चात्मानमध्यकालादिकारणातिक्रमणंकर्तृकार्येण अहोरात्रादिच सर्वं सतः कार्यं अन्येनानन्यस्यस्पर्शाभिरतिक्रमणं वा क्रियत
इतेनैवनस्पनदिदृष्टेन मस्त्वाप्यतेः तिक्रम्यतेवा यद्यपि सर्वंयस्त्वात्मापहतपाप्मेत्यादिनापाप्मादिप्रतिषेधउक्तएव तथापीह
पविशेषोनतरतीतिपाप्मविषयत्वप्रतिषिध्यते तत्राविशेषेणाजरा यभावमात्रमुक्तं अहोरात्रायाउक्ताअनुक्ताश्चान्येसर्वपाप्मा

सेतुमहोरात्रेतरतोनजरानमृत्युर्नशोकोनसुकृतंनदुःकृतंसर्वेपाप्मानोतोनिवर्तंतेपहतपाप्माह्येषब्रह्मलोकस्तस्माद्वा
एतं ॐ सेतुंतीर्त्वांधः सन्ननंधोभवतिविद्धः सन्नविद्धोभवत्युपतापीसन्ननुपतापीभवती ॥ ॐ ॥ रामायनमः॥

तद्व्यंतेतोस्मादात्मनः सेतोर्निवर्तंतेअप्राप्यैवेत्यर्थः अपहतपाप्माह्येषब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकउक्तो यस्माच्चपाप्मकार्यमांध्या
दिप्राप्तेदेहवतः स्यान्नतुअशरीरस्य तस्माद्वैएतमात्मानंसेतुंतीर्त्वाप्राप्यानंधोभवति देहवत्त्वेपूर्वमंधोपिसन्नप्राप्याविद्धः सन्देहविद्धो
सेतुंप्राप्याविद्धोभवतितथोपतापीरोगाद्युपतापवान्सन्ननुपतापीभवति ॥१॥

षेयवचनासंभवमभिप्रेत्याह
अहोरात्रायाइति पा[?]र्याणामात्मानमप्राप्यैवतन्निवृत्तौहेतुमाह अपहतेति यथोक्तसेतुप्राप्तौफलितमाह यस्मादिति सामान्ये
कमस्यानर्थत्वमित्याशंक्याह देहवत्त्वइति विद्धोदुःखादिसंबंधी इतस्त्रात्मसेतोरस्तिमहाभाग्येयत्वमित्याह ॥१॥ रामः ॥

किंचेतिव[illegible]र्व[illegible]पित[illegible]मो[illegible]मदहरेवतिडष: स्मात्रहिविद्ययापिविरुद्धोर्थः सिद्यतीत्याशंकयाह विवृतमीति नवद्वैतमाह सकृदिति ब्रह्म
लक्षणो[illegible]वेत्रो[illegible] [illegible]कामाहिदिकतानोयतोऽ वतिष्ठतेऽ तस्मात्द्वपत्वाहिडुष्टोयथोक्तरूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः विद्याफलंयथोक्तरी
त्यावाव[illegible]ितितत्कं विद्यावत्वेनकेषांसिद्धतीत्याशंकयाह तद्येति ब्रह्मचर्यवतांविद्याहराका[illegible]लोकः फलतीत्यर्थः तेषामेवेत्ये

किंचयस्मादेदोराद्येनस्तः सेतौनस्माद्वायतंसेतंतीर्त्वाप्राप्यनक्तमपितमोरूपंरात्रिरपिसर्वमहरेवाभिनिष्पद्यते विवृतमा
त्मज्योतिः स्वरूपमहरिवाहः सदैकरूपंविडषः संपद्यतइत्यर्थः सकृद्विभातः सदाविभातः सदैकरूपः स्वेनरूपे

तस्माद्वाएतं सेतुंतीर्त्वापिनक्तमहरेवाभिनिष्पद्यतेसकृद्विभातोह्येवैषब्रह्मलोकंब्रह्मचर्येणानुविं
दंतितेषामेवैषब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषुकामचारोभवति ४ ॥०

णैषब्रह्मलोकः तन्नैत्रैवंसत्येतंयथोक्तंब्रह्मलोकंब्रह्मचर्येणस्त्रीविषयतृष्णात्यागेनशास्त्राचार्योपदेशमनुविंदंतिस्वात्म
संवेद्यतामापादयंति एतेषामेवब्रह्मचर्यसाधनवतांब्रह्मविदामेषब्रह्मलोकः नान्येषांस्त्रीविषयसंपर्कजाततृष्णानां
ब्रह्मविदामपीत्यर्थः तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीत्युक्तार्थं ॥०

वकारयोतिवमर्थमाह नान्येषामिति ब्रह्मविदामपीतिवदन्नात्रब्रह्मवित्वमुच्यतेतेषांब्रह्मचर्यवतांब्रह्मविदामितियावत् ब्रह्मच
र्यसाधनवतामेवब्रह्मवित्वेनब्रह्मलोको[illegible]लोकोभवतीनिश्चितफलितमाह ॥[illegible] ॥

तस्मादिति साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः ब्रह्मविद्यामिति भाविनी श्रुतिमाश्रित्याह ४ अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहका
रि ब्रह्मचर्यं प्रागेवोक्तं तथापि प्रकृतं ब्रह्मचर्यविषये गौतरग्रंथे नित्याशंक्याह यज्ञ इत्यादि शमादयो[illegible]न्तरगाः उक्तमपि ब्रह्मच
र्यविधानमनंतरग्रंथे प्रवृत्तिरित्यर्थः किमिति तर्हि[illegible]नि[illegible]त्याशंक्य नत्स्यविधि[illegible]त्वं दर्शयति यज्ञादिभि[illegible]ति स्तुति[illegible]

४ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयंति शिष्टाः तद्ब्रह्मचर्यमेव यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्येण ल
भते ऽतो यज्ञोपि ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यं कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं प्र

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विंदते अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविंदते अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्येणैव ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विंदते
थ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते
ब्रह्मचर्यमेव तत् ॥
तस्यापि पारंपर्येण फलभूतं विंदते लभते ततो यज्ञोपि ब्रह्मचर्यमेवेति यो ज्ञानेत्यत्र[illegible]रानुवृत्तेर्य
मेव तत् ॥

[illegible]वाक्यमि[illegible]क्तं तत्[illegible]ट[illegible]व्याकरोति अ[illegible] थेत्यादिना ब्रह्मचर्येस्योत्कर्षो[illegible]विधित्सितत्तो न दीयस्तुतिपरं भाष्यो ऽथ प
चः यज्ञस्य ब्रह्मचर्ये[illegible]वसायपति यज्ञस्यापीति उक्तमेवार्थमाकांक्षाद्वारा समर्थयते कथमित्यादिना पारंपर्येणावित्मुक्ति
द्वारेणेत्यर्थः न केवलफल[illegible]द्वारायज्ञो ब्रह्मचर्येण[illegible]र्भवति किं तु[illegible]का[illegible]कार[illegible]स्पर्शादपीत्याह यो ज्ञातेति इष्टस्य ब्रह्मचर्येण ज्ञा

यामित्यादिना एषह्येवात्मानमनुविंदत इति संबंधः ब्रह्मचर्येणात्मविषयैषणा निष्पाद्यते इष्टेनापि तदेव संपाद्यते तस्मादिष्
टाद्भयमाह ऋषादि[illegible]पियत्तद्ब्रह्मचर्यमेवेत्याह एषणादीति बहुमंजमानकं वैदिकं कर्म सत्रायणं तथापि तद्वेदिष्टवच्चेत्य

कथं ब्रह्मचर्येणावसायनेन तमीश्वरमिष्ट्वाऽजयित्वा अथ वैषणामात्मविषयां कृत्वा नमात्मानमनुविंदते एषणा
दीष्टमपि ब्रह्मचर्यमेव अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते च ब्रह्मचर्यमेव तत्तथा सतः परस्मादात्मनः आत्मनस्त्राणं रक्ष
णं ब्रह्मचर्यसाधनेन विंदते ३ तः सत्रायणशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव तदथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येणै
वसाधनेन युक्तः सन्नात्मावेशास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य पश्चात्मनुते ध्यायत्यतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेवाथ यदनाश
कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् यमात्मानं ब्रह्मचर्येणानुविंदते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न नश्यति
तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेवाथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् अरण्यशब्दयोरर्णवयोर्ब्रह्मच
र्यवतो यतादरण्यायनं ब्रह्मचर्यं योत्तानाद्यन्त एषणादिष्ट सत स्त्राणात्सत्रायणं मननान्मौनं मनशानादनाशकायनम
रण्ययोर्गमनादरण्यायनमित्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं ज्ञानसहकारिकारणं साध

र्यः कथं सत्रायणं ब्रह्मचर्येण गर्भवतीत्या (नमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो रक्षणीयमित्यर्थः ॥ [illegible]ङ्काह सत इति ह्येवासमपादश
लवनाशकायनं तत्कथं ब्रह्मचर्येण गर्भवतीत्याशंक्याह यमात्मानमिति अरण्यायनमरण्यवासस्तत्कथं ब्रह्मचर्येण गर्भं नमित्याशंक्या
ह अरण्यशब्दयोरिति विस्तरेणाक्रमार्थं संक्षिप्याह योत्तानादित्यादिना यो ब्रह्मचर्येणात्मनो ज्ञानादात्मानं विंदते स ब्रह्मलोकं साधये

… ॥ स्मादत्तो ब्रह्मचर्यमिति योजना अदिग्राहेनस्वस्यपरमश्रेहपार्णैसायकं … ब्रह्मचर्यस्यास्तत्वात्तद्विषयं विधि स्तुत्यादिः …

छां

१४ तत्तत्र दिव ब्रह्मलोके अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमेयावस्य सौ तृतीयस्यां भुवमेतरिक्षं चापेक्ष्य तृतीया द्यो

स्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि तत्रैव चैरम्मदं तन्मयपयोरसं तेन पूर्णमैरंमदीयं तदुप

योगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरस्तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोमसवनो नाम ततः सोमोऽमृतं तन्निस्रवोऽमृतस्रवमिति तत

एषयात्मानन्नश्यति पं ब्रह्मचर्येणानुविंदते अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चा

र्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीय ०ं० सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः

प्रभुविमित ०ं० हिरण्मयं तद्य एवैतावरं चण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविंदन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोक

स्तेषा ०ं० सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ५ ॥०

तैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्मयं सभ

ब्रह्मणश्च प्रभुणा विशेषेण मितं निर्मितं तद्धिरण्मयं सौवर्णं प्रभुविमितं मंडपमिति शाकपोषः तत्र ब्रह्मलोके एतावर्णौ

दो पावरण्याख्यौ ये ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविंदन्ति ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषामब्रह्मचर्यपराणां बाह्य

विषयासक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः ॥ ०

तद्विद्याप्रफलं कथयति तत्तत्रहीति ॥०

ब्रह्मचर्यस्यात्यल्पसाधनत्वान्महती प्रतीतिरशक्यानुष्ठानत्वाद्ब्रह्मचर्येण ज्ञानमुपलभ्यते तदेव स्तूयत इति मतं तन्नाशयति नन्वत्रेति तस्य कु
ष्टसाधनतापि सिद्धं ... श्रेयसा नह्यविवेकेन ज्ञानासंभवाच्चेत्युत्तरमाह नेत्यादिना विषयापहृतचित्तानां नराणां विवेकासंभवे
प्रमाणमाह परं योगिध्यायतो विषयानित्यादावास्तिरत्र विवक्षिता ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह ज्ञानेति ब्रह्म

नन्वत्र त्वमिंद्रियसंयमरूपं ब्रह्मचर्यमित्यादिभिर्यथाकथंचित्स्तूयते महार्दपवमिष्टादिभिः शास्त्रैर्न स्त्रीविषयतस्मान्निवृत्तिमा
त्रेस्तत्पर्हं किं तर्हि ज्ञानसमीहत्साधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूयत इति केचित् नस्त्र्यादिवाह्यविषयतस्मापहृतचित्तानाप
स्यमात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः परं विद्वानित्यत्र एवत्वयं भूत्तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन्नित्यादिश्रुतिशतेभ्यो ज्ञा
नसहकारिकारणं स्त्र्यादिविषयतस्मान्निवृत्तिसाधनं विधातव्यमेवेति प्रशंसैव तत्कृतिः नन्वचयज्ञादिभिः साध्यं ब्रह्मचर्य
मिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते सत्यं गम्यते न तु ब्रह्मलोकप्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्म
चर्यं स्तूयते ॥ ९

लोकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याभिप्रेतमिति शं
कते नन्विति किं तेषां पुरुषार्थसाधनत्वे प्रसक्तत्वं श्रुत्या प्रतीतं किं वा ब्रह्मलोकसाधनत्वमिति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमि
ति नहि द्वितीयो वाक्यभेदप्रसंगादित्याह नन्विति कथं तर्हि यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयत इत्याह ॥ १०

कितदीति उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति तत्रैमिंद्रस्येवेत्यादिनाग्निप्रादिभी राजात्वं स्नूयते तथापि न तस्य इंद्रादि व्यापारे तिरस्कं
शक्तत्वमस्तीति यथेष्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्य स्वतस्यापि नास्ति तत्स्य फलत्वमित्यर्थः ब्रह्मलोकस्यान्यदोषांतरेणि
तं विचारमवतारयन्नाशैतद्विषयमाह यद्यम्भवति तत्रैकं पदस्य त्याप्य दृष्टांतेन तडाग्येत प्रकारमाह कृते कि मिति यद्यंतरस्य
हत्त्वणा हृदीयति अदोस्वदिति कस्मिन्न्पदेके लोमः को वा दोषः दोषदर्शनान्मान सत्वेन सौदम्ये च प्राणानुग्रह संभवान्न

कितर्हि तेषां प्रसिद्ध पुरुषार्थ साधनत्वमपेक्ष्य यथेंद्रादिभी राज्ञा न त्वयत्रैंद्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राजत्व इति ह्रदत यथ मे:
र्णावाद्यो ब्राह्मलौकिकाः संकल्पजाश्च पित्रादयो भोगाः ते किं पार्थिवा आप्याश्च यथेह लोके दृष्टं तेन तदृष्टौ वदतः
स्ववर्णमद्यातिस्राद्दोस्विन्मानसप्रत्ययमात्राणीति किं चानो यदि पार्थिवा आप्याश्च स्थूलाः स्युर्हिंया कामो समाधानान्तव्य
पतिः स्वर्णावमनो मयानि ब्रह्मलोके पारीरादीनीति वाक्यं विरुध्येत अशोकमहिममित्या वाश्रुतयो न त्वसमद्दाः स
रितः सर्वासिवाग्ध्यः कृपाय यज्ञा वेदा मंत्रादयश्च मूर्तिमंतो ब्रह्माणमुपतिष्ठंत इति मानसत्वे विरुद्धा तत्पुराणस्मृतिः ॥

मानसत्वमेवेत्याह यदीति न केवलं तेषां स्थौल्ये सत्यु भेस्मिन्नित्यादि श्रुत्या पुराणस्मृत्या च विरोधः किं त्वशोकं संतापवर्जितम्:
हिमंहीन मार्गीष्मूवं ब्रह्मलोक मुपयंतीत्याद्याश्च श्रुतयः ब्रह्मलोकं निरूपयंत्यस्तत्र त्यानामर्थानां स्थौल्ये विरुध्येरन्स्थूलानां
यदर्थानां तत्र संभवतीत स्पर्शादेर्वर्जनीयत्वादित्याह अशोकमिति ब्रह्मलौकिकपदार्थानां मानसत्वे पुराणस्य तत्र विरोधः

नास्ति किंहृष्यमानहृ[illegible]समुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनेस्मृत्यपर्थः किंवा स्वरूपान्तरेणेति विकल्प्याद्यं दूषयति नमूर्तिमतः
तेऽमूर्त्यत्वानुपलंभप्रसंगादित्यर्थः प्रथमपक्षायोगाद्द्वितीयपक्षं परिशिष्टमाचष्टे तस्मादिति अस्त्वद्वितीयो विकल्पः का
नोद्यानतित्यापशोका ब्रह्मलोके मानसेन देहेन मानसानामेव सागरादीनां मानसरूपेण सह संबंधोपपत्तेर्मानसा एव मू
र्तयस्तेषां ब्रह्मलोकस्थाः कल्पयितुं शक्या इत्यादि ब्रह्माणं चेति तर्हि मनोरथकल्पितवदसतिं च बलत्वाद्योगयोग्या का

न मूर्तिमत्वे प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः तस्मात्प्रसिद्धमूर्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्यंतरं सागरादिभि
रूपान्तं ब्रह्मलोकं गन्तृत्वं कल्पनीयं तत्प्रयोजं च कल्पनायां यथाप्रसिद्धा एव मानसस्याकारवत्यो मूर्तयोऽस्माया शक्याः
कल्पयितुं मानसे देहा मनुरूप्यसंबंधोपपत्तेः दृष्टा हि मानस एवाकारवत्योऽस्माया या मूर्तयः स्वप्ने न तु ता अनृता एव त
द्भ्रमेतत्वाः कामा इति श्रुतिः तथा सति विरुध्येतन मानसप्रत्ययस्य सत्वोपपत्तेः मानसादिमत्वयाः [illegible] षाचा
काराः स्वप्ने दृश्यन्ते न तु जाग्रद्वासनारूपाः स्वप्नदृश्याः न तत्र तस्मादयः स्वप्ने विद्यन्ते अत्वत्वाभिदमुच्यते जाग्रद्विषया
अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्वृत्ता एवमदीनामभिनिर्वृत्त तेजोवन्नमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां ॥० तमः

नेमा सागरादीनां नस्यादित्याशंक्याह दृष्टा हीति स्वप्ने तत्कल्प्यते मिथ्यात्वप्रयुक्तिरिति शंक्यो नन्विति प्रसंगस्येष्टत्वमाशंकः
स्मृतिविरोधमाह तद्भ्रमत्वेतिये स्वप्ने दृष्टाल्लेन हंतितननानदृष्टार्तिदर्शनं बाध्यते तथा च राम संवेदनशेसन त्वमिष्टं तथै
व ब्रह्मलोकादिकानां पदार्थानां मानसे दृष्टानं विद्यतेति मानसादीति ज्ञारिने तविदतिरिक्ताः संकल्पपदार्थाभिहास

[illegible] ॥८

टी० ३१

मुमविद्यालोकलोयामपित्राग्राहिबयाणांसंविद्विवर्तनेवेतस्मातीयाह संकल्पमूलान्नीति इतश्चग्नायग्रहिवर्तनत्वमित्याद सर्वस्तुतिष्ठुंच
ते नत्कुलालोवट चिकीर्षुर्मनसि संकल्पितमाकारंवदिनिर्मिमीते तत्रसंकल्पोवाह्योकस्मादिमित्तंसंकल्पस्यपूर्वानुभूतस
ता गीयगोचरः पूर्वानुभूतोपिपूर्वतरसंकल्पनिमित्तः निमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्यसंविद्वर्तनस्यकथमुपपद्यतेतत्राह तस्मा
दित्तियस्मात्ततः सर्वस्येत्तरपूर्वकल्पीयसदृशगोचरंपूर्वकल्पीयात्ततः पूर्वतरेत्ततणनिमित्ताइतिसंविदेवस्थमहाविद्ययाविव
र्ततेतिर्वपवस्यसन्मात्रस्याप्यारस्येनेत्तणाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्यसंविद्विवर्तत्वेपिनिमित्तनैमित्तिकभावोपमनिर्वाच्योनाविरु

संकल्पमूलादिलोकाइतिवोक्तंसमर्थ्यपतेताचावापृथिवीत्यत्रसर्वस्तुतिषुचप्रत्यगात्मनउत्पत्तिःप्रलयेचमत्रैवास्थितिश्चया
यावाश्रयानाभावित्यादिनोच्यते तस्मान्मानसानांवाह्यानांचविषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमित्युपपन्नवलोक्तंकरवत
यद्यपिवाह्याएवमानसामानसाएवचवाह्याः नान्तरत्वंतेषांकदाचिदपिस्वात्मनिभवति ॥०

एतदुत्तरार्थः अथसत्त्वेहवाचा

ताः संविदोःनिर्वाच्यसंपदनकालेपिविषयावाह्यतयाभासंतः तस्मकदाचिदपिसंविद्व्यतिरेकेणासत्त्वानंगीकारादायतासत्त्वलक्षणा
णामन्तरत्वमापद्येति तथाचव्यवहारभंगप्रसंगस्तत्राह यद्यपीति तथापिनान्तरत्वमित्यध्याहारः अध्यस्तस्याधिष्ठानमेव
स्वात्मनस्मिन्कदाचिदप्यसंतोसंवतादात्म्येनैवस्फुरणात्ततोनव्यवहारभंगप्रसंगइतिभावः कदाचिदपिनान्तरत्वमितिव
लावतीतिकालात्मलोकेपिविषयाणांनासत्त्वमित्युक्तंतत्रानुभवविरोधंशंकते ॥०

तर्हि न स्वप्नदृष्टानां समीहितानामेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यंगीकारोऽतिसत्यमिति तर्हि तेषामसत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशंक्याह जा
ग्रदिति तथा प्रज्ञाग्रद्बोधेनाविषयीकरणात् असत्त्वं स्वप्नदृष्टानामष्टद्वमित्याशंक्याह तथेति यदि जाग्रद्बोधेनाविषयीकरणमा
त्रेण सत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदार्थानामिष्टं तर्हि जाग्रद्विषयाणामपि स्वप्नबोधेनाविषयीकरणाद् असत्त्वं संगच्छेत्तन्न कदाचिदपि सर्वविदितविष
याणामप्यतासत्त्वमित्यर्थः कथं तर्हि वाचारम्भणश्रुतिरित्याशंक्याह विशेषेति त्रयाणां रूपाणां सत्यत्वे विशेषाकारमात्रेमि।

ननु स्वप्नदृष्टाः प्रतिबुद्धस्यान्तर्भवन्ति विषयाः सत्यमेव जाग्रद्बोधाविषयत्वेन तदन्ततत्त्वं न स्वतः तथा स्वप्नबोधाविषयत्वं जा
ग्रद्दृष्टविषयाणामनृतत्वं न स्वतो विशेषाकारमात्रेण सर्वेषां मिथ्यात्वप्रतिपादनमिति वाचारम्भणं विकारो नामधेयम

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिंगलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येति ॥१०

एतेषां त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् तान्यप्याकारविशेषतोऽनृतं स्वतः सन्मात्ररूपतया सत्यं प्राक्तदात्मप्राणिधायत्वविष
यमपि सर्वं सत्यमेवं स्वप्नदृश्यान्नेवेति न कश्चिद्विरोधः तस्मान्मानसाप्यवस्थात्र लौकिकाश्रयाण्यादयः संकल्पमात्रपित्राद्य

...सकलमयुक्तं तेषामपि विशेषाकारस्य सत्तादित्याशंक्याह तान्यपीति कथं तर्हि तेषु सत्यपदप्रयुक्तमित्याशंक्याह स्वत इति तर्हि
तस्यापमिस्ते तावत्त्रयोक्तव्याकिमिति त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्युक्तं तत्राह प्रत्यग्मिति ... समयसंहरति तस्मादिति ए
...पञ्चचाहितीयपसि दोषाभावादितियावत् यद्येहिकं चिषयवहाल लौकिकाश्रयपि विषया विचार्यमाणाः प्रत्यास्तर्हि
कस्तत्र विशेषो येनैतत्परित्यागेन तत्कामिस्तीर्थविद्याविधानं तत्राह ॥१०

वाह्यति तन्मात्र नलोके विषयाः इति शेषः प्रहतायाः फलं इति विज्ञाप्याहार्मः ननु तयाः वेचाष्टशायामर्थक्रियाकारि स्वरूपसत्यत्वसंभ
वस्यकृते विज्ञानावस्थायां सत्यमित्याशंक्याह सत्यस्येति यथा रज्वां कल्पित सर्पादयोरज्जतत्वबोधेन सत्यतामेवापद्यंते दिविचनात् त
थास्मत्येपि विषयाविज्ञानावस्थायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिहारायां सन्मात्रत्वमेव प्राप्नुवंतितीत सत्यत्वेनादिरूढा इत्यर्थः सगुणविद्याफल
मगुणाविद्याफलस्वरूपमभिधाय सगुणपथाद्यतन्मार्गमेयेगतिवक्तव्येति नाडीखंडमवतारयति यस्मिन्निति यथोक्तोगुणाः सत्यकामत्वादिः ब्रह्म

वाह्यविषयतोगावदस्यहृदिरद्वितत्वात्क्षुद्रसत्वसंकल्पेजन्यायइति निवर्तिशाद्यस्तावाः सत्याश्रिप्सराणांभवंतीत्यर्थः सत्यस्यान्ते
वतिष्ठो येपि रज्वामिव कल्पिताः सर्पादयः सदात्मस्वरूपतामेवप्रतिपद्यंते इति सदात्मना सत्याएव भवंति सत्यहृदय
पुंडरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः त्यक्तवाह्यविषयान्तरमन्ततः सत्त्वपास्ते तस्ययम्हृदयानाडीग
तिर्वक्तव्येति खंडमारभ्यते अथयापताबद्धमाणाटयस्यपुंडरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्यसंबंधिन्यो नाड्यो हृदयमांस
पिंडात्सर्वतोविनिःसृताः आदित्यमंडलादिवरश्मयः ताश्चैताः पिंगलस्यवर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्यरसेन
पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठंति वर्तत इत्यर्थः तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यं सौरंहि
तेजः पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन संपर्कात् पिंगलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं ॥१०

वर्यादीत्यादि प्राह रामदमा
दिसंपद्दार्थः तमेवादि ग्रहार्थं संघटयति त्यक्तेति अपि कारिणः फलोपाप्तिविध्यानंतर्यमथशब्दार्थः रसेनाज्ञस्येति शेषः तदाका
राइति तच्छब्दोत्र रसविषयः शुक्लस्येत्यादिषष्ठी एवं वक्ष्यमाणा विनिःशाद्योध्याहार्य इत्योतनार्थः कथं पुनरत्र रसस्य पिंगलादिविचित्रवर्ण
विशेषः सिध्यतीत्याशंक्याह सौरेति सैवातपित्ताख्यं सौरं तेजस्तेन पाकोः पीतस्य पीतस्य वनायतेनेनाभिनिर्वृत्तेनाल्पेन कफेन संपर्का

तेजः पित्ताख्यैः सौरैः तेजोभवति पिंगलं तेन संपर्कादृत्यस्य
नाडीनां वर्णायते पिंगलत्वमित्यर्थः ॥१०

तदेव चर्पतान्व्यसौरं तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभूतेन वातेन संबंधात्र रूक्षत्वाद्भवति नीलं तेन च संपर्कान्तरसस्य नाडीनां
च जायते नैल्यमित्याह तदेवेति प्रभूतमेवं पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकवशात् अभिनिर्वृत्तकफस्य संबंधान्नोभूयस्त्वाद्भवति
शुक्लं तेन च संपर्कादन्नरसस्य नाडीनां च शौक्ल्यं भवतीत्याह तदेव चेति उक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तदभिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य
समतायां तदेव तेजस्तत्संबंधात्पीतं जायते तत्संबंधात्पीतं जायते तत्संबंधाच्चान्नरसस्य च नाडीनां च पीतत्वं भवतीत्याह कफेने
यदा त्वयथोक्तपाकाभिनिष्पन्नं शोणितं वर्द्धते भवति तदा तस्य नाडीनां च लौहित्यं भवतीत्याह शोणितेनेति पक्वान्तरमाह वैय
तदेव च वातभूयस्त्वान्नीलं भवति तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं कफेन समतायां पीतं शोणितबाहुल्येन लोहितं वै
यकाहारवर्णविशेषा अन्वेष्याः कथं भवंतीति प्रकृतिस्त्वाहारादित्यसंबंधो देवतातेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषाः
असौ वा आदित्यः पिंगल एष शुक्ल एष पीत एष लोहितस्तद्यथा महापथ आततः उभौ ग्रामौ
गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छंतीमं चामुं च ॥ ० ॥
ति कथमसौ वा आदित्यः पिंगलो वर्णितः एष आदित्यः शुक्लो एष नील एष पीत एष लोहितस्मादित्यापव ॥ ० ग्राम ॥
काहेति अन्वेषणप्रकारमाह कथमिति नाभेरूर्ध्वं हृदयाद्यस्मात् दामावद्धतेन तत्तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते तदेवान्नरसस्य धा
तोरंतः सदकारिवशाहारविशेषकारणमासाद्य पित्तं रंजकं रसरंजनादित्यादिवचनाद्विस्पष्टः कथं तद्धि पिंगलस्येत्या
ह श्रुतिरित्याशंक्याह श्रुतिरिति उक्तमर्थमाक्रान्ताहारस्फोरयति कथमित्यादिना आदित्यस्य पिंगलत्वादयो वर्णविशेषाः
श्राह्यमासाद्य प्रसतत्त्वा आदित्यस्य तेजसो नाडीष्वनुगतस्य पित्तस्य त्वाच्च वर्णविशेषा भवंतीत्युक्ते तदेव प्रसाहरादर्श

छा॰ उ॰ तस्यादित्यरश्मयश्चादित्यमंडलं प्रविष्टा इत्यर्थः तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टांतमनुवदति यथेति उभौ ग्रामौ महापथो यथा गच्छति तयोभय
ग्रामित्यपरश्च पः प्रविष्टा इत्यर्थः तमेव प्रवेशप्रकारं दृष्टांतप्रकटयति कथमित्यादिना कथं ता नाडीनां पिंगलादिवर्णत्वमित्याशंक्य
८ सौर्येणातेजसैवेत्यादिनोक्तं तत्र समर्थयति यथोक्तास्विति अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति सूत्रं वयः कथं स्त्रीलिंगेन निर्दिष्टानां रश्मीनां पुल्लिंगेन
निर्देश इत्यत आह रश्मीनामिति नाडीस्वरूपमनुक्त्वा विततानान्मस्वाध्यायिकरणत्वेन ताः लोमशादौ त्वायच्छतीति तत्रैत्य समर्थयन्

तस्याः प्रत्येकं नाडीभिः कथं संबंधस्तत्र दृष्टांतमाह तद्यथा लोके महान्विस्तीर्णः यथा महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ ग
च्छतीमं च संनिहितममुं च विप्रकृष्टं हस्यमेवं यथा लोके दृष्टांतो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्ट एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ
लोकौ प्रविष्ट एवमेवैता आदित्यरश्मय उभौ लोकौ अमुं आदित्यमंडलमिमं च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः यथा महापथः कथम
अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः तद्यत्रैतत्सुप्तः स
मस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति ॥ २मः ॥

अमुष्मादादित्यमंडलात्प्रतायन्ते संतता भवंति ता आसु प्रत्यक्षमासु पिंगलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु सृप्ताः गताः प्रविष्टा इत्य
र्थः आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः संतानभूताः सत्यस्तेऽमुष्मिन् रश्मीनामुभयलिंगत्वात्ते इत्युच्यते तत्तत्र एवं सति यत्र
यस्मिन्काले एतत्स्वपनं यथा जीवः सुप्तो भवति स्वापस्य हि प्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति ॥ वक्ष्यतीति एवं सतीति नाडी
स्वरूपे पूर्वोक्तरीत्या निरूपिते सतीत्यर्थः एतत्स्वपनमिति क्रियाविशेषणं समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह स्वापस्येति दर्श ८
नवृत्तिवदर्शनवृत्तिर्द्वे इति द्विप्रकारं स्वापस्येहं तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य व्यावृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणं तस्य संपिंडितमर्थमाह ॥

...हृतेनेति विशेषणांतरमुत्थाप्य व्याकरोति अत उक्तं उपसंहृतेन सर्वकरणेनादिति यावत उक्तं विशेषणं द्वयम् पनीवात्वमसि
...दिव्यावेष्टयेन पदेति नाडीषु प्रविष्टो भवतीति यदुक्तं तद्व्युक्तं यप बोनेर्हृदय आकाशास्तस्मिन् शेत इत्यं गीकारादित्याशंकाह
...नाडीभिरिति नाडीभिरिति नाडीष्विति सप्तमी कथं नाडीभिरिति तृतीयाव्याख्यायते तत्राह नदीति नदेति सप्तमर्वस्योच्यते ॥

उपसंहृतसर्वकरणवृत्तित्वेन आतो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात्समकप्रसत्तः संप्रसन्नो भवति अत
एव स्वतंविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानातीत्यनुभवतीत्यर्थो यदैवं स्वप्नो भवति आत्मसौरतेजः पूर्णास्वपथो

तेजसाहितदा संपन्नो भवति अथ यदैतद्बलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मां
जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रांतो भवति तावज्जानाति अथ यदैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति ॥

...क्रामन्नाडीषु तदा स्वप्नः प्रविष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः न सन्यत्र सत्तं पतेः स्वमार्गेण न मस्तीति
...पुरीतत्यां नाडीष्विति सप्तमी तृतीयापरिणाम्यते तं स न तासं पन्नेन कश्चन न कश्चिदपि पुमांयमरूपः याप्यास्य प्राप्नोतीति स्वरू
...पावस्थितनत्रदात्मतः देहेंद्रियविशिष्टं हि स्वावेद्धः स्वकार्यप्रदानेन याप्नोस्य प्राप्नोतीति न न सत्सं पन्नस्य हत्यावरकस्यकस्यचिद
पियाप्नोस्य हृत्सत्हृते अविषयत्वात् अन्योऽन्यस्य विषयो भवति न न स्वकं न विकल्पकस्य चिदपि सत्संपन्नस्य ॥१०

।।श्री।।

स्वरूपेति [illegible]कामककर्म[illegible]जनमना[illegible]ज्ञानेनतमप्यक्ष[illegible]तिनाशिना[illegible]ततस्त्रिमितंसप्तमसप्तनः स्वरूपप्रच्यवनमि
तिगावंयभ्रान्ते[illegible] व्याचष्टे जाग्रदिति कीटकप्रच्यवनमित्यपेक्षायामाह वाह्येति एतत्स्वरूपतिसंपश्यनविदुरित्यादावुक्तपादित्वमि
त्याह इत्यवोचामेति ते[illegible]नसादीतिपापास्पर्शेऽश्रोतोदेत्तु स्तदेतंव्याचष्टे यदेति तस्यामिकार्यमाह अतएतिकार्यकरणस्य
शामिःवफलंदर्शयति तस्मादिति नाडीरेवंस्त्वतानाभिरूर्ध्वगमनंप्रदर्शयितुमरणकालंप्रसंजयति तत्रेति [illegible]सैसर्थमाह

स्वरूपप्रच्यवनेनात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थाप्रतिगमने वाह्यविषयप्रतिबोधेः विद्याकामककर्मवीजस्य[illegible] विद्याद्भुता
णादाह्रतिमितं इत्यवोचाम सृष्ट एवतदिहापिप्रत्येतव्यं यदैवं स्तम्भः सौरेणतेजसादिनाऽन्तर्गते न सर्वतः सपत्रोव्या
भवति अतोविशेषेणचक्षुरादिनाडीद्वारैर्वाह्यविषयभोगायाः प्रसृतानिकरणानिग्रस्यतदाभवंति तस्मादेवं करण
नांनिरोधात्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नंनविजानातीतिप्रकृतं तत्र एवंसत्यपययत्र यस्मिन्कालेः वलिमानतमेव लभंवेदन
स्परोगादितिमितंजरादितिमितंवाकृशीभावमेतन्नयनेनीतः प्रायितोऽदेवदतो भवतिमुमूर्षुर्यदाभवतीत्यर्थः तमभितः
सर्वतोवेष्टयित्वा आसीनाज्ञातपश्चाद्भूर्जानासिमांतवपुत्रं जानासिमांपितरंवेत्यादिसमुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रांतोः
निर्गतोभवंतितावत्पुत्रादीनजानाति अथपत्रयदापतक्रियाविशेषणामित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति ॥०

एवंसतीति नाडीनामक्रीत्याभाशास्पेसतीत्यर्थः नाभिरूर्ध्वगमनप्रदर्शनमारंभार्थोः यशाह्ः रोगादीत्यादिपदमागतकस
र्वदिमितसंयराहार्थेजरादीत्यादिपदंतेनेसर्पिकसर्वानिमितद्योतनार्थमितिभेदः एतन्नयतमितिक्रियाविशेषणं प्राव्यकम

वसातार्थोऽयमाह: एतद्विक्रियाविशेषणामेतदुक्रमणोयथास्यात्तथेत्यर्थः यथोक्ताभिर्नाडीभ्यः नाभिरादित्यमंडला
दागतानामिति यावत् कर्मणाजितं वशीकृतं स्वात्मसंबंधिनामायादितं लोकमनतिक्रम्यतं प्रत्यविद्वान्केवलंकर्मवान्गछ
तीत्यर्थः इदं विद्यावतो दर्शयति इतरस्त्विति यथोक्तसाधनं इदं विज्ञानतेन संपन्नो विशिष्टः स्यर्थः सथापा

अथयन्त्वेतैरेवयथोक्ताभिर्वश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते यथाकर्मजितं लोकंप्रत्यविद्वान् इतरस्तुविद्वान्यथोक्तसाधन
संपन्नः सओमित्योंकारेणात्मानं ध्यायन्यथापूर्वंवाद एवउद्दोर्ध्ववाविद्वांश्चेदितरश्च्येतस्य अभिप्रायोमीयतेप्र
मीयतेगछतीत्यर्थः सविद्वानुत्क्रमिष्यन्यावत्क्षिप्येन्मनोयावताकालेनमनसः देपःस्यात्तावताकालेनादित्यं
अथैतैरेवरश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते सओमितिवाद उद्वामीयतेसयावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यंगछत्येतद्वैख
लुलोकद्वारंविदुषांप्रपदनंनिरोधोऽविदुषां तदेवश्लोकः शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धानमभि
निःसृतैकातयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्न्याउत्क्रमणेभवंत्युत्क्रमणेभवंति ६॥०
गछतिप्राप्नोतिक्षिप्रंगछतीत्यर्थोनतुतावतैवकालेनेतिविवक्षितं किमर्थमादित्यंगछतीत्युच्यते एतद्वैख
प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्यद्वारंयआदित्यस्तेनद्वारभूतेनब्रह्मलोकंगछतिविद्वान् ॥०
वागछतीत्युतत्रसंबंधः यथाप्रवंस्वस्थावस्थायामिवमरणावस्थायामपीत्यर्थः वाइतिनिपातइदमस्मात्यथा
र्थकप्रवा विदि उत्क्रमणमाह र्ध्वमिति गाङ्देयोतिविकल्पं दर्शयति विद्वांश्चेदिति यदिविद्वान्मीयतेतर्हि

ब्र.सू.

२०

धमेवगन्तव्या... प्रदित्वविद्वास्प्रतीयं मन्तदातिर्पगेव मदत्वोतीविभागः विदुषस्तेन देहस्यादित्यप्राप्तावस्यंतशेत्युपदर्शयितुमनं
तवाकनाहः मविद्वानिति नेत्राचष्टे यावतेति आदित्यप्राप्तौ किस्यादित्यत आह अत इति अविदुषामपितादिप्रप्ताना
मादित्यतत्त्रोनिरोधः तेपनर्वत्रस्तलोकाप्राप्तिरित्याशंक्याह सौरेणेति देहादिरूढानां मूर्द्धन्यया नाड्या नोत्क्रमतामविदुषामित
त्रलिंगदर्शयति विषुङित्यिथ्योक्तार्थो नाडीविभागलक्षणाः प्रधानतन्त्रविशेषणानात्पर्यमाह अनन्तादिति प्रकरणं
अतो विदुषां प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपद्यन्ते निरोधनं निरोधोऽस्मादादित्यात् विदुषां भवतीति नि
रोधः सौरेण तेजसा देहेपनिरूढाः सन्तो मूर्द्धन्यानाड्या नोत्क्रामंत एवेत्यर्थो विषुङ् न्या इति लोकात देता
स्मिन्यथोक्तेर्थे एषश्लोको मंत्रो भवति शतं चैकोत्तरशतं नाड्यो हृदयस्य मांसपिंडभूतस्य संबन्धिन्यः प्रधान
तो भवंति आनन्त्याद्देहे नाडीनां तासामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता विनिर्गता तयोर्ध्वमायन्नुगच्छन्नमृ...त्व
ममृतत्वभावमेति विष्वङ्नानागतयस्तिर्यग्विसर्पिण्य ऊर्ध्वगाश्चान्यानाड्यो भवंति संसारगमनद्वारभूता
नतत्वा...तनायकिंतह्युत्क्रमणोपयोगात्पर्थमेव भवतीत्यर्थः द्विरभ्यासः प्रकरणसमाप्त्यर्थः ८ प्रथयवष
संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदम

सोऽस्य प्रसादः ॥

नाडीविषयं दहरविद्याविषये वा १८ दहरविद्यायामुपास्यात्परं मुक्तमनुवदतीति अथेति विवेकानन्तर्यमथ एष इहार्थो
...यातः शरीरात्समुत्थायानंतात्मस्मिन्नदं समाभिमानस्त्यागः स्वरूपं विशिनष्टि एष आत्मेति किं कारणं वाचार्यस्य दर्शित २०

मेव शरीरात्संप्रसादो विज्ञानात्मेति समुत्थायेत्युक्ति तत्रेति प्रकृतवाक्ये सततमपर्यन्तस्य च तस्य[illegible]स्य परमात्मविज्ञा
नं केनोपायेन भवतीति प्रश्नोत्तरमाह कथं वेति विततस्य परमात्माधिगमे केनेत्याशंक्याह यथेति तथा तस्याधिगमः
कथमिति संबंधः अभिनिष्पद्यमानरूपश्चात्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नोत्तरं करोति येनेति आत्मनो हि सच्चिदानं
दैकतानात्[illegible]नेनामानि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरस्यैवमप्युक्तानि तथा च ततः शरीराद्युपाधेर्यदन्यत्तस्य स्वरूपं तत्कथं स
वेषमाणप्रतिपन्नमस्तीति प्रश्नोत्तरमाह संप्रसादस्येति एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति इत्येतदिति प्रश्ना

कथं वा तस्याधिगमः यथासोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते येन स्वरूपे
णाभिनिष्पद्यते स किं लक्षण आत्मा संप्रसादस्य च देहसंबंधिनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपं इत्येते[illegible]व
कथायुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते आख्यायिका तु विद्याग्रहणसंप्रदानविधिप्रदर्शनार्थी विद्यास्तुत्यर्थी च राजसेवि

यतेति द्विविरोचनयोश्च संवादरूपाया आख्यायिकाया दृश्यते सा किमर्थेत्याशंक्याह आख्यायि (तं पानीयमिति वत् ॥
कात्विति शिष्यस्य विद्याग्रहणे गुरोरुपसत्तिः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः श्रद्धालुत्वादिप्रकारस्तत्प्रदर्शनार्थेति यावत् यद्वा
विद्याया ग्रहणे शिष्यकर्तृके यत्र संप्रदाने तद्दानपात्रे शिष्ये दृश्यते तस्य विधिर्ब्रह्मचर्यादिस्तत्प्रदर्शनार्थेत्यर्थः आख्यायिकाया
स्तात्पर्यान्तरमाह विद्येति प्रजापतिनाप्येकादेवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्यां देवासुरराजाभ्यां[illegible]महता प्रय
त्नेना[illegible]कथं चित्प्राप्ता तस्मान्महार्हेयं विद्येति तस्याः स्तुत्यर्था आख्यायिकेत्यर्थः महद्भिरुपासितत्वान्महार्हेवेद

यन्मायोऽपि [illegible] विशेषं चैतन्यं तदेव निरूपाधि निर्विशेषमिति सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याकर्तुमा
ह य आत्मेति तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये मूलग्राह्यार्थमाह यस्येति उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षायामाह उपलब्ध्यर्थमिति

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः यस्योपासनाय उपल
ब्ध्यर्थं हृदयपुण्डरीकमभिहितं यस्मिन्कामाः समाहिताः सत्यास्तेऽनृतापिधाना यदुपासनसद्भावि ब्रह्मचर्यं सत्रायण
मक्रमुपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्धन्या नाड्या गतिरभिहिता सोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः सवि

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यसंक
ल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च
कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥० ॥

शेषेण ज्ञातमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामापादयितव्यः किं तस्यान्वेषणाद्विजिज्ञासनाच्च स्यादित्युच्यते स स
र्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्विष्य विजानाति स्वसंवेद्यता
मापादयति तस्यैतत्सर्वलोककामावाप्तिः ॥०

तस्यैतत्फलमिति संबन्धः कर्मनिर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामावाप्तिः फलमित्याशंक्याह ॥० [illegible] ॥० ॥०

सर्वात्मनेति परिछेदभ्रमव्यावर्त्तनापूर्णस्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः प्रजापतिवाक्यात्प्रतीयमानविधिस्वरूपमाह अन्वेष्टव्य
इति एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति नापूर्वविधिरिति प्राप्ताप्राप्तविषयोदये तदन्यत्यर्थः पूर्वविधिरग्निहोत्रादिविधिवन्नसंभवती
त्यर्थः कथमिद्धनियमविधिरपिस्यादवचनातविधिसदृशापाकवाद एवमिति मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राबल्यादनात्मनामिति

सर्वात्मताफलंभवतीतिह्वकिलप्रजापतिरुवाच अन्वेष्टव्योविजिज्ञासित
व्यइतिचैषनियमविधिरेव नापूर्वविधिः एवमन्वेष्टव्योविजिज्ञासितव्यइत्य
र्थः॥ दृष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः ॥०॥

वेशास्यपदेप्रामेश्रास्त्राद्यांभ्यामात्मान्वेषणमेवकार्यमितिनियमइत्यर्थः इतश्चनियमविधिरेवनापूर्वविधिरित्याह
दृष्टार्थत्वादिति अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यांज्ञानसाधनमुक्तंतस्यचविधासाराः विद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेवफलमन्वेषणस्य
निरकांक्षंततस्तत्त्वावगमात्तथाचतत्रनापूर्वविधेरवकाशोस्तीत्यर्थः ॥०॥

तयोः श्रुतं लः । नैवाकारणोद्बोधमनुकूलयति दृष्टार्थत्वं चेति कथमसत्कामप्रयुक्तो नश्यामीति वर्तमानो यदेशेनात्मान्वेषणादेर्दृष्टफ
लनित्याशंकायां दृष्टातिरिक्तात्मवादिनां वाक्योत्पत्त्यनादनुमानाद्वा मनुष्यत्वादिभ्रमतिप्रसिद्धे मैवमित्यभिप्रेत्याह परम्परेणोति श्रु
२८ त्वेषणादेर्दृष्टफलत्वे फलितमाह इति नियमार्थेनेति अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् दृष्टेत्यन्वेषणादेरुक्तिरग्निहोत्रा

दृष्टार्थत्वं चेद्दर्शयिष्यतीत्याह मनुष्यभोगं पश्यामीत्यनेनासत्कृत परम्परेणात्मचेदादित्यर्थे भैरवगम्यमान आत्मेनः स्वरू
पाधिगमे विपरीतापिरामनिवृत्तिर्दृष्टफलं इति नियमार्थ्येनैवास्य विधेर्युक्तानन्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमि

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हंत तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च कामानितीन्द्रो है
व देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥०

॥०

हृत्संभवति तद्धोभयइत्यादेर्व्याप्यापिकाप्रयोजनमुक्तं प्रतिविबोधाकिमकुर्वन्निस्पृच्यते ते होचुर्हन्तावं ते नोन्यो न्पदेवा

दिति तदन्वेषणादेरसंतापरास्यभावस्योक्तत्वादित्यर्थः इदानीमात्मव्यापिकां व्याख्यातमात्मव्यापिकानविचार्य हृणासंप्रदानविधेः प्रव
र्शनार्थं स्यादिनोक्तं सारयति तद्धेति अवतारितां व्यापिकां दर्शयित्वा व्याचष्टे ॥० २२

तद्दृत्यादिना किमितीत्र्प्रविरोचनोविवार्थिनावपिपरिकरंपरित्यज्यशरीरमात्रेणप्रजापतिंप्रगतवंतौतत्राह विनयेनेति

तद्धकिलप्रजापतेर्वचनमुभयेदेवासुरादेवाश्चासुराश्चदेवासुरा अनुपरंपरागतंस्वकर्णगोचरापन्नमनुबुबु
धिरे: नुबुबुधवंतः तेचैतत्प्रजापतिवचोबुध्वाकिमकुर्वन्नित्युच्यतेतेहोचुरुक्तवंतोन्योन्यदेवाः स्वपरिषद्यसुरा
श्चहंतवयंतमात्मानंमन्विच्छामोयमात्मानमन्विष्यसर्वाश्चलोकानन्विष्टसर्वांश्चलोकाना
प्नोतिसर्वांश्चकामानित्युक्त्वा इंद्रोहएववैराजेवस्वयंदेवानामितरान्देवांश्चभोगपरिछदंचसर्वंस्थापयित्वाशरी
रमात्रेणैवप्रजापतिंप्रत्यभिप्रवव्राजप्रगतवान्तथाविरोचनोसुराणां विनयेनगुरुवोभिगंतव्याइत्येतद्दर्शय
ति त्रैलोक्यराज्याद्गुरुतराविद्येति यतोदेवासुराजौमहाहंभोगादौसंतौ तौतथागुरुमभ्युपगतवंतौतौहद्विकि
लाःसंविदानावेवान्योन्यंसंविदमकुर्वाणौविद्याफलंप्रत्यन्योन्यमीर्षांदर्शयंतौसमित्पाणीसमित्भारहस्तौप्रजाप
तिसकाशमाजग्मतुरभ्यागतवंतौ ॥१० रामः ॥

नयोरुपगतिवाण्णदेवहर्षिनिमर्थानरंकथयति त्रैलोक्येति विद्यातद्दर्शयन्नेतौपर्वेणासंबंधः तस्यगुरुतरत्वेहेतुमाह

छांदोग्यटी० ८०

मात्मानं ज्ञातुमिच्छन्तावावास्वस्तदतिवक्तव्यं प्रवास्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्षणार्थमाअतिद्रष्टव्यं श्येंद्रविरोचनयोर्मिथोर्वैरि

तौ द्वात्रिंशतं वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवन्तौ अभिप्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच किमि
च्छन्तौ किंप्रयोजनमभिप्रेत्येच्छन्तावावास्तमुषितवन्तौ युवामिति तावूचतुस्तौ होचतुः य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते

तौ दहावि ॐ शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तावचास्तमिति तौ होचतुर्य आ
त्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजि
ज्ञासितव्यः सर्वां ॐ श्च लोकानाप्नोति सर्वां ॐ श्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते
तमिच्छन्तावावास्तमिति तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभ
यमेतद्ब्रह्मेति ॥०॥

ते शिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्तौ अ वास्तमिति यद्यपि प्राक्प्रजापतेः समीपागमना
त्स्वोऽन्यमीर्ष्यायुक्तौ दमूनौ तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात्तत्कृतरागद्वेषमोहेर्ष्यादिदोषावेवंभूतावूषतुर्ब्रह्मचर्यं

ऊचतुः कथमेकत्रावस्थानाविरमासीदित्याशंक्याह यद्यपीति देवासुरराजयोः स्वभावतो वैविरोधेऽपि विद्यार्थित्वेन विरमेक २१

तेनेति मृदकल्मषो प्रक्षालितदोषा इति यावत् । य आत्मेत्यादिवाक्येनास्यैकवाक्यतां दर्शयति एष इति भूमविद्ययाचास्यैक
वाक्यत्वं सूचयति भूमा त्वात्मेति सनत्कुमारोवाक्यसमानार्थः एवरूपो दृष्ट इति संबंधः अस्मदादिभिस्तत्र दृष्टादृष्टो नास्तीत्याशा

तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यागोरवं नो विवेकं तपस्विनो मृदकल्मषो योऽस्याव्युपलब्धप्रजा
पतिरुवाच ह य एषोऽक्षिणि पुरुषो निहतचक्षुर्भिः मृदितकषायैर्दृश्यते योगिभि
र्दृष्ट एष आत्मापहतपाप्मादिगुणोऽयमवोचं पुराहं यद्विज्ञातात्सर्वलोककामावा
प्तिरेतदमृतं भूमा त्वमेतदेवाभयमेतदेव ब्रह्म हृदन्तमस्मिन्निधेहि तत्प्रजापतिनोक्तम
क्षिणि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वाच्छायारूपं पुरुषं देवासुरदलः गृहीत्वा वदटीकर्णा
यं प्रजापतिर्दृष्टवंतौ ॥०

काह ति चिह्नेनेति इंद्रियाणां विषयेभ्योपि उक्तमिदेतमाह मृदितेति योगिभिः सम्यायिनैर्यैन्तर्दृष्टिभिरितियावत् ॥०

इतीपवाक्येनानपति अथयोयमिति नश्चार्योथशब्दः इतिपाठः समासार्थः द्वंद्वरूपलक्षितोद्दृष्टाप एष एव सप्तोक्तोः
एतत्पाप्मत्वादिधर्मवानात्मा पुरुषोप्सु नरः पश्यागत्वोतमितिशिपातेन यश्चयत्तु कवान्प्रजापतिरित्याह एवमिति प्रजा
पतेरनयोः कवालाचतर्दिक्योर्वैमत्येनेननिहृतमित्याशंक्याह एतदिति यथोक्तवचोरूपं वक्तीति यावत् यत्प्रजापतिनाम

अथयोऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते परिसमंतात् ख्यायते यश्चायमादर्शे आत्मनः प्रतिबिंबाकारः परिख्यायते एव द्वावेव
कतम एष एतयोर्भगवद्भिरुक्तः किंवैक एव सर्वेष्विति एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच एष उ एव यश्चक्षुषि दृष्टात्मेत्युक्त
इति एतत्मनसि कृत्वैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति होवाच ननु कथं गुरूक्तं शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमत आह प्रजा।

अथयोऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति होवाच॥

पतेर्विगतदोषस्याचार्यस्य सतः सत्यमेवं तथाप्यात्मन्यध्यारोपितपोऽहित्यमहत्त्ववो हृत्वौ इंद्रविरोचनौ तथैव च
प्रथितौ लोके तौ यदि प्रजापतिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिणौ इत्युक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्ते दुःखं स्यात्तद्वि नाशश्च
तावन्मा दात्मनः प्रश्नश्रवणग्रहणावधारणाभ्यासतानाहु विद्यातः स्यात् लोकद्विशिष्योऽपि शिष्याविति मन्यते प्रजापतिः॥

नतस्मिन्निहितं तत्प्रकटीकरिष्यतीति अतः शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमाचार्येणाज्ञातमयुक्तमित्यंगीकृत्य प्रजाप २४
तेरभिप्रायमाह सत्यमेवमिति कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहणमपनेतव्यमित्याशंक्याह ॥१०

गृह्णीतामिति तावद्विपरीतमिति शेषः चकारेणाक्रियापदमनुकृष्यते यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वेषां मृषावादित्व
स्यादिति शंकते नन्विति प्राज्ञापत्यमभिप्रायमेव प्रकटयन्नतिप्रसंगं परिहरति तर्हीयमनृतवादित्वं हष्यसि न चेति न देवाक
द्या पूर्वकं स्फुटयति कथमित्यादिना शिष्याभ्यां गृहीतो योयमात्मा ततः सकाशादात्मनास्वेनैव प्रज्ञायते को योस्त

गृह्णीतं तावत्तदुदशरावदृष्टं तेन तापयेष्यामीति च मन्यते ननु तयुक्तमेष उपवेत्य
त्तं नैवत्कं न चानृतमुक्तं कथमात्मनोऽक्षोदितिप्रकृषोमनसि सन्निहिततरः शिष्यगृ
हीताद्देहाद्यात्मनः सर्वेषां चाभ्यंतरः सर्वान्तर इति श्रुतेः तमेवावोचदेष उपवेत्य
तो नानृतमुक्तं प्रजापतिना तथा च तयोर्विपरीतग्रहणानिवृत्त्यर्थं स्माह ॥१०॥

त्युपलक्षितो ह्यास
मनसि प्रजापतेः सन्निहिततरोऽन्तः सप्रवर्ततेऽक्षरत्यर्थः इतश्च इष्टा प्रजापतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह सर्वेषां चेत प्रजा
पतेर्मनसि स इष्टः सन्निहितत्वेपि कथं त्वमनृषावादित्वमवश्याह ममेवात इतश्च प्रजापतेरनृषावादित्वमित्याह

आ[illegible]न[illegible]सरावेः वेक्ष्यतेतत्र आत्मानं[illegible]पश्यतो तावन्न वेदयदात्मनो न विजानीथ[illegible] अवोतत्मेप्रब्रूतमिति सवेचयः प्रजापतिर्वच
नमुपक्रमान कृतेनभवतीति शोकतेना[illegible]ति उपक्रमम तिक्रम[illegible]वा[illegible]स्य प्रजापतेरभिप्रायमाह उच्चा[illegible]ति[illegible]मध्यम
मिन्द्रविरोचनाभ्यां[illegible]नावा[illegible]मिदमविदितमिति प्रजापते प्रत्यववनेकारणमाह नेवेति छायात्मनिच्छायायां तदे[illegible]शरीरेवं

उदशरावे उदकपूर्णे शरावादौ आत्मानमवेक्ष्यानंतरं पश्यत्र आत्मानं पश्यंतो न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षी
याथामित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावे वेक्षां चक्राते वेक्षणं चक्राते वेक्षणं चक्रतः तथाकृतवंतौ तौ ह प्रजा
पतिरुवाच किं पश्यथ इति न तत्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावे वेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न तिवेदितमि

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजा
पतिरुवाच किं [illegible]पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रति
दमा रूपमिति तौ ह प्रजा[illegible]पतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति ॥

[illegible]वाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते वाज्ञानदे तौ प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तत्र को भिप्राय इति उच्यते नैवं तपो
विदमावयोरविदितमित्याशंकाभूत छायात्मन्यात्मप्रत्ययोनिश्चितएवासीत ॥
विरोचनयोर्यथाक्रमेणात्मधीविदं निश्चितामप्रहतेतत्पर्यः तयोस्तत्रात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वेगमकमाह ॥१० ॥ २५

येनेति प्रवव्रजनेपि शांतहृदययोस्तयोः सत्प्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्याशंक्याह नहीति तेन विपरीतग्राहित्वेनेति यावत्
अक्रमगृहीतो विपरीतं गृहीतो वेति तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयो कुतो हितादित्याशंक्य प्रजापतेरभिप्रायमाह विपरीतग्राहिणो

येनवदतीति तो दर्शांतहृदयौ प्रवव्रजतुरिति तिनह्यनिश्चितेभिप्रेतार्थे प्रशांतहृदयत्वमुपपद्यते तेन तो चौरहमावाभ्या
मविदितमिति विपरीतग्राहिणो चापि शिष्यावनुपेक्षणीयाविति स्वयमेव प्रश्नकिं पश्यथ इति विपरीतनिश्चयापा
वर्ततिसास्वलक्षणाविन्द्रेवमाहि तो दोवतः यथैवावांदेह भगवो लोमनखादि मे तोस्तः एवमेव लोमनखादि
सहितमावयोः प्रतिरूपमुदशरावेपश्याव इति तो ह पुनः प्रजापतिरुवाच छायात्मनि स्थापनयायस्तार्थः
लक्षणे यास्वगदेहे सवसनो मदाहं वस्त्रपरिधानो परिष्कृतो छिन्नलोमनखो च भूत्वोदेशरावे पश्यतमिति यथाभि
तो ह चनादिदेशय्यक्तानंतनमेप्रहुतमिति ॥

चेति कथयिदं प्रजापतेरभिमतमित्यपेगतमतआह विपरीतेति प्रजापतेरभिप्रेतो वासरागजयोर्विपरीतग्रहणमनुवदेन तो हे
ति तदयनुपलप्रकारं मच्यतिसौहपुनरिति छायायांतदंतोचदेहेनयोरात्मविश्वासयमास्वनि रामयोति यावत् इहैवेति याव

...रहवेति यप्रायोक्तिः मादिदेशाज्ञयोस्तत्माप्यकादिरे
र्थः ॥

दृष्टान्तः लोदहरणेन छायायां देहे च विशेषेनेदं योनं प्रतीतिर्भवतीति शोकने कथमिति छायायास्तत्कारणस्य चागन्तुकत्वादनात्मत्वमत्र
विवक्षितं निश्चितमाह साध्वलंकारेति पूर्वं नखरोमकादिसमेतयावस्थायामिति यावत् व्यभिचारित्वाच्च छायायास्तत्कारणयोरनात्मत्व।
कथं पुनस्तेन साध्वलंकारादिकृतावुदशरावे वीक्षितौ न तयोः छायात्मग्रहोऽपगतः स्यात् साध्वलंकारसुवसनाद्यानां
आगन्तुकानां छायाकरत्वमुदशरावे यथा शरीरे तथा नामैवं शरीरस्यापि छायाकरत्वमेवं बभूवेति गम्यते शरीरकोटे
शानां च लोमनखादीनां नित्यत्वे नाभिप्रेतानामविदितानां छायाकरत्वं पूर्वमासीत् छिन्नेषु चैवं लोमनखादिछाया

तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षां
चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः ॥

दृश्यतेऽन्तो लोमनखादिवच्छरीरस्याप्यागमापायित्वसिद्धमिति उदशरावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्याना
त्मत्वं सिद्धमुदशरावादौ छायाकरत्वाद्देहसंबद्धालंकारादिवत् ॥०
शरीरैकदेशानामिति उपपत्तिभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति उभावुदशरावादाविति न केवलं छायातत्कारणयोरेवा २८
नात्मत्वं किं तर्ह्यन्येषामहंकारादीनां तद्धर्माणां चानात्मीयत्वं प्रत्यक्षमिति प्रसंगादतिदिशति ॥

नकेवलमिति आत्मत्वाभिमतमहंकारादीतिशेषः मोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यं एतेनेतिसूचितमेवहेवेद
र्शयति कादाचित्कत्वादिति अनात्मेत्यनात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थं नर्द्दितयोर्यथीकरीत्याविपरीतग्रहमासाग

नकेवलमेतावदेतेनपावकिंचिदात्मीयत्वाभिमतंसर्वखड्ःस्वरागद्वेषमोहादि का
दाचित्कत्वलोमादिवदनात्मेतिप्रत्येतव्यम् एवमशेषमिथ्यादेहादेरनात्मत्व
कथनेनमिथ्याग्रहापनयत्वकथनेमितसाध्वलंकारादिदृष्टांतेप्रजापतिनोक्तेपु
त्वात्तथाकृतवंतोऽपिछायात्मविपरीतग्रहोनापजगामयस्मात्स्वदोषेणैवकेना
चित्सतिवद्धविवेकविज्ञानाविंद्रविरोचनावभूतामितिगम्यते नोऽपूर्ववदेवदष्ठनि
ष्वयोपपन्नकिंपपपष्यत्तितोनतथैवप्रतिपन्नौ ॥०

मतापालिस्वतरेणप्रमाययतिनाकेनेत्याशंक्याह एवमिति तथैवेतस्यव्याख्यानंपूर्ववदिति ॥० ॥ ॥ ॥

यथैवेदमिति छरीकग्रहणां तक्षा चेष्टयथनिस्रावावा स्वतीदमुदाहरणां प्रथेवेति संबंधः अविविवाकाउदशरावावका।
लाध्वलंकारवत्रा आत्मच्छायानहेतो समवस्थे वात्मत्वमभ्यासादिति भ्रमाति प्रायः सततरासितश्रुक्तः प्रजापतिवाङ्मुखा

यथैवेदमिति निर्देशवद्यथा साधलंकारादिविशेषात्ववां स एवमेवेमौ छायात्मानावितिस्ततरां विपरीतनिश्चि
यौ बभूवतुः यस्मात्मनोलक्षणं यथात्मापहतपाप्मेत्युक्तः पुनस्तत्र हि शेषमनिष्पमाणा यो यं स बो धिति
प्रकर्षो दर्पण इति मात्राद्वात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहणायन पायोदशरावे साध्वलंकार दृष्टान्तेष्वभिर्हितेति

यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतावि
त्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुस्तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच॥

त्यात्मस्वरूपबोधाद्विपरीतग्रहेणापत्तिः तः स्वदोषेणकेनचिदिति वहुविवेकविज्ञानसामर्थ्याद्विनिमतायथाभिप्रे
तमेवात्मानमन्वसि[illegible]यप एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतिः पूर्ववत् तवेतदभिप्रेतमानतौ॥

पश्यति यसेत्यादिनवाक्यव्याख्यानमतिदिशति पूर्ववदिति एतच्छब्देन तयोरभिप्रेतमेवात्मानं छायापात्र्यं च परामृश्य प्रजापतिर
तमोदितवानित्याशंक्याह नवेति तौ ह शान्तहृदयावित्यादिवाक्यतस्य
तात्पर्यमाह ॥८

२०

यश्चात्मेत्यादीतितावद्वर्तमानौ तामतिशेषः संस्कृतयोरपितयोरात्मविषये कथं विवेको भविष्यतीत्यादि विकिपोक्तात्म
हृदयमिति उपेदायाकारणं तस्मात् पुनरिति किमिति तयोर्न हृदयं विहृष्टहृदयं विवक्षा व्याख्यायते हृदयमत । प्राप्तपर्व किन

यश्चात्मेत्याचात्मलक्षणाश्रवणेनादि पुरुषश्रुत्वा चोदशरावाबुपपत्त्या च संस्कृतौ तावत महदाविस
वं पुनः पुनः स्मरतोः प्रतिवं यत्तयाः स्वयमेवात्मविषये विवेको भविष्यतीति मन्वानः शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्या
दिपीचतयोः स्थितयोः खोम्यतिं परिजिहीर्षन्कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षितवान्प्रजापतिः तौ दृष्ट्वा वि
रोचनो पणांतहृदयोत्कृष्टहृदयौ कृतौ पर्यवुद्धीत्यर्थः नतषामपवणामश्चेतयोर्ज्ञातो विपरीतयः ोविन
तोः भविष्यत्स्वव व्रजतः गतवन्तौ पर्वतयोर्गतयोरिंद्रविरोचनयोः राज्ञो भोगासक्तयोः ... क्रविलाः
गास्यादित्याशंक्याप्रत्यक्षप्रत्यक्षवचनेन तयोः चितदृशः परिजिहीर्षुस्तो हं गच्छन्तावतीदामप्यात्मा
ऽयदृतयासेत्यादिवचनवदेतद्व्यतयोः श्रवणागोचरत्वमेष्यतीति मत्त्वोवाच प्रजापतिः ॥

विवत्यतत्त्वात ... नान्विति यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान्किमिति तर्हि नौ ... दित्यादिवाक्यमित्याशंक्याह ...ोविति प्रश
... वा ... संबंधः तर्हि किमिति तावाहयतोऽनुवानित्याशंक्याह प्रमत्तवचनेनेति कर्तृत्वेन संबंधार्थमुक्तमेव पुन

दिगसाध्वितत्वानित्यपश्यायामाद्‍ अनुपलभ्येति यथोक्तंप्रजापतिवाक्यंश्रुत्वापिगच्छतोरिंद्रविरोचनगतमवांतरविभागमा

उ

पलभ्ययथोक्तलक्षणमात्मानमननुविद्यस्वात्मप्रत्ययंदेवाकृत्वाविपरीतनिश्चयौचभूत्वेंद्रविरोचनौवेनैप्रजा
गोत्वल्लक्षणमनौपतेर्दैवाश्चासुरावाकिंविशेषितेनेतदुपनिषदश्राभ्यांयागृहीत्वात्मविद्यासेयमुपनिषद्येषांतेन
नामसुराणांवानेपतदुपनिषदएवंविज्ञानापतन्निश्चयाभविष्यंतीत्यर्थः नेकिंपराभविष्यंतिश्रेयोमार्गात्पराभू
अनुपलभ्यात्मानमननुविद्यव्रजतोपतेरेपतदुपनिषदोभविष्यंतिदेवावासुरावातेपराभविष्यंतीतिसहश्रा
तहृदयएवविरोचनोसुरानजगामतेभ्योदैतामुपनिषदंप्रोवाचात्मैवेहमहय्यआत्मापरिचर्यआत्मानमे
वेहमहयन्नात्मानंपरिचरन्नुभौलोकाववाप्नोतीमंचामुंचेतितस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमा
हुरासुरोवतेत्यसुराणा ऽ ह्येषोपनिषत्प्रेतस्यशरीरंभिक्षयावसनेनालंकारेणेतिसं ऽ स्कुर्वंत्येतेनह्यमु
नावदिर्मुं...नष्टाभविष्यंतीत्यर्थः स्वयंदेवाच्छतोः सुरासुरराजयोः योः सुरराजः स लोकंजेष्यंतोमन्यंते ५॥
हर्षात...विरोचनोः सुरानुजगाम गत्वाचतेभ्योः सुरेभ्यः शारीरात्मबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुक्तवतिष
दंप्रोवाचोक्तवान्देहमात्रमेवात्मापित्रोक्त इति ॥

इदंस्वरूपंविविधं पिशाचपरोक्तंवेपिकिमस्माभिस्तत्रकर्तव्यमित्याशंकाह ॥

तस्मादिति तथा पूजनीय इत्यादिति पाठवत् तथैव क्रमप्रकारोक्तिः तथापि प्राप्तिमान्सर्वलोककामानाप्नोतीति सर्वशंकाः
द इहलोकैवेति विरोचनसंप्रदायस्याविच्छिन्नत्वं दर्शयति तस्मादिति देहात्मवादस्यासुरत्वादिति पाठवत् तत्संप्रदायस्तेषां

तस्मादात्मैव देहः इहलोके महय्यः पूजनीयः तथा परिचर्यः परिचरणीयः तथात्मानमेवेह लोके देहं महयन्
परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं च इहलोकपरलोकौ यावेव सर्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति [illegible] अभिप्रायः त
स्मात्तत्संप्रदायो याप्यनुवर्तत इत्याह तस्मादिहलोके अददानं दानमकुर्वाणमविभागशीलमविभागशीलमश्रद्दधानं
सत्कार्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्ति अयजमानमयजनस्वभावमाहुः आसुरः खल्वयं यत एवं स्वभावो बतेति खिद्य
माना आहुः शिष्टाः असुराणां हि यस्मादश्रद्दधानतादिलक्षणैषोपनिषदुपनिषदा संस्कृताः सन्तः प्रेतस्य शरी
रं कुणपं भिक्षया गन्धमाल्यान्नादिलक्षणया वसनेन वस्त्रादिनाच्छादनादिप्रकारेण अलंकारादिकरणेन ध्वजपता
कादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ८ ॥

विरोचनस्य सतोसुराणां संप्रदायो देहात्मवादोपदेशः किमित्यात्मवादिरहितमासुरमाहुरित्यपेक्षायामाह असुराणांहीति प्रकृतोपनिष

...विरोचनयोरविशेषेण दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेषमाह अथ यत्सावित्तिना द्वयोस्तुल्यत्वेपि प्रजापतेर्वाक्यश्रवणाद्देवराजस्त
...संशयः स्थित... तथाप्यनेवृतमित्याशंक्याह देवेति स्वरूपफलमाह शत्रेति प्रजापतिवचनेस्वरतोपि कथं मे द्वस्व च्छायात्मत्व

अथ ह किं तदेवः प्राप्यैव देवान् देवाः क्रोर्यादिमेपदाधुकत्वाद्गुरोर्वचनेपुनःपुनः स्मरत्नेव गच्छन्नेतद्भयं ददर्श माणिनय
स्वात्मग्रहणानिमित्तं तद्दर्शादृष्टवान् उदशरावदृष्टांतेन प्रजापतिनापदर्शोक्यायउक्तस्तदेकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्वो
अथ ह इंद्रोप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिंछरीरे साधुलंकृते साध्वलंकृतोभवति सुवसने सुव
सनः परिष्कृते परिष्कृतः एवमेवायमस्मिन्नंधे अंधोभवति स्रामे स्रामः ॥
येनच्छायात्मग्रहणोदोषं ददर्श कथं यथैव खल्वयमस्मिंछरीरे साध्वलंकृते छायात्मापि साध्वलंकृतो भवति सुव
सने च सुवसनः परिष्कृतो यथानखरोमादिदेहावयवापगमे छायात्मापि परीष्कृतो भवति ॥०

ग्रहणोदोषदर्शनमि...साशंक्याह उदशरावेति यदर्थेदिदादेरनात्मत्वज्ञापनायेति यावत् कादाचित्कत्वव्याभिचरित्वादिना
यः तदेकदेशः...वारणोनामतः न्यायैकदेशादृष्टिफलमाचष्टे येनेति दोषदर्शनमेवाकाङ्क्षा...स्फोरयति कथमि
त्यादिना उदाहृतेवाक्ये विवक्षितमर्थं कथयति यथेति परिष्कृतो भवतीत्येतदाचेष्टनखेति एवमेव देहस्याभावायपगमे
च्छायात्मनोपितदपगमवदित्यर्थः शरीरेस्मिन्नंधे सतिच्छायात्माप्यंधोभवतीतिसंबंधः किमिति देहस्यापेच्छाय...मनस्तदिष्टि

न त्वेरोमादिभिरिति [...]तेः सदृचक्षुरादीनां स्वल्पत्वादिदेहावयवस्य दृष्टेनत्वाद्यभावे छायायामपि तदभावा[...]मासादेदे
वस्त्राद्यभावेपिच्छायायां तदभावो युक्त इत्यर्थः स्राममथाहू सा पुनरुक्तमर्थं कथयति स्रामः किलेति यदार्थमन्धा

नत्वेन [...]ति[...]ताभवति एवमेवायं छायात्माप्यस्मिञ्छरीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्यस्वल्पत्वादेर्य वस्त्र
यो परामेध्याभवति स्रामे स्रामः स्रामः किलैकनेत्रः नस्यश्रेयत्वेनगतत्वा चक्षुर्नासिका वा यस्य स च स्रावति स
॥ ॥ परिवृक्णोपरिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति समित्पाणिः पुनरे
याय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन्पुनरागम इति स होवा
च यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णोपरिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भो

[...] परिवृक्णः छिन्नपादो वा स्रामे परिवृक्णो वा देहे छायात्मापि तथा भवति तथा ॥ग्यं पश्यामीत्येवमेव ॥
[...] स्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति अतो नाहमत्रास्मिञ्छायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति [...]दोसं

द[...]थ[...] [...]इति पारतंत्र्यात्[...]छायादर्शयित्वा तत्रैव देवं तत्स्माद तथेति विनाशित्वादियुक्तिदर्शनेन फलस्य
[...]हरति [...] दोषं [...] [...]वानितयेदाष्णमाह ॥

स्येवमिति सर्वतो हि प्रजापतेरिद्राभिप्रायं ज्ञातं न वा किमर्थं प्राह न वत्स इच्छतोमा शंक्याह विज्ञानतमपीति आचार्यस्यज्ञान
तत्रोपि शिष्यप्रत्याभिप्राय विशेषेणा शक्यप्रश्नोपपद्यते रहष्टांतमाह यद्देत्येति तथाच प्रजापतिप्रश्नानरीयेनेतियावत् इंद्रवि
प्रयः प्रश्नः शिष्ययोः श्रवणा सामर्थ्ये प्रतिपत्ति वैषम्ये निमित्तं इच्छति तन्विति आचार्यमनोपन्यासद्वारा पविरोगि तत्रे
ति तत्त्वलितपतिविशेषष्टांतेन निमित्त विशेषं दर्शयति यथेति आचार्योक्त वद्याना त्यर्येण प्रजापतिना छायात्मेदे वेन

छायात्मदर्शने वाध्यवस्य समित्पाणिः ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयायतं दप्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छांतहृदयः प्राजीः
मगत्वा सार्द्धं विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन्पुनरागमइति विज्ञानत्वपि पुनः प्रश्न इंद्राभिप्रायाभिव्यक्तये यद्देत्यनेन
मोयसीदेतियह तथा चस्वाभिप्रायं प्रकटमकरोत् यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति चान्वमोदत्प्रजापतिः तत्र तत्र
लिप्तरूपप्रवणोदेहच्छायात्मिद्राग्रहीदात्मेव तु विरोचनः तत्किंनिमित्तं तत्रमन्यते यथेंद्रस्योदशरावादि प्रजापति
वचनेस्मरतो देवानप्राप्तस्येव आचार्योक्तवद्याच्छायात्मग्रहणं तत्र दोषप्रदर्शनेवाभूत् न तथा विरोचनस्य किं तर्हि

प्रोतेस्यर्थः विरोचनस्येंद्रवच्छायात्म देहरूपवत्वात्मदर्शने नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव॥ ग्रहणमाचार्योक्तवद्यानाप्रा
दित्याह न तथेति कुथ तर्हि तस्यात्मदर्शनमित्याशंक्या देहएवेति आचार्येणात्मादेहएवोक्तइति तु छात्रत्वे विरोचनस्यात्म
त्वज्ञानमासीदित्यर्थः इंद्रस्य छायात्मग्रहणे देवानमात्मस्येव मार्गस्थेदोषदर्शनवद्विरोचनस्यास्वरानस्य स्याथनिदे
हात्मदर्शने दोषप्रदर्शनेनत्वप्रहतमित्याह तापीतिः॥

दृष्टांतसंक्षादृष्टांतिकमाह नह्येवेति विद्याग्रहणोपयिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबंधभूतो यो रागादिदोषस्तद्वतापदत्तमिं

द्रस्य छायायामात्मग्रहणमित्यर्थं स्पष्टीकरोति इंद्रस्येति यथोक्तदोषभूयस्त्वापेक्षया ग्रहणतो विरोचनस्याभिप्रायदृष्टांतेन दर्शी

यति यथेत्यादिना उक्तमर्थं हृदारोपकस्तुत्यवष्टंभेन स्पष्टयति स्वचित्तेनेति वान्मनुष्याणां स्वशांस्त्वप्रजापतिना दत्तोपदेशः

तद्वदेव विद्याग्रहणसामर्थ्य प्रतिबंधदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षमिंद्रविरोचनयोः छायात्मदेहयोर्ग्रहणं इंद्रो दोषल्प

त्वस्यात इति सूत्रस्यार्थमेव स्पष्टयति नन्वपाजयाहेतरः छायानिमित्तं देहादिष्वात्मत्वरूप सदाज्ञया आत्मप्रजापतितो क्रोयमि

एषं मघवन्त्रिति दोवाचैतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतानि

वर्षाणीनि सद्वापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ९ ॥ ० ॥

तिदोषभूयस्त्वात् यथा किल नीलानीलयोर्वादृर्शो दृश्यमानयोर्वा सत्सोर्यन्नीलं तन्मदादृमिति छायानिमित्तस्वस्व

वोचते नक्षायात्महाद्वंतिविरोचनाभिप्रायः स्वचित्तगुणदोषवशादेव दिशश्चार्था वयाराणां तत्वे पि श्रवणाज्ञापिते दा

मतेति स्पष्टं नादि नयस्वभावतस्तेन दाम्यते त्यस्मान्न तिपितो क्रवानिति देवानामतिरावित्सीत तत्वेपि श्रवणेत्ता

त्वात्मा नक्षतेषां नदीयश्रवणे तत्वे पितदर्थ विशेषावयारणात्स्वचित्तगुणदोषवशादेव हृदारोपकेत्याप्रिंत येदा

प्राप्यर्थः एवं वाकथं तत्वेपि श्रवणे ह्येव विशेषबुद्धिमात्राह दाम्यतेति स्पष्टं नादि वयं स्वभावतस्तेन दाम्यते त्यस्मान्न तिपितो

केनादीवयत्वभावनस्तेनदयध्वमितस्मात्प्रजापतिः स्वचितवानित्यामराणांप्रतिपत्तिर्दम्यूवतदेवेदकारमात्रश्रवणादात्मवित्ता
[illegible] विज्ञाते [illegible] मनीषाप्रवृत्तातयेद्रविरोचनयोरपिभविष्यतीत्यर्थः अथैंद्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शनाविशेषात्प्रतिप
तेरण [illegible] यः स्यादितिचेत्तत्राह विमितान्यपीति शक्तिदर्शनान्यपिस्वचितगुणदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षाण्यपस्तयोस्तदपेतं

दाम्यनदंतरूपध्वमितिदकारमात्रश्रवणात्कुर्वंतरेनिमितान्यपितदनुगुणान्येवसहकारीणिभवंतिएवमेवैषसच
वन्नस्य [illegible] नपावरंतव्योनक्ष्यायात्मेत्तवाचप्रजापतिः योमयोक्तस्यात्माप्रकृतएतमेवात्मानंतेतेभूयः पूर्वव्या
ख्यातमप्यनुव्याख्यास्यामियस्मात्त्वत्कृतव्याख्यातेदोषरहितानामवधारणाविषयप्राप्तमपिनाप्रहीरतः केनविदे
षेणाप्रतिवद्धस्मरणासामर्थ्यस्त्वमतस्त्वत्कृपणायवसापराणिद्वात्रिंशतंवर्षाणीत्युक्तातथोषितवतेतस्मैतदोषा
यतस्मैहोवाच ॥

प्रतिपत्तिवैषम्यमावि [illegible] ह्यमित्यर्थः इंद्राभिप्रायंतुध्यात्वाप्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदानीमनुमोदितवाक्यंव्याकरोति एव
मेवेति इंद्राभिप्रायविषयएषशब्दः अनुव्याख्यास्यामीत्युक्तंश्रुत्वा
प्रोतव्यामसत्पगतमिदंप्रसाद यस्मादिति ॥ ३१

सर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः अस्मिन्नध्यात्मकनीति स्वमदर्शीत्यर्थः छायात्मनः शरीरान्तविधायित्ववन्न स्वसंश्लेषाक्तदन्तवि
धायित्वं तथा च कथं सर्ववद्दोषदर्शनमित्याशंक्य परिहरति कथमितित्यादिना स्वाम्येण चन्द्रादिगतानन्दरतसलिला
नानन्दरतसलिलालनविषयत्वेनेति पावन देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं तत्किमर्थमिदं पुनरुच्यते अत

य आत्मापहतपाप्मादिलक्षणो यस्य शेषस्त्रीणीत्यादिना व्याख्यातप्रायः सः कोऽसौ यः स्वप्ने महीयमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमा
नश्चरत्यनेकविधात्मभोगाननुभवतीत्यर्थः एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानं स ह शान्तहृदयः प्र

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हा
नवम प्राप्यैव देवानपूर्ववदस्मिन्ननेन भयं ददर्श शरीरं अन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो ने
वैषोऽस्य दोषेण दुष्यति न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामः घ्नन्ति त्वेवैनं ॥०

वव्राज स हाप्राप्यैव देवानपूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श कथं तदिदं शरीरं यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा यो नैषः
[illegible]वति यदि स्राममिदं शरीरमस्रामः स भवति नैवैष स्वप्नात्मास्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन ह
न्य[illegible] यथा स्व चास्य स्राम्येण स्रामः स्वप्नात्मा भवति यदप्यपादानागनस्त्रोत्रेणा पश्यन्तं नास्य जयि तज्ञो

स्नाद यद यथा याद्राशिति न्यायोऽन्यत्रस्यति वैकालः पतदेहाभिमानेऽपि स्वप्नवद्देहधर्मे आसंग उत्तरवदत्रा स्वप्नेऽन्येन

स्वमदृष्टावेव [illegible] दोषेणानन्तरज्ञातेकथंतर्हि तस्मिन्नेवमदृशानेभिस्यामकेयादि मत्तामवदितिकिमिस्येवकारोयस्मात्सुतेनव्याख्यापतेततवाद
नविदिति [illegible] होदृग्व्यसित्यनेनसंवध्यते देहस्यवधेननायंहन्यतइतिविशेषणात्क्वतोवधःस्वमदृशोनियमतोपिवादि [illegible] तःकस्मादे
[illegible] शाद्दा [illegible] यतइतिशंकते नासेत [illegible] किंगायंप्रजापतिस्तामेवामस्येतियत्रनामंदृष्टानेनतर्हिंतप्रोपगतिमिद्दं [illegible] विघ्नायदेवा

तदिहन्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्त नमावदयंछायात्मवदेहदोषपक्षःकिंतर्ह्यतिवेनमेवशाहृद्वार्थंघ्नंतीवैतंके
वनेतिद्दृष्टं नमत्रैस्येवेत्युतनैष्ठसर्वेष्विवशाहृदर्पोनात्तनास्यवधेनहन्यतइतिविशेषणात्‌ घ्नंतीवैतिचेत [illegible] प
विच्छादयंतीवांप्रियंवेमेवभवत्यपिरोदितीवनाहमत्रभोग्यंपपश्यामीति समस्तमित्याशिः पुनरेयायतएंदम्रजा
पतिरुवाचमघवन्यच्छांतहृदयःप्राव्राजीःकिमिछन्पुनरागमइतिसहोवाचतद्यपीदंभगवःशरीरमंधं
भवत्यनंधःसंभवतियदिस्नाममस्नामोनैवैषोस्यदोषेणदुष्यतिनवधेनास्यहन्यतेनास्यस्नाम्येनस्नामोघ्नं
तीत्वैवेनेविच्छादयंतीवांप्रियेवेने [illegible] भवत्यपिरोदितीवनाहमत्रभोग्यंपपश्यामीत्येवैतीष ॥ मेव
जापतिप्रमाणीकुर्वतोन्तनवादित्वापादनादनुपपत्तेः एतदसत्तमित्येतत्प्रजापतिवचनेकथंमृषाकुर्यादिदं [illegible] प्रमा
णीकुर्वन्ननछायापुरुषेप्रजापतिनोक्तेस्वशारीरस्यनाशमन्वेषणपश्यतीतिदोषमदधात्‌ नद्येदापिस्यात ॥०
थंतंभवतीति [illegible] वाद नैवमिति विकल्पात्तरमात्‌ प्रजापतिमिति नस्वतोदनंनेस्वमदृशोविवक्षितमिद्दस्येतिशेषःउक्तमेवस्फो ३२

नैवमिति तद्विवरणप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कस्मादित्यादिना एतदेवाकांक्षापूर्वकं प्रपंचयति कथमित्यादिना अ
थैरोहप्रपतनइति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा ब्रह्मात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमिदानीमन्यथोच्यते तत्राह नयेति यथेंद्रवाक्यम
त्यफलमित्यतइष्टफलं तथा प्रागेव व्याख्यातं नतु स्वमतेइष्टविज्ञायात्मनीवस्पष्टा विनाशादिदृष्टिरित्यर्थः यथा तद्रूपनामस्वमदृष्टांव
त्तीवतथेति यावत् इवशब्दः मादिवदिति नविति वेत्तत्वं विकारस्येष्टमतं न नस्यान्नष्टात्वादिवद्विनाशित्वप्रसंगात्तस्मादिवशब्दो
नैवं कस्मादयं बोद्धिरीश्वरबोहप्रपतनइति न ब्रह्मात्मा प्रजापतिनोक्तइति मन्यते मघवानुक्तं कथमपहतपाप्मादिलक्ष
णोऽयं देहपहि[illegible]त्या आत्मा प्रजापतिनोक्तइति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य पुनः अप्रवगाय समित्पाणिर्गच्छेत्तत्र
गामश्च तस्मात्तच्छायात्मा प्रजापतिनोक्तइति मन्यते तथा च व्याख्यातं इष्टत्वादिदिशि इहप्रपतनइति तथा विज्ञापयंतीव विद्रा
वयंतीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति अपि च स्वयमपि रोदितीव नत्वप्रियं वेत्येव कथं वेत्ते वेत्ति उ
च्यते न च एतल्लाभयत्ववचनानुपपत्तेः ध्यायतीवेति च श्रुत्यंतरात् नतु प्रत्यक्षविरोधइति चेन्न शरीरात्मत्वप्रत्यक्षत्वेनो
तिसंभवान्निष्ठत्वा वदप्रियवेत्तेव न वेत्तीत्याह नात्र भोगं पश्यामि स्वप्नात्मज्ञाने पीष्टफलं नोपलभइत्यभिप्रायएवम
युक्तइत्यतआह उक्ततइति अहं वेद्मीति बिभ्रियामप्यप्रत्यक्षविरोधादिवशात् नयुक्तमितिशंकते नहीति सुषुप्त्यात्मादर्शप्रत्यक्षोप
पत्तेः [illegible] विविक्तमिति यदिह इति नेत्यादिना नाहमित्यादिवाक्यमवतारयति तिष्ठतीति नवेत्तप्रियवेत्तेव भवतीत्यर्थः स्वप
सर्वलोकव्यामोहकमितिलक्षणविधेयेब्रह्मभावे नाध्यात्मिकमप्यप्रियवेत्तत्वादिकमस्तीति तत्स्वनष्टदेहेध्यागत मतत्त्वदभिप्रायेण

[illegible]

टी०भा०

तच्चैतदमृ॰ आत्मन इति वसापराणीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह द्वितीयमपीति तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत् यस्मात्
र्वमेतमित्याद्युक्ता यच्च स्वप्ने महीयमान इत्यादावुक्तं तच्चेदानीं तेनैवस्वक्ता तच्चैतद्दित्याह द्विविधाधिकारिणो प्रजापतिरि

३८

आत्मनोऽमृतमभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् हि ... नामपि न्यायतो मया यथावन्नावधार्यते तस्मात्सर्वं वद्?ष्या या
पि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तत्क्षयणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादिदेश प्रजापति

स ह वन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रि ० शतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रि ०
शतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच १० तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतद
मृतमभ० यमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवं ० संप्रत्या
त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समि
त्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच
नाह खल्वयं भगव एवं ० संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति

स्त्वपि उषितवते तपितकल्मषायाह १० पूर्ववदेतं त्वेव त इत्याद्युक्तात्तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं वाक्यं ॥० रामः ॥

नियोक्ता व्याख्यातमेव वाक्यस्यार्थं संदिग्धं दर्शयति आदि॰णीति तत्रापि स्वप्नदर्शनेऽपीत्यर्थः ॥०

नत्वेवं दोषदर्शी न प्रसन्न हास्केीरयति कथमिति आहेनाऽत्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकांत्वाद्वारेणाभिनयति कथमिति तत्र
त्रैनेयम्यं दृष्टांतमाह यथेति स्वपरविवेकाभावे दोषमाह अतइति घ्नंतीत्येवेत्यत्रोक्तं लक्षयति एवंविदिति कृतोत्तानाभा

अक्षिणीयोदृष्टःस्वप्ने वमहीयमानश्चरति सएषः स्वतः समस्तः संप्रसन्नः पुरुषः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा।
निद्रोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति अभिप्रेतमेवमघवानत्रापि दोषं ददर्श कथमाह नैवखल्वयमेतत्सोऽप्याप्लो

पंतस्त्वेवतेभूयोऽनुव्याख्यास्यामिनोएवान्यत्रैतस्मादहसापराणि पंचवर्षाणीति सद्वापराणिपंचवर्षाणि उ
वासतान्येकशत ७१ संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशत ७१ हवैवर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासतत्र

खल्वयं संप्रति सम्यगिदानीं चात्मानं जानाति नैव जानाति कथमयमहमस्मीति ॥ सैहोवाच ॥१॥
नोएवेमानिभूतानि चेति यथा जायति स्वप्ने वा अतोविनाशमेवेति एवं च दृष्टव्यमपीतोऽपिगतोभवतीति येन
दृष्टं भवतीत्यभिप्रायः यानेहि सततिज्ञानः सुप्तावगम्यते नासतिज्ञाने न च संभूतस्य स्मृतानेह रूपनेऽ तोविनष्ट
वेत्यभिप्रायः नत्र विनाशमेवात्मनो मन्वानेः सत्ता मघवचनस्यप्रामाण्य किंतर्हि एवं वरेत्वमेवेत्यत्राभिप्रायो मघोक्त
विशेषः ॥

वसाव्याविनष्टामिस्त्याशंकोऽत्राभिप्रायं स्पष्टयति ज्ञानेऽसीति एवंकारो यथाश्रुतपवाकिंनस्यादि
त्याशंक्याह नतिविति एवं च ब्रह्मचर्याद्देशाभावेऽत्वमाह सल्पाश्रिति आख्यायिकातोऽयमस्य तत्पश्रुतिरसम्यकिमर्थ

कार्यकारणापि विहितौ विषयैनेन भावुकौ कारणमात्रत्वं वद स्थूप्रातीव्याख्यात: संबन्धप्रारीरेन्द्रियसंपर्केहं सप्रारीरत्वं निद
लितीति पशिवदात्मनोपि विनाशित्वमवस्थाविशेषवृत्तित्वमित्याशंक्याह यत्तत्स्वमृति संघारीरोविशेषविज्ञा

[illegible] वैनेनोपवान्यत्रैन स्मादात्मनोन्यकं च न किं तर्हि पतमेव व्याख्यास्यामि स्वल्पस्तु दोषस्तवकं चषि
हस्तत्वादपालापवस्रापराणपन्यानिपं च वर्षाणि स्नुक्तः समथाचकारतस्मैन्यदिनकषायादिदोषयादिं दोषाम
श्यानवयदोषसंवैपरादिनमात्मनः स्वरूपमनयहूनपाप्मत्वादिलक्षणमेव वन्तेन तस्मै हो वाच तान्येकपञ्चं वर्षा
णि सप्तेऽः संपन्नानिवभूव: पराहु लोके शिष्टापकपातेदवै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमवासेतिनेदेन

६५

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना ॥

तद्वात्रिंशतमित्यादिना दर्शितं [illegible] व्याख्यापि कालेनो पस्सन्स्युत्पोच्यते पवं तत्किलैतदिंद्रत्वादपि गुरुत: सिद्धेणा
पिमहताय त्नेनैकोतरवर्षशतं ब्रह्म[illegible]यासेन प्राप्तमात्मज्ञानमतोनात: परं पुरुषार्थांतरमस्तीत्यात्मज्ञानेक्लोति ॥
मघवन्मर्त्यं वै भरणाय[illegible]हिं शरीरं यत्तत्स्वसं व्याथारादिलक्षण: संप्रसादलक्षणात्मा मयोक्तो विनाशमेवापी
नोभवतीति स्पष्टमतनत्रकारणं यदिदं शरीरं वैपद्यसपासितदेन मर्त्यं विनाशितस्यातस्तत्स्वनायस्त्वं सततमेव ॥

न

नवात्मवत्य[illegible]ग्रीरस्यन्नविशेषविज्ञानाभावाद्विनाप्रत्ये[illegible]नोनपूर्णोवस्तनोविनश्यतिस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेइतिंप

३८

...त्याशंक्याह तत्तित्रूपयोरित्यक्षमिति शास्त्रवाक्यस्यार्थः अत्तस्य दृढसंबंधद्वारा समारितं तत्कालतस्येव विद्या...
देह...तिद्वारेणासुक्तिं दर्शयतितित पुनरिति स्पृश्येति प्रियाप्रिययोर्मिलितयोः स्पर्शोऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्याशं
... स्पृशतीति प्रत्येकं संबंधमभिनयति प्रियमिति समस्तनयाग्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं क्रियासंबंधे दृष्टांतं मा...

तेषु नर्देहाभिमानाद् शरीरस्वरूपाज्ञानेन निवर्तिता विवेकज्ञानमशरीरं संतं प्रियाप्रिये न स्पृशतः स्पृशतिः ॥
प्रत्येकमेवध्यन्तरंति प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति न स्तेन ... धार्मिकैः ...
नेतियद्वत् धर्माधर्मकार्ये ह्रिताहिते स्पर्शो शतात्त स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्मयोरसंभवात्तत्कार्यभावो ...
एव वेद्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतो न न्वयदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवन्मोक्षे ... विनाशमे
...पीतो भवतीति तन्न देवेदाप्यापत्तं नैष दोषो धर्माधर्मकार्ययोः शरीरसंबंधिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात् अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादिश्रुत्या ...यिनोर्हि स्पर्शः प्राप्तो दृष्टोयथा शीतेस्प

द्वनेतिप्रियाप्रिययोर्न्नत्वा ... संस्पर्शापातनिकार्ह्वर्वकैः ... कस्मादे न ... धर्मा... ते तत्र स्पर्शो ... विरु
द्धपर्यायत्वे प्रिय स्पर्शाभावस्तु नामे दस्या ... मर्थत्व शंकते ... ति ... स्वाभाविक प्रियपत्तिवेधा
...मर्थत्वं ... मिति समाह नैष दोष इति प्रतिषेधमेवाभिनयति अशरीरमिति कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिय

कालादिकं स्पर्शादिवदस्यात्मनोऽनच्छेदोऽस्तीत्याह । नविति आत्मनि नदिक्कादावेकमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधान्न
दख[illegible]तु मध्ये [illegible]मित्याशंक्याह यविनरिति भूमविद्यालोचना यामपि स्वमावस्यात्मनि नप्रतिषेधोऽस्तीत्याह इत्या
२५ पीति तथा प विषयविषयीभावेन भेदाभावात्रदवस्थमप्रक पार्थत्वमिति शंकायां नविति भेदेन ध्रुमर्थत्वोपयोगीकेद

[illegible]तधेर रूपप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निनास्पर्शादिरतिभवतितथाग्नेः सवितुर्वा स्वप्रकाशावत्स्वरूपभूतस्यानं
दस्य प्रियस्यापि नेदप्रतिषेधो विज्ञानमानेदमानेदो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः इहापि भूमैव सुख सिद्धकत्वात् नतु भू
म्नः प्रियस्यैकत्वे संवेदनात्मरूपेणैव वा नित्य संवेद्यत्वान्निर्विशेषत्वेनेति नेदस्यत्तदिष्टं नाहं खल्वयं संप्रत्यात्मा
नेजानात्ययमहमस्मीति नोएवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत[illegible]ही ग
इमेऽहं यत भूतानि चात्मानं वजानातिन चाप्रियं किं विदैतिसमर्वा स्त्रलोकानामोतिसर्वांश्च कामान्यत स्मानं

व[illegible]तिरेकाभावात् सापेक्षकार्यभ्रमेषार्थः सवाभेदोपिविद्यमान इत्याशंक्याह स्वरूपेणेति आत्मनि विशेषत्ता
नरा[illegible]त्यमि इष्टमित्यत्र[illegible]माह नचीति यो ज्ञातेनाप्नोति न दिष्टमिदं स्य निर्विशेषसंबंधः किमिदं विशेषविज्ञा
नं[illegible]इ से इष्टमिच्छतो कं वा हि तमिति विवक्षितेन[illegible]प्रमणीकरोति ॥ ० ॥

न[illegible]र्थमित्येतावतैव मस्तव्याप्तमत्वेशरीरस्यसिद्धे किमितितमस्तत्तु नेति पुनरुच्यते तत्राह कदाचिदेवेति वैराग्यार्थं दिशे
षवचनमपि स्युक्तयत्नेदेव वैराग्यकिमर्थमित्याशंक्याह कथमिति निवर्ततेविशेषवचनंनफलवदितिशेषः तदस्येत्यत्र त
दुक्तार्थमाह शरीरमित्येवेति मत्तावत्त्रित्यादेवाक्यसमस्यार्थः त्रिस्थानतत्पाला यत्वमस्तप्रमाव्यस्थानत्रयसंवधिदे

कदाचिदेव[illegible]यतःश्रुतिमर्त्यमित्युक्तेतत्तथासंत्रासोभवतियथायस्तमेवमस्तव्याप्तमेवमस्तत्वेनेत्युक्तेनेत्युक्तेऽ
तिवैराग्यार्थविशेषणमुच्यते [illegible]मस्तुनेति कथंनामदेहात्माभिमानतोविरक्तः सन्निवर्ततइति शरीरमिति

तदेतस्मात्तस्माच्छरीरस्यात्मनोऽधिष्ठाने ॥

त्रसदेहेंद्रियमनोभिरुच्यते तच्छरीरमस्यसंप्रसादस्यत्रिस्थानतयागम्यमानस्यासृतस्यमरणादिदेहेंद्रियमलोधर्म
वर्जितस्यैतस्य[illegible]नेनैवाशरीरत्वेसिद्धेपुनरशरीरस्येतिवचनंवाक्य[illegible]दिवत्सावयवत्वमूर्तिमत्वेभावमूर्ताविता
तानआत्मनोभोगाधिष्ठानं॥
वासंतई[illegible]तेजोव[illegible]तादिक्रमेण[illegible]लमाधिष्ठान

नेतियाव[illegible]सतत्वेषड्डर्मिवर्जितत्वमशरीरत्वंषड्डर्मिवर्जितत्वमशरीरत्वम[illegible]भाविकमावयवंनादिरादित्यमात्मनोऽधि
ष्ठानमित्यर्थमोरेतमात्मनिमर्त्यकेभोगायतनंशरीरमितिविशेष[illegible]गाय[illegible]नस्येवार्थांतरमाह आत्मनोवेति ॥

अधिष्ठानं तस्य चितः स्वोपलब्धेर्वैषयिकस्यात्मनः यावत् अधिष्ठानमात्मनः तस्मात् जीवरूपेणेति उत्तरवाक्यस्य सशरी
रस्येहेयान्वये यस्मिन् इदं सत्त्वोदितविशेषणवदित्यर्थः तत्र योऽशरीरोऽयमधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितः सा
रूपः पुरुषस्यात्मनः यः इत्येवं संपिण्डितमर्थमाह तद्धानेति उक्तः ये विशेषणोपात्तदेहेन सशरीर इति अशरीरस्य कथं सश
रीरत्वमित्यपेक्षायामाह अशरीरेति अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्वेण संबंधः यतः सशरीरो न एव प्रियाप्रियाभ्याम्

जीवरूपेणात्मा प्रविश्य स देवो याति इत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानं यस्मादमीदृशमनित्यमेवं मृत्युग्रस्तं यमर्त्यं यमेनं जरति
त्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तस्याधिष्ठतः तद्धान सशरीरो भवति अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तद्देवादृशरी
आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न

रशरीरमेव वादमित्यविवेकतः तत एव सशरीरः आत्तः ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्यां (प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥
प्रसिद्धमेतत् वचनं नैव सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगयोर्बाह्यविषयसंयोगा
वियोगो ममेति मन्यमानस्य यदृच्छाविनाशोच्छेदः संततिरूपयोर्नास्तीति ॥१०

तो वेश्मनि वसति योजनाय वैशद्यार्थमाह अशरीरमिति एतच्छ्रुत्यर्थमेवोत्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति सशरी
रस्य [illegible] ममेति [illegible] मन्यमानस्य सतः स्वरूपतयोः संततिरूपयोरपहतिर्नास्तीति संबंधः प्रियाप्रिययोः स्वरूपेण विनाशो [illegible] नास्ति

स[illegible]ति द्वितीयं [illegible]पयति नन्विति द्वितीया द्वैभयमभवत्[illegible]दित्युते विनयर्थः तथा[illegible]हमेवेदमग्र आसीत् प्रजापतिमोपदेष्टव्यो[illegible]
[illegible]काद्ब द्वितं चेति किंतर्हि तस्य द्वितमिति चेत्तत्राह व्योमवदिति द्वितं वक्तव्यमिति संबंधः द्वितमोवं[illegible]त्विष्टमिति स्थितेपका

[illegible]पमेतदिष्टमिदं सर्व[illegible]मा[illegible]भूतानि मनोन्यानि लोकाश्च कामाश्च कामाश्च सर्वे मत्तो भेदवे
षांस्वाजीति नन्वेतादृशस्याद्वैतं द्वितं चेदस्य प्रजापतिना वक्तव्यं व्योमवदशरीरात्मनपास
र्वभूतलोककामात्मत्वोपगमे न यापाप्ति स्त द्वितमिदमपवक्तव्यमिति प्रजापतिनाभिप्रेतं
न तु राज्ञो राज्यादिवदन्यत्वेन तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्वे इमानि भूतान्यपमद
मस्मीति नन्वस्मिन्पक्षे तैर्विर्वापानैर्वासयदि पितृलोककामः स पकयाभवतीत्यादयेश्च
धंश्रुतयोऽनुपपन्नाः ॥

[illegible]तमत्र तत्राह सर्वेषां भूतानां लोकामानां कामानां चात्मा स[illegible]द्वितमिदं मात्रं वरूपत्वचेनान्तं संपद्यते कथं तर्हि तस्यैव्यर्य
श्रुतयो[illegible]द्वैतं[illegible]चोदयति नन्विति सत्यं[illegible]वयावर्तापरे[illegible]र्यर्यं न[illegible]याम[illegible]र्थ्यं संकीर्त्यते ॥० ॥

अन्यो [illegible] स्मस्य गुणविद्यापा अपि प्रत्यक्षभूतानात्फलस्यान्ते त्रो [illegible] पवि[illegible] क्रुक्तानादिति पारिदृश्यति येत्तरादिना सर्वो मैदि
नेरा[illegible] सोऽतीति शंकते नास्ति ति दुःखस्पर्शः खित्वाभाववत्त्वस्यात्मा विद्वान येन दुःखी मवेष्यतीति समाधत्ते नदुःख[illegible]
ति तद्दिद्दा विना [illegible] लाम कृतिदुःखी स्यात्तत्राह आत्मनीति अतो वदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं किं त्वाविद्यकं माचमूत्त
पाद [illegible] तिरद[illegible] समासक्ति रित्यर्थः तद्दिविद्यपादस्यायामविद्यायां तदध्यारोपितमेष्वर्यमपि द्रष्टा स्मस्त[illegible]गति विद्यापर

ननु सर्वात्मनः सर्वफलसंबंधोपपत्तेरविरोधात्सर्वदुःखसर्वंद्वादकारककेशयामिः ननु सर्वात्मत्वे दुःखसंबंधो
[illegible]स्यादिति चेत् न दुःखमस्याध्यात्मत्वोपगमाद विरोधः आत्मत्वविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि त्वात्मि
वस्मर्यादिकल्पनानिमित्तानि सा चाविद्या प्राणिनामेकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्ताच्छिन्ने ति दुःखसंबंधश्च
कान्न संभवति स्फुटश्च संकल्पानि [illegible] कामानां मीप्रदेह संबंधः सर्वभूतेषु मानसानां ॥२॥

तन्मूलं तस्य मेवेति कथं [illegible]र्थमिद तत्र परेषामिहितिस्या संकाह स्फुटेति प्रदस्ते जलमो व्याससंनं [illegible]॥
ये कदेशानां संकल्पा निमित्तानि येषां कामानां मैश्वर्य भेदानां तेन एषां कामानां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मतो मात्रे तेषाः
मिथ्यान रूपाणां हानामैश्वर्गाख्येन स्वभावेनाभिसंबंधो मायाऽवस्थायामित्यतीत्यर्थः ननु जीवात्मनेवाविद्यातत्कार्य
संबंधानेश्वरस्ये ति चेत्तत्राह ॥१

यद्यप्य[illegible] चतुर्धा पर्याये पुरुषमर्थाद् व्याचेनतस्मान्नदर्थं न विधेयमिति स्वामि भोपेण प्रत्नायविज्ञाकं[illegible]ख्यातं तत्र
स्वरूप[illegible]मत्यायपति यद्यप्यति प्रथमपर्यायस्य छायात्मन्वहिनीयत्वनीयपर्याययोरपि विज्ञानात्मविषयत्वमि
त्याद स्वमेत[illegible]पदवपर्याः स्मादक्तमिति संशयः तत्र थं पर्यायद्वयोरपर्यायत्वयेपि परमात्मेव कस्मान्नोच्यते तत्राह तथा[illegible]

परपवसर्वे[illegible]पापायिह्वेदा[illegible]सर्वाविघ्नाहतं संव्यवहाराणां परएवात्मास्यं[illegible]
लोनिर्विदंतस्मिंत: यएषोक्षिणीपुरुषोदृश्यत इतिच्छायापुरुषएव प्रजापतिनोक्तः
स्वमसषुप्तयोस्थानएव नपरोपदर्नपामत्वादिलक्षणः विरोधादिति केचिन्मन्यते
तन्यात्मनाचोपदेशेप्रयोजनमाचक्षते ॥१०

[illegible] अपरतपाप्मत्वादेस्वप्नावस्थवमिथ्यात्वविरोधो हेत्वर्थः [illegible]वृत्तिमेपर्याये पर[illegible]सोपदेशेपगम्यते तज्ज्ञानस्वरूपकि
[illegible]केः स्थिरत्वेन पर्यायेषु छायात्मयोर्निर्दिश्यते तत्परात्माभावाद्वे स्यात् तथायस्वतमाचेति ॥ ॥

[illegible] त्मकोविनाशस्यप्रयोजनमाह [illegible] वदन्ति [illegible] परमात्मा [illegible] वेनहर्षे जेप [illegible] सोवादस्तु यमाह
[illegible] [illegible] मात्रतात्मानिष्टस्यकिलव्याको [illegible] स्यात्मस्यमूर्ति [illegible] पकशापात्मावदेपः [illegible]
संवंधः [illegible] पूर्वोक्तविनानात्मोपदेशस्यप्रयोजनं दर्शयत्यन्ते मर्थ्ये दृष्टेनेन [illegible] दपति । यथैत्यादिना प्रतिपत्तिः

[illegible] दावेवोक्तमानेकिलडर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनो स्वंतत्ववाम [illegible] विद्यासमकचेतनमोऽस्तितस्य
त्मवक्तृत्वदोषोव्याप्नोदोनामृदिति । यथाकिलद्वितीयायांमूर्त्तंचंद्रमसंदिदृक्षोर्द्वितीय
संकेतितमत्रवृद्धामाः दर्शयति पश्यास्मेषचंद्र इति ततोप्यन्यत्ततोप्यन्यंगिरिमूर्द्धानंच
चंद्रसमीपस्थमेवचंद्र इति ततो [illegible] वचंद्रंपश्यति । एवमेतत्प्रयोगोदितोगीत्यायुक्तंपश्यति
नानाविधैःपर्यायैर्नदर्शयति ततोऽर्थत्वपर्यायेदेहा [illegible] त्मीनमत्स्यायाशरीरत्वामापन्नोऽस्पोतिः

सेव्यते पर्यायान्तरस्यनात्यर्थमाह वत्तर्थोऽस्ति । मरणधर्मकाले [illegible] मूर्त्तान्स्पोतिःस्वरूपमशरीरत्वंप्राप्नो यदपि
वत [illegible] पर्यायेकाप्रते नश्चाधिक [illegible] सौपरमात्मास्या [illegible] प्राह ॥०

[illegible]ति[illegible]ति समसंश[illegible]दोयो विशालकर्तृक[illegible]वविवक्षितः किमिदंव्याख्यानं शा[illegible]नसम[illegible]कं वार्थान्तु स्मीति विकल्प[illegible]वमा[illegible]
[illegible] मन्त्र[illegible]मिति हित[illegible]यदर्श[illegible]ति [illegible]लिति [illegible]सकमेवाकांक्षाद्वारा[illegible]रयति कथमित्यादिना पयार्थ[illegible]र्यां[illegible]ख्यायात्मा परि
[illegible]तेतं[illegible]द्व[illegible]नयोः सम्य[illegible]र्थितोवाहिपर्यं[illegible]तय[illegible]पोद्घातार्थं प्रजापते[illegible]याप्तो[illegible]ख्यास्या[illegible]नेनेदं व्याख्यानमर्थान्[illegible]तार्वी[illegible]र्थः इ

यामन्[illegible]न[illegible]प[illegible]षे[illegible]स्यादि[illegible]भिर्जेवदन[illegible]रतु[illegible]मसमात्[illegible]भवतिसउनम[illegible]कथः परउक्त[illegible]तिवाद्[illegible]ः सप्तं[illegible]मसो
याल[illegible]वदियं[illegible]व्याख्या[illegible]त्रांतं नत्व[illegible]र्थोस्य[illegible]यर[illegible]वं संभवति कथमदि[illegible]रु[illegible]षोदप[illegible]नर[illegible]प्ताम्य[illegible]योषा
[illegible]ख्यायात्मनि[illegible]र्दीतेतयोस्त्वद्विपरीतग्रहणं मत्वातटपनपायोदष्टा[illegible]वोपन्यासः किं[illegible]पषपष्य इतिच
[illegible]ष्ठः साध्यलेकारोपदेश[illegible]ख्यानर्थकः स्या[illegible]दिख्यायात्मैवप्रजा[illegible]तिनाद्विलीदष्पन[illegible]यदिष्टः किंच
योदर्व[illegible]म[illegible]पदिष्टे ग्रहणस्याप्य[illegible]पनयकारणं व[illegible]र्व्यं स्यात् [illegible]म[illegible]ह[illegible]त्माम्य ग्रहेणयोरपितंदर्प[illegible]यका
यांवस्त[illegible]प्यान्नचोक्तंतेनमन्यामहेनाद्विलीहायात्मा प्रजापति[illegible]नोदिष्ट इति ॥०

[illegible]नाधेयर्य[illegible]ख्याताता
[illegible]संभ[illegible] [illegible]किंचे[illegible] [illegible]पतनो[illegible]परिदिष्टस्यापिद्व्यायात्मतो[illegible]हणं नम[illegible]ष्यती[illegible]देलं[illegible]र[illegible]ष्टयंति [illegible]
[illegible] [illegible]यचन[illegible]वाग्[illegible]वद[illegible]नेनेतिप्रा[illegible]त तेनन[illegible] [illegible]पति[illegible]न[illegible]जि[illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ ऽस्य हृदये वा अविद्येन तत्त्वाय [illegible] स्वभावमाह [illegible] नान्यादिति [illegible] हेतु [illegible] मिति [illegible] स्वतो [illegible] ना [illegible] स्य [illegible]
[illegible] दृष्टांत [illegible] प्रदेशः [illegible] भावादिति समस्तेनैतत्त्वमाचष्टे प्रथमे [illegible] पर्याये दृष्टो वोपदिष्टः [illegible] स्वभाव [illegible]
[illegible] स्वभावा [illegible] कृष्णरूपादेरोमत्वादिति शंकते [illegible] तमसाविति [illegible] नेत्यादिना [illegible] प्रकाश
[illegible] प्रकाशः सर्वैः सर्गिकः [illegible] स्वयं [illegible] दृष्टांते [illegible] स्वभावस्य [illegible]

किं [illegible] दृष्टो वेदृष्टस्तत्रादितः उपदिष्टः [illegible] दृष्टं [illegible] स्वभावेपि दृष्टो वोपदेशः स्वभेनद
[illegible] उपदिष्ट इति चेन्नापि [illegible] दिनी [illegible] पवते वेत्युपदेशा [illegible] रन्यः कश्चित्स्वभेमदीयमात्मस्वरूपं इति अत्रोचत
[illegible] यः स्वयंज्योति [illegible] रिति न्यायतः [illegible] सिद्धत्वात् यद्यपि स्वभेन धीर्मर्ववदिति तथापि [illegible] स्वभावोपल
[illegible] करणा [illegible] किं तदित्यत [illegible] ग्रहासनाश्रयात् [illegible] धीर्मवतीति तिन दृष्टः स्वयंज्योतिष्ट्वायः

[illegible] उपदेशः सिध्यतीत्याह न चेति सूर्यादीनामपरोक्षः प्रकाशो [illegible] सर्वैः सर्गिक [illegible]
[illegible] भावे [illegible] किं तर्हीति नीलपीतादि [illegible] ग्रहासनाभिव्यक्त [illegible] मानासा
[illegible] विचित्रवदिति [illegible] वासनामद [illegible] मादि [illegible] स्वभोपलब्धो [illegible] भवतीति न दृष्टः
[illegible] सिद्धिमि [illegible] स्वभावस्य [illegible] मह ॥

किं [illegible]मिथ्याचज्ञाया इव सम्यग्[illegible]व स्वतः [illegible]इह एवोपदिष्टमिति [illegible]त स्वप्नदृष्टे [illegible]दे [illegible]ः समष्टयायामित्यादि [illegible] प्राप्तावि[illegible]
[illegible]लम[illegible]मो [illegible]षेधो [illegible]ष्य प्राप्तिस्याप [illegible]द वस्थाह [illegible]कपदेश मा कां [illegible]किं [illegible]री [illegible]योपि निषे
धम[illegible]त [illegible]याह येऽष्टु [illegible]रूप [illegible]मा कां[illegible]नीत्याह नञ्छेति निषे[illegible]य स्य प्राप्ति [illegible]पेद त्वान्म [illegible] तस्यैव [illegible]यानिषेधा ते

किंचान्[illegible]योर्भूतानि च [illegible]नं च नानानीमानि भूतानि ग्रय मदमस्मीति प्राप्तौ सत्यामपि
षेधोऽनुत्तः स्यान्नाक्षवल्व्यमित्यादि [illegible]पा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे प्राप्ते प्रिया
प्रिययोरपहतिस्तात्त्वज्ञानस्यैवाशरीरस्य सतो विद्यायां सत्यां सशरीरत्वप्राप्तयोः प्रतिषेधोऽ
क्तो अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति एकस्यात्मा स्वप्न [illegible]ह्वा तयोर्मद्ध्यमस्य वद संगः संभ
वतीति [illegible]न्यं नरेसिद्धं ।

[illegible]शरीरत्वे [illegible]निमित्तयोः [illegible]ह यातयोर्न [illegible]प्रियाप्रिययोरपहतिर्[illegible] [illegible]ह दे [illegible]शरीरस्येत्यादिना [illegible]सशरीरत्वे [illegible]
[illegible] प्रियाप्रिय [illegible]नस्यै [illegible]वस्या [illegible]ज्ञानस्य सत्या विद्यायाम [illegible] [illegible]मित्यादिना [illegible] [illegible]योजनादि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]रूपदे [illegible]दे [illegible] [illegible]

[illegible] सिद्धान्ता [illegible] विद [illegible] वक्रमेणक्षुभाष्ये [illegible] शोभनत्वादि [illegible] विशेषप्रकाशयति यदि
नोपक्रमादयवगवेन [illegible] सर्वेभ्यात्मानमत्र हेतुवक्तव्यमाह किंच तदा [illegible] जीवपर्याय [illegible] प्रमपाठककविरोधसत्वा [illegible]

यद्यपि संप्रसादः शरीरात्समुत्थायपर्यस्मिन्नेवाहिर्भावमसाप्तोभवति तथापि संप्रसादादधिकारणांतरं दृष्टं तत्त
मः भूमप्रकरणे द्रष्टव्यसत्तत्वे पिपर्यायेपठन्तेवमेवतऽइतिवचनात् यदि ततोन्योभिप्रेतः स्यात्सर्वं वदेन्नविद
न इति न ब्रूयात्सप्रजापतिः किंचान्यत्रेजीवसमादीनांस्वरूपः सतः स्वविकारदेहे शरीरप्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्ट
स्य तु न स्वतन्त्रमस्तीत्युपदेशोसदेवाप्रसज्येततत्वमसीत्यादिभिः संतामविष्यसीतियुक्तमुपदेशोमविष्यदिति संप्र
सादादन्यस्य [illegible] आभवैवाथ्याभूम [illegible] इदमेवेत्यादिषपात्मैवेदं सर्वमितिनोपसमहरिष्यदि भूमानोवादत्वो
भविष्यद्वाचेतोलिङ्गेत्यादि शुत्यंतराच्च सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्दप्रयोगोनाभविष्यत् प्रत्यगात्मैवेति सर्व
ज्ञेतत्वेनापरस्यात्मा न भवेत्।

प्रपाठकविरोधोऽस्यापि स्याद् [illegible] तथेतिवक्तव्या [illegible] पकभूमान्योचतथापि जीवेश्वरभेदेन संभवतीत्याह [illegible] प्रतिस्तस्य
जी [illegible] यामेदेन जीतस्य सर्वभूतेष्विति श्रोतमर्थमस्तुपपद्यते ॥

[illegible] ते कोपि [illegible] सर्वदेहेषु स्यादिति चेदीत्याह नचेति [illegible] पतेः संसारि त्वं वस्तुतो नास्ति [illegible]
[illegible]नेन पश्यति नहीति मिथ्या च तदज्ञानं [illegible] मिथ्याज्ञानेन तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानानीव [illegible] भीतिमापा
[illegible] नीति [illegible] वत्तून्न ह वै सशरीरस्य [illegible] त्यादि वैरतासास्त्वं वत्वप्रियाप्रिये संवंध्यस्य विवादितमिति शंका [illegible] त्यानाति देशे

तस्मा [illegible] प्रकरणे सिद्धो नचात्मनः संसारित्वमविद्याध्यस्तत्वादात्मनि संसारस्य नहि
रज्जुशुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्यस्तानि तेषां संभवंतीति [illegible] तेन सश
रीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीति व्याख्यातं यच्चस्थितमप्रियं वेत्तेवेति नाप्रियं वेत्तैवेति सि
द्धं [illegible] वं च सर्वं यप्रीपेयं तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनं ॥

[illegible] तेमेति [illegible] कर्मिर्वइतिपावत् यावदृष्यासं [illegible] विवेकप्रियाप्रियये [illegible] तत्वमावे [illegible]
शरीरसंबंध [illegible] प्रियाप्रि [illegible] निरूपणादित्यर्थः स्वप्न [illegible] त्वप्रियं वेत्तेव [illegible] तिनत [illegible] वेत्तेवेति [illegible]
[illegible] लाभांतरम [illegible] वेत्ति [illegible] प्रजापतेर्वचो सत्यमभो [illegible] वंत ॥

[illegible] तोयुक्त [illegible] वेदस्य [illegible] कर्तृ [illegible] स्तत्रा [illegible] वे [illegible] तद्वदे [illegible] [illegible] मेदवादी [illegible]
[illegible] सिद्धान्तमाह [illegible] इति [illegible] कारिकां [illegible] विरोधात् [illegible] श्रुति [illegible] वचनमित्यर्थः [illegible] मेतोति [illegible] वादीनामस्माभि
[illegible] वेनमि [illegible] प्रतिवाद [illegible] सत्यकत्व मित्यर्थः सत्यवचनामितिशंकायां नच्छिति [illegible] वाय [illegible] मि
[illegible] इति [illegible] दृष्टांतो पि सम्प्रतिपन्नेन भवतीति शंकते सर्वमिति [illegible] सत्यवचनं [illegible] वदीयमवग [illegible] वेदत्राकर्त्ता

यो [illegible] जापरि [illegible] प्राया: श्रुतेर्वचनं सत्यमेवभवे [illegible] चन [illegible] तर्कवुद्ध्या [illegible] षाकर्त्ते [illegible] तवोयुक्त
स्यप्रत्ता [illegible] तस्यानुपपत्तेः ननुप्रत्यक्षेऽङः [illegible] प्रियवे [illegible] सत्यव्याभिचार्यनभूयतइतिचेत्तद्वज्जरा
दि [illegible] तो [illegible] मायुष्मानगोः कुशोम्रतनइत्यादि [illegible] नुभववत्तदुपपत्तेः सर्वमयो
नत्स [illegible] निचे दृष्टेवेनटेवं दुर्वगामं येनटेवराजोप्युदशरामादिदर्शितविनाशयुक्तिरस्य [illegible]
[illegible] विनाश मेवापीति भवतीति तथाविरोचनेमदापाजः [illegible] पिटेदमा [illegible] दर्शनोव [illegible]

[illegible] प्रत्ये [illegible] ति [illegible] कारिदेतमाह दुर्वगामं मिति [illegible] कारिणा: [illegible] मितितिजेन [illegible] तिन्यायाग्रा [illegible] मनयिकारि
[illegible] नमा [illegible] मनो [illegible] वजरादिसत्यत्व [illegible] नंततावगाव [illegible] ततिरित्यर्थः दुर्वगामवेलिंगमाह येनेति [illegible]
[illegible] तस्मात् तथेति [illegible] कसं [illegible] ति [illegible] त्मनोऽस्त [illegible] मयतीत्यर्थ ॥१०

मर्थं [illegible] सि नात्मं [illegible] निवामर्द्दनोनात्मात्मनो[illegible]पमेवोत्पाद तथा [illegible] कआनिरिक्षितसदूर्यं हव [illegible]
तथा[illegible]ति वृहि[illegible]व: [illegible]हेषप्रयत्न[illegible]धर्मभावनां[illegible]वा [illegible]गुणा: मीमां[illegible]कमात्मा[illegible]सडग्र हते[illegible]कत्पाद ते

तथैव स्वात्म विनाश भय सागरे पतंति ये शिका: त्यमज्ञस्तथा[illegible]व्याद्दृष्टांदेहादिव्यतिरिक्तमवग
२ म्यापि त्यक्रोधमप्रमाणत्वान्नरसविषयदेवान्यत्वदर्शनेनतस्थु: तथान्ये काणादादिदर्शनाः ध
[illegible]यनक्रमिवं[illegible]दिभिर्वर्त्मनवाभिमान्मगुणैर्युक्रमात्मद्रव्यविशेषयितं प्रवृत्ता: तथान्येक
पिलोक्तविषयाद्दृहतचेतसोवेदप्रमाणाश्रपिपरमार्थरात्मात्मैकत्वविन[illegible]मिवेंद्रवन्म
न्यमाना [illegible]र्थं [illegible]कारैरनिशंवध्नंति किमन्ये[illegible]विवेकहीना: [illegible]
वाह्यविषयापहृतचे[illegible]: ॥

[illegible] धरापरी[illegible]मशी[illegible]शां [illegible] [illegible]मनो[illegible]र्वगमत्वंगम[illegible]
[illegible]कि[illegible]नोंश्रा ल[illegible]पायितं [illegible] [illegible]रति [illegible] [illegible]धमे[illegible]सिसं

[illegible] त्वर्वा[illegible]णाद्वेद[illegible]सत्वं[illegible]तेमाह [illegible] रानं [illegible] स्तस्तावन [illegible] [illegible] णापि [illegible]

[illegible] षिनेषामेदा [illegible] स्वाध्यक्षि अनन्यशरणो [illegible] [illegible] ही च यादि भा[illegible]स्वामे [illegible] नि [illegible] स्मदेसेनि [illegible]

[illegible] मामाप्र[illegible]तेसप[illegible]पाया स्येन वर्तमान[illegible]दर्शीय[illegible] अ[illegible] [illegible] सभिविति अनन्यशरणो [illegible] त्युक्त्वा [illegible]

तस्मा[illegible] [illegible] सर्वदा ह्येषणैः अनन्यशरणैः परमहंसपरिव्राजकैः अत्याश्रमिभिः वेदान्तवाक्य[illegible]

दर्शिभिः [illegible] प्राजापत्ये चेमं संप्रदायमनु सर्वं [illegible] रूपनिवर्द्धं प्रकरणं चतुष्टयेन [illegible] तस्य [illegible]

अशरीरं शरीरे[illegible] त्वन्मनपिन्तु [illegible] रा[illegible] पिनानि [illegible] ध्यै [illegible] दाकाशात्मस्तत्याय ॥

[illegible] शरीरे [illegible] मसंप्रसादस्यापि वि[illegible]या शरीरेण [illegible] विशेषतां स शरीर [illegible] तामेव संप्राप्त स शरीरात्मस्तत्याय[illegible]

[illegible] यस्यामि [illegible] त्यस्य वक्ष्य[illegible] दृष्टान्त उच्यते [illegible] ॥

[illegible] [illegible] विविनि [illegible] वा[illegible] मात्मवेद नोपाय [illegible] दिशा[illegible] प्राजा[illegible] वेति स्थानत्रय [illegible] चेत्य[illegible]

[illegible] प्रकरणं च [illegible] यथोक्त [illegible] मेवात्मवेद[illegible] लिंगा[illegible] तथेति अशरीर[illegible]

[illegible] सहस्रा [illegible] शरीरस्य [illegible] [illegible] वायुरित्य[illegible]

अविद्यमानः ... यदेतत्सलिलवद्ध्रादेनामशरीरं वेसमीतिरूपादेः आकाशस्य ... वैरूप्यत्वादमुष्मादिति ...
प्राप्तिसिद्धिरित्याशंक्याह अभ्यस्यादितीति यथेवं ... न्यशरीराणि वायवादीनि तेषामाकाशे ... नैष्ठृष्ठांतमाह यदीति तथा

अविद्यमानं शिरःपाण्यादिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः किंचास्मिन्विद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानि वायु
ने' शरीराणि वत्रैवसन्ति वर्षादिप्रयोजनाभावाद्यथा अमुष्मादिति भूमिष्ठाप्सु तिर्यक्लोकसंबंधे
नसाकाशप्रदेशाव्यपदिशति एतानि यथोक्तान्याकाशसमानरूपतामापन्नानिमेनवाय्वा
दिरूपेणागच्छमानानि आकाशाव्यक्ततां गतानि यथायं प्रसादः विद्यावस्थायां शरीरात्समा
वतवायवः तानि च तथाभूतानि अमुष्मात् द्युलोकसंबंधिन आकाशदेशात् समुत्तिष्ठंति
विद्युदादिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये॥

... स्वेन रूपेणाभि ... संपद्यन्त ... आकाशात् ... यन्तीति संबंधः ... स्वरूपाणि तथाभूतान्यु ...
... संपद्यमानानीति ...

[illegible] तिसमं [illegible] नायो [illegible] युत [illegible] नायत्ना [illegible] [illegible] निष्पा [illegible] का [illegible] [illegible] प्रशे वा दादी [illegible]

[illegible] परं ज्योतिः [illegible] कम् उपसंपद्य सा [illegible] [illegible] प्राप्ये [illegible] [illegible] [illegible] मिता पे [illegible]
[illegible] सतः स्वेन स्वेन रूपेण [illegible] वायुरूपेणा [illegible] न भावं दित्वा [illegible] मपि भूमि [illegible]
रूपेणा विषयर [illegible] ने [illegible] लीलना दिच बल रूपेणा [illegible] यत्न [illegible] स्वेन [illegible] [illegible] नरूपेणा [illegible] [illegible] मस्वेन मे

परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यंते एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरी
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः ॥

न रूपेणा [illegible] पद्यंते यथायं दृष्टांतो वाय्वादीनामाकाश [illegible] दिसाम्य [illegible] मन [illegible] विषय [illegible] [illegible] यांत [illegible]
[illegible] पन्नः [illegible] ज्योतिर्लोम [illegible] इति एवं प्र [illegible]
न भावं दित्वा [illegible] इति शे [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] माह [illegible] ति [illegible] [illegible] ना [illegible] [illegible] [illegible] दिश [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ने [illegible] [illegible] यरमभ [illegible] का [illegible] संवदार्थ [illegible] [illegible] [illegible] प्रह [illegible] प्रातवो यन [illegible]

प्रजापतिर्मति [illegible] यथोक्तेन क्रमेण [illegible] मत्र [illegible] प्रकारेणेत्यादि [illegible] सुखवान् [illegible] तत्र [illegible] संबंध: [illegible]
तिवाय [illegible] कारं [illegible] यति नास्तीति [illegible] इंद्रियादि [illegible] समुत्थानेन [illegible] आकाशादि [illegible] वति समुत्थानेन विमज्य [illegible] देहादी
ति [illegible] रूपं पदि [illegible] इति व्याख्यानमिति [illegible] वाक्यस्य [illegible] यथेनेति [illegible] उत्तम: पुरुष [illegible] संबंध: [illegible]

प्रजापतिनैव [illegible] यथोक्तेन क्रमेण नास्ति त्वं देहेंद्रियादिरूपो [illegible] प्रतिबोधित: [illegible] प्रसादो
[illegible] स्मात् [illegible] देहादिवाय्वादय: समुत्थाय देहादिविलक्षणमात्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां [illegible]
[illegible] स्वेन रूपेण [illegible] अभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् यथेन स्वेन रूपेण [illegible] रोभि [illegible]
[illegible] मिनात्मत्पेनाभिवतिर्यथा रज्ज्व: प्रच्छादकतमप्रकाशाद्रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते [illegible]
[illegible] उत्तमपुरुषो [illegible] उत्तमपुरुष: स एवोत्तमपुरुष: ॥

[illegible] स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते [illegible] [illegible] नेतान्स [illegible] पाप्मशरीरात्मभावमयचो [illegible]
[illegible] लमनो [illegible] रूपेणाभिनि [illegible] शरीरं [illegible] ॥१०

[illegible] णां पुरुषाणाम [illegible] प्रहरि [illegible] परि [illegible] यति श्रु [illegible] ति [illegible] कृत [illegible]
[illegible] शास्त्रवेदेषु [illegible] यस्मात् [illegible] पुरु [illegible] मस्याह [illegible] ति यत्रा [illegible] कोन [illegible] पुरुषेषु [illegible] मवतिं स गिरनेकरोति [illegible]
[illegible] लौकिकेद्वराख [illegible] राख्या [illegible] ताः सर्व [illegible] स्थी [illegible] प्रति उत्तमः पुरुषस्त्वन्य परमा [illegible] स्मदाहृतः [illegible]

[illegible] कार्यव्यक्तस्य स [illegible] तः समस्तः संप्रसन्नो शरीरस्य स्वेन रूपेणेति पश्चा [illegible] स्वे [illegible] णाव [illegible]
तः वराद्दरी [illegible] कृत व्याकृता वपेत्यो नमः पुरुषः कृतनिर्वचनो हि [illegible] गीता [illegible] स संप्रसा [illegible] स्वेन रूपेणान [illegible]

स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम् ॥

[illegible] यस्य [illegible] गोत्मभूतः [illegible] र्येति क्वचिदिंद्रियात्मना [illegible] मत [illegible] भक्ष्या [illegible] वचा [illegible] न [illegible] कं वि
[illegible] नोगा [illegible] संकल्पा [illegible] दैव सम [illegible] थितै [illegible] लौकिकैर्वा क्रीडन् [illegible] आदिभिः [illegible] मनसैव नोपजनं [illegible] ॥

[illegible] विश्व [illegible] व्यायुर्ये [illegible] रः २ यस्मात् परमतीतो [illegible] मः [illegible] लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्त
म [illegible] भगवा [illegible] वितर्वव [illegible] स तत्रेत्यादि [illegible] संप्रसादइति क्वचि [illegible] लोकोक्तिः कचिन्म [illegible] तेरित्यत्र
क्वचि [illegible] लोके [illegible] नोपजनं [illegible] शरीरं [illegible] ति ॥ [illegible]

तीर्थे सदातीर्थं नञ्चराचस्येतीतेरिति एवं [illegible] यथोक्ता देहस्यैनो [illegible]नुपपत्तिर्विज्ञानवाद [illegible] नास्मरणोद्गीति [illegible]

न भूतदेहा [illegible] समरहे [illegible] न माध्यंकते नार्हति [illegible] सर्वज्ञावदेधतिरा करोति नैव [illegible] इति [illegible] भूतार्थसमतो हि सर्व [illegible] तेन

दश [illegible] भूतं [illegible] क्रियाकाम कर्मन्न [illegible] ज्ञानमात्रत्वात्समासकाले [illegible] सत्तामोद्यमात्रेण नष्ट [illegible] पि शरीरा

दीप्यमानो [illegible] नापपरामे जायत दुःखपजनमात्मभावेन चात्मना [illegible] नैनत्ता यतदुःखपजनमित्यं शरी

रं तत्र [illegible] दि दुःखमेवस्यात् दुःखात्मकत्वानम नन्वनुभूतं चेत्तस्मादेदसर्वं तत्त्वं

[illegible] न तेषु [illegible] मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञानानां हि विषये [illegible] दितया [illegible] अनुभूत

मेवेति [illegible] सर्वं तत्त्वहानिर्व्य समतेन यदग्गृहीतेना यद [illegible] भूतं तदुःखम् [illegible] चपपासेपि स

वेदं [illegible] दामि समाधिभि [illegible] विद्यादिदोषवशैर्यदनुभूयते तत्सर्वं त्मानमशरीर [illegible] स्पृश्यति अवि

द्यादिनिमित्ताभावात् ॥

[illegible] विपरीतवर्तिनमुपपद्यते [illegible] अर्थः शरीरादि सर्वं सम्यग्ज्ञानेनाविषयी [illegible]

[illegible] [illegible] सम्बेत्तिविद [illegible] स [illegible] बाधि [illegible] [illegible] हतीति ॥०॥

[illegible] गुरु [illegible] सर्वं यामेवंतन्यथेनाति [illegible] कात [illegible] अधिन्य [illegible] कथाद यं [illegible] कि [illegible] सवैर [illegible] मानुष्य
[illegible] स्यात् आह अन्तरात्मा [illegible] नाश्रित इत [illegible] बलात्सर्वमेव नन्द [illegible] अक्रिय आह विवेति [illegible] मितिलिश [illegible] विज्ञान [illegible] वदेति
[illegible] सामसंबंधयत [illegible] नत्वत यस्यात्मतानेति आत्मविद्या [illegible] इत्यपि [illegible] संबंध बच [illegible] मने [illegible] काम [illegible]

येन क्रि [illegible] दोषै मे दिन कषाये मीनस्याः सत्याः कामा अन्तर्यामि यान अनुभूयंते [illegible] अभिकोपवा
[illegible] पव सके [illegible] सर्वा [illegible] मूलेन संबध्यंते यस्यात्मतानस्तु तये निर्दिश्यंते अतः साधना [illegible] न हि दप
ते च [illegible] यदक्षवन भवंतो पिबल्लाप्य वदिते लोके भवंतीति सवात्मता द्वलात्ऽच्यते के
वकाप [illegible] सन्नान्य [illegible] पतिनान्य [illegible] तिनान्य हि [illegible] नानी [illegible] भूमा कामां [illegible] लोके का
[illegible] पन [illegible] त [illegible] विरुद्धं ॥

त्रिमपत्र विशेष [illegible] प्रव [illegible] विषुक्त मित्याह पतद [illegible] दियादि शुभव
तो [illegible] कमेि [illegible] लोव भावित्वा [illegible] त्या [illegible] वपाह यद्देति मत [illegible] नान्त [illegible] नि [illegible] वाक्यस्तु त्पर्य मा [illegible] यात
[illegible] निति शृंकारे [illegible] ति [illegible] मेयो [illegible] ने [illegible] माह ॥

यथेति [illegible] तेनन्न पश्यति पश्यत्वत [illegible] तिन [illegible] द्वेष्टा [illegible] विलापो [illegible] शो [illegible] तनहिती [illegible] लनतो [illegible]
[illegible] दिति [illegible] कश्रुति [illegible] यथुदीनि नैष दोषः [illegible] वाक्य [illegible]
[illegible] विषय [illegible] तम [illegible] इत्यादीति [illegible] तस्य वदार्थानिके [illegible]
[illegible] किंच [illegible] मेवाधिकान्ययत्र [illegible] इत्यादि तत्रैको [illegible] केनेति [illegible]

यत्रैकोयं [illegible] वदतोप पश्यति स तस्मिन्नेव वदतो [illegible] पश्यति चेति नैष दोषः श्रुत्यंतरे परिहृत [illegible]
विप [illegible] नेवम [illegible] ति [illegible] त्वेन कामानामभावात् [illegible] पश्यति चेति 'यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं [illegible]
[illegible] केन कं पश्येदिति चोक्तमेव' [illegible] दिल [illegible] स
[illegible] प्रजापतिना 'तत्र यथा [illegible] मिती [illegible]
रमयते ॥

यं वा एतस्मादित्याकाशस्य [illegible] इत्यादीति [illegible]
[illegible] श्रुति [illegible] दित्यर्थः [illegible]
[illegible] विषय [illegible] वानेन

[illegible] [illegible]बव[illegible]ति तद[illegible]दर्शनेकोदि[illegible]स्य[illegible]व्यायालि[illegible]इत्येकताव[illegible]दर्शनेनम[illegible]तीति[illegible]कात्मद
[illegible]तिः म[illegible]ष्टांते[illegible]यथा[illegible]तित[illegible]व्यतद्[illegible] [illegible]नेति नमवदृष्टांतम[illegible]व्याचष्टे यथे[illegible] [illegible] अथ[illegible]दित्या
[illegible]दर्शनेतरस्माद प्र[illegible]यति एवमित्यनेन[illegible]इत्येकत्यथाधाव[illegible] संव[illegible]ते [illegible] [illegible]यथस्या[illegible]यत्र[illegible]पनेवति

[illegible]को[illegible]दर्शनेनत्वाहसदृष्टांतः यथा[illegible]योगपः प्रयोगपरीवागाश्राहृः प्रयुज[illegible]ति[illegible]प्रयोगपोच्यव
[illegible]वदीव[illegible]यथालोके [illegible]न्येनेनत्याचरणोरथोः मेवानस्मि[illegible]चरणोदुक्तस्तदाक[illegible]णो पैवमस्मिंच्छरी
[illegible]यो[illegible]योगपस्याचरणोयुक्तः पवमेद[illegible]मस्मिं छरीरेप्राणोयुक्तः ॥
[illegible]यस्यान[illegible]प्राणः पंचवृत्तिः इंद्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः प्रज्ञा[illegible]त्माविज्ञान[illegible]क्रियाशक्तिद्वयसंपृक्तात्मायुक्तः[illegible]
स्वकर्म[illegible]फलोपभो[illegible]निमित्तंनियुक्तः कस्मिन्नहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्[illegible]तिष्ठ[illegible]तिष्ठे [illegible]

[illegible]त्मेतत्व[illegible]तादि[illegible]शरीरे[illegible]स्वकर्मफलोपभोगार्थ[illegible]मित्तं[illegible]तिष्ठेदिति[illegible]युक्तः इति संबंधः [illegible]प्राणोद्याव
[illegible]ति [illegible]चवृत्तिरिति बुद्धितत्सारथ्यो[illegible]विशिष्टः [illegible]यदहमेवच[illegible]याणि[illegible]त्वा[illegible]स्वतनमास्थित्या[illegible]
[illegible]त्मानं[illegible]विति[illegible]विक[illegible]व[illegible]का[illegible]च[illegible]या[illegible]दां[illegible]कार[illegible]मेवमित[illegible] प्रज्ञातेति ५८

तस्याध्या[illegible]संज्ञानहयविशि[illegible]ष्टत्वनस्य[illegible]तं[illegible]ल्पश्रीयाजि[illegible]दिवानेति[illegible]मस्य योजना मात्रोपाधिहा[illegible]मा कृत्वामि
[illegible]चतं प्रसाद्यति इत्यिन्निति रातिश्व[illegible]मी निर्दिसितनासभागाम[illegible]तेन्यादि श्रुतिलितिशोषः नत्थाद[illegible]याचा
[illegible]सर्वाधिकारिरिन मेनाध्यक्षः संधिस्य[illegible]दोनिषुज्यनेन तषेष[illegible]यो[illegible]वेष्टं तवाधिकृतनः स्वकीयदशानादिव्यावा

राज्ञ एवं सर्वाधिकारी दर्ष[illegible]णव्यापारा चेष्टा[illegible]यारा[illegible]धिकृतनः
तस्यैव तन्मात्रैकदेशः नद्वविदियं [illegible]पोपलब्धिविहारमतं ॥

इतिविनिर्दिश्य[illegible]भवतीत्यत्र राजेति प्राणः सर्वविलक्षणेन[illegible]तेन निषुज्यतेप्रयोजनत्वा[illegible]दादिहिमन्तेणनेह
देसदत्त[illegible]दिनिरुक्तः सहतश्चेतनः सिद्धा[illegible]सदापार्थः [illegible]वेषा चेतनात्मिता चेष्टा वा[illegible]थादिचे
ष्टादि[illegible]मानांतरं[illegible]यति तस्यैवेति[illegible]प्राणविषयत्वलक्षणः मावेनांतस्य व्याप्य[illegible]वादिना[illegible]
[illegible]सर्वा[illegible]पावं[illegible]पतीत्य[illegible]दिक[illegible]स्यैते ष्वामिनिर्दिष्टव्याम ॥

[illegible]मीमाद्य [illegible] म्पा [illegible] बतसा पापायिं [illegible] एवमावदि [illegible] श्चे तित्यतिरिक्रान्त संभावनानं [illegible] मस्माहाय
[illegible] हि [illegible] समस्तावद [illegible] पाते अद्यपतंचवद [illegible] विंवयः दर्शनात्यवदतितिं वंदयः दर्शनांतायचत [illegible] एसपाय
नि यस्य [illegible] र्थेव [illegible] सांचवद्वतिदेंमयपद्य [illegible] लोनाटपपतत्रतिं वंयः [illegible] पाघिंचवदवोदेदमाद देहादिद्यिवान य

[illegible]यत्र [illegible] सनारो [illegible] विद्रमाकाणंदेहद्विद्रमन्नविषसमनुषद्धमनुगा [illegible] त्रसप्रकृतो [illegible] आत्माचवद
[illegible]भव [illegible] वद [illegible] लसदर्शनायरूपोपलब्धये [illegible] दः करणं यस्मात देहादिभिः संद [illegible] परस्परं दष्टरयोमा
त्रवदपि [illegible] नेनालेगा [illegible] पते परोपावीरोः [illegible] तोस्विदिमा [illegible] पतत्रतिप्रजापतिनोक्तं [illegible] वोदिग्वेद्रोपल
दागार्थं ॥७

[illegible] हा [illegible] तत्वाविलक्षणाविशेषं [illegible] यथा [illegible] मनाटि तथा [illegible] देहादिभिः [illegible] नलायस्याविलक्षणा [illegible] ष
[illegible] सर्वेन [illegible] लिंगादप्पते विभिन्ने [illegible] मत्वा [illegible] दिवद्दित्वपा [illegible] एतत्र [illegible] हार्थे [illegible] स ६७
तिवदिन [illegible] र्थे भ्याद आर्तनीति [illegible] विक्र [illegible] पंचन [illegible] पादि [illegible] दिंद्र [illegible] हाणात्तत्रदिग्वयोपलब्ध्यापदे

[illegible] षवेज [illegible] मिक्रार्थमपेवलम [illegible] कि [illegible] य [illegible] मविल [illegible] मनपेदात [illegible] मान्तम [illegible] स्याद [illegible] ः यन्न
[illegible] वभादं [illegible] ते चविषयो [illegible] संभकाचक [illegible] य [illegible] दा शकाद [illegible] ति [illegible]

भाष्ये [illegible] यविदं मस्त्राभ्मे [illegible] नयोगादिदनर्मस्य स्वरूपमिसवगम्यते
[illegible] थाय: [illegible] त्मक [illegible] यतिमस्त्रादित्योपो [illegible] दि [illegible] : पश्चा [illegible]
[illegible] तायऊर्ध्वप्रकाशयतिमस्त्रादि [illegible] प्रकाशस्वरूप: स इति
[illegible] म्यते [illegible] नादिक्रिय [illegible] नि [illegible] दा [illegible] कवा [illegible] नि ॥ [illegible]
मनोत [illegible] वस: सवा [illegible] ते नेदं वेनच [illegible] षामनसेना [illegible] का [illegible] न [illegible] मनेय [illegible] वेलो [illegible]
[illegible]

[illegible] काहि [illegible] याहा [illegible] : [illegible] वेदि [illegible] गोदा [illegible] नस [illegible] वय [illegible] मदन [illegible] यन्यर्थानि [illegible]
[illegible] भवतीह [illegible] यवं [illegible] पासार्थ [illegible] ॥

सर्वविषयेषु [illegible] ... चैतन्य [illegible] सर्व [illegible] प्रतिष्ठा [illegible] दिष्य [illegible] तत्रात
ष [illegible] योपलब्धौ [illegible] संवादय [illegible] यत्रादर्शमिति [illegible] सर्वं [illegible] स्फुटोप [illegible]
हृदयोः [illegible] वर्तमानयोर्देहमित्यर्थः यथा [illegible] एणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपल [illegible] आविर्भा [illegible] वीकोकी [illegible]

सर्वविषयोपलब्धार [illegible] वेति स्फुटोपलब्धिदेतनवाचात्मेति विशेष [illegible] वचने सर्वश्रुति [illegible]
तेन तस्मां [illegible] भवति चश्रुतेः अथापियोस्मिन्ने [illegible] कथमित्य [illegible] जिह्वाणीति [illegible]
अथ [illegible] संचक्षुः सचासावषः पुरुषो [illegible] नायचक्षुः अथयोवेदेदं जिघ्राणीति स
[illegible] यथाय [illegible] अथयोवेदेदम [illegible] व्याहराणीति सआत्माभिव्याहारा [illegible] वाग्यथयोवेदेदं [illegible]
[illegible] सआत्मा [illegible] श्रोत्रमथयोवेदेदं मन्वानीति सआत्मा ॥ जानीयामिति [illegible]
विज्ञानाय [illegible] अथयोवेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिष्यामीति सआत्मा [illegible] अभिव्याहरणाय [illegible] हृदयेक [illegible]
[illegible] वेदेदं [illegible] सआत्मा [illegible] श्रोत्रमथयोवेदेदं [illegible] मनन [illegible] व्यापार [illegible] दिया [illegible]
[illegible] उपलब्धि [illegible] यास्मिन्देहे [illegible] केनासी [illegible] विहि [illegible] सआत्मेति [illegible]
[illegible] जिघ्राणीति [illegible] संविधायाति [illegible]

मजन मनः ॥

[illegible] मनितस्ते [illegible]

[illegible]दयति कथ [illegible] ब्रह्म [illegible] सर्वविज्ञा [illegible] पा [illegible] वस्त्वा [illegible] सं [illegible] यान [illegible] पपत्या [illegible]
णं [illegible] त [illegible] स्वर्गादि [illegible] आत्मनः सर्वविज्ञा [illegible] कथं कर्तृ [illegible] पदे [illegible]
सं [illegible] ति यथा [illegible] दिवा [illegible] प्रति [illegible] तत्र [illegible] फलवाक्य [illegible] नत्वं [illegible] ततो [illegible]

[illegible] सर्व [illegible] सामर्थ्या [illegible] आत्मनः सत्तामात्र [illegible] ज्ञानकर्तृत्वेन [illegible] तथा [illegible] सत्तामा
[illegible] प्रकाशानेकर्तृत्वं [illegible] ननयेति [illegible] मनो [illegible] दे [illegible] इन्द्रियै [illegible] च [illegible]
पण [illegible] वर्तमान [illegible] कालविषयाणि [illegible] इन्द्रियाणि [illegible] मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धि [illegible] करणम
[illegible] सर्वोपलब्धिकरणं [illegible] चेति [illegible] च [illegible] सर्वेषु [illegible] स्वेस्व [illegible] विषय [illegible]
[illegible] विषय [illegible] मात्मभावे [illegible] मनवहिम [illegible] सर्वेषा [illegible] मन उपाधिक [illegible] अतन [illegible]
[illegible] का [illegible] विन्द्रि [illegible] दर्शनेन [illegible] त [illegible] कामानि [illegible]
[illegible] निय [illegible] विषयाणा [illegible] पिहिता [illegible] मात्र [illegible] पथः ॥

[illegible] स्पेति [illegible] कृतो [illegible] कादा [illegible] नेति [illegible] कदोष [illegible]
[illegible] मितका [illegible] सर्वे [illegible] तत्र [illegible] विषया [illegible] अयोक्तः [illegible] भिव्यं [illegible] दाव [illegible]

[illegible] विचा [illegible] स्मादिति [illegible] र्थं [illegible] कापावक [illegible] मा [illegible] दृष्टं ददीति [illegible] पादि [illegible]
[illegible] भक्ती [illegible] फलं [illegible] प्रकर [illegible] नि [illegible] वना [illegible]
यस्मा [illegible] प्रजापतिर्लो [illegible] क्यमात्मानमात्मा [illegible] श्रुत्वा [illegible] स्येव [illegible] देवा [illegible]
देव [illegible] व्याप्ताः सर्वेच कामाः यदेप [illegible] प्रकाशते [illegible] प्रजापतेः [illegible] च यम्रवा [illegible] फलं [illegible]
[illegible] केरवा [illegible] दाभाग्यवान्विदि [illegible] मल्पजीवितत्वा [illegible] दतरप्रजना [illegible] वी [illegible]
तेवा प्रतै [illegible] त्मानमप [illegible] ते [illegible] वा [illegible] ॥ ९ ॥ सर्वेच लोकाव्याप्ताः सर्वेच कामाः सर्वा ॥ ९ ॥
श्च लोकानाप्नोति सर्वा ॥ ९ ॥ श्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥
[illegible] सर्वेच [illegible] लोक [illegible] मोति सर्वांश्च कामानिदानीं तनो [illegible] कोसा विद्य [illegible] विद्या [illegible]
नाति इममात्मा [illegible] फलं प्रजापतिरुवाच अतः सर्वे [illegible] ज्ञानेन तत्फलं [illegible] सिद्धं [illegible] नेव [illegible]
वचनेन प्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥
[illegible] पुरुष [illegible] [illegible] परि [illegible] सर्वं प्रक [illegible]
[illegible] या: शेष [illegible] मते ॥ रामः ॥

ष्यामादि [illegible] व [illegible] निहीनत्वामिति भावः व्यजीव [illegible] ब्रह्म [illegible] कप [illegible] मिति [illegible] मनन [illegible] विचक्ष

[illegible] पार्थ वा हि [illegible] विपरीत [illegible] देह त्वित्येनव्याचष्टे [illegible] इति [illegible]

[illegible] वलंप्रपद्य [illegible] त्यादि मंत्र [illegible] य [illegible] पावनो जपार्थ [illegible] ध्या [illegible] गार्थो वा [illegible] मोर्ग [illegible] भावः [illegible]

[illegible] लस्वरूपं तदु [illegible] ना [illegible] ब्रह्म [illegible] त्यानेन [illegible] मा [illegible] वले [illegible] वल [illegible] वल [illegible] ले [illegible]

म [illegible] लो [illegible] लोकरू [illegible] पावलं तेन ब्रह्मलोकं [illegible] वलं प्रपद्ये मनन [illegible] गत्वे [illegible] य [illegible]

[illegible] मा [illegible] वलंप्रपद्ये [illegible] लात्वा मंप्रपद्ये [illegible] व [illegible] विषय [illegible] पंचेदं [illegible] वरादो [illegible] तास

[illegible] क्रत [illegible] ब्रह्मलोकम [illegible] सम [illegible] त्यभिसंभवामीति १३ [illegible] नाम [illegible] निर्दि

[illegible] करणाय [illegible] मंप्र [illegible] ईवलमावं प्रपद्ये [illegible] तोतिपदेन [illegible] १४

[illegible] तत्त्वमेव [illegible] क्रति [illegible] रूपमात्मा [illegible] वलं प्रपद्य [illegible] थः कथं [illegible] ब्रह्मलोकं [illegible] व

[illegible] अतिपूय [illegible] नेन [illegible] मंपा [illegible] मतोप [illegible] तीन [illegible] ब्रह्म [illegible]

[illegible] यमी [illegible] ब्रह्म [illegible] भवति [illegible]

[illegible] व्याने [illegible] तान्मी [illegible] कर्त [illegible] तिहि [illegible]

[illegible] कृष्यमित [illegible] नस्य [illegible] ध्यान [illegible]

[illegible] द्द्वाय्यमान [illegible] त्वाकाशालेवमत्यो [illegible] काशोप [illegible] काशोहि

[illegible] शोहे [illegible] नः श्रुतिप्रसि [illegible] विदेनमाह [illegible] तेनह [illegible] दे

[illegible] दनोत्य [illegible] र्थमाह [illegible] वहे [illegible] सोहे [illegible] श्रुतिरिसम [illegible]

[illegible] दिवे [illegible] नामरूपाभ्यामे [illegible] नाभ्याम [illegible] वीहक [illegible] नामे [illegible]

[illegible] याकाशो वै नाम श्रुतिष्वप्रसिद्ध आत्मा [illegible] आकाश इवाकाशः शरीर [illegible] त्वात् [illegible] आकाशो नाम [illegible]

[illegible] वे [illegible] याह [illegible] तयोः सलिल [illegible] संस्थानीययोर्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्ता [illegible] तर

[illegible] नाम [illegible] वर्तेते तयोर्वा नामरूपयो [illegible] अन्तरा मध्ये यत् नामरूपाभ्याम [illegible] स्पृष्टं यदित्येतद्ब्रह्म [illegible] वेयं

[illegible] आत्मा प्रजापतेः [illegible] सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि

[illegible] सहाहं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु माभिगां लिन्दु माभिगां १५ ॥

[illegible] नामरूपे [illegible] दापितयोर्निर्वोढे [illegible] दितां ब्रह्मेत्यर्थः इह [illegible] यो [illegible] के [illegible]

[illegible] विलक्षणत्वे [illegible] तस्मात् वाकात्तया कथ्यतत्त्वगामत [illegible] आह स [illegible] आत्मा [illegible] सर्व [illegible]

[illegible] परिद्दत्ते [illegible] स्वरूप [illegible] शरीर [illegible] व्योमवत् [illegible] आत्मा [illegible] तदात्मा [illegible]

[illegible] सर्वमंत्रः [illegible] प्रजापतिश्चतुर्मुख [illegible] सभां वेश्म प्रपद्ये [illegible] किंच [illegible]

[illegible] ति [illegible] ह [illegible] मलक [illegible] हीति तेन

[illegible] न [illegible] स्वस्य [illegible] गिरा [illegible] स्यात् शरीर [illegible] मिल्याशं [illegible]

[illegible] पांकवाद [illegible] मात [illegible] वेद [illegible] गा [illegible]

[illegible]प्रवेति [illegible] वेदिशा [illegible] येनिशा [illegible] नेंद्रिया [illegible] स्यार्थः [illegible] तद्द्रष्ट [illegible]
[illegible] सत्त [illegible] आत्मनर्थं हेतु [illegible] प्रति [illegible] हित [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible]

[illegible] विशेष [illegible] तस्य [illegible] यशो भवामि [illegible] राज्ञो विशांच [illegible] कृत [illegible]
[illegible] मि न यशो [illegible] स्यामि [illegible] सदा [illegible] यशसा [illegible] इन्द्रियमने [illegible]
[illegible] सा [illegible] यश [illegible] पश्ये [illegible] वर्णितः पक्व बदर [illegible] तेनाथाः [illegible] दिन [illegible]
[illegible] बलं वीर्यं [illegible] विनाश [illegible] त्पत्तत [illegible] विना [illegible] यदेवं [illegible]
[illegible] तेन [illegible] तत्वमर्थं हेतुं [illegible] प्रदर्श [illegible] ॥ ५ ॥ तदेत [illegible]
[illegible] सहोपास [illegible] यशसा [illegible] यल [illegible] न सह [illegible]
वा [illegible] प्रजायते [illegible] कश्च [illegible] मनने [illegible] मया [illegible] सिद्ध [illegible] रायणं [illegible]
[illegible] उपनिषदि [illegible] ब्रह्म [illegible] वगम [illegible]
[illegible] तदि [illegible] ते हि तदि [illegible] सोप [illegible] क [illegible]
[illegible] पश्य [illegible] ह [illegible] मता [illegible]

॥ [illegible] मक्तो [illegible] नव [illegible] तुल्नमविश्वपा [illegible] यमाः

षष्ठा [illegible] नधेन्त्रे [illegible] वविद्या सकेलावगमते म [illegible] नेव [illegible]

[illegible] ध्रिरि [illegible] इ [illegible] इद्धिरतृष्टीय मानम [illegible] विशिष्ट फलं वने [illegible] वमुच्यत [illegible]

[illegible] नेकृत्वाय थावि धानं यथास्म [illegible] के [illegible] यमैर्युक्तः सान्तित्वधः सर्वे [illegible] पिदिदे [illegible] प्रकाद [illegible]

[illegible] मघा [illegible] प्राप्यः [illegible] धान्मम [illegible] नार्थमाद गुरोः कर्मयत्कर्तव्यं तत्कृत्वा [illegible] स्यो योः [illegible]

[illegible] कालेनवे [illegible] मधीमेत्यर्थः एवं [illegible] मवक्ता धीतोवेदः कर्मणा [illegible] फलमाप्त [illegible]

[illegible] हेतद्ब्रह्मा [illegible] वाचप्रजापति [illegible] नवे [illegible] मत्ताम [illegible] आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य [illegible] विद्यावेगुरोः कर्मा [illegible]

[illegible] ग्रामिसमा [illegible] देवशुचौदेशेस्वाध्याय मधीयानो धार्मिकान्वि [illegible] दधदात्मनि सर्वेंद्रियाणि संप्रतिष्ठा

[illegible] जिरां [illegible] समायापिताग [illegible] लान्त्रिहृत्स्वन्यायनोद्यावान [illegible] ॥ [illegible] ॥ सतर्दे [illegible] ॥

[illegible] भूविसिलाभा [illegible] ईर्ष्याविलि [illegible] लानि तिष्ठन्नित्यर्थः [illegible] दिगाद्रैस्याविलितानं कर्मणां [illegible]

[illegible] स्वच्यते [illegible] बोविविक्तेः [illegible] दिरहितेदेशेयथा [illegible] सीनः स्वाध्याय [illegible] नेनै [illegible]

[illegible] सीकास्वत्रानाषि [illegible] पमय

[illegible] हृत्पदि [illegible] यदाणाक [illegible]

[illegible] पको [illegible] यथांके [illegible] पिकारीग्रदे [illegible] नः ॥ [illegible] नाम

[illegible]तत्त्वं [illegible] यद्यपि [illegible] एवं वाक्यनि [illegible] मेवं [illegible] नेन [illegible] कुर्वी
आशं [illegible] कालेयाने [illegible] ब्रह्मलोक [illegible] ब्रह्मलोकादपि [illegible] नरावृत्ति [illegible] प्रतिषेधा [illegible]
[illegible] इत्यर्थः तत्र पुनरावृत्ति [illegible] काक्षान्य [illegible] व्याकरोति अर्चिरादिना [illegible] प्राप्ति [illegible] स्थानस्य कालोपि
भितानिमित्तमर्च्यादिनापि [illegible] स्यादित्यत आह अन्यत्र तीर्थेभ्यस्तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञा विषय [illegible]
[illegible] हिंसा [illegible] सर्वाणि [illegible] तीर्थेभ्योन्यत्राहिंसैवेत्यवर्णयन्ति कुटुंबे एव देशे [illegible] कर्वन्न्यावल्लायि [illegible]
वमेकं पद्यो [illegible] नमस्कारेणैव वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते देहान्ते नच पुनरावर्तते शरीर [illegible] य पुनरावृत्ति

अन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते १५

इति अष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

[illegible] प्रतिषेधात् अर्चिरादिना मार्गेण [illegible] कार्यब्रह्मलोकमभिसंपद्य [illegible] ब्रह्मलोके स्थित्वा [illegible]
[illegible] दर्तन [illegible] हि [illegible] विद्या [illegible] १ [illegible] विद्क [illegible] सारविच्छ
हृदय [illegible] श्रीशंकरभगवत [illegible] कृतौ छांदोग्योपनिषद्विवरणे अष्टमः [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] विद्यादि [illegible] जात [illegible] तत्तदभिरा [illegible] [illegible]
[illegible] इति श्रीमत्परमहंस [illegible] [illegible]
[illegible] भाष्यटीका [illegible] ॥ [illegible]

